

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

На правах рукопису

Дегтярьов Сергій Іванович

УДК 94«477»(17-18)

Чиновники цивільних державних установ України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): соціокультурний рівень, система заохочень і покарань

Спеціальність 07.00.01 – історія України

ДИСЕРТАЦІЯ
на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант
доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАН України
Даниленко Віктор Михайлович

Київ - 2015

ЗМІСТ

Список скорочень.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1	
УКРАЇНСЬКА СКЛАДОВА БЮРОКРАТІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ	
КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.: ІСТОРИОГРАФІЯ,	
ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ.....	15
1.1. Українська історіографія.....	15
1.2. Праці зарубіжних науковців.....	29
1.3. Джерельний комплекс дослідження.....	70
1.4. Теоретико-методологічні основи та термінологічне забезпечення	
дослідження.....	83
РОЗДІЛ 2	
СОЦІОКУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧИНОВНИЦТВА	
УКРАЇНИ ТА ЙОГО ІНКОРПОРАЦІЯ ДО ІМПЕРСЬКОГО	
БЮРОКРАТИЧНОГО ПРОСТОРУ.....	94
2.1. Проблема соціального походження особи у системі державної	
служби кінця XVIII – першої половини XIX ст.....	94
2.2. Асиміляція українського чиновництва	
з російською бюрократичною системою.....	130
2.3. Вплив освіти на професійний рівень цивільних чиновників.....	151
РОЗДІЛ 3	
СЛУЖБОВЦІ ВІДОМСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ ЯК ОКРЕМА	
СКЛАДОВА ЧИНОВНИЦЬКОГО АПАРАТУ.....	200
3.1. Соціо професійний портрет українських педагогічних чиновників.....	200
3.2. Особливості педагогічної служби.....	214
РОЗДІЛ 4	
СЛУЖБОВІ ЗЛОВЖИВАННЯ ЯК СКЛАДОВА БЮРОКРАТІЇ	
РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ.....	233

4.1. Види зловживань та їх сприйняття суспільством.....	233
4.2. Причини службових порушень.....	259
4.3. Застосування покарань до цивільних чиновників.....	272

РОЗДІЛ 5

ЗАХОЧЕННЯ У СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX С.....	297
5.1. Орден або чин як вища службова нагорода.....	297
5.2. Інші службові заохочення та привілеї.....	318
ВИСНОВКИ.....	341
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	354
ДОДАТКИ.....	497

Список скорочень

ДАБО – Державний архів Брянської області

ДАВО – Державний архів Вінницької області

ДАМО – Державний архів Миколаївської області

ДАСО – Державний архів Сумської області

ДАХО – Державний архів Харківської області

ДАЧО – Державний архів Чернігівської області

держархів – державний архів

ІР НБУ імені В.І. Вернадського – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського

м. – місто

«Журнал МВД» – «Журнал Министерства Внутренних Дел»

НБУВ – Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського

ПСЗ – Полное собрание законов Российской империи (Повне зібрання законів Російської імперії)

р. – рік

рр. – роки

РДІА – Російський державний історичний архів

руб. – рубль (грошова одиниця Російської імперії)

с. – село

СЗ – Свод законов Российской империи (Звід законів Російської імперії)

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

ст. – століття

тис. – тисяча, тисяч

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України у м. Київ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Протягом останнього десятиліття в Україні сталися події, що призвели до глибоких змін в усіх галузях суспільного життя. Події «помаранчевої революції», політична криза кінця 2013 – початку 2014 рр. показали бажання українського народу бути єдиним цілим у відстоюванні своїх національних інтересів. І це бажання не було спонтанним, – воно є закладеним історично. Тому вкрай важливо відновити консолідуюче значення вітчизняної історії, що не лише сприятиме формуванню національно свідомого громадянського суспільства, але й дозволить позбутися комплексів меншовартості, нав'язаних ще у часи Російської імперії та СРСР. Все це, у свою чергу, сприятиме якнайшвидшому перетворенню України на повноцінну європейську державу.

Національна специфіка протягом багатьох віків проявлялася в українському мистецтві, літературі, державотворчих процесах, відносинах з іншими народами тощо. Навіть коли українські землі у кінці XVIII ст. були остаточно включені до складу Російської імперії, а всі галузі життя були переоблаштовані на великоросійський імперський лад, і тоді ці особливості не зникли.

З цього періоду адміністративно-управлінська система, створена реформами Катерини II, розповсюдила свою дію і на українські землі, повністю замінивши собою місцеві національні управлінські практики. Особи, які обіймали посади в колишніх владних чи управлінських установах, були змушені інтегруватися до російського бюрократичного апарату, начебто повністю розчинившись в імперській чиновницькій масі. Але державна служба на українських землях у кінці XVIII – першій половині XIX ст. мала цілу низку специфічних рис, що виділяли її на загальному фоні владно-управлінської галузі Російської імперії. Ці риси стосувалися, у першу чергу, українського чиновництва, яке багато у чому виявилось більш пристосованим до нових умов і характеру державної служби, ніж службовий прошарок російського походження, для якого адміністративна система і її обслуговування, створені в останній чверті XVIII ст. (багато у чому за

європейськими моделями), також були новими. Українське чиновництво історично було менше обмежене становими принципами, – до його складу входило багато представників не лише місцевої еліти, але й вихідців з числа рядових козаків, міщан, духовенства і навіть селян. Значний відсоток українських службовців мав непогану освіту, що здобувалася ними у навчальних закладах різного рівня, інколи навіть у закордонних.

В умовах, коли Україна формує власну модель системи управління, суспільство вимагає підвищення ефективності функціонування державного апарату на всіх його рівнях; забезпечення професіоналізму державних службовців та контролю за їхніми моральними якостями тощо. Це дуже важкий процес і забезпечити його успішну реалізацію необхідно, враховуючи історичний досвід функціонування того варіанту бюрократичного апарату на українських землях, що отримав життя у часи адміністративних перетворень в Російській імперії кінця XVIII ст. і продовжує існувати донині. При цьому обов'язково слід враховувати як позитивні, так і негативні прояви цієї системи; виявляти коріння цих проявів. За таких умов, на нашу думку, можливо удосконалити інститут державної служби сучасної України, підвищити її авторитет у суспільстві і максимально наблизити до європейських параметрів.

Актуальність дослідження різних аспектів історії українського чиновництва періоду Російської імперії є беззаперечною. Довгий час використовувалися імперські сентенції про «неподільність російського народу» чи «історичну спільність великоросів та малоросів» (подекуди вони використовуються й зараз), що призвело до ігнорування українських національних особливостей, які у минулому існували та проявлялися у різноманітних життєвих ситуаціях, професійних сферах, культурі тощо. Зокрема науковці вкрай рідко вирізняли українську складову, досліджуючи бюрократичний апарат Російської імперії. Актуальність пропонованого дослідження обумовлена низкою обставин.

З'явилася потреба здійснити комплексний науковий аналіз політики Російської імперії на українських землях у галузі управління місцевими адміністративно-територіальними одиницями у кінці XVIII – першій половині

XIX ст., дослідити історичний досвід діяльності державних органів по удосконаленню бюрократичного апарату місцевого рівня на окреслених територіях. Дана проблема явно недостатньо розроблена у вітчизняній історичній науці. Глибоке вивчення вказаної проблеми дозволяє ввести до наукового обігу нові, ще невідомі документи імперських державно-політичних органів різного рівня, що дозволяють проаналізувати розвиток місцевої влади й чиновництва і суттєво доповнюють джерельну базу з окресленої проблеми.

Сучасна ситуація в Україні, утвердження нових підходів до вивчення історії держави (коли головну роль відіграє факт, чистота інформації з джерел) створили умови для критичного переосмислення досягнень попередників в історіографічній розробці проблеми дослідження.

Вивчення розвитку бюрократичного апарату на українських землях періоду Російської імперії має прикладний характер. Вивчення різних аспектів чиновницької служби минулого дозволить врахувати помилки, здійснені у цій галузі на державному рівні, й уникнути їх на сучасному етапі розбудови української державності. Дослідження правової практики регулювання державної цивільної служби на основі історичного досвіду допомагає виявити основні тенденції її розвитку, оскільки визначення цих тенденцій та протиріч, осмислення позитивних і негативних сторін у роботі чиновницького апарату має науковий і практичний інтерес для організації та діяльності сучасної державної служби.

Таким чином, розкриття даної теми на базі введення до наукового обігу нових та маловідомих архівних документів, а також теоретичне узагальнення отриманих результатів дослідження, їх використання у навчальному процесі доводять актуальність і значимість дослідження.

Метою пропонованої роботи є комплексне дослідження українського цивільного чиновництва в умовах Російської імперії у кінці XVIII – першій половині XIX ст., через вивчення специфіки їхньої служби та соціокультурного рівня. Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання наступних **завдань:**

- показати стан наукової розробки проблеми, з'ясувати ступінь достовірності, репрезентативність та інформаційні ресурси джерельної бази, методологічні основи та термінологічне забезпечення дослідження;
- в'яснити соціокультурні якості чиновництва України у досліджуваний період;
- проаналізувати особливості інкорпорації українського чиновництва до російського імперського бюрократичного простору;
- виявити зв'язок освітньої політики російського уряду з процесом розбудови бюрократичного апарату на українських землях та охарактеризувати вплив освіти на професійний рівень службовців України;
- визначити місце чиновників відомства народної освіти у бюрократичній структурі імперії та відтворити їхній соціо професійний портрет;
- встановити найбільш характерні види зловживань і порушень цивільних чиновників і ставлення до них суспільства, причини негативних явищ у владно-управлінському середовищі;
- дослідити практику застосування покарань щодо державних службовців України;
- розкрити вплив заохочень у цивільній службі на українських чиновників;
- узагальнити результати дослідження, сформулювати висновки та запропонувати рекомендації для подальших наукових досліджень в окресленому напрямку та щодо шляхів удосконалення сучасного вітчизняного управлінського апарату.

Об'єктом дослідження є система державного управління в Російській імперії, її кадровий склад, принципи яких було закладено ще на початку XVIII ст. і трансформовано у результаті адміністративних реформ Катерини II в останній чверті XVIII ст. і тоді ж поширено на підвладні імперії українські землі.

Предметом здійснюваного дослідження є цивільне чиновництво України кінця XVIII – першої половини XIX ст., його соціокультурні характеристики, система заохочень і покарань, що застосовувалися щодо них.

Хронологічні межі пропонованого дослідження охоплюють період з кінця XVIII ст. до середини XIX ст. Нижня межа обумовлена низкою подій, що відбувалися у Російській імперії та зокрема на українських землях: проведення адміністративних реформ Катериною II, якими було покладено початок новому варіанту управлінської системи (власне бюрократичної у сучасному розумінні цього поняття); втрата українськими землями залишків автономії і остаточна інкорпорація їх суспільно-управлінської системи до Росії (спочатку землями колишньої Гетьманщини, а пізніше – правобережними українськими територіями, що перейшли до Росії внаслідок поділів Речі Посполитої).

Але вивчаючи передумови тих чи інших явищ, пов'язаних з предметом дослідження, ми побіжно торкаємося подій і процесів, що відбувалися в Російській імперії чи Україні у більш ранні періоди, зокрема у першій половині XVIII ст.

Верхня межа роботи датується кінцем правління імператора Миколи I. У цей період українська складова бюрократичного апарату Російської імперії остаточно втрачає свої специфічні регіональні риси. А з приходом до влади Олександра II відбувається ціла низка реформ, частина яких спрямовується на переформатування бюрократичної системи в цілому й зокрема характеру державної служби. Адміністративно-управлінська галузь втратила свій становий характер. Було ліквідовано велику кількість державних установ, що не відповідали вимогам реформ, і створено нові. Таким чином, фактично крайньою (верхньою) датою ми обрали не час, коли почалися реформи в імперії, що торкнулися у тому числі і чиновницького апарату, а момент, коли державою остаточно була усвідомлена потрібність цих реформ.

Географічні межі дисертаційної роботи охоплюють українські території, що у досліджуваній період входили до складу Російської імперії. Це землі колишніх Гетьманщини й Слобожанщини; правобережні землі, приєднані до імперії внаслідок поділів Речі Посполитої у кінці XVIII ст.; землі Півдня України та Криму, що свого часу колонізувалися більшою мірою саме українцями і нині входять до складу України.

Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи історизму та об'єктивності, що, у першу чергу, передбачають неупереджений розгляд подій і явищ минулого у їхньому розвитку та діалектичному взаємозв'язку.

Принцип історизму було реалізовано у процесі аналізу конкретних історичних обставин, за яких українські управлінські практики переформатовувалися на російський імперський лад, діяв і зазнавав змін чиновницький апарат на підвладних імперії українських землях у досліджуваний період. Принцип об'єктивності використано під час аналізу історичних фактів та джерел. За допомогою історико-порівняльного методу було з'ясовано основні зміни, що відбулися у середовищі чиновництва, зокрема у соціальному, кількісному та якісному складі державних службовців; у системі гарантій і обмежень, якими вони користувалися. Проблемно-хронологічним методом визначено взаємовпливи суспільно-політичного життя у державі та характеру чиновницької служби. Ретроспективний метод дозволив виявити вплив російської імперської політики на специфіку державної служби на українських землях, що виявлялася здебільшого у соціокультурних особливостях місцевого службового прошарку. Критичним методом з маси різнотипової інформації виокремлено достовірні конкретно-історичні факти.

Наукова новизна та теоретичне значення одержаних результатів зумовлена введенням до наукового обігу значного масиву нових джерел, що дозволило автору сформулювати положення, що й становлять наукову новизну

вперше:

- створена комплексна праця, де досліджується соціокультурний рівень українських цивільних чиновників, які служили у системі управління Російської імперії у кінці XVIII – першій половині XIX ст.; розкривається система заохочень і покарань, що застосовувалися по відношенню до цих службовців;

- сформульовано тезу про те, що службовий прошарок українського походження, інкорпорувавшись до російської бюрократичної системи, певний час зберігав низку специфічних регіональних особливостей, зумовлених

відмінностями розвитку українського і російського суспільств, практиках державотворення, формування еліт тощо;

- на основі широкого джерельного матеріалу показано низку соціокультурних характеристик українського чиновництва: соціальне походження, рівень освіти, вікові особливості;

- наявність специфічних психологічних і культурних рис (бажання служити = робити кар'єру = підвищувати свій соціальний статус та високий освітній рівень) дозволили службовому прошарку українського походження майже без проблем влитися до бюрократичного апарату Російської імперії, а деяким представникам службової еліти навіть зайняти у ньому провідні позиції;

- висвітлено позицію суспільства досліджуваного періоду щодо чиновництва у цілому й, зокрема до тих негативних явищ, що відбувалися у його середовищі: не завжди якісного виконання службових обов'язків, хабарництва, розкрадань і т.п.

уточнено:

- низку статистичних даних щодо чисельності цивільних чиновників у державних установах, що функціонували на українських землях у кінці XVIII – на початку XIX ст.;

- біографічні відомості деяких представників української службової еліти;

- деякі аспекти цивільної державної служби на українських землях у складі Російської імперії.

доповнено:

- дані про місце і роль українського чиновництва у формуванні та розвитку всього бюрократичного механізму Російської імперії;

- відомості про українське чиновництво доповнені інформацією про таку його складову, як чиновники галузі народної освіти, які, здебільшого не виконуючи суто бюрократичних функцій (управлінських, діловодних і т.п.), все ж відносилися до бюрократії і користувалися всіма правами державної служби (чиновиробництво, права, привілеї, гарантії тощо).

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає у тому, що вперше в історичній науці здійснено комплексне дослідження з даної проблеми, матеріали якого можуть бути використані при написанні підручників і посібників з історії України, вітчизняних державної служби й управління, держави і права України; узагальнюючих праць з історії чиновництва Російської імперії чи окремих її регіонів, соціальної історії України тощо. Особливий інтерес матеріали дисертаційного дослідження можуть представляти при реформуванні чи удосконаленні державно-управлінського апарату України на всіх рівнях.

Особистий внесок здобувача. Сформульовані у дисертації наукові положення, висновки та пропозиції належать особисто здобувачу та є його науковим доробком. Дисертаційна робота є самостійно виконаною науковою працею, де викладено історію чиновництва на українських землях у складі Російської імперії та висвітлено його соціокультурні характеристики.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки наукового дослідження знайшли відображення у доповідях на 37 міжнародних, всеукраїнських та регіональних конференціях: X-XIII джерелознавчих читаннях (Київ, 2009-2012); Міжнародній науковій конференції «Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація» (Київ, 2009); Міжнародній науковій конференції «Україна в європейському цивілізаційному процесі: проблеми соціальної та інтелектуальної історії» (Дніпропетровськ, 2009); науково-теоретичній конференції «Актуальні питання історії та культури» (Суми, 2009); Міжнародній науковій конференції «Русское наследие в странах Восточной и Центральной Европы» (Брянськ, Росія, 2009); 2-х міжнародних науково-практичних конференціях «Держава і право: проблеми становлення і стратегія розвитку» (Суми, 2009 та 2010); 2-х регіональних науково-практичних конференціях «Від творчого пошуку – до професійного становлення» (Суми, 2009-2010); I та II Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Краєзнавство: науково-методичний та практичний аспекти» (Суми, 2010-2011); Міжнародній науковій конференції «Права человека: история, теория и практика» (Курськ, Росія, 2010); Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання

вітчизняної та світової історії» (Суми, 2010); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова система України у світлі сучасних активних реформаційних процесів» (Київ, 2010); III, V та VI Волинських міжнародних історико-краєзнавчих конференціях (Житомир, 2010, 2012 та 2013); Міжнародній науковій конференції «Пам'ять століть» (Київ, 2011); Міжнародній науковій конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 2011); Міжнародній науковій конференції «Інновації як чинник суспільного розвитку: теорія і практика» (Суми, 2012); Міжнародній науково-практичній конференції «Правовая политика и модернизация государственности» (П'ятигорськ, Росія, 2012); Міжнародній науковій конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Суми, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Українознавчий вимір у сучасній науці: гуманітарний аспект» (Миколаїв, 2011); всеукраїнських науково-практичних конференціях «Історико-філософські читання молодих учених» (Суми, 2012 та 2013); «Відкриті інновації як феномен глобально орієнтованого суспільства» (Суми, 2013); 3-х звітно-наукових конференціях КНПУ імені М.П. Драгоманова (Київ, 2012-2014); I та II Всеукраїнських науково-практичних конференціях «Суспільно-політичні процеси на українських землях: історія, проблеми, перспективи» (Суми, 2012-2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Личность, общество и государство: проблемы прошлого и настоящего» (Суми-Курськ-Белгород, 2014); Міжнародній науковій конференції «Беларусь і суседзі: шляхі фарміравання дзяржаўнасці, міжнацыянальныя і міждзяржаўныя адносіны» (Гомель, Білорусь, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «История Карпато-Днестровских земель с древнейших времен до начала XXI века» (Кишинів, Молдова, 2014).

Дисертація пройшла обговорення на засіданнях кафедри історії та етнополітики Інституту української філології та літературної творчості ім. А. Малишка Київського національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.

Публікації. За результатами дисертаційного дослідження опубліковано монографію «Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст.» (38,5 друк. арк.) та 28 наукових статей, з яких 20 – у фахових виданнях України та 7 – у закордонних виданнях. З-поміж опублікованих статей 9 надруковані у виданнях, що індексуються міжнародними наукометричними базами даних, у тому числі 4 – БД Scopus. Загальний обсяг публікацій становить 30 друк. арк.

Структура та зміст дисертації визначені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів (14 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури та 12-ти додатків. Використано 482 архівних джерела, 446 опублікованих документів та 498 наукових досліджень. Загальний обсяг дисертації становить 540 сторінок, з них основного тексту – 353 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
УКРАЇНСЬКА СКЛАДОВА БЮРОКРАТІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
КІНЦЯ XVIII – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.:
ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДОЛОГІЯ

1.1. Українська історіографія

Роль історичної науки неухильно зростає. Людство, спираючись на досвід минулого, шукає відповіді на різні актуальні питання і намагається визначити найбільш оптимальні шляхи розв'язання насущних проблем сьогодення й майбутнього. Не викликає сумнівів той факт, що спектр актуальної історичної наукової проблематики при цьому є надзвичайно широким. Зокрема дослідження стану державного апарату Російської імперії останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст., його особливостей на українських землях, у тому числі категорії осіб, які фактично обслуговували потреби держави, починаючи з вищої бюрократії і закінчуючи нижчими чиновниками різних відомств, має велике наукове значення.

Історіографія, присвячена вивченню чиновництва та формуванню державного апарату на українських землях Російської імперії, доволі значна та багатопланова. Але не усі аспекти даної проблеми ставали метою досліджень вітчизняних науковців. Доробок з окресленої тематики склали монографічні дослідження істориків, правників, політологів, філософів, соціологів; їхні наукові статті, опубліковані у періодичних виданнях, збірниках матеріалів наукових конференцій; дисертаційні дослідження та їхні автореферати.

Одні з перших згадок про українське чиновництво можна зустріти вже у працях вітчизняних дослідників О. Шафонського та Д. Бантиша-Каменського.

О. Шафонський у своєму топографічному описі Чернігівського намісництва побіжно торкається і питання переведення наприкінці XVIII ст. козацьких чинів на табельну систему чиновиробництва [1293, с. 126-127].

Д. Бантиш-Каменський був добре обізнаний у багатьох аспектах державної служби, оскільки сам служив у канцелярії малоросійського військового губернатора і навіть був у 1825-1828 рр. Тобольським губернатором, став предметом безпідставних звинувачень у службовій недбалості [1013, с. 8-9]. Зокрема недосконалості судівництва, порушенням чиновників судового відомства Д. Бантиш-Каменський присвятив памфлет «Шемякин суд в XIX столетии». Досліджуючи історію Малоросії, він торкнувся низки питань козацько-старшинської служби періоду правління Катерини II, зокрема про спроби зрівняння малоросійських чинів з великоросійськими табельними [1074, с. 135-136].

Особливу увагу привертає ґрунтовна праця М. Варадінова, присвячена історії Міністерства внутрішніх справ. Вона являє собою результат залучення величезної кількості джерел першої половини XIX ст., які покладено в основу роботи, і містить відомості не лише про центральний апарат відомства внутрішніх справ, але й про діяльність місцевих поліцейських установ, у тому числі на українських територіях [980]. Але дана робота є скоріше збіркою фактологічного матеріалу з окресленої проблеми і містить вкрай мало авторських висновків, а самому чиновництву увага приділяється лише побіжно.

А. Ханенко вивчав державні установи в Україні, приділяючи увагу й судочинству. У своєму дослідженні історії межових установ він хронологічно охопив період з XVI до середини XIX ст. Описуючи судові органи, що діяли на українських землях у XVIII-XIX ст., згадує зокрема повітові суди, торкаючись їхнього складу та частково компетенції [1277].

Значний внесок у вивчення різноманітних проблем української історії зробив засновник т.зв. «лівобережної школи» О. Лазаревський. Приділяючи багато уваги козацько-старшинській спільноті Гетьманщини, він вивчав і процеси влиття цього стану і його розчинення у суспільній структурі Російської імперії, взаємодії і взаємовпливів козацької системи управління та імперської. Дослідник у багатьох своїх наукових розвідках змальовував відношення рядового козацтва та старшини всіх рівнів до реформ Катерини II; показував, у який спосіб вони

намагалися пристосуватися до нових життєвих і службових реалій [911, 1112, 1113].

Вивчаючи історію України, відома вчена О. Єфименко торкнулася і питання державного управління на інкорпорованих до Російської імперії ліво- та правобережних українських землях. Вона вказувала на те, що патріархальні малоросійські установи, змішане військове й цивільне управління сприймалися Катериною II як певний прояв варварства [1051, с. 323]. Згадувала вона також і факт надання російських, табельних чинів українським чиновникам ще до появи «Установлення про губернії». Зокрема, коли у 1764 р. була утворена Малоросійська колегія з чотирма російськими та чотирма українськими чиновниками, то останнім для зрівняння з російськими колегами надавалися табельні чини.

Великого значення О. Єфименко надавала судовій реформі 60-х років XVIII ст., що була проведена у Малоросії. На її думку, ця реформа була не вигідною для російського уряду, оскільки підсилювала значення старшини у цьому регіоні. Але Катерина II пішла на цей крок з метою відділення військового правління від цивільного, що було необхідно для майбутньої уніфікації системи державного управління за російським зразком [1051, с. 324]. Успіх наступних реформ, що відбулися у 1780-х роках, та успішне включення української еліти до російського соціуму дослідниця приписує П. Румянцеву. Саме завдяки його зусиллям, вважала вона, ще недавно опозиційно налаштований до російського уряду «вищий клас малоросійського суспільства» у період реформ став активно співпрацювати з владою [1051, с. 326-327]. Дещо гіршу оцінку діяльність у цьому напрямку «деспотичного» П. Румянцева отримала у дослідженнях М. Василенка. Спираючись на відомості депутатських наказів катерининської Уложеної комісії, вчений відмічав потяги українського суспільства до повної незалежності Малоросії від Росії у галузі адміністрації, суду, законодавства [982, с. 245].

О. Єфименко була одним з небагатьох дослідників, хто вказував на активні прояви незадоволення козацької старшини Слобідської України розповсюдженням на цих землях системи управління російського зразку. Вона

зазначала, що місцева козацька старшина не лише «не кидалася» на пропоновані їй російські чини, як це робила пізніше навчена досвідом лівобережна старшина, «але й виказувала байдужість, якщо не зневагу». Ізюмський полковник Краснокутський навіть закликав слобідську старшину клопотати перед урядом не проводити тут реформи, залишивши старі порядки [1051, с. 369].

Говорячи про регіональні особливості правобережних українських територій («Русько-Польської України») у складі Російської імперії, О. Єфименко виділила, що після того, як ці землі після другого поділу Речі Посполитої відійшли до Росії, і суд, і школи продовжували тут користуватися польською мовою як офіційною в краї, а чиновники повітових установ обиралися місцевим шляхетством [1051, с. 379-380].

Інший український вчений, Д. Дорошенко, у своїй класичній праці з історії України зміг, на нашу думку, вдало сформулювати ситуацію, в якій опинилася козацька старшина у другій половині XVIII ст. і яка стала причиною якнайшвидшого влиття української еліти до соціальної й управлінської систем Російської імперії. За його словами, українська шляхта побачила, «що російське дворянство, не маючи назовні тих політичних прав, які давала українській шляхті автономія Гетьманщини, фактично вже випереджує цю шляхту на дорозі здобуття соціально-економічних привілеїв» [1031, с. 199].

Таким чином, у кінці XVIII – на початку XX ст. працювала низка науковців, які активно досліджували минуле України. Значну увагу вони приділяли т.зв. козацьким часам, культурно-релігійній складовій історії. Деякі аспекти історії української державності стали вивчатися лише наприкінці вказаного періоду, коли активізувався рух на політичне й національне відродження України. При цьому науковці стали частіше торкатися і питання остаточного влиття українських територій до складу імперії у другій половині XVIII ст., звертаючи увагу й на процес залучення до управлінських органів місцевих еліт. Протягом кінця XVIII – початку XX ст. можна навіть простежити певну еволюцію поглядів на вказану проблематику. Так, з кінця XVIII ст. у поглядах українських дослідників (незважаючи на ностальгію за «славним козацьким минулим»)

переважало лояльне відношення до російської влади, політики і т.п. (О. Шафонський, Д. Бантиш-Каменський). З другої половини XIX ст. здійснюються спроби зрозуміти, що стало причиною успішного поглинання Російською імперією українських територій, соціуму, управлінської системи (О. Лазаревський). І лише з кінця XIX – початку XX ст. серед українських істориків переважало критичне ставлення до російської асиміляторської політики на українських землях. Але протягом кінця XVIII – початку XX ст. ніхто з науковців так і не почав виділяти у державному управлінні чи у середовищі бюрократії, що діяли на українських теренах будь-яких регіональних чи національних особливостей.

У радянські часи українські вчені майже не досліджували питання, пов'язані з історією державного апарату й чиновництва, зокрема на території України. Виключення становлять лише поодинокі роботи науковців 1920-1930-х років, частина яких згодом була змушена виїхати на еміграцію, оскільки їхні дослідження піддавалися жорсткій критиці як прояви буржуазного націоналізму тощо. Зокрема активним дослідником державно-правових інституцій Гетьманщини XVII-XVIII ст. був Л. Окиншевич, але його роботи мали більше описовий характер [1164].

І. Смоленський у своїй роботі приділив увагу адміністраторам з чинами перших семи класів, які служили в українських губерніях у 1798 та 1800 рр. [1237].

Пізніше, у 1966 р. А. Дубровіна здійснила спробу вивчити управлінську систему, суспільний лад і право, що існували в Україні у першій половині XIX ст. Але, наводячи відомості про державні органи влади й управління, які діяли у вказаному регіоні, дослідниця не зупинилася на питаннях чиновницької служби у цих установах. Фактично це була чи не перша спроба узагальненого дослідження з вказаних питань, географічні межі якого окреслювалися українськими землями [1035].

Особливого значення надавалося дослідженню діяльності т.зв. правоохоронних органів на теренах Російської імперії. Постійне акцентування на

репресивному характері поліцейського апарату, несправедливості судочинства та їх критика створювали додатковий героїчний шарм борцям проти режиму та легітимізували їх дії. У своїх дослідженнях вчені розглядали загальні питання організації та структури правової системи, зокрема особливостей функціонування правоохоронних і судових органів тощо [991, 1306, 1313].

Наприкінці 80-х років ХХ ст. з'явилося історіографічне дослідження В. Бурлачука, де вчений проаналізував радянську літературу 1980-1988 рр., присвячену бюрократії [977, с. 6].

В цілому протягом усього радянського періоду українські науковці не звернули належної уваги історії бюрократичного апарату Російської імперії, зокрема тій його частині, що сформувалася і функціонувала на українських теренах.

Історіографічний доробок сучасних українських дослідників можна умовно поділити на чотири групи. У трьох з них різні аспекти історії чиновництва зачіпаються лише побіжно:

перша – праці, присвячені процесу інкорпорації українських земель до складу Російської імперії у кінці XVIII – на початку XIX ст. та спробам українського народу зберегти свою національну ідентичність у цей період;

друга – дослідження з різних питань української історії, де автори, вивчаючи ті чи інші сторони суспільного життя, торкаються і історії чиновництва як невід'ємної складової тогочасних реалій;

третья – роботи, основним предметом яких є історія різних державних установ чи відомств (з-поміж вказаних трьох груп саме ця є найбільш інформативною щодо історії бюрократії).

До четвертої групи ми віднесли безпосередньо дослідження проблем, пов'язаних з державною службою, особистим і професійним життям чиновників і т.п.

Щодо *першої групи* робіт, то до них відносимо праці таких українських дослідників, як Б. Галь, В. Яценко, Ю. Войтенко, Г. Корольов, В. Шандра, В. Кононенко, В. Горобець, Т. Проневич та ін.

Зокрема Б. Галь здійснив спробу визначити особливості процесу інтеграції української політичної еліти до імперських владних структур губернського рівня. Він намагався простежити спадкоємність владних структур гетьманського періоду (1720-1782) та імперського (1782-1835). Визначив основні етапи та особливості формування цивільного апарату управління Лівобережної України у 1782-1835 рр.; виявив механізми рекрутування адміністративно-політичної бюрократії та їх вплив на протікання процесу інтеграції української еліти до імперських владних структур губернського рівня [1358]. Схожа проблематика і у дослідженні В.Яценка, який вивчав процес входження до російської імперської соціальної схеми козацького стану [1425]. Відомий український дослідник історії козащини в цілому й зокрема козацьких управління та судівництва В. Горобець вивчав також взаємини гетьманату та російського уряду. Зокрема він досліджував соціально-політичні трансформації всередині Гетьманщини, які безпосередньо впливали на російсько-українську інтеграцію; централізаторську політику російських імператорів, спрямовану на знищення залишків автономії і невід'ємним елементом якої була ліквідація управлінського апарату Гетьманщини і введення замість нього імперської управлінської системи з відповідним бюрократичним апаратом [1002].

В. Кононенко вивчав українську еліту у період поступової ліквідації автономії Гетьманщини. Він дійшов висновку, що у 1760-х роках склалася т.зв. подвійна лояльність інкорпорованої до імперії еліти, що виявлялася, з одного боку, у потягах до колишніх «вольностей», а з іншого, у політичній ідеї, яка зводилася до служби православному протектору, який мав оберігати цю еліту [1095].

Феномен козацького автономізму XVIII ст. як проєкт легітимації у складі імперії Романових вивчав Г. Корольов. На його думку, однією з причин збереження української ідентичності в імперському соціумі було панівне становище місцевої еліти у державній адміністрації Малоросії [1101].

Злиття козацької старшини Слобожанщини з російським дворянством, у тому числі й через державну службу, висвітлено у дослідженні Т. Проневич [1203].

В. Шандра дослідила політику російського уряду другої половини XVIII - початку XIX ст. у галузі адміністративно-територіальних перетворень, що здійснювалася з метою максимально централізувати владу у т.зв. «національних окраїнах», зокрема на українських землях, скасувавши там будь-які залишки автономії та регіональні особливості у судочинстві, управлінні тощо [1288].

Ю. Войтенко у контексті вивчення історії еліти Правобережної України кінця XVIII - першої третини XIX ст. визначив політико-правові умови її існування у владних інституціях загальноімперського рівня [1354]. Правобережжя цього ж періоду досліджував також А. Філінюк, який у своїй монографії проаналізував заходи царизму, спрямовані на територіально-правову уніфікацію даної території [1270].

Друга група представлена дослідженнями О. Півоварова, І. Левченко, В. Опанасенка, О. Травкіної, О. Єгорової, О. Якимчука, В. Маслійчука, Н. Шип, О. Ресента та інших.

Ще у 1991 р. світ побачила монографія Н. Шип, присвячена українській інтелігенції XIX ст., де вчена побіжно торкнулася і питання освітнього рівня чиновницького прошарку населення [1299]

О. Півоваров у контексті вивчення середньої освіти на Лівобережній Україні та Слобожанщині дослідив роль різних соціальних груп у функціонуванні світських середніх навчальних закладів у цьому регіоні [1400]. І. Левченко зробила спробу визначити роль народної ініціативи у розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережжі у 1825-1860 рр. При цьому увага була приділена і діяльності почесних наглядців, які надавали допомогу навчальним закладам [1388]. В. Опанасенко, вивчаючи роль дворянства Чернігівщини у суспільно-політичному та культурно-освітньому житті кінця XVIII – 60-х років XIX ст., побіжно торкнувся і питання формування губернського військово-бюрократичного дворянства [1397]. Подібним є і дослідження О. Якимчука

[1424]. Вивчаючи історію Чернігівського колегіуму XVIII ст., О. Травкіна проаналізувала у тому числі й викладацький склад колегіуму. О. Єгорова, досліджуючи розвиток юридичної освіти в українських університетах у XIX – на початку XX ст., зробила спробу встановити зв'язок підготовки юристів та розвитку юриспруденції як науки з політичними та соціально-економічними процесами в Російській імперії. Зокрема вона показала особливості формування професорсько-викладацького складу юридичних факультетів [1369].

Визначаючи профільні проблеми української історії, що досліджувалися останні два десятиліття (з початку 90-х років XX ст.), О. Реєнт назвав серед них і становлення бюрократії, осмислення державних та самоврядних органів територіальної влади в Україні у XIX ст. У своєму дослідженні вчений сформулював тезу, яка, на нашу думку, повинна бути відправною точкою для науковців при вивченні особливостей бюрократичного апарату на українських землях кінця XVIII – першої половини XIX ст. О. Реєнт вказав на те, що на момент приєднання до Російської імперії населення кожного з українських регіонів – Лівобережжя, Правобережжя, Слобожанщини, Південної України, Криму – «мало свої управлінські традиції та відповідний апарат, яким Російська імперія скористалася для поширення власної експансії» [1213].

Роботи з історії органів влади й управління, що діяли у досліджуваній період, склали *третю групу* історіографічного доробку.

Різноманітним державним установам на території України приділяли увагу О. Черемісін, А. Скрипник, О. Двуреченська, Т. Щерба, В. Бартків, О. Прокоп'юк, Л. Казначеева, О. Талдикін, В. Петровський, Т. Проневич, О. Головка, В. Орлик та ін. [1167, 1168, 1204, 1350, 1361, 1364, 1376, 1399, 1411, 1413, 1420].

Так, А. Скрипник вивчав діяльність губернських адміністративних установ на Поділлі у кінці XVIII – на початку XX ст. Зокрема він з'ясував роль і значення чиновників як безпосередніх представників та рушіїв інтеграційної політики Росії у даному регіоні. Л. Казначеева висвітлила закономірності та особливості Волинського дворянського зібрання і порівняла його з аналогічними російськими

корпоративними органами. При цьому вона встановила чисельний і соціоетнічний склад зазначеної установи.

О. Прокоп'юк дослідила функціонування та кадрове наповнення духовної консисторії на фоні реформувань системи державного управління Російської імперії у XVIII ст. У даному контексті вона встановила кількісний і персональний склад цієї установи; визначила шляхи і джерела формування, основні характеристики канцелярського персоналу (соціальна приналежність, освітній рівень, вік) тощо.

О. Черемісіним здійснена спроба відтворити цілісну картину діяльності органів міського громадського управління у 1785-1870 рр. у містах Південної України. У тому числі він проаналізував соціально-правовий статус органів міського самоврядування як місцевих представницьких органів; висвітлив роль міських голів у роботі органів управління тощо. О. Двуреченська вивчила напрями і форми діяльності органів міського самоврядування Катеринослава у кінці XVIII – на початку XX ст. Роботи В. Бобкова та В. Дмитрієва присвячені темі функціонування в Україні таких специфічних управлінських органів, як градоначальства [964, 1366]. У контексті комплексного вивчення градоначальств півдня України у XIX – на початку XX ст. В. Дмитрієв зокрема приділив увагу також правовим основам повноважень і обов'язків градоначальників; визначив ефективність їхньої роботи, починаючи з 1803 р.

Досліджуючи місцевий державний апарат періоду селянської реформи 1861 р., В. Бартків торкався компетенції службовців різного рівня (від генерал-губернаторів до мирових посередників) у питаннях, пов'язаних з втіленням у життя цієї реформи.

У контексті становлення та розвитку генерал-губернаторської форми управління В. Шандра детально вивчила функції, структуру, особливості справочинства Малоросійського, Київського генерал-губернаторств. Низка досліджень вченої присвячена совісним судам, адміністративним установам Правобережної України. При цьому кожна наукова робота В. Шандри містить

відомості про чиновників вказаних установ – про їхні відносини з керівництвом, посадові обов'язки [1283, 1284, 1285, 1291].

М. Бармак дослідив процес впровадження російської імперської управлінської системи на землях Правобережної України наприкінці XVIII - у першій половині XIX ст. Особливу увагу науковець зосередив на створенні та розвитку адміністративних органів у цьому регіоні, причому з урахуванням його особливого статусу. Зокрема вчений зазначив, що при заснуванні губерній на Правобережжі влада частково враховувала історичну і соціальну єдність цього краю. При формуванні органів влади на більшість посад в місцевих управлінських установах призначалися представники місцевої шляхти, які виявили лояльність до російської політики. Окрім того, тутешня легітимована шляхта отримала право формувати кадровий склад багатьох органів влади й управління на цих землях, зокрема судових установ [952].

Цій же проблемі свою наукову розвідку присвятила також Ю. Рудакова, яка особливий наголос робила на вивченні адміністративно-територіальних змін на Правобережжі у роки правління імператора Павла I [1217].

Перший комплексний огляд процесу створення державних установ на українських землях у вітчизняній історіографії було здійснено лише у 2010 р. Г. Папакіним. Вчений зокрема розкрив особливості організації та діяльності цих установ за часів Російської імперії. Він зазначив, що, хоча у цей період «українські державні інституції та їхня управлінська традиція повністю нехтувалися, ... інституційні традиції Гетьманщини і Запоріжжя не були повністю забуті» [1182].

Основна, *четверта група* робіт представлена дещо меншою кількістю наукових робіт, ніж попередня. Чиновництво обрали основним предметом своїх досліджень такі науковці, як М. Любар, В. Шандра, М. Бармак, В. Молчанов, В. Володько. Деякі аспекти українського чиновництва дослідила Н. Шип [1300].

Низка робіт була присвячена чиновникам поліцейського відомства. Так, метою роботи М. Любара стало вивчення організаційно-правових засад кадрового забезпечення органів загальної та політичної поліції Російської імперії на

українських землях у кінці XVIII – на початку XX ст. Зокрема ним були розглянуті питання нормативно-правового регулювання проходження служби чиновниками поліції та жандармерії; організації та змісту професійної підготовки кадрів зазначених органів [1389]. В. Молчанов, вивчаючи життєвий рівень чиновників правоохоронних установ, зупинявся і на повноваженнях службовців поліцейських органів, рівні їхніх прибутків тощо [1152].

Питання, пов'язані з чиновниками органів управління і суду у Київському намісництві кінця XVIII ст., досліджував В. Володько. Незважаючи на звужені хронологічні і географічні межі своїх робіт, окрему увагу дослідник приділив формуванню чиновницького апарату, його соціальному складу, ролі у його поповненні дворянського самоуправління тощо [988, 989, 990, 1355]. Він також визначив чисельність, віковий, соціальний та національний склад членів присутствій і канцелярських службовців судових та адміністративних установ Київського намісництва; охарактеризував їхнє матеріальне забезпечення; приділив увагу кадровій політиці та політиці надання службовцям чинів; визначив регламентні принципи роботи чиновників установ і канцелярій.

Різноманітні аспекти служби виборних чиновників на українських землях вивчала В. Шандра. Вона дослідила умови виборчого процесу; визначила особливості служби для дворян та представників інших верств населення; торкнулася питання заохочень та стягнень, що застосовувалися до виборних чиновників [1287]. Нею також були досліджені особливості формування бюрократії на теренах Правобережної України [1286].

М. Бармак досить ґрунтовно дослідив правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців Російської імперії у кінці XVIII - першій половині XIX ст. Зокрема вчений приділив увагу технології відбору і прийому кандидатів на державну службу, системі їх соціального захисту, службовим заохоченням та покаранням за порушення й злочини тощо [951].

У 2009 р. у Києві вийшло колективне дослідження «Нариси історії державної служби в Україні», що стала фактично першою спробою в українській історіографії узагальнити вітчизняний науковий досвід з історії організації

державної служби та діяльності державних службовців. У шостому розділі висвітлювалися різні аспекти чиновницької служби в Україні у XVIII-XIX ст., у тому числі й особливості входження представників місцевих службових еліт південних, правобережних і лівобережних губерій (т.зв. національних окраїн) до складу російської імперської бюрократії [1289].

Того ж 2009 р. світ побачило ще більш ґрунтовне, п'ятитомне видання «Історія державної служби України», над яким працював великий колектив авторів і упорядників, що складався з авторитетних вітчизняних науковців. Ними було проаналізовано широкий спектр проблем, пов'язаних з державотворчими процесами на українських землях, політико-адміністративним устроєм, організацією державного управління та державної служби, діяльністю державних службовців. Окремий розділ першого тому було присвячено питанню державної служби в українських губерніях у складі Російської імперії [1290]. Тут були проаналізовані всі зміни у характері державної служби, що відбулися протягом імперського періоду, наприклад, заміна намісницької системи організації місцевої влади на губернаторську у 1796 р. і т.п. Значна увага тут була приділена і деяким регіональним особливостям різних українських територій (Правобережжя, Лівобережжя, південних губерній), що вплинули там на процес формування бюрократії.

В цілому слід погодитися зі словами українського вченого О. Реєнта про те, що «українська історіографія поки що не продемонструвала власного бачення особливостей формування бюрократичного апарату на території України» [1213]. Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що проблема історії українського чиновництва періоду Російської імперії недостатньо вивчається вітчизняними науковцями. Певним осередком дослідників, які приділяють увагу зазначеній тематиці, є Інститут історії України НАН України (В. Шандра, Г. Папакін, В. Молчанов, Н. Шип та ін.). Спостерігається також тенденція до більш активного вивчення як системи державного управління в цілому, так і чиновництва саме на землях Правобережної України (М. Бармак, В. Шандра, Ю. Войтенко, А. Філінюк, А. Скрипник, Л. Казначеева, Ю. Рудакова та ін.). Значно менше уваги

приділяється у цьому контексті іншим регіонам України – Лівобережжю, Слобожанщині, південним губерніям. Вкрай мало досліджень, присвячених повсякденному особистому й службовому життю чиновників, їхньому освітньому й культурному рівням. Чиновники деяких відомств взагалі досі залишаються поза увагою науковців (наприклад, відомства народної освіти).

1.2. Праці зарубіжних науковців

У зарубіжній історіографії можна виділити два великих блоки. Це російська історіографія та роботи інших зарубіжних науковців.

Російська історіографія історії чиновництва фактично була започаткована у XIX ст. Причиною приділення великої уваги до вказаної проблематики стала необхідність підвищення ефективності державного управління в Російській імперії, а для цього слід було з'ясувати історичні корені формування бюрократичного апарату. Таким чином першими дослідниками історії чиновництва стали саме вчені-правники. Вони не зупиняли увагу безпосередньо на вивченні бюрократії, що функціонувала на українських землях, але часто побіжно торкалися цього питання у своїх роботах. Праці, що відображали події кінця XVIII ст., часто містили відомості про остаточну втрату українськими землями автономії і влиття цих територій до складу Російської імперії, про формування дворянського стану (за російським зразком) з представників козацької старшини. А саме ці нові дворяни і створили основу для формування чиновницького апарату на українських землях і склали основну його частину.

До питань, пов'язаних з минулим чиновництва, дослідники-правники частіше за все зверталися у контексті характеристики історії та діяльності адміністративних установ. А ті праці, предметом яких була безпосередньо бюрократія, присвячувалися лише її високопоставленим представникам: воєводам, губернаторам, генерал-губернаторам. Це, наприклад, роботи І. Андрієвського, І. Блинова, В. Гессена [938, 962, 996]. Зокрема робота І. Блинова «Губернаторы» більше присвячена характеристиці обов'язків та меж влади губернаторів і мало торкається чиновників місцевих нижчих державних установ. Але дана праця все ж висвітлює умови зносин губернських органів влади й управління з підпорядкованими їм установами також і в українських губерніях, що певною мірою дає можливість уявити рівень залежності місцевого чиновництва від вищого керівництва. Усі вказані вчені приділяли увагу і тим

високопосадовцям, які служили на території України, що вже перебувала під владою Росії (губернаторам, воєводам).

Дореволюційна історіографія була схильна розглядати бюрократію як явище негативне, «виразника інтересів дворянства» та засіб, за допомогою якого самодержавство здійснювало свої цілі. Якщо говорити про українське чиновництво, то вже з початку ХІХ ст. воно також не було виключенням. Воно асимілювалося з загальноімперською чиновною масою і набуло усіх рис останньої (негативних у тому числі). Бюрократія часто протиставлялася суспільству, над яким намагалася встановити свою владу. Так, Б. Бразоленко у своїй статті пов'язував з російським чиновництвом відчуженість від реалій життя, панування рутини та сухого формалізму, невиправдану централізацію влади і придушення будь-якої ініціативи у суспільстві [972]. І. Ольшевський також вказує на канцелярщину, рутину справочинства, формалізм, тяганину як характерні особливості російської бюрократії [1166, с. 53-68]. С.Середонін розглянув взаємини коронної та виборної місцевої адміністрації. Він підкреслив, що у період правління Олександра І якість управління дворянських виборних посадовців була дуже низькою, місцева адміністрація не бажала мати під боком виборних службовців, які могли обмежувати дії чиновників [1073, с. 277-278]. Але в цілому бюрократія як конкретна проблема практично не привертала уваги дореволюційних дослідників.

Представники державної школи менше критикували бюрократію Російської імперії. Одним з найбільш яскравих представників цього напрямку був О. Градовський. У своїй ґрунтовній праці «Начала русского государственного права», він дав характеристику центральним і місцевим установам і у зв'язку з цим подані деякі відомості про чиновників. Сама робота має історико-юридичний характер. Згідно з його концепцією, держава була упорядковуючою та об'єднуючою основою, а чиновництво – необхідним посередником між державою та суспільством. Як наслідок, доцільність діяльності чиновництва в цілому не підлягає сумнівам, можна говорити лише про витрати бюрократичної системи та недоліки у роботі окремих її представників [1006, 1007, 1008, 1010]. Ідеї О.

Градовського розвинули М. Коркунов, М. Лазаревський [1098, 1115]. Є. Анучин, О. Ейхельман, К. Соколов, використовуючи історико-юридичний метод, фактично реабілітували термін «бюрократія», що до цього мав негативний відтінок і розумівся як неефективне управління [939, 1239, 1308]. Поняття «бюрократ» використовувалося відтоді як синонім слів «чиновник» і «адміністратор». Одну з перших спроб дослідити історію чиновництва в цілому зробив Є. Карнович [1082]. Наводячи деякі кількісні характеристики по чиновництву дослідник використовував дані й по українським землям. Але його робота «Русские чиновники в былое и настоящее время» не відрізнялася глибиною висновків, висвітлювала вказану проблему досить поверхово, а деякі дані, що у ній містилися, можна піддати сумніву. Радянський вчений П. Зайончковський критично поставився до цієї роботи, лаконічно охарактеризувавши її як нарис «позбавлений наукового інтересу». Окрім того він вважав, що кількісні дані відносно чиновників Карновичем наведені невірно [1060, с. 19, 21].

Роботи цих вчених мають важливе значення при вивченні українського чиновництва, оскільки дозволяють оцінити роль і значення бюрократії на цих землях, її вплив на місцеве населення тощо.

Інші вчені-правники торкалися різних аспектів історії чиновництва, вивчаючи юридичні особливості функціонування російського державного апарату. Протягом XIX ст. українські чиновники вже цілком злилися з загальноросійською бюрократією. Вони керувалися одними нормативними актами, виконуючи свої службові функції, підлягали однаковим стягненням за порушення чи заохоченням за службові досягнення, отримували чини за спільними правилами тощо. У цей час літератури, яка б розкривала вказані аспекти служби у XIX ст. саме українських чиновників, фактично не інувало. Але, враховуючи, що бюрократичний механізм вказаного періоду в усіх регіонах Російської імперії був ідентичним, для вивчення історії українського чиновництва є абсолютно правомірним використовувати праці, присвячені імперській службі в цілому. Так, К. Постовський дослідив питання кримінального і судового процесу у справах державних службовців, які здійснили службові злочини. У своїй роботі

він спирався на законодавство кінця XIX ст. [1200]. В. Євреїнов був одним з перших, хто вивчав систему цивільного чиновиробництва [1038]. Вивчалось питання щодо рівня освіченості чиновників галузі судочинства останньої чверті XIX ст. При цьому ставилася мета визначити професійний потенціал судових установ імперії через вивчення кількості чиновників цього відомства, які мали нижчу, середню, вищу освіту [1162]. Для цього автором були використані й відомості по українським губерніям.

Великий внесок у вивчення бюрократичного апарату Російської імперії зробили вчені-історики. Інколи цієї проблеми вони торкалися лише побіжно, при дослідженні більш загальних історичних питань, а інколи присвячували їй окремі наукові роботи, торкаючись і окремих аспектів історії української бюрократії (частіше увага приділялася процесу формування українського дворянства й інкорпорації українських службовців до управлінського апарату Російської імперії). Наприклад, у працях Ключевського, Кавеліна, Чичеріна, Сергєєвича, Романовича-Славатинського та багатьох інших істориків XIX – початку XX ст. однією з головних була проблема станів, їхніх прав, привілеїв, обов'язків і повинностей, їх співвідношення з загальнодержавними інтересами й умовами розвитку держави [957, с. 65]. Зокрема О. Романович-Славатинський надавав великого значення створенню корпоративної організації дворянства при Катерині II, визначав кількісні характеристики дворянського стану на українських землях, представники якого і склали основу бюрократичного прошарку у даному регіоні [1215]. В. Ключевський, В. Івановський розглядали чиновництво як особливий суспільний клас. За словами В. Ключевського, Російська імперія з другої половини XIX ст. керувалася не аристократією, а бюрократією, яку він визначав як позбавлену будь-якого соціального обличчя купку фізичних осіб різного походження, об'єднану лише чиновиробництвом [1086, с. 92]. В. Івановський визначив специфічні риси бюрократії як окремого класу, серед яких він назвав чіткі ієрархічно побудовані соціальні ролі, закріплювані рангами, особливу групу психологію, тісний зв'язок з владою тощо [1070].

Особливе значення при вивченні українського чиновництва має дослідження барона С. Корфа, який вважав, що дворянська служба за виборами стояла нижче державної і дворяни майже відразу після видання Жалуваної грамоти почали ухилятися від цього обов'язку [1103]. Такі висновки дають можливість зрозуміти причини відносно легкого влиття українців до бюрократичної системи Російської імперії у кінці XVIII ст. Реалізувати свої амбіції, зафіксувати свій високий соціальний статус (або отримати його) можна було саме на державній службі. Тому небажання російських дворян служити, зокрема на виборних посадах, відкрило доступ українській службовій еліті до широкого спектру посад в імперських органах влади й управління.

Більшість дореволюційних авторів, високо цінуючи прийняття Жалуваної грамоти дворянству, вважали виборну службу варіантом державної служби. М. Чечулін окреслив відношення дворянства до введення Жалуваної грамоти. Він вказав на те, що дворянство через свою участь в адміністративних справах провінції стало більше контактувати з чиновництвом [1282, с. 85].

Окремий доробок становлять праці безпосередньо чиновників тих чи інших державних відомств. Їхні роботи здебільшого зводилися до висвітлення деяких аспектів функціонування галузей державного управління чи лише їхніх окремих установ. При цьому часто приділялася увага і службовцям цих установ.

З кінця XIX ст. все більш популярними стають ідеї марксизму, які знайшли своє втілення і у наукових методах при вивченні різноманітних проблем історії. Перші історики-марксистки вивчали бюрократію Російської імперії у контексті своєї базової концепції про класове панування. У зв'язку з цим вони отожднювали бюрократію та дворянство. Один з представників марксистської школи, М. Ольминський вважав, що бюрократії поза помісним дворянством не існувало взагалі [1165, с. 24]. Розділяючи цю точку зору, М. Рожков на прикладі літературних персонажів намагався відтворити психологічні портрети різних типів чиновництва. М. Покровський постійне зростання впливу чиновників у суспільстві тісно пов'язував з розвитком грошового обігу [1196]. Оскільки марксистки не розділяли суспільні класи за національною ознакою, їхні висновки

щодо ролі бюрократії у суспільному житті, соціальної структури чиновництва, безперечно, стосувалися і чиновників-українців.

У цілому в історіографії імперського періоду досить детально було проаналізоване законодавство, на якому ґрунтувалася діяльність чиновництва, розглянуті основні проблеми організації та функціонування системи управління у центрі й на місцях, подана характеристика становища вищої провінційної бюрократії. Національна складова чиновництва Російської імперії спеціально не досліджувалася, але велика кількість науковців побіжно торкалася деяких питань історії українського чиновництва: влиття української еліти до імперської управлінської системи, наводилися приклади служби чиновників в українських губерніях і т.п. У той же час вкрай мало уваги приділялося соціокультурним характеристикам чиновництва. Частково це пояснюється тим, що уявлення про цю соціальну групу сильно залежали від політичних переконань і будувалися здебільшого на основі суспільних стереотипів, аніж на сукупності об'єктивних фактів. Надто незначна увага приділялася і нижчим чиновникам місцевих державних установ України.

Після жовтневого перевороту 1917 р. провідні позиції в історіографії тепер вже радянського простору швидко захопило марксистське вчення. Проблеми класової боротьби стали панівними. Бюрократія як об'єкт дослідження відійшла на задній план і вивчалася здебільшого з метою визначення її класової природи.

Радянська історична наука успадкувала негативне відношення до урядового апарату самодержавної Росії. Велику роль у цьому відіграла критика бюрократії, представлена у роботах К. Маркса та інших ідеологів комунізму. Так, М. Александров, Д. Магеровський, І. Троцький, використовуючи марксистсько-ленінську концепцію, зробили спробу показати бюрократію в ролі зброї панівних класів [933, 1127, 1263]. Інколи у своїх роботах ці автори наводили приклади діяльності окремих чиновників чи державних установ Російської імперії на українських землях, не прив'язуючись до будь-яких регіональних особливостей бюрократичного апарату.

Щодо історіографічного доробку 30-х – першої половини 50-х років ХХ ст., то він якісно поступається працям дореволюційних авторів. Існуючий у імперський період лад, розглядався як непримиренний ворог пролетаріату у боротьбі за політичну владу. Місцеві установи практично не досліджувалися, не говорячи вже про чиновницьке середовище. Певне виключення являла робота академіка Ю. Гот'є [1004], яка завершувалася дослідженням змін у місцевому управлінні, що сталися у результаті реформи 1775 р. Але дана праця майже не приділяла уваги чиновницькій складовій державних установ, хоча певну увагу дослідник все ж приділив організації адміністративно-управлінського апарату у Новоросійській та Слобідсько-Українській губернії. Зокрема, особливістю устрою Новоросійської губернії у 1760-х роках було те, що, не зважаючи на розподіл губернської канцелярії на військовий і цивільний департаменти, чиновницьку масу цілком складали військові. Ю. Гот'є відносив цю особливість до числа регіональних і пояснював її тим, що цей край постійно перебував на військовому положенні (поруч був турецький кордон). Вивчаючи управлінську структуру Слобідсько-Української губернії, вчений побіжно торкнувся національного складу місцевого губернського та повітового керівництва – губернатор, воєводи, губернський прокурор призначалися з росіян, а губернські та воєводські товариші – з числа місцевої старшини [1004, с. 251-253].

Після Другої світової війни інтерес до історії бюрократії та управлінського апарату Російської імперії дещо поживляється (хоча й не відразу), але не стає пріоритетним в історичних дослідженнях.

І. Федосов, присвятивши своє дослідження проявам невдоволення політикою Миколи I у другій половині 30-х років ХІХ ст., лише побіжно зазначив, що у цей період різкої критики зазнала імперська бюрократія та зловживання чиновників. Відкриті вияви такого невдоволення зазнавали переслідувань, які здійснювалися жандармським відділенням, зокрема у Харкові, Подільській губернії [1266]. О. Предтеченський був одним з перших радянських істориків, які звернулися до суспільно-політичної історії Російської імперії ХІХ ст. Він приділив увагу дворянським становим установам першої чверті ХІХ ст. як

складовій державного апарату самодержавства, але також торкався цього питання лише поверхово.

Більш належна увага темі чиновництва була приділена лише з 60-х років ХХ ст. Чи не найпершою масштабною працею, що торкнулася даної проблеми, стала робота М. Єрошкина «История государственных учреждений дореволюционной России», де автор навів загальні відомості про державний апарат Російської імперії [1049]. У його роботах подається систематичне викладення структури та функцій державних установ Росії, у тому числі й періоду імперії. Побіжно він торкався і установ, що діяли на землях т.зв. «окраїн» Російської імперії, у тому числі на українських територіях. Але при цьому вчений мало уваги приділяв чиновницькому апарату, зосереджуючись на компетенції та механізмі функціонування органів влади й управління [1046].

О. Парусов зосереджував свою увагу на представниках вищої сановної бюрократії періоду правління Павла І, приділяв увагу також вищим, центральним і місцевим установам цього періоду. Зокрема він детально торкався ролі вищих сановників українського походження у внутрішній політиці Російської імперії кінця ХVІІІ ст., висвітлював їхні погляди щодо бюрократичного устрою у державі і навіть спроби удосконалити останній. Автором детально проаналізовано проект українця графа О. Безбородька щодо організації апарату управління Росією, викладений у записках «О потребностях Российской империи» (1799) та «Записка о Сенате» (1799) [1183, с. 129-134]. Змальовуючи різні аспекти чиновницької служби, О.Парусов торкався зловживань службовців Чернігівської, Волинської, Херсонської губерній, особливостей губернаторської служби на українських землях [1184] Але всі роботи вченого за основну мету мали підкреслити кріпосницький, експлуататорський характер імператорської влади. Вони носили здебільшого оглядовий характер.

У 1960-х – 1970-х роках для радянських істориків актуальною стала проблема абсолютизму, при вивченні якої було поставлене і завдання аналізу російської бюрократії як одного з атрибутів самодержавства. У результаті в наступні роки з'явилися праці, предметом яких став класовий характер державної

влади в імперії, особливості функціонування різних державних установ та їхній особовий склад. Класичною у даному ракурсі стала робота П. Зайончковського, присвячена державному апарату Російської імперії XIX ст. [1060]. П. Зайончковський став одним з перших, хто вивчав особовий склад державного апарату. Він надавав важливого наукового значення дослідженню категорії осіб, які обслуговували потреби держави, починаючи від вищої бюрократії і закінчуючи рядовими поліцейськими або нижчими службовцями різноманітних відомств. Найбільшу увагу він приділяв представникам вищої і середньої ланки державного апарату, тобто тим людям, які, перебуваючи на державній службі, мали класний чин за Табеллю про ранги. Зокрема в його наукових працях увага приділялася умовам служби чиновництва, його грошовому утриманню, бюджету, кількісним змінам протягом кінця XVIII – початку XX ст. [1058, 1059, 1060]. У своїх дослідженнях він використовував і кількісні дані по чиновникам українських губерній, аналізував розмір утримання тутешніх службовців губернського рівня (губернаторів, віце-губернаторів та ін.) та інших установ.

Окрім того, вчений проаналізував склад окремих груп вищої бюрократії та губернської адміністрації середини XIX – початку XX ст. Він розглянув питання про умови служби чиновників, їхній склад (за становими ознаками, освітою, майновим цензом), зміни у законодавстві щодо служби, чисельності, матеріального забезпечення цих службовців тощо [1060, с. 24-105]. Проаналізувавши формулярні списки (здебільшого вищих чиновників губернського управління), П. Зайончковський зробив висновки про стан місцевої адміністрації першої половини XIX ст.

Великого наукового значення набула монографія С. Троїцького «Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии». Дане дослідження ґрунтується на значному архівному матеріалі, що вперше вводився до наукового обігу. Автор охарактеризував закон щодо Табелі про ранги, склад і чисельність чиновництва у XVIII ст. Він навіть зумів досить точно визначити чисельність державних службовців станом на середину XVIII ст., спираючись на

архівні дані про перепис чиновників імперії. С. Троїцьким вперше було здійснене дослідження соціального складу бюрократії XVIII ст.

Велика увага науковцем була приділена вивченню процесу формування бюрократії Російської імперії у XVIII ст., її місця у системі політичних інститутів абсолютистської держави. Спираючись на марксистсько-ленінську методологію, він відмічав, що вивчення історії формування бюрократії та її ролі у державному управлінні має надзвичайно важливе значення для дослідження російського абсолютизму. С. Троїцький детально розглянув законодавчі акти 20-60-х років XVIII ст., що визначали становище чиновників, їхні функції, кількість і склад бюрократії, її матеріальне становище тощо. Вперше до наукового обігу були залучені матеріали перепису чиновників центральних і місцевих установ імперії 1754-1756 рр. та переписи канцеляристів губернських, провінційних та воєводських канцелярій. Автор визначив загальну чисельність чиновників, їхній розподіл по різних установах і відомствах, склад і соціальне походження, роль грошового жалування, освітній рівень окремих прошарків бюрократії [1258]. При цьому С. Троїцький широко використовував і фактологічний матеріал по чиновництву з українських регіонів (Київщина, Лівобережжя тощо). У той же час вчений визнавав, що деякі галузі життєдіяльності й управління на цих землях зберігали місцеві особливості [1258, с. 168].

Велика кількість російських радянських науковців вивчала різні процеси і явища у бюрократичному середовищі Російської імперії. При вивченні історії українського чиновництва періоду імперії їхні дослідження є важливими. Вони дозволяють визначити, як у цих процесах могли проявитися українські національні й регіональні особливості. Так, радянський вчений О. Корелін досліджував різні аспекти історії дворянства другої половини XIX – початку XX ст. У цьому контексті він вивчав зв'язок цієї соціальної групи з державною службою, зокрема співпрацю дворян з органами селянського управління, земствами [1097]. Окремо О. Корелін досліджував інститут предводителів дворянства XIX – початку XX ст. Більше уваги дослідник приділив саме губернським предводителям, окрім того, дослідження мало хронологічний перекик

у бік другої половини ХІХ ст. Але частково ним були розкриті й деякі питання, присвячені умовам служби повітових предводителів дворянства першої половини ХІХ ст. [1096]. Відношення дворянства до своїх службових привілеїв вивчав Ю. Соловійов. У цей період управління державою ще знаходилося у руках дворян, але ускладнення управлінських функцій і зростання самого апарату призвело до все більшого притоку у канцелярії різночинців. У дворянському середовищі, на думку дослідника, це сприймалося як загроза основним інтересам цього стану [1242]. М. Белявський, використовуючи, як і всі його попередники та сучасники, марксистсько-ленінську методологію, зупинився на соціальних процесах, що відбувалися у Російській державі. При цьому він зазначив, що у ХVІІІ ст. панівний клас поступово консолідувався у єдиний панівний стан дворянства-шляхетства, до якого він, поміж іншим, відносив і осіб недворянського походження, які вислужилися за Табеллю про ранги [957, с. 70]. І. Оржеховський розглянув стан центральної та вищої губернської адміністрації Російської імперії у 60-70-х роках ХІХ ст. Але його праці, як і багато інших, носили оглядовий і поверховий характер, а також містили «класичні» для радянської науки висновки про експлуататорську політику самодержавства і бюрократію як зброю цього самодержавства. Більшою науковою глибиною відрізняються праці Б. Дубенцова, яким вперше у радянській історіографії було досліджене питання про зміни у складі державного апарату у зв'язку з процесом соціально-економічного розвитку Росії у кінці ХІХ ст. [1033]. Темі чиновництва він присвятив низку своїх робіт. Незважаючи, що праці хронологічно охоплювали другу половину ХІХ ст., його робота «Вопрос об отмене гражданских чинов в правительственной политике 80-х гг. ХІХ в.» висвітлює окреслену проблему протягом усього ХІХ ст. Автор робить висновок про існування чинів як завади для ефективної і повноцінної роботи бюрократичного апарату Російської імперії.

У цей час з'являється дослідження Л. Шепельова присвячене історії виникнення і розвитку основних груп чинів, титулів і звань у Російській імперії. Чи не вперше у радянській історіографії увага була приділена обов'язкам, правам та привілеям, що витікали з цих чинів і титулів. Дослідником був зібраний і

проаналізований багатий законодавчий і нормативний матеріал, широке коло архівних джерел, мемуарів тощо [1295]. У результаті вивчення еволюції Табелі про ранги Л. Шепельов помітив поступове відділення чинів від посад, перетворення чину в один з різновидів нагород. Саме чини стали однією з причин відносно легкої інкорпорації української службової еліти до чиновницького середовища імперії.

З початком 1980-х років історія бюрократії періоду Російської імперії продовжує привертати увагу науковців у якості основного предмета досліджень або ж як складова інших проблемних питань історії. Так, О. Севастьянов вивчав роль станового розподілу суспільства у ході культурно-суспільного процесу другої половини XVIII ст. При цьому побіжно він торкнувся важких умов служби педагогічних чиновників-недворян [1222].

У середині 1980-х років навіть з'являються поодинокі роботи джерелознавчого характеру, що торкаються питань чиновництва царської Росії. Найбільш ґрунтовними серед них були дослідження М. Рум'янцевої, де вона дослідила масові джерела з історії чиновництва місцевих державних установ Російської імперії другої половини XVIII ст. Дослідницею були опрацьовані понад 5 тисяч формулярних списків службовців державного апарату місцевого рівня і вперше в одній роботі викладені різні прийоми їхнього джерелознавчого вивчення. За даними опрацьованих списків був визначений склад службовців місцевих установ за походженням, майновим становищем; простежені зміни соціального складу чиновників протягом досліджуваного періоду [1218, 1219, 1403]. Хоча ці роботи практично не містять фактологічного матеріалу стосовно українського чиновництва, вони стали у нагоді і при його вивченні, оскільки у них закладена методологічна основа, на яку слід спиратися при роботі з такими масовими джерелами, як формулярні списки, що широко використовуються у нашому дослідженні.

У кінці 80-х років XX ст. вчені продовжили вивчати діяльність державного апарату Російської імперії. Розвиток процесів, що відбувалися тоді у радянському суспільстві сприяв більш вільному осмисленню історії дореволюційного періоду.

Зокрема в останні роки радянського періоду побачили світ роботи С. Мироненка та М. Шумилова, які були присвячені державному устрою Російської імперії XIX ст. [1148, 1303]. С. Мироненко досліджував питання про можливість політичних реформ у Росії за часів Олександра I, провів аналіз майнового становища панівної бюрократії, у тому числі вищої ланки провінційного чиновництва. М. Шумилов вивчав еволюцію губернської адміністрації напередодні та у період реформ 60-х – 70-х років XIX ст. (найбільше уваги було приділено інституту губернатора). Він також зробив спробу комплексно дослідити службові взаємини губернаторів з місцевими цивільними установами та регулювання їх міністерствами. Хронологічно охоплені були 50-ті – початок 80-х років XIX ст. [1303]. На цей час бюрократичний апарат на українських землях вже втратив свої особливості і був повністю уніфікований з загальноросійським і приклади, що наводяться дослідниками, є цілком характерними для всіх українських губерній у складі Росії.

Б. Миронов, вивчаючи демографічний, соціальний і економічний розвиток міст Російської імперії середини XVIII – другої третини XIX ст., приділив увагу й питанню соціальної мобільності у різних станових групах. У зазначеному контексті він зупинився на процесах, що відбувалися у середовищі дворянства й чиновництва [1149, с. 136-142]. Він зазначав, що майже вся бюрократія зосереджувалася у містах, що було характерно й для українських територій. Дослідження ж самої соціальної мобільності у середовищі українського чиновництва є дуже актуальним, оскільки соціальний склад останнього був надзвичайно різноманітним (особливо коли мова йдеться про кінець XVIII – першу третину XIX ст.) і залежно від характеру і умов служби він постійно змінювався.

Взагалі радянська історична наука лише розпочала шлях до теоретичного осмислення проблем бюрократії. Основна маса робіт з цих питань зводилася до критики «буржуазних» дослідників. В результаті вивчення зазначеної проблематики носило скоріше не науковий, а емоційний характер. У кінці 80-х

років ХХ ст. навіть вчені-філософи долучилися до вивчення теоретичних проблем бюрократії. Вони визначили три основні напрямки таких досліджень:

1. Дослідження концепцій бюрократії, що сформувалися у ліберальній буржуазній суспільно-політичній думці XVIII-XIX ст.
2. Вивчення даного питання у працях основоположників марксизму.
3. Критичний аналіз концепції бюрократії у сучасних буржуазних політичних теоріях [977, с. 7].

Проблема функціонування системи місцевого управління другої половини XVIII – XIX ст., зокрема особового складу державних установ не отримала достатнього висвітлення у радянській історіографії. Але, хоча історики й були значно обмежені марксистською методологією, яка помітно впливала на їхні висновки, значно розширилося коло досліджуваних джерел з історії чиновництва, роботи набули конкретно-історичного характеру. На цьому фоні вигідно виділяються праці таких вищезгадуваних істориків, як П. Зайончковський, С. Троїцький, М. Єрошкин, Б. Дубенцов, Л. Шепельов, М. Румянцева. Не зважаючи на появу інколи досить ґрунтовних досліджень з історії бюрократії Російської імперії, переважна більшість науковців приділяли увагу лише структурі місцевих державних установ, не аналізуючи принципів і методів їх діяльності. А велика кількість дослідників взагалі лише побіжно торкалася питання чиновництва у контексті вивчення епохи самодержавства кінця XVIII – XIX ст.

Спеціальних досліджень з історії саме українського чиновництва, влиття місцевих службових еліт до російського бюрократичного середовища і т.п. у XVIII – першій половині XIX ст. російські вчені радянського періоду не присвячували. Але їхні праці все ж стають у нагоді при вивченні вказаних проблем. Слід зазначити, що, вивчаючи різні питання, пов'язані з чиновництвом Російської імперії, радянські науковці у своїх дослідженнях не зупинялися лише на т.зв. великоросійських губерніях. Вони активно вивчали і матеріали з окресленої тематики по українських регіонах. При цьому на регіональній та національній специфіці у чиновницькому середовищі увага не зосереджувалася. Деякі науковці дуже побіжно торкалися питання заміни у кінці XVIII – на початку

XIX ст. органів влади й управління на Лівобережжі, Слобожанщині чи українських землях, приєднаних від Речі Посполитої, на адміністративно-управлінські органи Російської імперії. Непоодинокі фактологічні відомості з життя чи службових відносин українських державних службовців різного рівня – від канцеляристів до губернаторів, – використовуються як пересічні приклади чи статистичні дані, без урахування місцевих соціокультурних і професійних особливостей.

З початку 1990-х років почався новий період в історіографії на всьому просторі колишнього СРСР, у т.ч. й Росії, зокрема у вивченні питань соціальної історії, державного управління та бюрократичного апарату минулого. Більшість істориків відійшли від марксистсько-ленінської методології і стали розробляти нові наукові підходи і концепції. На початку 1990-х років у дослідників з'явилася можливість познайомитися з недоступними раніше роботами західних вчених, результатом чого стало освоєння нових підходів та методів, розробка соціокультурної проблематики. Прогресивним явищем у цьому напрямку стало дослідження О. Большакової, яка досить детально дослідила англomовний історіографічний доробок стосовно проблем бюрократії, реформ і контрреформ у Російській імперії 1855-1894 рр. Вона проаналізувала зокрема роботи здебільшого англійських та американських вчених з питань еволюції бюрократії як соціальної групи, історії державних інститутів Росії зазначеного періоду. Окремою заслугою дослідниці є спроба аналізу методів дослідження згаданих проблемних питань, які активно використовуються «західною» наукою і, на жаль, поки що не повною мірою залучені до робіт дослідників пострадянського простору [1351].

Протягом 1990-2000-х років з'явилося чимало досліджень, присвячених державному управлінню та бюрократії Російської імперії, які за своєю тематикою дещо нагадували праці вчених дожовтневого періоду. Але у цих роботах використовувалися вже інші підходи й методи, які відрізнялися від доволі однобоких марксистсько-ленінських поглядів радянської доби або від не менш тенденційних методів імперської епохи. Сучасні дослідники більш критично підходили до вивчення історії державних установ і чиновництва минулого. Значна

кількість досліджень присвячувалася адміністративним поліцейським, судовим і фінансовим установам різного рівня та їхнім службовцям. У цих роботах також зустрічаються згадки про функціонування державних установ на українських землях, їхніх чиновників. Але подібні праці більш цінні значно ширшим спектром розкритих питань, пов'язаних з історією бюрократії періоду Російської імперії.

Низка сучасних дослідників вивчає чиновництво як особливу соціально-професійну групу, матеріальні інтереси всіх членів якої співпадають, усі однаково зацікавлені у збереженні соціального «статус-кво», тому що для одних він є єдиним джерелом існування, а для інших – потужним засобом утримання у своїх руках політичної та суспільної влади [1280].

У центрі уваги істориків з'являються вже не класові, а професійні та особистісні характеристики бюрократії. Зокрема у 1990-х роках з'явилася низка робіт історико-антропологічного спрямування, присвячених російському чиновництву XVIII – першої половини XIX ст. Це праці Л. Писарькової, О. Морякової, О. Мухіної, які здійснили спробу охарактеризувати життєві умови державних службовців вказаного періоду, вивчаючи їхній побут, корпоративні відносини, торкаючись причин хабарництва у чиновницькому середовищі [1154, 1157, 1192, 1193, 1194]. Зокрема О. Морякова вивчала провінційне чиновництво часів царювання Миколи I. Предметом її дослідження став особовий склад чиновників: їх походження, освіта, майнове становище, умови служби і т.п. [1154]. За своїм соціальним походженням та майновим становищем провінційне чиновництво дослідниця поділяє на дві категорії, що суттєво відрізняються одна від одної. До першої були віднесені представники вищої влади губернії (губернатори, радники, судді, голови палат). До другої – т.зв. чиновники канцелярського походження, вихідці з обер-офіцерства, духовного звання, з потомствених канцеляристів. Такий поділ не повною мірою відповідає реаліям у середовищі українського чиновництва, соціальна (як і майнова) структура якого була набагато складнішою.

У монографії О. Морякової про місцеве управління у Російській імперії в епоху Миколи I висвітлені питання комплектування та функціонування

провінційних державних установ, а також відносин їх з центральними органами влади [1156]. Досліджуючи провінційне чиновництво, вчена використала широку документальну базу. Зокрема нею вперше були введені до наукового обігу матеріали сенаторських ревізій губерній – на її думку, найбільш змістовне джерело з історії місцевих установ.

Л. Писарькова присвятила своє дослідження політиці уряду Російської імперії періоду від Петра I до Миколи I в галузі формування бюрократичного апарату [1189]. Зокрема вона приділяла увагу соціальному походженню чиновників та канцелярських службовців. Основним джерелом для таких досліджень стало законодавство Російської імперії XVIII – першої половини XIX ст. Його аналіз дозволив дослідниці дійти висновків, що протягом досліджуваного періоду політика уряду по відношенню до чиновництва відрізнялася намаганням регулювати склад державного апарату шляхом обмеження або залучення на цивільну службу тих чи інших соціальних та станових груп населення. Зокрема, вона стверджує, що під час формування нижчої ланки бюрократії уряд орієнтувався у період 1720-1762 рр. перш за все на дворянство, у 1762-1798 рр. – на різночинців, у 1798-1827 рр. – на податні стани, а у 1827 р. основним джерелом адміністративних кадрів стало канцелярське середовище [1189, с. 42]. Ця схема з незначними виключеннями чи уточненнями може застосовуватися і при вивченні соціального складу чиновників, які служили на українських землях у кінці XVIII – першій третині XIX ст.

При вивченні структури та функцій бюрократії все частіше використовується антропологічний підхід, у контексті якого дослідники торкаються корпоративної етики, цінностей, повсякденного життя чиновників. Великих за обсягом робіт з такої проблематики немає, але подібні характеристики чиновників Російської імперії містяться у працях про російську культуру XVIII-XIX ст. Серед них роботи В. Полікарпова, Ю. Лотмана, Б. Єгорова та ін. [1040, 1123]. У цих дослідженнях захищається теза про чиновництво як культурну периферію дворянства. Враховуючи освітній і професійний рівень української службової еліти досліджуваного нами періоду, така теза має під собою ґрунт.

О. Марасінова, досліджуючи соціальну психологію дворянства останньої чверті XVIII ст., вважала, що «дворянство у своєму долученні до державної служби рухалося інтересами реальних станово-престижних і матеріальних переваг» [1132]. Те ж саме можна сказати й про українську службову еліту. Причому в українському варіанті такі інтереси рухали не тільки представниками привілейованих станів, але й тими вихідцями з нижчих верств населення, які змогли потрапити на державну службу.

Низка робіт присвячена чиновникам губернських установ [961, 1346]. Н. Єфремова досліджувала судову систему в цілому та її окремі складові у XVIII – першій половині XIX ст. Вона також побіжно торкнулася і питання освітньої підготовки чиновників-юристів [1053, с. 166-167]. О. Міхін предметом своєї роботи обрав інститут комерційних судів, значна частина яких знаходилася саме на українських землях. Штат цих установ був проаналізований ним за Загальним установленням комерційних судів та Статутом їхнього судочинства від 14 травня 1832 р. [1395]. Я. Соловійов дослідив еволюцію бюрократичного апарату фінансового відомства, зміни у ньому у пореформену добу (другої половини XIX ст.) [1243]. Т. Мигунова у контексті адміністративних, судових і правових реформ Катерини II дослідила цілу низку державних установ, що з'явилися у результаті появи «Установлення про губернії»: прикази суспільного нагляду, совісні суди, прокуратура губернсько-повітового рівня, казенні палати тощо. При цьому поверхово було окреслене і коло обов'язків, покладених на основних посадовців вказаних установ [1394].

Велика увага приділялася поліцейським установам кінця XVIII - XIX ст. та їхнім службовцям. Підготовка і проведення реформи повітової поліції у XIX ст. стали предметом наукового вивчення Ю. Тота. Він розглянув цілу низку проектів реформування місцевих поліцейських органів. Окрему увагу було приділено відношенню до цієї реформи представників місцевої влади, дворянства й приватних осіб, їхнім поглядам на становище земської поліції у 30-50-х роках XIX ст. [1415]. М. Ігошин приділив увагу службовцям поліцейських установ, що діяли протягом XIX – початку XX ст. Зокрема він визначив ступінь залежності

функціональної ефективності поліції від її кадрового потенціалу; визначив місце професійної підготовки у механізмі правоохоронної діяльності поліції [1373]. Досліджуючи провінційні поліцейські установи ХІХ ст. Курської губернії (до складу якої входили й українські території), Н. Горлова охарактеризувала порядок і систему комплектування, штатний розклад і умови проходження служби у місцевих поліцейських установах [1362]. А. Закіматова напрямком своєї роботи обрала правове регулювання служби в органах поліції. Вона зазначала, що з причини відсутності системи спеціалізованої професійної підготовки для поліцейських кадрів професійний і культурний рівень у поліцейському середовищі був надзвичайно низьким (лише на початку ХХ ст. з'являється професійне навчання для нижчих чинів поліції) [1370].

Існує низка й інших досліджень, присвячених різноманітним державним установам. У них також висвітлюються деякі питання, пов'язані з чиновниками цих установ, але часто лише поверхово (як правило, вони зводяться до кількісного складу службовців тієї чи іншої установи та короткого переліку їхніх обов'язків).

Продовжують вивчатися теоретичні аспекти чиновницької служби імперського періоду. Основу історіографічного доробку у цьому напрямку склали історико-правові дослідження Ф. Гарєєвої, С. Клокова, Є. Іванютиної, А. Воротнікова, Т. Метушевської, М. Волочкової, Н. Чуб, Л. Левіна, Д. Квасова та інших. Зокрема Ф. Гарєєва, А. Воротніков та Є. Іванютина вивчали умови виникнення та еволюції державного апарату Російської імперії, окремо зупиняючись на епохах абсолютної монархії та переходу від абсолютизму до буржуазної державності [1356, 1357, 1360, 1393]. С. Клоков дослідив сукупність суспільних відносин, що склалися у ХVІІІ ст. в галузі кадрового забезпечення цивільної державної служби. Значна увага була приділена відповідальності чиновників за службові злочини та порушення [1380]. На вивченні проблеми проходження державної служби в губернських установах Російської імперії ХІХ ст. зосередилася Н. Чуб. Окремий розділ її дисертаційного дослідження присвячений питанням комплектування, функціям, статусу чиновників і канцелярських службовців губернського управління [1422]. Д. Квасов приділив

увагу такому аспекту чиновницької служби XIX – початку XX ст., як пенсійне забезпечення [1378].

Помітно зріс інтерес до проблеми виборної служби в органах влади й управління кінця XVIII – першої половини XIX ст. При цьому дослідники основним предметом вивчення обирали не лише умови служби виборних чиновників їхній правовий статус, але й сам виборчий процес, умови функціонування станових органів управління, феномен місцевого самоуправління у досліджуваний період тощо. Вивченню виборних посад у структурі державної влади та органів місцевого управління, зокрема другої половини XVIII – першої половини XIX ст. приділив увагу У. Іскандаров [1375]. Оскільки у період станової монархії на виборні посади до тієї чи іншої установи могли потрапити лише представники конкретних станів, то питань виборної служби обов'язково торкалися і дослідники, які вивчали історію станів Російської імперії. А.Козлова визначила відношення еліти російського дворянства до державної служби у другій половині XVIII ст., а саме після відміни обов'язкового характеру цієї служби. У цьому контексті вона вивчила склад дворянської еліти, особливості державної політики в галузі державної служби [1382]. Н.Козлова зробила спробу визначити засоби, які використовував уряд, щоб, використовуючи на державній службі представників недворянських станів, зберігати всю повноту адміністративної влади в руках чиновного дворянства. У своїх дослідженнях вона використала досвід участі у державному управлінні купецтва [1093].

Велика кількість наукових робіт у пострадянській російській історіографії, де спеціальним об'єктом дослідження виступило дрібне провінційне чиновництво XIX – початку XX ст., спирається на матеріали окремих регіонів Росії. Для дослідження різних аспектів історії українського чиновництва найбільш корисними з них стають ті, що стосуються прикордонних з Україною російських регіонів (Брянщина, Курщина, Білгородщина тощо), до складу яких свого часу входили й деякі етнічні українські землі. Так, А. Бутусова, вивчаючи провінційне чиновництво на прикладі Курської губернії, визначала його не лише як суб'єкт

управління, але й як окрему соціокультурну спільноту з характерними лише для неї правовим статусом, професійною організацією тощо [1352].

До окремої категорії історіографічного доробку з проблематики нашого дослідження слід віднести праці, що стосуються освітньої галузі Російської імперії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Сюди треба віднести також літературу, присвячену питанням реформування освіти у зазначений період, діяльності навчальних закладів різного типу та рівня, освітньому процесу і т.п. Такі дослідження є надзвичайно важливими і при вивченні історії вітчизняного чиновництва, оскільки вплив ідей Просвітництва на рубежі XVIII-XIX ст., «вестернізаційні» процеси у російському імперському суспільстві, розвиток капіталістичних відносин тощо призвели до радикальних змін практично в усіх галузях суспільного життя та державного управління Російської імперії. Окрім того, дослідження проблеми професіоналізації чиновницького державного апарату без вивчення урядових заходів у системі освіти взагалі не можливе. Протягом досліджуваного нами періоду реформується адміністративно-управлінська система, зростає чисельно бюрократичний апарат, ускладнюється процес державного управління і, як наслідок, підвищуються професійні вимоги до реалізаторів такого управління – чиновників, на всіх рівнях управлінського механізму – від місцевих установ до вищих органів влади. Саме це, головним чином, стає поштовхом до активної розбудови в імперії системи освіти, яка повинна була задовольнити потребу держави в освічених виконавцях її волі.

Важливою зокрема є проблематика піднята у дослідженні Л. Артамонової. Тема її роботи стосується впливу ідей Просвітництва на провінцію Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. [1347]. Робота Н. Зипуннікової присвячена дослідженню традицій правового регулювання університетської освіти в Російській імперії XVIII - першої половини XIX ст. У цьому контексті нею були вивчені питання стандартизації юридичної освіти, окреслені особливості правового статусу викладачів і студентів [1371].

Е. Чеканова погоджується з більшістю дослідників з тим твердженням, що політика уряду Миколи I у галузі освіти орієнтувалася перш за все на дворянство.

При цьому вона вважає, що вимоги держави до рівня освіченості і дворянства, і прошарку неродовитого чиновництва залишалися завищеними, а це призводило до того, що небагато вихованців гімназій та університетів проходили повний курс навчання. В цілому, на думку дослідниці, стратегічних змін на краще у галузі освіти у другій чверті XIX ст. не відбулося, оскільки цьому заважала недостатня зацікавленість як вищих, так і нижчих верств суспільства у серйозній освіті, яка б відповідала вимогам часу [1419, с. 192-196]. Робота О. Доброхотової присвячена отриманню практичних професійних навичок російськими юристами. З другої половини XVIII ст. відбулося поступове звільнення юридичної освіти від іноземного впливу, а з XIX ст. вивчення права стало зосереджуватися на вивченні саме національного законодавства, що, безперечно, збільшило його практичну цінність, а, як наслідок, покращило професійні можливості чиновників-юристів [1367, с. 15-16].

Ю. Діссон присвятила свою працю проблемі визначення місця ліцеїв і шляхетних пансіонів у системі народної освіти в першій третині XIX ст. Об'єктами, яким була приділена її увага, стали зокрема такі українські навчальні заклади, як Ніжинська гімназія князя Безбородька, Кременецький, Ришел'євський ліцеї. Ю. Діссон дослідила кількісні показники цих закладів за різними параметрами. У тому числі нею було проаналізовано розподіл випускників цих установ за видами державної служби, що дає змогу визначити відсоток осіб, які, отримавши відповідну освіту, присвятили себе цивільній державній службі. Окрім того, нею були визначені найбільш престижні освітні установи для майбутніх чиновників, до яких, звичайно, відносилися ті, що надавали випускнику відразу по завершенню навчання класний чин. Безперечною заслугою авторки є зроблена нею спроба прослідкувати, з якими чинами завершили свою державну службу колишні випускники тих чи інших закладів [1365].

З початком 2000-х років прокидається інтерес до вивчення умов служби представників чиновницького апарату, які служили у навчальних закладах Російської імперії, т.зв. педагогічного чиновництва. Службовці закладів освіти були специфічною складовою бюрократичного апарату Російської імперії. Вони

користувалися усіма правами державної служби, але при цьому сама ця служба практично не містила бюрократичних рис.

Сформувати повноцінне уявлення про соціальну структуру, обличчя й особливості формування чиновництва відомства Міністерства народної освіти неможливо без аналізу змін у системі народної освіти, виявлення особливостей правового статусу педагогічних чиновників і т.п. Так, В. Морозова та О. Сердюцька стали одними з перших російських дослідників, кому вдалося вивчити різні аспекти викладацької служби [1227, 1396]. Зокрема метою роботи В. Морозової стало комплексне історико-правове дослідження процесу становлення, формування та розвитку правового й соціального статусу вчителів у законодавстві Російської імперії середини XVIII – початку XX ст. Нею були вивчені особливості правового статусу вчителів початкових і середніх навчальних закладів (наприклад, народних училищ), їхнє матеріальне становище, пенсійне забезпечення [1396].

В цілому у російській історіографії останнім часом з'явилася досить велика кількість робіт, тією чи іншою мірою присвячених різним питанням історії цивільного чиновництва періоду Російської імперії, зокрема кінця XVIII – XIX ст. У цих дослідженнях розкриті умови прийняття на службу до державних установ, різні аспекти самої служби, розглядаються засоби заохочення чи покарання за посадові злочини, зловживання чи неякісне виконання обов'язків тощо. Великим позитивом також є той факт, що об'єктом наукової уваги все частіше стають не тільки вищі посадовці (сенатори, міністри, губернатори і т.п.), але й дрібні чиновники місцевих установ (повітових, міських). До окремого блоку досліджень можна віднести дисертації регіонального спрямування, присвячені чиновництву. Але таке регіональне спрямування здебільшого зводилося до висвітлення тих чи інших аспектів чиновницької служби на прикладі однієї чи кількох губерній. Таким чином, подібні дослідження є, як правило, однотипними, оскільки умови служби чиновників або функціонування державних установ у різних великоросійських губерніях мало чим відрізнялися (або ж не відрізнялися взагалі). Впливам же регіональної національної («окраїнної») специфіки на

функціонування державного апарату Російської імперії російськими дослідниками увага практично не приділялася.

Незважаючи на велику кількість проаналізованих робіт, слід вказати на те, що тема історії місцевого чиновництва залишається актуальною для подальшої розробки. Майже стовідсотковою складовою досліджень історико-юридичного спрямування з історії чиновництва і державної служби є правовий статус і правове забезпечення діяльності державного службовця, що робить значну частину цих робіт певною мірою однотипними. У той же час поодинокими є роботи, де ґрунтовно досліджуються такі «вузькі» аспекти зазначеної проблеми, як пенсійне забезпечення чиновників, чиновиробництво тощо. Торкалися дослідники й таких питань, як побут, сімейне становище чиновництва, відношення різних соціальних груп до державної служби, засоби заохочення службовців та методи покарання їх за посадові порушення, їх освітній рівень тощо. Часто проблеми чиновництва дослідники торкалися у контексті вивчення історії різноманітних державних установ (судових, поліцейських, фінансових тощо). Але, не дивлячись на широкий спектр питань, пов'язаних з місцевою бюрократією, піднятих у проаналізованому доробку, переважна більшість їх була висвітлена лише поверхово і потребує набагато глибшого вивчення.

Досліджувати проблематику українського чиновництва періоду Російської імперії не можливо без доробку російських науковців. Пострадянська російська історіографія з окресленої проблематики відрізняється від напрацювань російських науковців радянського періоду. У радянські часи Україна сприймалася так само, як і у попередні імперські – як невід'ємна частина великої держави (Радянського Союзу, а перед тим – Російської імперії). Тому автори наукових досліджень, що хронологічно охоплюють імперський період, вивчаючи різноманітні проблеми історії (у т.ч. й історію державних установ, бюрократії), географічно обіймали всю територію Російської імперії. Вони використовували матеріали з різних регіонів, зокрема українських губерній. Таким чином, у їхніх працях висвітлювалися, хоча і дуже поверхово й уривчасто, деякі процеси і явища, що відбувалися у середовищі у тому числі української бюрократії.

Після розпаду СРСР сприйняття різних народів та їхніх національних територій змінилося. Україна (і низка інших територій) стала сприйматися як окрема від Росії держава зі своїм українським (відмінним від російського) народом. Це певною мірою вплинуло на зміни технічного характеру у дослідженнях російських істориків. З цього часу, вивчаючи різні проблеми історії Російської імперії в цілому, вони стали обмежувати географічні рамки своїх досліджень територією або лише т.зв. великоросійських губерній, або тими землями, що входять до складу сучасної Росії. Це, у свою чергу, призвело до певного ігнорування історичних явищ і процесів, що відбувалися в багатьох інших національних регіонах імперії, крім російських, і які часто суттєво відрізнялися від останніх і мали свою специфіку. Так і розвиток бюрократичного апарату імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст. у сучасній російській історіографії висвітлений практично без урахування впливу на цей процес службових еліт українського походження, що у цей час інтегрувалися до російських суспільної та управлінської систем.

Але й подібні дослідження є надзвичайно цінними. Використовуючи цей науковий доробок російських вчених при вивченні особливостей формування української бюрократії в умовах імперії, її соціокультурних і професійних характеристик, умов служби, українські дослідники мають можливість чітко визначити спільні риси та відмінності, що існували між українським чиновництвом і російськими державними службовцями (рівень освіти, соціальний склад, мотивація служби тощо).

Англійські філософи-позитивісти XIX ст. Дж.С. Мілль і Г. Спенсер підкреслювали небезпеку зосередження всієї соціальної ініціативи, потужності організованої дії у руках бюрократії. Зокрема Дж.Мілль вважав, що головними недоліками бюрократії є рутинність і формалізм, що викликані відсутністю критики ззовні (оскільки нікому критикувати); надміром справ, що зосереджувалися у руках виконавчої влади; відсутністю реальної зацікавленості у реалізаторів виконавчої влади у кінцевих результатах виконуваних ними функцій [977, с. 9]. Але, незважаючи на недоліки, бюрократія завжди була й залишається важливою

(а нині ще й невід'ємною) складовою будь-якого суспільства. І для більш ефективного існування та функціонування цього феномену, його слід детально вивчати.

Якщо вітчизняні та російські вчені почали досліджувати чиновництво Російської імперії ще з кінця XVIII – початку XIX ст., то інші закордонні колеги звернули увагу на дану проблематику з другої половини XX ст. Цінність їхніх досліджень полягає, у першу чергу, в тому, що ці науковці запропонували нові підходи при вивченні чиновництва періоду Російської імперії, які не використовувалися ні українськими, ні російськими дослідниками.

Видатний австрійський економіст Л. Мізес досліджував роль держави в економічному та соціальному житті суспільства. У цьому контексті він давав однобоку й негативну оцінку російської бюрократії, яка, за словами вченого, намагалася взяти під свій контроль економіку та соціальне життя [1143].

Чи не найпершим теми чиновництва Російської імперії торкнувся американський вчений Марк Раєв у своїй статті «The Russian autocracy and its officials» («Російське самодержавство та його чиновництво»), що побачила світ у 1957 р. і пізніше перевидавалася [1337]. Згодом була видана і монографія науковця, де він побіжно також приділяв увагу бюрократичному апарату Російської імперії XVIII ст. [1336]. Щоб описати, як функціонувала російська адміністрація, М. Раєв звернувся до соціальних наук, що дозволили йому розробити новий підхід до розуміння цих процесів. Соціологічні моделі та концепції Вебера у його працях були використані як інструмент для порівняльного розуміння теми, у даному випадку вони дозволили побачити й описати недостатній рівень професіоналізму російської адміністрації.

Велику увагу він приділив впливу на психологію дворян особливостей дворянської служби в Росії XVIII ст. Ця, т.зв. службова, модель розглядалася ним з позиції її впливу на свідомість:

1) усього дворянства, для якого ця модель, на думку М. Раєва, була єдиним джерелом європеїзації;

2) тієї частини дворян, що отримала під час підготовки до служби певну освіту (і можливість долучення до європейської культури);

3) найбільш досвідчених і освічених представників еліти, які були здатні до самостійного відбору і сприйняття західних ідей.

Фактично принципи державної служби, що утвердилися у Російській імперії протягом XVIII ст. і великою мірою спиралися на європейський досвід, досить легко усвідомлювалися і сприймалися української службовою елітою. Вона мала для цього необхідний освітній рівень; освіта частіше отримувалася у закладах, де система навчання була побудована за європейськими зразками.

М. Раєв вважав, що домінуючим елементом дворянської свідомості був зв'язок з державою. Влада сприймала дворянина як деталь великого механізму і з цієї причини відчуття зазначеного зв'язку ставало сильнішим. Служба стала для дворян єдиною галуззю реалізації принципу особистої гідності і єдиним фактором стабільності. Зрозумівши, що служба – основа привілейованості, дворяни пов'язували свій статус з тим способом життя, який вона сформувала. З цього витікала й повага до самої служби, що виховала шляхетні якості розуму та характеру, і до західної культури й освіти як засобам цього виховання.

Але дворяни засвоювали на службі і «бюрократичні» погляди, звикаючи вважати державу єдиною силою, що змінювала суспільство, а її (держави) інтереси – єдиними значущими, ієрархічну субординацію та виключну покору – єдиним підґрунтям правильного управління, а одні й ті правила – однаково застосовуваними в усіх галузях життя.

Усі риси дворянської психології М. Раєв виводив з характерної для самодержавства XVIII ст. ідеї політичної влади, за якою статус особи залежав від користі, яку та могла принести державі шляхом служби. Але ця ж ідея, на думку дослідника, розвивала у дворянах і почуття відчуженості від держави. До кінця XVIII ст. особистий зв'язок між вищою владою та панівним станом остаточно послабився і відрив дворян від держави став неминучим (велику роль у цьому зіграли акти 1762 р. про пільги дворянству).

М. Раєв навіть дворянську родину характеризував як продовження «службової моделі». Дворянин з дитинства звик дивитися на себе як на об'єкт (з боку батьків) та суб'єкт (по відношенню до кріпаків-однолітків) гри «в чини» та управління.

Вчений зконцентрував увагу лише на дворянстві і робив відповідні висновки, спираючись лише на цю соціальну верству. На нашу думку, це не зовсім правильно, оскільки Російська імперія була державою багатонаціональною, а значна частка національних регіонів у складі цієї держави протягом кінця XVIII – першої третини XIX ст. ще мали свою специфіку у суспільній та управлінській системах. Зокрема на українських землях (територія колишньої Гетьманщини – Малоросії, землі, приєднані від Речі Посполитої) поняття «шляхта» часто було відмінним від розуміння цього терміну на російських землях. До того ж українці – представники різних верств населення могли змінити свій соціальний статус (у Росії це було майже не можливо). Зробити це можна було, змінюючи рід своїх основних занять, у т.ч. вступаючи на державну службу. Перебуваючи на останній, особа могла собі вислужити цивільні чи військові чини і потрапити до категорії шляхти. Таким чином, якщо у російських губерніях як побудовану за «службовою моделлю» можна розглядати лише дворянську родину, то на українських землях за таким принципом тією чи іншою мірою жило все суспільство.

На думку дослідника, основна риса урядового апарату імперської Росії – відсутність однорідної, ефективної та сильної бюрократії у тому сенсі, як її розумів М. Вебер. Раєв визначив три рівня адміністрації в Російській імперії XIX ст.:

- 1) дрібна тиранія, корупція та свавілля на нижчому рівні;
- 2) на середньому – компетентність чиновників, які намагалися "відповідати на потреби і проблеми країни";
- 3) на вищому – свавілля самодержавного абсолютизму, панування особистих зв'язків.

М. Раєв наголошував на відсутності в адміністративному апараті Росії першої половини XIX ст. того, що М. Вебер вважав першою умовою

бюрократичної організації – функціонального розподілу обов'язків і спеціалізації персоналу. Чиновники вільно переходили з одного відомства до іншого (навіть із військового до цивільного) [1337, р. 80].

До числа найбільш ґрунтовних робіт у цьому напрямку стала праця, присвячена російському чиновництву, що у 1967 р. вийшла у Берліні («Російське чиновництво у першій половині XIX ст.»). Її автор, учень М. Раєва, доктор Х.-Й. Торке, залучивши велику літературу та архівні дані, зробив спробу порівняти становище російського чиновництва з західноєвропейським [1341].

Протягом 1960-1980-х років англійські й американські дослідники вивчали питання відносин самодержавства та дворянства Російської імперії у другій половині XVIII-XIX ст. Серед їхніх досліджень були й такі, що торкалися проблеми державної служби дворян. Радянський дослідник М. Бабич навіть виділив групу робіт американських авторів, які намагалися вирішити питання про становище та роль стану, виходячи з пріоритету «проблем управління». За його словами, вони розуміли соціально-політичну історію як історію в першу чергу «інституційну», тобто зумовлену розвитком системи державних органів і меншою мірою різноманітних суспільних інститутів. При цьому ці дослідники головну увагу приділяли місцю дворянства у структурі організації влади. М. Бабич пов'язував підвищений інтерес американської історіографії 60-80-х років XX ст. до проблем управління з тим, що головне місце у дослідженнях соціальної структури панівного класу зайняло вивчення історії чиновництва на основі методу колективної біографії. В цілому ж на думку М. Бабича, англо-американська історіографія 60-80-х років XX ст., присвячена питанням ролі дворянства у державній службі (та іншим проблемам), за своїми висновками і твердженнями майже не відрізняється від російської «дожовтневої» історіографії [948, с. 64, 66, 70]. З останнім твердженням важко погодитися повною мірою, оскільки дожовтнева історіографія чиновництва здебільшого зводилася до звичайної констатації фактів (за рідкісними виключеннями): визначення прав та обов'язків державного службовця, компетенції тих чи інших посадових осіб. А самі роботи дослідників дожовтневого періоду частіше за все носили характер

суто правовий, інколи історико-правовий. У зарубіжній історіографії вказаного періоду використані методи характерні саме для суто історичних досліджень, а самі вчені торкаються питань соціального походження чиновництва, психологічного сприйняття ними служби, свого місця у суспільстві тощо.

Таким чином, заслугою зарубіжних авторів є вивчення не лише адміністративно-політичного розвитку чиновництва Російської імперії, але й його соціально-психологічного та особистісного аспектів.

Сплеск інтересу до історії чиновництва зокрема пов'язаний з початком обміну досвідом між радянськими науковцями та дослідниками з західних країн у 60-70-х роках ХХ ст. Зокрема у 1960-х роках завдяки контакту із радянськими істориками сформувалося покоління американських дослідників-русистів. У роки «відлиги» вони могли приїздити до СРСР на стажування і суттєво розширювати джерельну базу для своїх досліджень під керівництвом радянських вчених. Щодо реалізації інтересів до історії бюрократії Російської імперії, то ціла низка американців змогла це зробити, стажуючись у П. Зайончковського (кожного року таких стажерів у відомого вченого було від 3 до 5 осіб, більшість з яких були саме американці). Під його керівництвом були написані ґрунтовні дослідження з історії внутрішньої політики, державних інституцій, бюрократії дореволюційної Росії. Деякі вчені вважають, що саме П. Зайончковський став ініціатором вивчення американськими істориками соціальної історії російської бюрократії [1245, с. 167]. До числа учнів видатного вченого відносяться такі відомі науковці, як Т. Еммонс, А. Рібер, Д. Філд, Р. Вортман та ін. Наукові інтереси багатьох з них стосувалися і російської бюрократії ХVІІІ – початку ХХ ст.

Вже у 1976 р. з'являється монографія Р. Вортмана, присвячена вивченню змін у складі та світогляді чиновництва, появі чиновника «нового типу». У роботі були використані методи психологічного аналізу та літературної критики. Автор дослідив таку групу російської імперської бюрократії, як чиновники судового відомства, серед яких він виділив «нових» чиновників, які згодом склали групу юристів-професіоналів [1342]. У подальшому об'єктом дослідження Р. Вортмана стала юстиція Російської імперії першої половини ХІХ ст. У цьому контексті він

різнобічно вивчив чиновницький апарат судової системи даного періоду, зокрема чиновників і канцеляристів місцевих судових установ (наприклад, повітових судів). Р. Вортман зробив спробу визначити соціальне походження чиновників юстиції, їх службовий досвід, попередню службу, освіту, майновий ценз (особливо розміри володіння кріпосними). Він також висвітлив, як сприймалася і використовувалася ними служба у судових установах першої інстанції, які перспективи у них з'являлися завдяки цій службі [1265]. Під час дослідження цих питань вчений використовував дані по різних губерніях Російської імперії, у тому числі й українських регіонів (наприклад, по Чернігівській губернії).

Тему російської імперської бюрократії з 1960-х років розробляв також професор Іллінойського університету (США) Ванев (Вані, Яні) [1343]. У 1973 р. вийшла його ґрунтовна робота, де міститься систематичний огляд державного управління та бюрократії в Російській імперії протягом XVIII-XIX ст. Один із цінних аспектів даної роботи полягає у тому, що автор окрім законодавчих джерел залучив велику кількість як іноземної, так і російськомовної літератури з досліджуваної проблеми [1344].

П. Д'юкс у своїй монографії визначав дворянство як політичний інститут, що перебував у системі державної служби, а відносини при цьому дворянства з державою порівнював з відносинами кріпаків з поміщиками [1319].

Дж. Хассел, співставляючи окремі положення законодавства з елементами станової свідомості, вказував на провал спроби Табелі про ранги покласти в основу кар'єри особисті якості чиновника замість походження. Автор точно відмітив незавершеність у XVIII ст. формування чиновництва в окрему самостійну групу [1322].

Американський дослідник російського дворянства Р. Джонс у своїй ґрунтовній праці оцінював соціальну політику періоду Катерини II з точки зору співвідношення елементів «бюрократичного абсолютизму» та його «альтернативи». Крізь призму інтересів держави дослідник вивчав зміни у системі дворянської служби з другої чверті XVIII ст. до видання Маніфесту Петра III; адміністративний розвиток 1760-1770-х років; вирішення піднятого у Маніфесті

питання про дворянський статус в Установленні про губернії та Жалуваній грамоті. На думку автора, ці акти затверджували в управлінні принцип «прямой протяженности своих агентов» у протилежність ієрархії напівзалежних класів та інститутів. Таким чином, вирішувався компроміс між бюрократичною структурою державних установ та класовою структурою суспільства, що виражалося у відповідності чиновництва спадковому дворянству. Даючи оцінку політики 1775-1785 рр., Р. Джонс вказував, що вона поєднувала інтереси самодержавства та дворянства і при цьому у ній зберігалися елементи «бюрократичного абсолютизму». Витрати на управління провінцією зростали і Катерина II відмовилася від ідеї послаблення поміщицької влади і законодавчо вирішила питання про місце дворян у суспільстві й державі. Але й бюрократичний характер фінансового управління, і розрив між дворянством та чиновництвом посилювалися, а корпоративні організації замінили особисте підпорядкування дворян колективною відповідальністю перед владою (Р. Джонс порівнював цю відповідальність з відповідальністю сільської общини 1861 р.) [1323, р. 229-287]. Р.Джонс також відмічав, що страх перед загальним народним хвилюванням, а згодом і перед французькою революцією, допоміг Катерині II побачити у дворянах свого союзника і захисника існуючого укладу життя. Саме тому з середини 70-х років XVIII ст. уряд став активно притягувати дворян до центральних і, особливо, місцевих державних установ, розширювати їхні права та привілеї (які були закріплені у 1785 р. у Жалуваній грамоті) [1323, р. 292]. Можливо певною мірою цим можна пояснити і відносну легкість, з якою на державну службу у цей період потрапляли представники українського рядового козацтва й інших верств населення.

Взагалі Р. Джонс вважав, що з другої половини XVIII ст. держава свідомо намагалася посилити роль бюрократії, аби ліквідувати свою залежність від дворянства. На його думку, це не вдалося уряду, оскільки державі не вистачало коштів та чиновників на місцях, не було потрібного контролю за їхньою діяльністю, дворяни не бажали займати низькі посади у державних установах [1323, р. 34-36, 154-168]. Таку позицію Р. Джонса також поділяв і вищезгадуваний

американський вчений М. Раєв. На нашу думку, такі висновки є слушними. Але ця проблема великою мірою все ж стала вирішуватися з останньої чверті XVIII ст., у процесі інтеграції до російської бюрократичної системи української службової еліти.

Дж. Александер хоча й присвятив свою монографію реакції уряду Катерини II на повстання О. Пугачова у 1773-1775 рр., вважав, що причиною «інституційного» провалу у цей період була незмінність структури влади в умовах еволюції суспільства. Саме звільнення дворян від служби призвело до втрати ним зв'язку з управлінням. Описуючи механізм дії системи державного управління автор не вказав, у чому саме полягало протиріччя існуючої форми цих відносин завданням управління [1315]. Проблему, підняту Дж. Александером, не можна ігнорувати і при дослідженні історії українського чиновництва кінця XVIII ст. Час від часу постає питання, чому інкорпорація української еліти і суспільства в цілому до російського імперського простору відбулася досить «м'яко»? Однією з відповідей може стати те, що у цей час імперський уряд міг побоюватися спалаху проявів невдоволення його політикою, подібних до пугачівських, з боку українського населення (і еліт, що могли подібні рухи очолити). Тому й до державної служби допускалися вихідці з соціальних верств, які не завжди мали привілейований статус або не могли його довести. Тобто це міг бути своєрідний компроміс влади з українським суспільством (або, як мінімум, його найбільш активною частиною), що нещодавно втратило свої автономію і цілу низку прав.

Професор російської історії в університеті Північного Іллінойсу (США) В.Б. Лінкольн досліджував роль найбільш прогресивних представників вищого чиновництва Російської імперії у період проведення реформ Миколи I та Олександра II. У своїх роботах він відстоює думку про те, що саме т.зв. «освічені бюрократи» стали не тільки основною рушійною силою прогресивних реформ другої половини XIX ст., але й певною мірою творцями якісно нового чиновництва (більш відповідального у виконанні своїх обов'язків, професійного, з прогресивними поглядами). Вони намагалися використовувати свої відомства для підготовки досвідчених молодих чиновників, дати їм знання законодавства, якого

університети та Училище правознавства дати не могли [1240; 1330, р. 65]. Серед «освічених бюрократів» були і сановники українського походження. Причину появи таких чиновників американський дослідник вбачає перш за все у розквіті формалізму, коли службовець, який витрачав частину дня на справи, що мали значення, був частіше виключенням, ніж правилом. Але представників «освіченої бюрократії» можна було зустріти у вищих державних установах. І ті молоді й талановиті чиновники, які виховувалися на їхніх прогресивних ідеях, під їхнім впливом, поповнювали, як правило, штати тих самих вищих або центральних органів влади й управління і не могли суттєво впливати на «якість» чиновників місцевих установ, які залишалися менш освіченими та менш матеріально зацікавленими у доброякісній державній службі.

Р. Пайпс у праці «Росія при старому режимі» прослідкував зростання російської державності протягом кількох століть, зробивши наголос на відносинах між різними станами та апаратом управління [1181, с. 188-416]. Дж. ле Донн досліджував роль дворян у державному управлінні на основі вивчення особового складу Сенату та вищої ланки місцевої адміністрації у 1762-1796 рр. [1326]. Торкався він деяких аспектів діяльності бюрократії (здебільшого вищої – зокрема генерал-губернаторів) і в інших своїх працях [1327, 1328, 1329].

У 1975 та 1976 рр. у Гарвардському та Корнельському університетах відбулися конференції, присвячені історії бюрократії у Росії, де були представлені результати нових досліджень в англomовному науковому співтоваристві. Підсумком цих конференцій стало спільне видання одинадцяти американських істориків про еволюцію російського чиновництва та бюрократизацію російського суспільства у XVII-XX ст. Виходячи з ідеї спадковості у розвитку російської бюрократії, автори вивчали демографічні та соціальні параметри великих груп чиновництва протягом десяти поколінь [1339] (у 1993 р. цей збірник був перевиданий і у даній праці ми використовуємо посилання також і на нього). До збірника увійшла ціла низка робіт, що стали фактично класичними з вказаної проблематики.

Стаття Р. Гівенса присвячена вивченню дворян-чиновників російської провінції 1770 – 1780-х років. Його робота побудована на аналізі відмінностей у кар'єрі воєвод і товаришів воєвод станом на 1773 р. та казначеїв і председателів судових палат станом на 1788 р. Дослідник намагався таким чином уточнити уявлення про вплив служби на дворянство після Маніфесту 1762 р. Р.Гівенс доходить висновку, що уряд у досліджуваний період мало цінував кваліфікацію чиновників, яку не враховував при збільшенні продовжуваності цивільної служби. Він вважав справедливим судження про виборну службу як продовження обов'язкової, від якої вона відрізнялася певною свободою вибору для дворян, які в результаті уникали служби у провінції [1321].

Американські дослідники В. Пінтнер та К. Роуні стверджували, що з XVII ст. у ході розвитку функцій управління відбувається їх розподіл і перетворення у певну ієрархію – встановлюється відповідний порядок роботи установ («справочинство») та критерії відбору й просування їх особового складу («чиновиробництво»). Разом з розширенням галузі державного регулювання бюрократичній дисципліні підпорядковувалися нові економічні, соціальні та політичні функції суспільства. Зростаюче чиновництво першим зазнавало бюрократизації, а саме тому, на думку вчених, його вивчення визнається як таке, що має головне значення для вивчення імперського суспільства. На думку вчених, у XVIII-XIX ст. відбувається відбирання з-під дворянського контролю функцій управління, у результаті чого формується ультрабюрократична держава, де принципи й правила справочинства заміняє закон [1338].

Окремі статті американського історика В.Пінтнера, що також увійшли до згаданого збірника, присвячені характеристиці російської бюрократії кінця XVIII – першої половини XIX ст. і відрізняються довідковим характером. Ці дослідження здійснені на основі формулярних списків чиновників, що зберігалися у тоді ще Ленінградському центральному державному історичному архіві. Дослідник використовував здебільшого формуляри чиновників, які служили у вищих та центральних державних установах, але частково використані і списки чиновників місцевих установ. Статистичний аналіз цих списків показав, що на

середину ХІХ ст. в середовищі вищого та середнього чиновництва значно зріс відсоток дворян, які не володіли земельною власністю та кріпаками, тобто не мали незалежного прибутку [1335, р. 227]. Але вчений аналізував здебільшого чиновництво великоросійських губерній. Серед служилого дворянства українського походження, яке відносилось до середньої ланки чиновництва, така тенденція спостерігалася задовго до визначеного Пінтнером періоду.

В. Пінтнер виявив, що з точки зору соціального й економічного статусу чиновництво до середини ХІХ ст. мало змінилося – вищий його прошарок (І-V ранги) складався з дворян. Дослідник також визначив інші зміни, що носили фундаментальний характер: до середини ХІХ ст. у Росії сформувалася нова модель професійної кар'єри чиновництва, яку можна було вже співставляти із західноєвропейською. Це було пов'язано, по-перше, з кількісним зростанням чиновництва, що вимагало встановлення певних формальних процедур в управлінні, розподілі функцій та інституціонального його оформлення – створення міністерств, розподіл їх на департаменти тощо. По-друге, загальний розвиток освіти і створення системи вищої освіти на початку ХІХ ст. стали важливим фактором, що вплинув на систему рекрутування чиновницьких кадрів. За спостереженнями Пінтнера, вже з 1840-х років перевага при прийнятті на службу стала надаватися особам, які закінчили навчальні заклади, і законодавство Миколи І лише відрегулювало та прискорило цей процес [1334, р. 224].

Взагалі В. Пінтнер зробив значний внесок у кількісні дослідження чиновництва Російської імперії як соціальної групи. Він проаналізував близько 8 тис. формулярних списків чиновників за 1755-1855 рр., які мали чини від ХІV класу та вище і служили у центральних і губерньських установах. Найбільшу увагу дослідник при цьому приділяв соціальному походженню, економічному становищу, національній приналежності та рівню отриманої освіти чиновників [1333, 1334, 1335]. Фактично В. Пінтнер на той час був чи не єдиним, хто зумів провести вкрай важке дослідження великої групи середнього чиновництва. Він зокрема застосував математичні методи у роботі з формулярними списками чиновників. Результати показали, що кар'єра чиновника лише на 31% залежала

від освіти, на 18% – від станової приналежності, на 12% – від заможності і на 39% – від інших факторів. Вказані дані і нині широко використовуються дослідниками різних аспектів функціонування чиновництва Російської імперії [1154, с. 16]. А в одній зі своїх ранніх праць він підрахував, що приток цивільних осіб на службу у центральних державних установах зріс з 62,5% у 1770-1779 рр. до 71,9% у 1790-1799 рр., а у провінційних установах за той же термін – з 9,4% до 15,2% [1332].

Відношенню російського чиновництва до різноманітних заохочень (чинів, орденів, пільг) присвятив своє дослідження Х. Беннет [1316]. Він розглянув чиновницьку спільноту як соціальне середовище, порівняв ієрархію табельних чинів та посади (т.зв. реальні робочі місця, що передбачали виконання конкретних функцій). Вчений здійснив спробу аналізу впливу чинів і посад на професійне та особисте життя чиновників. На його думку, чиновиробництво було не просто просуванням по службі, але й знаменувало собою зміну соціального статусу особи.

У різні роки різноманітним аспектам історії чиновництва Російської імперії присвячували свої дослідження й інші представники т.зв. зарубіжної школи русистики. Серед них слід назвати Д. Орловськи [1331], А. Сінела [1340], Д. Флінна [1320] та інших. Деякі науковці обирали російську імперську бюрократію за основний предмет своїх досліджень, хтось торкався цієї проблематики лише побіжно.

Сучасний французький вчений Д. Бовуа досить детально досліджував процес інкорпорації польської шляхти до російського дворянства на тих українських землях, що відійшли до складу Російської імперії внаслідок поділів Польщі в кінці XVIII ст. (Волинська, Подільська та Київська губернії) [966]. Історик розглянув роль місцевої шляхти у функціонуванні державних установ, окрему увагу приділивши соціальному статусу чиновників-поляків, їхньому освітньому рівню, відносинам з російською владою. Дослідник зупинився також на проблемі популярності серед шляхтичів служби у державних установах нижчого рівня.

Американська вчена Е. Віртшафтер аналізувала державну політику уряду Російської імперії XVIII-XIX ст. стосовно осіб з різним соціальним статусом, т.зв. різночинців. При цьому її увага була приділена у тому числі й вивченню службових можливостей таких осіб [985].

Специфічним регіональним особливостям формування та функціонування бюрократичного апарату на землях т.зв. національних окраїн зарубіжними вченими увага приділялася і продовжує приділятися вкрай рідко. Поодинокий науковий доробок становлять дослідження деяких науковців з пострадянського простору, зокрема білоруського історика С. Токця [141]. Він присвятив свою роботу вивченню структури та чиновницького складу місцевого державного апарату Російської імперії на білоруських землях у 30-60-х роках XIX ст. Значна частина цих територій потрапила до складу Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої, як і правобережні українські губернії. Як наслідок, вони мали багато спільних рис із зазначеними українськими регіонами, зокрема в управлінській системі. Тому висновки, зроблені автором, будуть актуальними і при вивченні чиновництва Правобережної України другої третини XIX ст. С. Токць зробив спробу визначити ступінь участі різних соціальних груп та суспільства у цілому в діяльності місцевих владних структур; проаналізував склад губернського та повітового чиновництва, його стану й конфесійну приналежність, матеріальне становище, рівень освіти; дослідив державну кадрову політику при призначеннях на державні посади місцевого рівня.

Певним чином окресленої проблематики торкається й канадський історик З. Когут, який описує реформи Катерини II на рівні провінцій. Зупиняється на персональному складі поліцейських, судових й адміністративних установ місцевого рівня. Вчений приділив увагу й процесу інкорпорації української (гетьманської) бюрократії до управлінської системи Російської імперії [1090, с. 179-184].

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що у сучасній зарубіжній історіографії співіснують різні напрямки. Найбільш використовувані – постмодернізм, соціальна історія, психоісторія, кліометрика, неомарксизм, школа

«Анналів», історична антропологія. Дослідники використовують різні методики, навіть таку ідею постмодерністів, як дискурс-аналіз, але при цьому відмовляються від крайнощів на зразок, що історія створюється самими істориками. При цьому дослідження багатьох (особливо американських) істориків мають сильний перекис у бік звичайного нарративу, мікродослідження й зосередженості на окремих фактах. Хоча для такого підходу характерна глибина аналізу, але є небезпека появи при цьому упередженості поглядів. Наративний підхід містить низку негативів – фрагментарність, неможливість побачити повну картину. Російський вчений Б. Миронов дуже вдало порівнює наративний підхід з оглядом великого живописного полотна через збільшувальне скло, коли у пейзажі помітна травинка, у портреті кінчик чобота, але самого пейзажу чи портрета не бачиш.

Але зарубіжні історики здійснили велику роботу і досягли значних результатів. Вони використовували емпіричні дані з праць С. Троїцького, П. Зайончковського, Н. Демидової та ін. Вони звернули увагу на внутрішні фактори у змінах бюрократії в першій половині XIX ст., що дозволило помітити ознаки еволюції бюрократії у цей період. Статистичні дослідження вчених підтвердили думку про наявність у чиновницькому середовищі двох різних «світів» – персоналу центральної та провінційної адміністрації, – які відрізнялися не тільки за рівнем освіти та засобами просування по службі, але й за світоглядом. Фактично вони вивчали не лише адміністративно-політичний розвиток чиновництва Російської імперії, але й його соціально-психологічний та особистісний аспекти. У своїх дослідженнях зарубіжні вчені інколи використовували фактологічні дані, що стосувалися українських регіонів. Для деяких науковців українська бюрократія ставала предметом спеціальних розвідок (Д. Бовуа, З. Когут)

Наведений історіографічний огляд показує, що дореволюційні, радянські, сучасні вітчизняні та зарубіжні дослідники зробили великий внесок у вивчення формування та розвитку державного апарату Російської імперії.

Предметом дослідження ставали законодавча база його діяльності, структура і функції державних центральних і місцевих управлінських інституцій,

склад вищої та центральної бюрократії, справочинство, суб'єктивна культура чиновництва. Однак не менш важливим уявляється також вивчення складу і соціальних характеристик провінційного чиновництва українських регіонів, що входили до складу Російської імперії у кінці XVIII – першій половині XIX ст., оскільки це чиновництво було невід'ємною складовою всієї системи політичних інститутів держави.

Певний інтерес, перш за все фактичний, представляє т.зв. дожовтнева література (здебільшого історико-юридичного та публіцистичного характеру). Але й ця, і різноманітна довідкова література містить уривчастий, неповний матеріал.

У радянській історіографії українська складова даної проблеми, за рідкісними виключеннями, лише побіжно зачіпається у низці праць, присвячених питанням формування й еволюції російського абсолютизму, бюрократії, дворянського стану. Можна навіть стверджувати, що на радянському просторі увага бюрократії імперського періоду практично не приділялася, оскільки з причини неоднорідного соціального наповнення її було дуже важко вписати у схему класової боротьби. Навіть В.Ленін визначав державних службовців як «служилий стан», а сам стан розглядав як форму класової відмінності.

Пострадянський період суттєво збагатив історичну науку новими даними про минуле чиновництва Російської імперії та новими підходами до його вивчення. У той же час тема є надто широкою, щоб бути вичерпаною. Здійснений аналіз історіографії чиновництва дозволяє визначити у ній низку слабких сторін. По-перше, недостатньо вивчений період в історії вітчизняної бюрократії, що припадає на другу половину XVIII – першу половину XIX ст., мало істориків зосереджували свою увагу на вивченні процесу інкорпорації українського чиновництва до бюрократичної системи Російської імперії, що відбувалася у цей час, та визначенні соціокультурних особливостей державних службовців українського походження. По-друге, наука не має достатньої кількості досліджень з історії провінційного чиновництва українських земель, що перебували під владою Російської імперії. Грунтовні праці, які мали б комплексний характер і

характеризували чиновництво одночасно і як суб'єкт управління, і як окрему соціокультурну спільноту, відсутні. По-третє, недостатньо вивчена історія рядового чиновництва з причини концентрації уваги вчених на представниках вищої бюрократії. По-четверте, не вичерпно висвітлені питання, які слід віднести до розряду історичної психології – менталітет, цінності, ідеали чиновництва. Також недостатньо розроблена тема формування чиновництва відомства Міністерства народної освіти, особливо періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст.

В цілому проведений аналіз ступеню розробки теми дозволив дійти висновку, що з кінця XVIII ст. до наших днів було видано чимало досліджень, які різною мірою торкаються питання історії чиновництва. Можна навіть простежити тенденції, що свідчать про відносно постійне зростання інтересу до даної проблеми і кількості досліджень, з нею пов'язаних. Але на рівні дисертаційних досліджень та монографічних праць комплексного аналізу проблеми пропонованої дисертації не здійснювалося. Даний факт, як і висока актуальність теми, стали основним підґрунтям для проведення пропонованого дослідження.

1.3 Джерельний комплекс дослідження

Джерельна база пропонованої дисертаційної роботи складається з архівних матеріалів та опублікованих документів.

До роботи над пропонованим дослідженням було залучено великий масив різноманітних архівних джерел. Щоправда стосовно проведення досліджень самих широких прошарків чиновництва Російської імперії (бюрократії місцевого рівня), то ефективно здійснити його згідно з поставленими у даній роботі метою та завданнями не дозволяє стан джерельної бази, оскільки відомості, що дозволяють виявити демографічні характеристики, надто фрагментарні і стосуються здебільшого чиновників вищих рангів. Основний масив архівних джерел складають формулярні списки, але вони збереглися не повністю і не містять повної або точної інформації про походження чиновника та характер його власності.

Джерельну базу даного дисертаційного дослідження склали чисельні неопубліковані джерела, що зберігаються нині в архівосховищах України (ІЦДІАУК, держархівів Сумської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Вінницької, Миколаївської областей) і Росії (РДІА, держархіві Брянської області). З бібліотечних зібрань опрацьовано матеріали ІР НБУ імені В.І. Вернадського, Харківської державної наукової бібліотеки ім. В.Г. Короленка, бібліотеки Сумського обласного краєзнавчого музею.

Основна маса опрацьованих нами архівних матеріалів належить до розряду діловодних (справочинних) джерел. Тобто це такі документи, що утворилися у процесі функціонування державних, суспільних, приватних установ та організацій і мають офіційний діловий характер. У нашому випадку використовувалися здебільшого саме ті документи з числа діловодних, що різною мірою були пов'язані зі службовцями різних цивільних державних установ, які функціонували на території тих українських земель, що входили протягом досліджуваного періоду до складу Російської імперії. Перш за все, це особові матеріали чиновників: заяви, формулярні списки, довідки, атестати та свідоцтва про

походження чи освіти тощо; відомості про кількість чиновників у тих чи інших державних установах; документи про прийняття на службу чи звільнення з неї; відомості про жалування й інші види матеріальних виплат цивільним службовцям; подання (особисті чи від імені керівництва) про заохочення; матеріали про службові зловживання чи порушення тощо.

Низка використаних архівних джерел – це документи, що утворилися внаслідок виконання судовими і поліцейськими установами покладених безпосередньо на них функцій. Як правило, це матеріали слідчих і судових справ, присвячених порушенням чи злочинам, скоєним чиновниками.

Вищі органи влади й управління у губерніях акумулювали різноманітні відомості про склад службовців у підлеглих їм установах. Інколи вони ставали ініціаторами або апеляційними інстанціями у справах, де фігурували цивільні чиновники. З метою виявлення таких матеріалів нами були опрацьовані фонди таких органів у ЦДАУК: Київської губернської канцелярії (ф. 59), Київського намісницького правління (ф. 193), Київського, подільського та волинського генерал-губернатора (ф. 442), Київської палати цивільного суду (ф. 486), Київського військового губернатора (ф. 533), Канцелярії київського, чернігівського, новгород-сіверського генерал-губернатора (ф. 736), Канцелярії Малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського (ф. 763), Малоросійського губернського правління (ф. 1336), Харківського намісницького правління (ф. 1709), Слобідсько-Української губернської канцелярії (ф. 1710), Харківської палати кримінального суду (ф. 1949), Слобідсько-Українського губернатора (ф. 1958).

Лише по одному такому фонду виявлено й опрацьовано у держархівах Вінницької області – Брацлавської цивільної палати (ф. 906) та Миколаївської області – Канцелярії Миколаївського військового губернатора (ф. 230). У держархіві Харківської області опрацьовано лише два фонди губернських установ досліджуваного періоду, але вони є досить великими за масивом документів, що там зберігаються: Харківського губернатора (ф. 3) та Харківської палати цивільного суду (ф. 9).

У пропонованому дослідженні ми наводимо різні статистичні дані про кількість чиновників за походженням, освітою тощо. Зібрати ці дані нам вдалося здебільшого завдяки архівним матеріалам, що зберігаються саме у фондах вищих управлінських органів у губерніях чи намісництвах. Саме тут збереглося найбільше справ, наприклад, з послужними (формулярними) списками чиновників окремих установ або цілих регіонів (повітів, губерній). Саме через губернські установи до центральних державних органів централізовано надсилалися відомості про кількість чиновників у регіонах, про нагородження їх чинами, орденами чи іншими відзнаками і т.п. З цієї причини матеріали губернських установ містять більш повні відомості, які можна використовувати для визначення різноманітних кількісних показників. Архівні справи з вказаних фондів також містять колосальний фактологічний матеріал, який нами також широко використовувався.

Нами були опрацьовані також численні фонди окремих цивільних державних установ міського та повітового рівня. Здебільшого це були судові, поліцейські, фінансові установи, органи місцевого управління чи самоврядування. Вони містять матеріали про прийняття чиновників на службу чи звільнення з неї; переміщення їх до інших установ; їхні відрядження, відпустки; формулярні списки окремих службовців чи загальні списки усіх чиновників тієї чи іншої установи; справи про нагородження чи розслідування службових порушень тощо. Серед опрацьованих фондів у ЦДІАУК – Калитвянського і Біловодського повітових судів (ф. 1833); у держархіві Брянської області (Росія) – Мглинського повітового та повітового земського судів (ф. 94 та 98), Суразького повітового суду (ф. 110), Стародубського повітового та повітового земського судів (ф. 135 та 254), Новозибківського повітового суду (ф. 160); у держархіві Вінницької області – Могилів-Подільського повітового казначейства (ф. 177), Вінницького магістрату (ф. 391), Брацлавського і Ямпільського повітових судів (ф. 473 та 474); у держархіві Сумської області – Глинської дворянської опіки (ф. 558), Конотопського повітового суду (ф. 582), Конотопського міського магістрату та ратуші (ф. 584), Кролевецького повітового та повітового земського судів (ф. 596

та 598), Глухівського міського магістрату (ф. 629), Глухівського повітового, повітового земського та межового судів (ф. 630, 631 та 633), Воронізької міської ратуші (ф. 636), Недригайлівського повітового суду (ф. 708), Сумського земського суду (ф. 748), Лебединської міської ратуші (ф. 807), Роменського міського магістрату (ф. 1033); у держархіві Харківської області – Зміївського, Богодухівського, Валківського та Золочівського повітових судів (ф. 194, 282, 284 та 1016); у держархіві Чернігівської області – Чернігівського, Козелецького, Городнянського, Сосницького, Новгород-Сіверського повітових судів (ф. 245, 380, 433, 456 та 557) та Новгород-Сіверського повітового земського суду (ф. 555). Окремі відомості по цивільним чиновникам України містяться в опрацьованих нами фамільному фонді Галаганів (ф. 1475) у ЦДІАУК та фондах ІР НБУ імені В.І. Вернадського (ф. II, VIII, X, 61, 130, 135, 137 та 160).

Документи з вказаних фондів часто є досить розрізненими між собою і не наводять цілісної картини про діяльність тих чи інших місцевих установ і чиновників, які там служили. Це значною мірою пояснюється тим, що під час реформування адміністративно-управлінської, поліцейської, судової, фінансової тощо систем у період Олександра II ці установи часто реорганізовувалися або ліквідовувалися і велика кількість документації з їхніх архівів передавалася до архівів новостворених установ, центральних органів або навіть знищувалася (це могли бути застарілі внутрішні документи чи вже давно вирішені справи). До того ж багато архівних матеріалів з фондів цивільних установ перших інстанцій, що функціонували на українських землях у період Російської імперії постраждали чи були втрачені у роки Другої світової війни або були знищені у радянські часи з ідеологічних міркувань. Таким чином, опрацьовані нами матеріали з цих фондів відігравали здебільшого допоміжну й уточнюючу роль, були також джерелом фактологічного матеріалу. Але це ні в якому разі не принижує їхньої цінності як джерела для нашого дослідження. Використання архівних документів з фондів установ нижчих інстанцій дозволило не лише здобути необхідний для дослідження фактологічний матеріал. Інколи ці документи містили ті самі відомості, що зустрічалися й серед матеріалів, наприклад, губернських установ.

Порівняння цих відомостей дозволило визначити рівень достовірності використовуваних нами архівних матеріалів. Під час створення цих джерел на них нерідко впливав т.зв. «людський фактор». Це проявлялося у наявності граматичних помилок у прізвищах чиновників, що не дозволяло точно ідентифікувати особу. Траплялися випадки, коли переписувачі формулярних списків могли невірно вказати вік службовця (у двох чи трьох формулярах на одну особу міг бути вказаний різний вік).

Значний масив необхідних для нашого дослідження матеріалів зберігається у РДІА, у фондах вищих органів влади й управління Російської імперії. Зокрема нами були використані документи з фондів Капітулу російських орденів (ф. 496), Канцелярії міністра внутрішніх справ (ф. 1282), Першого та П'ятого (кримінального) департаментів Сенату (ф. 1341 та 1345) та Ревізії сенатора Є.Ф. фон Брадке Херсонської губернії (ф. 1385). Архівні матеріали деяких з цих фондів розташовані за хронологічним або алфавітним принципами (а не географічним). Тому відомості щодо чиновників з українських губерній розпорошені по різних справах, що технічно обтяжує їхній пошук і аналіз. У той же час виявлені у РДІА дані мають високий рівень достовірності. Наприклад, справи про нагородження чи покарання чиновників, на відміну від матеріалів губернських, повітових чи міських установ, є більш повними і закінченими – вони містять остаточні рішення про заохочення службовців або методи впливу на чиновників-порушників. Аналізуючи матеріали з фондів РДІА, ми змогли досягти більш об'єктивних результатів під час дослідження різних аспектів історії цивільного чиновництва України.

В цілому, матеріали цивільних державних установ досліджуваного періоду слід віднести до джерел з високим рівнем достовірності.

Окрема увага нами була приділена службовцям навчальних закладів або т.зв. педагогічному чиновництву. Деякі матеріали про цю категорію державних службовців містять вже зазначені вище архівні фонди. Але найбільший масив документів щодо цих чиновників зберігається у фондах або безпосередньо навчальних закладів, або установ, що здійснювали керівництво ними. На жаль,

фонди різних навчальних закладів, що функціонували у досліджуваній період в Україні, у більшості архівів є дуже неповними і малоінформативними (в усякому разі по відношенню до поставлених нами у дисертаційному дослідженні мети та завдань). Прикладом можуть бути опрацьовані нами у держархіві Вінницької області фонд Махнівського повітового дворянського училища (ф. 859) та у держархіві Харківської області – Харківського головного народного училища (ф. 267).

У той же час фонди керівних органів по галузі освіти збереглися набагато краще і представлені значною кількістю матеріалів. Знаходяться ці фонди, як правило, в архівосховищах тих міст, які у досліджуваній період були губернськими центрами або навіть центрами учбових округів (Київ, Харків) та у столичних містах Російської імперії (Москва та Санкт-Петербург). Нами частково були опрацьовані фонди вищих органів управління по освітній галузі, що зберігаються у РДІА (м. Санкт-Петербург, Росія) – Департаменту народної освіти (ф. 733) та Канцелярії міністра народної освіти (ф. 735). При здійсненні пропонованого дослідження нами також були використані матеріали з фондів ЦДІАУК: Управління попечителя Київського учбового округу (ф. 707), Попечителя Харківського учбового округу (ф. 2162); держархіву Вінницької області: Директора училищ Подільської губернії (ф. 844); держархіву Харківської області: Канцелярії директора народних училищ Харківської губернії (ф. 266) та Харківського університету (ф. 667). Останній фонд (Харківського університету) нами був віднесений до числа фондів саме керівних освітянських органів, оскільки фактично цей заклад був центром Харківського учбового округу, що був одним з найбільших у Російській імперії. Зокрема у цьому фонді зберігається велика кількість документів, що містять відомості про педагогічних чиновників багатьох навчальних закладів південних, правобережних і лівобережних українських губерній першої третини XIX ст.

Саме матеріали, що зберігалися у фондах керівників чи керівних органів по освітньому відомству містять найбільшу кількість даних, що дозволили нам дійти низки висновків щодо соціального походження педагогічних чиновників того чи

іншого регіону у різні періоди, їхнього освітнього рівня, вікових особливостей тощо. Завдяки матеріалам безпосередньо навчальних закладів, що збереглися до нашого часу і відклалися у відповідних архівних фондах, нами була вивчена специфіка державної служби по освітній галузі, визначені ті особливості, що були характерними саме для неї і відрізняли від інших видів цивільної державної служби.

В цілому для дослідження обраної нами тематики існує великий масив документальних джерел. Він є достатнім для досягнення поставлених мети і завдань. Але джерельна база, не зважаючи на великий її масив та різноплановість має низку проблем. Матеріали багатьох державних установ збереглися не у повному обсязі, багато їх розпорошено по різних архівосховищах, фізичний стан багатьох архівних справ є незадовільним.

Ефективно дослідити окреслені проблеми абсолютно не можливо без залучення не лише архівних, але й друкованих джерел. Деякі з них також дозволяють провести кількісну аналітику за різноманітними параметрами: визначити кількість чиновників у конкретних регіонах; їхнє соціальне походження; швидкість просування по службі; чини, якими вони користувалися; освітній рівень і т.п. Містять вони й значний фактологічний матеріал.

З-поміж опублікованих джерел, що містять необхідну для нашого дослідження інформацію, слід виділити наступні: спогади та листування сучасників, які служили на різних цивільних державних посадах у досліджуваній період; нормативні акти, якими регулювалася державна служба в цілому та зокрема на українських територіях у складі Російської імперії; місяцеслови з переліком чиновників у різних регіонах імперії; формулярні (послужні) списки цивільних службовців; списки кавалерів тих чи інших орденів і відзнак, канцеляристів, чиновників з чинами того чи іншого класу тощо, які склалися у різні роки і публікувалися Імператорською академією наук; історичні документи, що стосувалися діяльності цивільних установ та їхніх службовців в українських губерніях, опубліковані в окремих збірниках і періодичних виданнях.

До одних з найбільш активно використовуваних нами друкованих джерел у першу чергу слід віднести опубліковані формулярні списки та т.зв. адрес-календарі або місяцеслови з відомостями про чиновників усіх установ Російської імперії. Найбільш інформативними є, безперечно, формулярні списки, але найбільш масовими (щодо кількості чиновників, про яких там міститься інформація) – місяцеслови. Саме матеріал, вміщений у місяцесловах за різні роки, нами був використаний для багатьох кількісних підрахунків, що стосувалися українських чиновників.

«Місяцеслов с росписью чиновных особ в государстве» – видання Імператорської академії наук, що виходило з 1765 до 1917 р. Воно найбільш повно висвітлює стан чиновництва у той чи інший період, але при його використанні повинен використовуватися критичний підхід. Губернські (намісницькі) канцелярії надсилали списки чиновників установ свого регіону до Герольдмейстерської контори, де вони звірялися і упорядковувалися, після чого подавалися до Академії наук для друку. Але відомості, що надходили з місцевих установ не завжди були 100-відсотково повними. Прикладом саме такої неповноти може послужити інформація про чиновників Катеринославського намісництва, надрукована у Місяцеслові за 1791 р. – там подано відомості про 181 службовця, у той час як за 1790 та 1792 рр. надруковані дані про 314 та 302 чиновників відповідно [511, с. 365-371]. Подібних прикладів можна навести досить велику кількість. Окрім того, траплялися випадки, коли відомості про чиновників збиралися набагато раніше, ніж публікувався сам адрес-календарь. Наприклад, дані для першого видання були зібрані у 1764 р., а надруковані у 1766 р. (хоча датовані 1765 р.). Тому такий Місяцеслов не може відобразити об'єктивну картину стану чиновництва на той рік, яким він датований. Таким чином, при використанні даного джерела необхідно враховувати розбіжність у часі між збором інформації та її виданням.

У Місяцеслови вносилися лише наступна інформація про чиновників: прізвище, ім'я та по-батькові (останні два не завжди), посада, чин і факт

нагородження орденами. Але і наведені параметри вказувалися не в усіх випадках, зокрема нагородження.

Але зазначене джерело має безперечну цінність, оскільки дає можливість прослідкувати динаміку змін чисельності чиновників цивільних державних установ, що діяли у кінці XVIII – XIX ст.; визначити популярність цивільних та військових чинів у місцевих бюрократах (а відтак і рівень престижності цивільної служби); простежити швидкість, з якою відбувалася інкорпорація колишніх службовців установ малоросійських чи польських (після скасування автономії Гетьманщини та поділів Речі Посполитої) до російської імперської бюрократичної системи тощо.

Опубліковані нормативні акти дозволили зорієнтуватися у політиці, яку проводив російський уряд, щоб регулювати відносини у бюрократичному середовищі як в цілому імперії, так і безпосередньо на українських землях (правобережних губерніях, землях колишніх Гетьманщини й Слобожанщини, на Півдні).

Найбільш повно такі нормативні документи представлені у ПСЗ. Повне зібрання законів Російської імперії мало три видання, кожне з яких охоплювало відповідний період. Нами були використані документи, що увійшли до першого зібрання, починаючи з тому XX, та до другого – з тому I до тому XXX. Законодавчі акти, що стосувалися різних аспектів діяльності цивільних чиновників на українських землях, можна розподілити на декілька груп: акти, що регулювали державну службу по окремих відомствах (поліцейському, фінансовому, освітньому, судовому тощо); норми, що стосувалися умов цивільної служби в окремих регіонах (правобережних приєднаних від Польщі, лівобережних або т.зв. малоросійських та південних губерніях) у межах українських земель; загальне законодавство, яким визначалися умови прийняття на цивільну службу, звільнення з неї, регулювалися службові відносини, передбачалися заохочення за тривалу й сумлінну службу чи покарання для чиновників-порушників тощо.

Окремі імператорські та сенатські укази свідчать про намагання якнайшвидше інтегрувати українську службову еліту до бюрократичної системи Російської імперії. Це, зокрема, укази кінця XVIII ст., якими на українські землі розповсюджувалася російська адміністративно-управлінська система, вводилися нові органи влади й управління і скасовувалися національні управлінські практики, на чиновників України розповсюджувалося службове титулування за Табеллю про ранги і заборонялося використання старих місцевих чинів. Деякими нормативними актами кінця XVIII – початку XIX ст. російський уряд намагався встановити відповідність старих українських чинів до російських табельних.

Деякі відомості про службовців цивільних державних установ України досліджуваного періоду містять такі нормативні акти, як міністерські розпорядження. Вони були невеликими за обсягом і постійно публікувалися в офіційних галузевих періодичних виданнях. Наприклад, по відомству народної освіти такі розпорядження друкувалися у «Журнале Министерства Народного Просвещения», внутрішніх справ – «Журнале Министерства Внутренних Дел» тощо. У своєму дослідженні ми використали такі публікації з низки видань за другу чверть XIX ст. (у більш ранні періоди подібні журнали ще не друкувалися). У таких міністерських розпорядженнях йшлося здебільшого про нагородження чиновників відповідних відомств чинами, орденами, подарунками, подяками, грошовими заохоченнями; про призначення осіб на відповідальні посади у центральних та місцевих установах чи звільнення з них; регулювалися службові відносини у конкретній галузі і т.п.

На початку XIX ст. Д. Бантиш-Каменський почав упорядковувати й публікувати списки кавалерів орденів Російської імперії. Це було довідкове видання, до якого були включені усі орденоносці імперії, з-поміж яких можна було виділити й цивільних чиновників. Згодом подібні списки почали видаватися регулярно Імператорською академією наук. Вони містили максимально повний перелік осіб, які у різні роки нагороджувалися тими чи іншими орденами. Але для нашого дослідження ці списки, на жаль, не стали у нагоді, оскільки вони включали лише імена осіб нагороджених орденами та дати нагороджень (інколи

вказувалися лише прізвища без імен та по-батькові). Чини та місця служби цих осіб не вказувалися. Таким чином, використовуючи ці довідники, не можна було визначити, по-перше – хто з нагороджених є цивільним чиновником, по-друге – хто з них служив в установах, що функціонували в українських губерніях [902, 903, 904].

Дещо пізніше за сприяння Сенату стали видаватися списки цивільних чиновників, які мали чини того чи іншого класу. Ці збірники були значно інформативнішими, оскільки містили більш повні відомості про чиновників – тут вказувалися їхні прізвища (частіше без імені й по-батькові), дата отримання останнього чину, посада і місце служби. Таким чином, з цих списків можна виокремити тих службовців, які служили на українських землях [898, 899, 900, 901].

У досліджуваній нами період представники вищих і середніх верств населення часто залишали по собі спогади, де описували власний життєвий шлях та реалії, що їх оточували; листувалися з людьми свого кола. Багато цих спогадів та епістолярію було опубліковано ще у ХІХ – на початку ХХ ст. у різноманітних періодичних виданнях («Киевская старина», «Русская старина», «Русский архив», «Русский вестник» та ін.) чи вийшли окремими книгами [917, 918, 919, 920, 922, 923, 927]. Деякі були опубліковані у радянський період та останні два десятиліття (спогади М.І. та О.М. Лазаревських тощо) [921, 925]. Часто автори спогадів і листів самі обіймали посади у державних установах тому залишали свої враження від служби, описували відносини між службовцями, особливості державної служби в окремих регіонах.

Ми можемо легко визначити соціальний статус чиновників, освітні вимоги, що висувалися до них і т.п. протягом останньої чверті ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., спираючись на офіційні матеріали (перш за все, законодавчу базу). Але на сьогодні не можливо чітко заявити, яка була реальна картина чиновництва на місцях. Це питання досі не є дослідженим.

Для чиновників були досить чітко визначені законом:

- умови прийняття на службу;

- звільнення з неї;
- службові пільги;
- просування по кар'єрній драбині;
- можливі нагороди;
- дії, що вважаються незаконними та покарання за них;
- пенсійне забезпечення;
- вимоги щодо освіти та ін.

Мемуарні матеріали свідчать, що, незважаючи на наявне регламентування державної служби, справжня картина суттєво відрізнялася від реальності.

Протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. світ побачила низка збірників історичних документів, частина яких містила відомості про організацію цивільної державної служби в Російській імперії кінця ХVІІІ ст. та зокрема на українських землях, функціонування цивільних установ та службові відносини у них тощо. Деякі матеріали упорядковувалися і друкувалися Імператорським товариством історії та старожитностей при Московському університеті [498, 499, 501, 521, 523, 529], деякі були результатом археографічної діяльності конкретних науковців [500, 502, 522, 902, 909, 910]. Багато таких історичних документів були опубліковані у різних періодичних виданнях. Зокрема збором і публікацією таких матеріалів серед українських науковців активно займалися О. Лазаревський, О. Андрієвський [488, 909, 911].

Безперечно, у якості джерела виступає також література (художня, публіцистична, поезія) кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Вона не містить достовірного фактологічного матеріалу, але відображає ставлення усього населення чи окремих його груп до бюрократичної системи в цілому, чиновництва як явища. Це ставлення було майже повністю негативним, про що свідчить негативний образ цивільного чиновника у літературі, зокрема у творах М. Щербатова, В. Капніста, М. Гоголя, І. Котляревського та ін. Розуміння того, як сприймалися суспільством цивільні службовці дає змогу дійти більш об'єктивних висновків щодо реального стану бюрократичного апарату Російської імперії на

українських землях у досліджуваний період, причин негативних явищ, що відбувалися у чиновницькому середовищі.

Таким чином, друковані джерела з тематики нашого дослідження є різноманітними за видами та рівнем інформативності. Не зважаючи на їхню кількість, авторитет їх упорядників та видань, де вони друкувалися, при опрацюванні цих матеріалів слід використовувати критичні методи, оскільки було чимало умов під час створення цих джерел, що впливали на їхню об'єктивність і достовірність. Особливо це стосується спогадів і нотаток окремих осіб, чії погляди могли відрізнитися суб'єктивністю й упередженістю. У той же час значна кількість таких публікацій та увага, що приділялася у них чиновництву, свідчить про те, що питання особового складу державних установ Російської імперії завжди було актуальним, зокрема проблема якості чиновницьких кадрів.

1.4. Теоретико-методологічні основи та термінологічне забезпечення дослідження

До методологічного інструментарію пропонованого дисертаційного дослідження увійшли комплекси методологічних принципів, дослідницьких методів наукового пізнання та допоміжних засобів дослідження. Застосування цього інструментарію стало одним з важливих чинників підвищення науково-теоретичного рівня даної роботи та її суспільного значення.

Під час роботи над даним дисертаційним дослідженням нами було застосовано цілу низку різноманітних принципів і методів. Деякі з них застосовувалися більшою мірою, оскільки були більш доцільними для досягнення поставленої у роботі мети в цілому. Деякі методи й підходи використовувалися нами для вирішення лише окремих, більш вузьких завдань.

З-поміж основних принципів, використаних нами, слід виділити принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності, наступності, антропологізму та інші. Ці принципи ведуть своє коріння від дослідницької практики наукових шкіл Європи. Широко використовувалися вони й вітчизняними вченими. Вказані принципи дозволили уникнути низки можливих помилок і прорахунків.

Принцип *історизму* передбачає врахування конкретно-історичних обставин відповідної епохи, взаємозв'язок та взаємообумовленість подій, розуміння причин, часу, місця події. Нас цей принцип зорієнтував на послідовно історичний підхід до вивчення суспільних процесів, під час яких зароджувалася й розвивалася бюрократична система Російської імперії та зокрема цивільне чиновництво України. Цей принцип допоміг також вивести певні закономірності еволюції вітчизняного чиновництва у конкретний історичний період і встановити їхній зв'язок із розбудовою сучасної бюрократичної системи України та державотворчими процесами.

Одним з основних принципів у ході дослідження був принцип *об'єктивності*, що змушує розглядати розвиток історичного процесу з урахуванням об'єктивних закономірностей, що визначали процеси державного та

суспільно-політичного розвитку даного історичного етапу; спиратися на реальні факти, не підлаштовуючи їх під зручну схему; вивчати кожне явище у сукупності і позитивних, і негативних сторін. Цей принцип дозволяє спиратися на конкретно-історичні факти, здійснювати неупереджену їх оцінку, критично підходити до джерел й історіографічного матеріалу.

Еволюція чиновництва України у досліджуваний нами період відбувалася під впливом багатьох факторів. З цієї причини пізнати цей складний процес неможливо без системного підходу до них. Принцип *системності* дозволив нам досягти цілісності дослідження. При цьому нами бралися до уваги такі компоненти (за П. Кононенком і Я. Калакурою – концентри) [1078, с. 110], як чиновництво України – освіта, чиновництво України – культура, чиновництво України – соціум, чиновництво України – постаті. Нами враховувався також вплив міждержавних і міжетнічних чинників на бюрократію України. Всі ці компоненти утворюють досить цілісну систему знань про предмет нашого дослідження.

Важливе місце нами відведено принципу *всебічності*, тісно пов'язаному з принципами системності й об'єктивності. Ми здійснювали всебічне вивчення цивільних службовців України у складі російського імперського бюрократичного апарату, враховуючи соціальний, культурно-освітній, етнічний, філософський, політичний та інші аспекти проблеми.

Принцип *наступності* наукового пізнання дозволив уникнути однобічності та суб'єктивізму дисертаційного дослідження. Він забезпечив зв'язок між явищами та подіями у процесі розвитку чиновництва України; віддзеркалив логіку цього розвитку; допоміг виявити й дослідити національні особливості характерні для українських цивільних службовців в умовах бюрократичної системи Російської імперії.

Використання принципу *історичного антропологізму (антропоцентризму)* дозволило нам акцентувати гуманістичну сутність пропонованого дослідження. Даний принцип став одним з ключових, оскільки центральним орієнтиром дисертації є людина (точніше спільнота людей, об'єднана за певними

професійними ознаками). Саме людина виступає носієм конкретних цінностей, традицій тощо. Самобутність українців склалася історично і її елементи проявлялися у тій чи іншій мірі й на представниках бюрократичного апарату Російської імперії, які походили з українського середовища і склали основну частину цього апарату на українських землях. Це проявилось у різноманітних соціокультурних характеристиках, державно-політичних орієнтаціях, ментальності чиновництва України тощо досліджуваного періоду.

Принцип *комплексності* виявився у використанні різноманітних джерел та дослідницької літератури, що відносяться безпосередньо до теми дослідження або є близькими до неї, а також у використанні досягнень суміжних наук, що дозволяють більш повно поглянути на проблеми, поставлені у роботі. Принцип *соціального підходу* передбачає врахування інтересів різних соціальних груп, різних форм їхнього виявлення у суспільстві. Принцип *альтернативності* визначає ступінь вірогідності здійснення події на основі аналізу об'єктивних реалій і можливостей, дозволяє побачити невикористані можливості для урахування цього на майбутнє.

Чиновництво, як і бюрократичний апарат в цілому, є багатоаспектним явищем і вивчається багатьма суспільними науками. При цьому вивчення зазначеного явища відбувається під різноманітними кутами зору. Методологічна основа пропонованого дослідження враховує його спрямованість, а для отримання достовірних і науково значимих результатів використовується філософська та загальнонаукова методологія. Досліджувана проблема вимагає використання методів і понятійного апарату таких наук, як політологія, соціологія, культурологія, політична економіка і правознавство, що дає можливість глибше тлумачити використані джерела і, спираючись на конкретно-історичний матеріал, вийти на рівень загальнотеоретичних узагальнень.

З загальнонаукової методології витікають спеціальні методи пізнання, що теж були використані: *нормативно-логічний, історико-юридичний, порівняльно-історичний, системно-історичний* та ін. Матеріали, що склали основу дослідження, були вивчені та проаналізовані з урахуванням хронології подій,

змісту правових норм, необхідності отримання історичної, юридичної, статистичної інформації з опрацьованих наукових джерел. Наприклад, здійснювався аналіз кількісного і якісного складу чиновництва у досліджуваних географічних межах з метою виявлення спільних рис та відмінностей, основних тенденцій і закономірностей.

При співставленні різних теоретичних поглядів використовувався метод *порівняльного та ретроспективного аналізу*. Історико-порівняльний підхід до вивчення чиновництва, що використовується історичними та філософськими науками, дав можливість дослідити динаміку функціонування бюрократичного апарату, у даному випадку Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст., зміни, що відбувалися в ній під впливом географічних, історичних, політичних, соціально-економічних, культурно-релігійних факторів, а також зміну уявлень в різні періоди історії про сутність, критерії класифікації, позитивні та негативні риси інституту чиновництва. Під час дослідження використовувалися також юридичні методи: *нормативно-правовий, порівняльного правознавства*. Вони дозволили об'єктивно розглянути в історико-правовій площині еволюцію управлінських систем напередодні та під час проведення реформ місцевого державного управління та судових установ кінця XVIII - першої половини XIX ст. *Гносеологічний* підхід, характерний при дослідженнях подібної проблематики, дозволив виявити взаємозв'язок між різними аспектами чиновництва.

Метод *класифікації* дозволив систематизувати різноманітні джерела та дослідницьку літературу. *Хронологічний* метод сприяв виявленню хронологічних меж дослідження та викладенню історичного матеріалу у хронологічній послідовності. Метод *періодизації* дозволив виявити внутрішні взаємозв'язки процесів, що відбувалися одночасно.

Історико-генетичний метод, нині один з широко використовуваних, дозволив показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності історичного процесу, охарактеризувати історичні події та особистості в їхній індивідуальності та образності.

Метод *наукового аналізу* дозволив виявити загальне й особливе у структурі і персональному складі установ місцевого рівня. Також він став важливим на етапі вивчення джерельної бази, дослідження структурних підрозділів проблеми, піднятої у пропонованій роботі, окремих фактів, подій, явищ.

Нами також були використані прийоми *текстології*. З причини неможливості дослідити біографії багатьох чиновників та неповноти джерел для проведення такої роботи (особливо по відношенню до службовців нижчих розрядів, які вийшли з непривілейованих станів) нами були одночасно застосовані *джерелознавчо-статистичні* та *генеалогічні* прийоми вивчення відомостей про чиновників. Особлива увага приділена методу *соціальної ідентифікації*, що допоміг з'ясувати походження чиновників.

Історія має соціологічний компонент, оскільки вивчає не лише історичні події, але й різноманітні масові процеси, соціальну структуру суспільства на різних стадіях його розвитку. У той же час будь-яка соціальна ситуація є компонентом історичного процесу. Все це створює необхідні передумови для використання соціологічних методів в історичних дослідженнях. Соціологічні методи дослідження тісно пов'язані зі збиранням та обробкою значної первинної інформації і в цьому відношенні суттєво поповнюють джерелознавчу базу історичної науки. А введений до наукового обігу за допомогою цих методів новий фактичний матеріал допомагає висвітлити нові аспекти історичного процесу і сприяє розкриттю його специфічних закономірностей.

Для дослідження, що проводиться, найбільшою мірою важливі підходи, запропоновані новою соціальною історією, спрямованою на вивчення змін у масштабах широких соціальних груп населення та на дослідження соціальної поведінки людей у різних аспектах, у тому числі й у зв'язку з діяльністю апарату управління протягом певної історичної епохи. Для запропонованого напрямку дослідження характерним є звернення до масових джерел з метою виявлення основних тенденцій і закономірностей соціальної динаміки.

На сучасному етапі історіографії все більш популярним стає такий підхід, як «колективна біографія», під яким розуміється емпіричне дослідження колективу

осіб у його суспільному контексті за допомогою індивідуальних біографій членів цього колективу. Таким чином, за допомогою *біографічного* методу досліджується індивідуальний спосіб життя, який може бути прив'язаний до інших аналогічних біографій і соціального контексту. Також цей метод вивчає суспільну поведінку, яким чином вона з'являється в індивідуальному та суспільному житті. При цьому людина розглядається не як індивідуум, а як окрема спільнота, тобто вона є своєрідною і у той же час універсальною.

Особистісно-психологічний підхід зробив можливим вивчення особистісних факторів, що здійснили вплив на відношення до державної служби представників різних соціальних груп на українських землях.

Нами активно використовувалися *кліометричний* (кількісний) і *бібліометричний* методи дослідження. Бібліометричний був застосований при вивченні історіографії проблеми, піднятої у дисертації. Кліометричний метод був активно нами використаний під час проведення кількісних підрахунків у другому, третьому та п'ятому розділах даного дослідження. Він дозволив виявити тенденції, характерні для бюрократичного середовища України кінця XVIII – першої половини XIX ст. Зокрема кількісні методи використовувалися при оцінці чисельності і складу установ, що функціонували на українських землях тощо.

Методи статистичних досліджень використовувалися також при аналізі російської бюрократії. Історики-русисти звернулися до вивчення чиновництва Російської імперії як окремої соціальної групи. У своїх дослідженнях вони виходили з розуміння, що бюрократія у Росії являла собою певну спільноту, що функціонувала за своїми законами, де безособові фактори явно переважали над владою окремих особистостей. Соціальна група володіє визначеними ознаками: вона розвивається, для неї характерний певний набір соціальних норм, що регулюють взаємодії між її членами, вона має свою рольову структуру. Соціальний статус членів цієї групи має свої особливості: він складається не тільки з таких демографічних характеристик, як походження, національність, вік, рівень освіти та матеріальний статус, але і з інституційних характеристик - того,

яке становище та чи інша особа займає в установі і який статус цієї установи у системі державного управління.

Щодо допоміжних (спеціальних) засобів нашого наукового дослідження, то до них входять новітні інформаційні технології. Їх використання сприяло успішній та якісній роботі над дисертаційною роботою. Зокрема використання сучасних інформаційних технологій дало змогу ефективніше застосувати кількісні методи для аналізу різноманітних характеристик чиновництва України, використати статистичні матеріали.

Робота над темою нашого дисертаційного дослідження передбачає не лише використання низки різноманітних принципів і методів наукового пізнання. У даній роботі буде широко використовуватися цілий комплекс термінів, які слід віднести до категоріально-понятійного апарату досліджуваної проблематики.

Відгалудження цивільного управління від військового призвело до того, що вже на початку XVIII ст. виникли нові поняття – «цивільна» і «статська» служба. Ускладнення завдань, що стояли перед державою, супроводжувалося поступовою диференціацією та спеціалізацією окремих галузей управління зі складанням всередині кожної з них своєї номенклатури посад [1258, с. 45]. Спектр цих посад був доволі широким. Осіб, які їх обіймали, ми розглядаємо як об'єкт пропонованого дослідження. При цьому по відношенню до усіх цих службовців ми вважаємо правомірним застосовувати термін «чиновник», оскільки, на нашу думку, його визначення є ширшим і не повинно використовуватися лише щодо службовців, які мали чини за Табеллю про ранги. Фактично термін «чиновник» у нашому дослідженні за своїм змістом дорівнює терміну «державний службовець». У досліджуваний період до державних службовців закон відносив, у першу чергу, осіб, які знаходилися на службі в установах судових і адміністративних, відносячи їх до загальноцивільних відомств.

У дослідницькій літературі завжди існувала проблема з визначенням самого терміну «чиновництво» – кого саме відносити до даної категорії осіб. До цих пір немає єдиного погляду на цю проблему, окремі дослідники неоднаково вирішують це питання. Чиновники з'явилися давно і у різні часи називалися по

різному. Велика кількість словників визначають чиновника як особу, яка служить государю і є жалуваною чином. У словнику 1822 р. термін «чиновник» має два значення – «людина честю, чином і гідністю вшанована» та «яка має чин певного встановленого ступеня» [908, с. 1295].

Ще на початку ХХ ст. з'явилися праці, де термін «чиновник» стали визначати через поняття державної служби. Відомий вчений О. Градовський розумів під державною службою певні юридичні відносини, що виникали для конкретної особи внаслідок прийняття нею якоїсь державної посади [1008, с. 47]. Його учень М. Коркунов також вважав державну службу особливим публічним відношенням службовця до держави, що ґрунтувалося на підпорядкуванні та містило у собі обов'язкову діяльність, що здійснювалася від імені держави і спрямовувалася на виконання певного завдання державної діяльності [1098, с. 400-401]. Таким чином, до чиновників були віднесені усі, хто призначався на посаду чи у ній затверджувався. До числа чиновників потрапили не лише ті, хто безпосередньо був зайнятий в управлінні, але й інші категорії осіб, які називалися чиновниками, але управлінням не займалися - лікарі, інженери, вчен.

За визначенням радянського вченого П. Зайончковського, чиновництво - це лише вища та середня ланка державного апарату, особи, які перебувають на державній службі та мають класний чин [1060, с. 3]. У той же час він же вказує й на те, що «інститут канцелярських служителів є початковою ланкою чиновницької служби, через яку повинна була проходити основна маса майбутніх чиновників» [1060, с. 24].

До того ж слід враховувати й суспільне значення таких дрібних службовців, якими були канцеляристи, копіїсти, писарі і т.п. У ХVIII ст. канцелярист для повітового містечка був помітною фігурою: перед ним при зустрічі знімали капелюхи селяни, міщани і навіть купці [1193, с. 149].

У вузькому розумінні чиновник - це особа, яка має чин. Але практика призначення на класні посади у державному апараті царської Росії свідчить, що посади часто заміщувалися особами без чинів або навпаки. Таким чином, поняття «чиновник» визначається не тільки по наявності чина. Іншою ознакою, що

дозволяє віднести державного службовця до категорії чиновників, є виконувана ним функція. Ще однією ознакою чиновника є отримуване ним за службу жалування. Канцелярські служителі також є повноправними членами чиновництва, оскільки їхній статус передбачав при певних умовах подальше просування службовою вертикаллю.

Слід також враховувати той факт, що не всі чини співвідносилися з Табеллю про ранги. Прикладом може бути прийняття О.Є. Васильєва до Таганрозької гімназії на посаду письмоводителя з чином копіїста. Згадуються також наступні чини, якими нагороджували службовців: підканцелярист; канцелярист; губернський реєстратор [397, арк. 27зв-28, 31зв-32]. Такі випадки були непоодинокими, особливо наприкінці XVIII ст. Уряд надавав подібні чини (це офіційно підтверджують формулярні списки й інші документи), а значить визнавав осіб, які їх отримували, державними службовцями, тобто чиновниками.

Сучасна російська дослідниця Т. Козельчук вказує на те, що сукупність державних службовців і утворює чиновництво, яке можна виділити як особливий соціальний чи соціо професійний прошарок. Саме так охарактеризувати чиновництво дозволяє факт публічного виконання його представниками завдань державного характеру і від імені держави, на чому, у свою чергу, ґрунтується їх особливий статус у суспільстві. У вказаному значенні термін «чиновництво» синонімічний «бюрократії», оскільки остання означає не тільки комплекс владних установ, але й групу людей, які обслуговують цей механізм [1381, с. 6].

Таким чином чиновництво/бюрократію можна поділити на чотири групи: чиновники нижчих рангів, які не мали класного чину і дворянського статусу; чиновники IX-XIV класів – особисті дворяни; чиновники VI-VIII класів – потомствені дворяни; чиновники I-V класів – титуловане дворянство.

Станом на середину XVIII ст. їхнє співвідношення було відповідно 70:20:8:2. Найбільше було канцеляристів, над якими стояли відносно небагаточисельні класні чиновники (вони склали кістяк чиновництва). Над усіма знаходився тонкий прошарок сановної бюрократії на чолі з імператором. Протягом наступного століття ситуація кардинально змінилася у напрямку

зменшення долі канцелярських служителів і збільшення класного чиновництва. Співвідношення вищезазначених груп бюрократії стало іншим – 26:60:11:2 [1149, с. 140].

У межах даної роботи у складі чиновництва розглядаються службовці місцевих установ, які брали участь в управлінні губернією, повітами, містами, а також чиновники неуправлінської ланки. До числа таких нами віднесені:

- коронні чиновники, які призначалися для служби у місцевих установах, та службовці виборні (виборна служба прирівнювалася до державної);

- т.зв. «приказнослужителі», до яких відносилися канцелярські чиновники, які мали класний чин і знаходилися на службі в установах на посадах без назв, а також канцелярські служителі без класних чинів, які займалися перепискою і копіюванням документів;

- чиновники навчальних закладів, які мали статус державних службовців - вчителі, викладачі, вихователі, попечителі, наглядачі, бухгалтери та ін.; домашні наставники; лікарі тощо.

Слід висловитися стосовно належності до чиновництва вчителів, викладачів, лікарів тощо, які у Російській імперії вважалися на державній службі, нагороджувалися чинами, отримували жалування. Ми включаємо таких державних службовців до об'єкту нашого дослідження, не зважаючи на відсутність у їхній професійній діяльності бюрократичних функцій.

З огляду на вищевказане, поряд з термінами «чиновник», «чиновництво» ми будемо вживати також такі, як «бюрократія», «службовці», «посадові особи», «державні службовці». Правомірним здається також вживання у якості синонімів «чиновництва» такого терміну, як «бюрократичний апарат». Використання у рідких випадках терміну «службова (або чиновницька) верства» для визначення чиновництва пояснюється традиціями дореволюційної публіцистики. Говорячи про службовців відомства народної освіти досліджуваного періоду, ми будемо використовувати окрім термінів «чиновник відомства народної освіти» та «чиновник освітньої галузі», також терміни «педагогічні чиновники» і рідше «училищне чиновництво». Поняття «педагогічні чиновники» є більш широким,

оскільки включає всіх службовців навчальних закладів усіх рівнів, а також таку специфічну групу педагогів, як домашні наставники. У той же час «училищне чиновництво» – це державні службовці навчальних установ середньої і нижчої ланки (гімназії, повітові та приходські училища).

* * *

Вітчизняні та зарубіжні науковці зробили великий внесок у справу вивчення історії цивільного чиновництва періоду Російської імперії. Але при цьому частка робіт, присвячених саме цивільному чиновництву України, у загальній масі досліджень складає дуже незначний відсоток. Ця проблема спеціально або не досліджувалася, або вчені торкалися її лише побіжно. Але їхній доробок позитивно вплинув на розвиток сучасної української історіографії з історії вітчизняного чиновництва. Останнім часом з'явилася низка досліджень, присвячених різним аспектам державної служби на українських землях і таких, що описують приватне життя, умови служби українських чиновників. У той же час існують аспекти вказаної проблеми, що не отримали належного висвітлення у роботах дослідників – процес інкорпорації українського службового прошарку до бюрократичної системи Російської імперії, соціокультурні характеристики чиновників України та їхній вплив на службу тощо.

Для дослідження обраної нами тематики було опрацьовано великий масив різноманітних джерел – архівних і опублікованих. Архівні матеріали представлені здебільшого діловодною документацією різноманітних державних установ. До складу опублікованих джерел увійшли численні нормативно-правові акти, статистичні видання, мемуарна література тощо.

Опрацювання української та зарубіжної історіографії, об'єктивне висвітлення подій, фактів досліджуваного періоду потребували визначення необхідних принципів і методів дослідження, раціонального компонування і врахування специфіки різноманітної за характером й інформативністю джерельної бази, що дозволило розкрити зміни у характері служби цивільних чиновників України, визначити їхні соціокультурні особливості та їх роль у процесі влиття українських службовців до складу імперської бюрократії.

РОЗДІЛ 2

СОЦІОКУЛЬТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЧИНОВНИЦТВА УКРАЇНИ ТА ЙОГО ІНКОРПОРАЦІЯ ДО ІМПЕРСЬКОГО БЮРОКРАТИЧНОГО ПРОСТОРУ

2.1. Проблема соціального походження особи у системі державної служби кінця XVIII – першої половини XIX ст.

Починаючи з появи Табелі про ранги, російська монархія намагалася підірвати принцип т.зв. «породи» в управлінні. Уряд вводив принцип особистої вислуги, грошове жалування чиновникам, важливу роль відігравали (або намагалися відігравати) здібності, освіта. Це було характерним для буржуазної держави. Таким чином абсолютна монархія сприяла виникненню елементів буржуазної держави, відриву чиновництва від соціального середовища і перетворенню його на безстановий прошарок капіталістичного суспільства. У той же час ці явища були пронизані духом становості. З початку XVIII ст. у Російській державі відбуваються зрушення у соціально-економічному розвитку і саме у цей час зароджуються буржуазні відносини. Тоді ж станово-представницька монархія продовжує еволюціонувати до абсолютизму, внаслідок чого різко зменшується роль старої аристократії (бояр) і зростає вплив дворянства, яке стало головною опорою абсолютизму [1260, с. 68].

Якщо раніше еліта була прошарком, що відділяв основну масу населення від верховної влади, то тепер такий прошарок фактично зник. Представники непривілейованих станів, хоча й не масово (з причини багатьох обмежень), але починають долучатися до тих чи інших управлінських функцій. Цей процес є помітним на рівні органів державної влади й управління (перш за все місцевих), куди активно починають проникати на різні посади представники непривілейованих станів.

На українських землях, що у XVIII ст. вже перебували у складі Російської імперії (хоча й маючи деяку автономію), вже існувало те, до чого ще тільки

прагнув російський уряд. До управлінських функцій допускалися не лише представники місцевої еліти, але й вихідці з інших прошарків населення. Представники шляхти чи старшини відрізнялися від осіб з нижчих соціальних груп тим, що перші могли отримати відразу більш високу посаду, ніж другі. Але й останні могли згодом вислужити досить високі чини/посади (цивільні чи військові) і змінити свій соціальний статус. Про це, певною мірою, свідчить той факт, що частка шляхти у загальній кількості українського населення була дуже високою (один з найбільших показників у Європі).

Одним з базових нормативних документів для чиновництва Російської імперії була згадувана вище Табель про ранги. Цей закон встановив чітку ієрархію посад і чинів цивільного, військового та придворного відомств, а також закріпив принцип просування чиновників по службових сходах не за походженням і знатністю, а залежно від особистої вислуги, заслуг перед монархом і державою. За Табеллю вихідці з непривілейованих станів, потрапляючи до лав бюрократії, одержали право отримувати дворянство (особисте чи потомствене), що зміцнювало становище імператора, розширювало його соціальну опору і робило бюрократію слухняним виконавцем вимог абсолютизму. Створення Табелі про ранги суттєво посилювало бюрократизацію самого правлячого класу [1260, с. 73-75]. Іншими словами, Табель про ранги, перетворивши на систему й уніфікувавши усі чини в імперії, зобов'язувала усіх служити й оголошувала службу єдиним джерелом отримання необхідного рангу та його подальшого підвищення. Табель відкривала доступ до лав дворянства особам т.зв. «підлого» (нижчого) походження. Таким чином відбувалося збюрократування дворянства і одворянення бюрократії [1172, с. 10].

Підкреслюючи важливе значення бюрократії, російський вчений М.Павленко вказував на те, що саме завдяки їй, коли у XVIII ст. в Російській імперії до влади приходили «сірі особистості, позбавлені ініціативи та здібностей до державної діяльності», держава в силу інерції рухалася у своєму розвитку вперед, хоча й повільніше [1172, с. 17].

Сама ж бюрократія є категорією історичною і у Росії вона започатковується з моменту оформлення абсолютизму. Форму адміністративного устрою правомірно називати бюрократичною за умови наявності певного набору ознак (причому цей набір повинен бути повним, а не частковим) – залежність чиновників від монарха, сувора ієрархія установ і посадових осіб, які керуються статутами й регламентами, одноманітність структури та штатів установ і обов'язків посадовців, поглиблення розподілу їхньої праці, що може виявлятися у розмежуванні цивільної та військової служби тощо. Уніфікація і регламентування вели до спеціалізації чиновництва й подрібнення обов'язків посадових осіб [1172, с. 3-5]. Таким чином в Україні бюрократичний устрій починає з'являтися з моменту його зародження у Росії, у XVIII ст. Причому цей устрій спочатку охоплював далеко не всю адміністративно-управлінську систему на українських землях (довгий час ще діяли полково-сотенне адміністрування або управління за Магдебурзьким правом).

Бюрократична система розвивалася не лише за рахунок розмежування цивільної та військової служби, появи спеціалізації у службовців чи ускладненні їхніх обов'язків. На це певною мірою впливало і збільшення кількості чиновників. Хоча у цілому чисельність посадових осіб не могла бути головною ознакою бюрократичної сутності управлінського апарату. Кількість людей, залучених до управління, важлива лише у тому відношенні, що їхній певний мінімум повинен забезпечити діяльність бюрократичної системи. Кількісний показник у бюрократичній системі має таке ж значення, як і чисельність населення у суспільному розподілі праці [1172, с. 6].

Протягом XVIII-XIX ст. чисельність державних службовців постійно зростала. Динаміка зміни кількості чиновництва ставала предметом вивчення багатьох науковців. Щоправда висновків при цьому вони доходили здебільшого неоднакових. Причиною цього, на нашу думку, може бути різне сприйняття самого визначення «чиновник». Проблемним питанням при цьому завжди було (певною мірою залишається й нині) – кого із службовців державних установ слід включати до категорії чиновництва.

Ще у кінці XIX ст. Г. Євреїнов, вказуючи на швидке зростання кількості цивільних чиновників, писав про те, що «цінність будь-якої відмінності вимірюється його рідкістю». Він наводив приклад збільшення чисельності вищих чиновників, які мали чини I-IV класів. У 1730 р. їх було 179, причому це чиновники і військового, і цивільного відомств. Далі дослідник називає лише чиновників цивільного відомства з чинами вказаних класів: у 1842 р. – 720, 1867 р. – 1352, 1881 р. – 2649, 1897 р. – 3179 осіб [1039, с. 56-57].

Радянська дослідниця Н. Демидова, спираючись на архівні відомості, оцінює кількість чиновників Російської імперії, зайнятих у місцевому управлінні у 70-80-х роках XVIII ст., у 18 тис. осіб. При цьому вона зазначала, що число чиновників по кожній губернії було практично однаковим [1027, с. 240].

За П. Зайончковським, протягом 1796-1847 рр. кількість чиновників у Російській імперії зросла у 4 рази. При цьому кількість населення збільшилася майже у 2 рази – з 36 млн. у 1796 р. до 69 млн. у 1851 р. Таким чином, державний апарат протягом першої половини XIX ст. у 3 рази зростав швидше, ніж населення. Згідно з відомістю про цивільних чиновників, які знаходилися на державній службі станом на 1847 р. у системі міністерства юстиції служила 12081 особа; внутрішніх справ – 20314 (у системі названих міністерств служили близько 50% усіх чиновників імперії); фінансів – 11038; народної освіти – 4024; державного майна – 4206 тощо [1060, с. 67-70].

За підрахунками М. Єрошкіна, у 1804 р. в Російській імперії налічувалося близько 13260 табельних чиновників, з яких 5580 служили у вищому та центральному державному апараті, 7680 – у місцевому [1048, с. 63]. Причому самою багаточисельною групою чиновництва були державні службовці з чинами IX-XIV класів. У вищих і центральних державних установах (Сенат, міністерства, відомства тощо) саме вони займали нижчі виконавчі посади. Але в установах повітового та міського рівнів вони відігравали вирішальну роль, займаючи ключові посади (повітові судді, казначеї, землеміри, засідателі і т.п.) [1192, с. 121-122].

Інший радянський вчений О. Парусов дійшов висновку, що у кінці XVIII – на початку XIX ст. кількісні зміни у середовищі місцевого чиновництва були тісно пов'язані з адміністративними перетвореннями, що здійснювалися урядом. Зокрема, коли з Малоросійської, Білоруської, Литовської губерній було утворено по дві з кожної, а з Новоросійської – три губернії, то, як наслідок, і представництво бюрократії (від канцеляристів до класних чиновників) у цих регіонах значно зросло [1184].

До початку 60-х років XVIII ст. бюрократичний апарат Російської імперії набув рис особливих, таких, що зробили його за зовнішнім виглядом дещо більш схожим на бюрократичну систему деяких європейських країн (хоча ця схожість часто була умовною). Фактично ці риси зводилися до наступного:

1. Суттєво збільшується кількість осіб, зайнятих у галузі державного управління та ускладнюється ієрархічна залежність посад.
2. Змінився принцип винагороди за службу – відбувся перехід до постійного грошового жалування.
3. Вища і середня ланки цивільної адміністрації починають оформлюватися у бюрократичну групу.
4. При визначенні дворянства як окремого класу нижча ланка цивільної адміністрації зберігає своє привілейоване становище щодо податних станів, але виводиться за межі дворянства і це закріплюється законодавчо [1027, с. 238].

Протягом XVIII – першої половини XIX ст. у суспільній структурі Російської імперії відбувається формування нової соціальної групи, не характерної для інших європейських держав, хоча сама по собі вона була певною мірою результатом перебирання саме європейського досвіду. Мова ведеться про чиновництво, яке виходить за межі професійної приналежності/ремесла і набуває особливих рис, які більш вірно назвати соціо-професійними.

Для частини українського суспільства, яка в умовах нових імперських порядків намагалася зафіксувати свій соціальний статус на відносно високому рівні (хоча б поза межами податних верств), входження до цієї нової соціальної групи (чиновництва) стало основною метою. Оскільки, не потрапивши на

державну службу, багато з таких осіб ризикували поповнити собою селянство, міщанство та інші непривілейовані стани.

На нашу думку, процесу виділення бюрократії в окрему соціальну групу сприяли спроби переорієнтації деяких галузей життя у Росії на західний манер на початку XVIII ст. Але, переорієнтовуючи на західний зразок управлінську сферу, уряд не зміг повністю замінити стару чиновницьку систему, де було багато вже неефективних елементів, узятих зі східного/азійського досвіду управління, на нову суто європейську. Та це, мабуть, було й неможливо зробити. У результаті такого симбіозу виникла бюрократична система, яку часто характеризують як створену за європейськими зразками, але яка, насправді, є створеною хіба що лише під європейськими впливами. Фактично бюрократія Російської імперії на початок XIX ст. більше являла собою не систему, а прошарок населення, причому найбільш привілейований та впливовий у державі.

Навіть коли на початку XIX ст. заводилася мова про громадську думку, то носієм цієї думки вважався не народ, а саме чиновництво. Основною характеристикою «громадськості» цього періоду була приналежність до державної служби. Так вважав, наприклад, М. Сперанський. Це свідчить про тотальне обюрокращення всіх галузей суспільного і державного життя імперії і, фактично, панівну позицію чиновницького прошарку в державі. Фактично російська імперська громадськість відрізнялася від європейської тим, що була похідною від бюрократії.

На кінець XVIII ст. і суспільством, і урядом імперії чиновництво ще не усвідомлювалося як окрема соціальна група. Але вже робилися кроки, щоб до нього долучалися лише представники привілейованих верств населення (цей факт і вплинув, на нашу думку, на сприйняття чиновництва як привілейованого стану, навіть коли до його лав стали досить масово потрапляти і представники нижчих соціальних груп. Тим більше, що пріоритет при прийнятті на державну службу продовжував надаватися саме дворянам).

А згодом реформи Олександра II перетворили бюрократію на впливового «менеджера», без якого самодержавство вже просто не могло керувати імперією [934, с. 109].

Початком періоду «чиновницької бюрократії» стала поява указів «Про вільності дворянські» та «Жалувана грамота дворянству» [1027, с. 238]. Саме у цей час у бюрократичному апараті відбуваються значні зміни соціального характеру. Зокрема відтік дворянського елементу з державної служби (у першу чергу цивільної).

Чиновництво було основною складовою механізму управління Російської імперії. Можливість долучитися до цього механізму завжди асоціювалася з можливістю отримати частину влади над іншими людьми і, користуючись нею, діяти від імені держави та імператора. Таке сприйняття державної служби було характерним не просто для основної маси населення. Так вважали навіть представники вищої аристократії на чолі з імператором, які ревно берегли свою владу і могли дозволити собі поділитися нею лише з представниками собі подібних – дворянами. Звідси й намагання уряду створити дворянську монополію на державну службу. Багато дослідників відмічали прагнення дворянства до державної служби. Завдяки цьому воно все більше зливалося з бюрократією, інтересом якої був кар'єризм.

Для чиновників українського походження перебування на державній службі мало набагато більшого значення, ніж просто долучення до влади, управління. Для них це була можливість визначити своє місце у нових реаліях, в умовах імперії, де вже не існувало старих місцевих вольностей, привілеїв тощо.

На цивільну державну службу ще з часів Петра I намагалися набирати осіб з числа привілейованих станів, здебільшого зі шляхетства, але офіційних обмежень по вступу на службу для осіб інших станів не існувало. Згодом такі обмеження почали з'являтися. У період від Петра I до реформ Катерини II бюрократична система Російської імперії була укомплектована здебільшого т.зв. приказними служителями, чия робота на чиновницькому поприщі розглядалася скоріше як ремесло. Такий соціальний прошарок існував і до Петра I, але саме у зазначений

період (після введення Табелі про ранги) у галузі державного управління відбулася певною мірою асиміляція родової боярської аристократії Російської імперії з «чиновною бюрократією». Таким чином, у період, коли російська стара родова аристократія зливалася з тим прошарком суспільства, що займався «чиновницьким ремеслом», бюрократичний апарат став багатостановим. Але при цьому родова аристократія змогла зберегти за собою вищі посади в державі і склала вищу бюрократію, яка залишалася здебільшого закритою для представників інших соціальних груп. Нижча ж бюрократія була відносно відкритою для осіб багатьох станів. На українських землях протягом XVIII ст. служба в цілому була відкрита для представників різних верств населення. Це пояснюється у тому числі й тим, що самі стани тут були відкритими і змінити свій соціальний статус було справою реальною.

Але були й однакові риси, характерні для державної служби на українських землях і російських у цей період. Зокрема на різних рівнях бюрократичного апарату, його доступність для осіб з різних верств населення була неоднаковою. Якщо представники родової аристократії, заможного дворянства/шляхти, вищої козацької старшини могли почати службу відразу з найвищих державних посад, то для осіб з числа дрібного дворянства/шляхти, купецтва, міщанства, козацтва тощо державна цивільна служба могла початися тільки з нижчих чиновницьких посад, що робило можливість досягнення ними вищих посад досить примарною (хоча виключення, звичайно, траплялися).

Таким чином, дворянство/шляхетство було тією соціальною групою, яка мала ширші можливості на державній службі і ці можливості постійно (протягом досліджуваного нами періоду) активно підтримувалися урядом. До цієї ж категорії слід віднести і тих вихідців з українських земель, яких російський уряд відразу визнавав наприкінці XVIII ст. дворянами – заможні шляхтичі, генеральна і полкова старшина, козацька старшина середньої ланки.

Починаючи з XVIII ст., вивелася формула, що характеризувала взаємодію і взаємовпливи дворянства і бюрократії, яку вдало і досить розлого сформулював А. Романович-Славатинський: «Не бюрократія набиралася з дворянства, але

дворянство виходило з бюрократії, не вищий стан давав тон і напрямок чиновництву, але чиновництво змінювало тон і напрямок вищого стану. Щоправда, увійшовши за допомогою чину у дворянство, бюрократія зливалася з ним своїми інтересами» [1215, с. 134].

Державна служба для дворян довгий час була обов'язком. У кінці правління Єлизавети Петрівни почала оформлюватися програма т.зв. дворянської вольності, за якою дворянство було б звільнене від обов'язкової служби. Одним з небагатьох противників цієї програми був П. Шувалов, який вважав, що будь-який підданий незалежно від станової приналежності сприймався як слуга монарха й держави. Дворянську державну службу він розглядав як належний їхньому «достоїнству» обов'язок, а «ревність до служби» вважав характерною рисою дворянської природи [1104, с. 20]. Трохи пізніше згідно з Маніфестом про права і вольності дворян від 18 лютого 1762 р. дворянство було звільнене від цього обов'язку. Дворяни тепер могли продовжувати службу чи припинити її за власним бажанням. Але чиновники цивільних установ, які мали чини від I до VIII класу звільнялися за погодженням з імператором, а інші службовці, з нижчими чинами – за погодженням зі своїм керівництвом [1215, с. 193]. Жалувана грамота дворянству пізніше підтвердила положення цього Маніфесту.

С. Троїцький пояснював відміну обов'язкового характеру державної служби для дворян у 1762 р. соціально-економічним і політичним розвитком держави у XVIII ст. У зв'язку з розвитком товарно-грошових і капіталістичних відносин дворянство намагалось розширити свої станові права, зокрема позбутися обов'язку служити, оскільки це заважало його господарським планам у нових умовах [1259, с. 215]. Схожу ідею висловлював ще раніше М. Александров, який стверджував, що злиття землевласницького дворянства з бюрократією здійснювалося не лише шляхом поглинання дворянства бюрократією, але і навпаки. На його думку, по мірі розвитку грошового обігу й відносин все більше відчувалася нестача в людях (дворянах) для обіймання посад у державних установах. Уряд та саме дворянство були змушені запрошувати хоча б на нижчі посади вихідців з інших верств населення (за термінологією М. Александрова, «з

інших класів»). Ці вихідці «часто виявлялися настільки корисними для дворянства, що отримували просування по службі, займали посади більш важливі». Дворянство нагороджувало їх чинами, а чини надавали статус дворянства [933, с. 131].

У цьому відношенні українська складова бюрократичного апарату Російської імперії стала своєрідною знахідкою для уряду у період великих адміністративних перетворень. Бажаючих потрапити на державну службу серед українців було багато. Козацький стан був досить великим (представники саме цієї верстви виявляли найбільше бажання служити і робити кар'єру) на українських землях і був відсутнім у великоросійських губерніях. Таким чином, вихідці цієї соціальної групи стали своєрідним компромісом між дворянством (якого не вистачало для обіймання всіх посад) і податними станами (які держава не бажала допускати до служби).

Хоча добре відомо про невдоволення багатьох представників дворянства (здебільшого російського) можливістю проникнення до їхнього середовища осіб з менш привілейованих соціальних груп через державну службу. Це питання протягом тільки XIX ст. декілька разів ставилося на самому високому державному рівні, результатом чого стала ціла низка перепон щодо отримання дворянства на державній службі (підвищено клас чину, що давав цей статус; унеможлиблювалося його отримання через нагородження тими чи іншими орденами тощо). На нашу думку, використання вихідців з непривілейованих верств населення на державній службі викликало внутрішні протиріччя і навіть цілі конфлікти всередині дворянського середовища. Відмовитися від професійних послуг чиновників-недворян правляча верхівка не могла, а найбільш адекватною ціною за такі послуги було надання їм привілейованого статусу у суспільстві. Останній міг виражатися в правах дворянства або чиновницькому авторитеті (владі, можливості впливати на життя інших людей).

Ліквідація обов'язкової державної служби для дворян, більш розповсюджені у зв'язку з цим випадки відставок і бажання шляхти повернутися до своїх маєтків, відкривали більш сприятливі можливості різночинцям для проникнення до

державного апарату й отримання дворянського статусу. Як наслідок, на державну службу, особливо до установ нижчих інстанцій, все більше вступає осіб з інших верств населення, у тому числі на українських землях таких соціальних груп, як козацтво, представники якого згодом набувають прав або дворянства, або прирівнюються до звичних російських станів – міщан, купців тощо, – але продовжують служити. Тому, певною мірою, соціальній різноманітності бюрократичного апарату Російської імперії сприяла інкорпорація до цієї держави населення українських територій.

У той же час, хоча Маніфест 1762 р. і відмінив обов'язковий характер державної служби для дворян, але ця галузь суспільного життя залишалася важливою, такою, що визначала потреби й цілі дворянства. Таке відношення до так довгоочікуваного Маніфесту пояснювалося існуванням незафіксованих законодавчо, але при цьому впливових, стимулів, що змушували дворян залишатися добровільно службовим станом. Була низка мотивів до державної служби та цілі й інтереси, що переслідувалися представниками панівного класу при вступі на службу. Умовно їх можна поділити на три групи:

1) соціально-станові ціннісні орієнтації та норми (державна служба викликала у дворянина відчуття причетності до імператорської влади, панівної верстви; була засобом до самореалізації тощо);

2) офіційно-ідеологічні регулятори поведінки, що успішно використовувалися державою;

3) матеріально-престижні інтереси та потреби: землі як нагорода, жалування, пенсії, карети і т.п. (класифікація за О. Марасіною) [1132, с. 18].

У політиці Катерини II в галузі державної служби можна простежити два основні напрямки. По-перше, у нових умовах уряд повинен був зберегти престижність служби для дворян, схилити вище дворянство на службу, тобто продовжити політику підтримання інтересів дворянського стану. По-друге, державі на важливих посадах були потрібні талановиті, освічені люди, а тому не можна було відмовлятися від принципів, закладених в основу Табелі про ранги [1382, с. 52-53].

Указом про цивільну службу від 5 вересня 1765 р. вже визначалися більш широкі права при вступі на цивільну службу саме для дворян. У ньому вказувалося, що «якщо малолітні дворяни побажають вступити у статську службу, то їх призначати у нижчі чини на звільнені місця і надавати їм чини по порядку, надаючи їм по стану перед тими, які не з дворян, перевагу». У 1790 р. було визначено, що чиновники-дворяни повинні підвищуватися чином кожні 3 роки служби (до VIII класу), а недворяни, починаючи з чину колезького секретаря (X клас), наступний чин отримували після 12 років служби. Передбачалося нагородження чинами купців та міщан, але воно залежало від волі монарха «до тих, які особливими заслугами його заслужать» [1311, с. 533-534].

Ще під час роботи Уложеної комісії 1767 р. піднімалася низка питань, що безпосередньо стосувалися державної служби, зокрема цивільної. Зокрема багато з депутатів вважали, що родове дворянство повинне мати певні службові переваги перед дворянами, які вислужилися до цього статусу. Б. Потьомкін пропонував приймати на службу дворян з освітою, відразу надаючи їм обер-офіцерські чини [1079, с. 62].

У 1771 р. на т.зв. статську службу було категорично заборонено приймати осіб податного звання. Представники яких саме станів могли прийматися на цивільну службу було визначено у 1779 р. – на першому плані тут знову опинилися дворяни.

Але російські дворяни часто не бажали йти на цивільну службу, оскільки протягом довгого часу чиновники цивільних установ ще не сприймалися (і на державному рівні, і суспільством) як особи, долучені до важливої справи. Більше цінувалася військова служба, а цивільна не була такою помітною, тому що кожен чиновник був своєрідним «гвинтиком» у бюрократичному механізмі й виділитися йому було важко. Лише тривала вислуга і досить високий клас чину міг надати право потомственого дворянства службовцю – не дворянину. Орден на цивільній службі заробити було вкрай важко, тоді як на військовій їх отримували набагато частіше. Все це робило цивільну службу менш популярною серед російських

дворян, які часто починали свою кар'єру з військової служби і пізніше у цивільній установі починали службу вже не з нижчих чинів.

У той же час українська шляхта (особливо дрібна) чи особи, які намагалися довести своє шляхетське походження або отримати його, більш сприятливо ставилися до цивільної служби. Хоча частка осіб саме дворянського походження з військовими чинами тут також була досить високою. Наприклад, наводячи список дворян внесених до родовідної книги Слобідсько-Української губернії станом на 1786 р., Л. Ілляшевич називає 276 осіб. Практично всі з них мали цивільний чи військовий чин. Згідно з цими відомостями у 1786 р. на Харківщині було 38 дворян, які мали класні чини цивільної служби і один канцелярист. Шість осіб значилися як такі, що не служили, а інші (не рахуючи малолітніх та жінок) мали військові чини [1071, (Приложения) с. 31-36]. Наведені Ілляшевичем відомості щодо дворян-чиновників не є повними, оскільки на той час (і довгий час після того) багатьох поміщиків цього регіону ще не встигли внести до родовідної книги. Але ці дані дозволяють визначити ймовірну частку тих дворян, які віддали перевагу цивільній службі (фактично це рівень популярності цивільної служби серед дворян на той час) – вона складала 14% від загальної кількості дворян, внесених до книги, або 15% якщо не враховувати жінок, які не служили в принципі, та малолітніх.

За часів правління Павла I на цивільну службу інколи могли потрапити і представники податних станів, що продовжувалося і за його наступника. Взагалі Павло I намагався зробити державну службу обов'язком для всіх дворян (а не правом, як це було зроблено Катериною II). У той же час він намагався зробити чиновницький апарат максимально закритим. Це підтверджують ті законодавчі акти, що були прийняті імператором:

- указ від 5 жовтня 1799 р., яким заборонялося приймати на державну службу дітей тих дворян, які самі не перебували на службі, без особливого дозволу імператора;

- указ від 12 квітня 1800 р., який забороняв вступ на цивільну службу відставних військових якщо при відставці вони не отримали на це прямого дозволу;

- указом від 30 листопада 1800 р. був закритий доступ до державної служби дітей особистих дворян (також для тих, хто не мав особливого дозволу монарха) [1311, с. 572].

Серед широких кіл дворянства, у т.ч. українського, це викликало швилю обурення. Пізніше дія цих указів була відмінена Олександром I, у період правління якого бюрократія остаточно оформлюється як окремий клас, що стало можливим з моменту диференціації галузей державного управління, з часу створення міністерств. Бюрократія, що з'явилася на початку ХІХ ст., стала зростати чисельно й розвиватися з величезною швидкістю. Дворянство у цей час все більше і швидше ототожнюється і зливається з бюрократією – переслідуючи свої ідеали, кар'єру, дворянство являло собою головний контингент для бюрократії [1103, с. 440].

Відомий державний діяч, українець за походженням, Д. Трощинський був прибічником того, щоб державна служба для дворян була саме правом, а не обов'язком. Але він усвідомлював також той факт, що дворянство початку ХІХ ст. вже не могло користуватися своїми привілеями у повному обсязі, не перебуваючи на службі. Він вказував на те, що дворянство фактично втратило свою дворянську сутність у чистому вигляді, перетворившись на службовців – «навіть і дворянські предводителі ніщо інше є, як лише представники чиновників, які служать чи вийшли зі служби» (цит. за С. Корфом). Д. Трощинський вважав, що дворянство і чиновництво «ніколи не може скласти нічого спільного». Хоча в цей час ці два явища вже усіма ототожнювалися і сам Трощинський розумів, що дворянство набувало політичних прав лише тоді, коли вступало до корпусу урядових чиновників [1103, с. 351].

Вже у 1811 р. було вирішено дворян, які не мали класного чину при вступі на цивільну службу приймати до департаментів з найменуванням «дворяни», а до інших присутствених місць – зі званням канцеляристів [1215, с. 142].

Бюрократичний апарат швидко зростав, а його робота диференціювалася. Це супроводжувалося тим, що, на думку деяких дослідників, дворянська монополія на його поповнення зникла. Крім того, дворяни не бажали займатися у ньому другорядною роботою [1000, с. 59; 1070, с. 4-5]. Стосовно зникнення дворянської монополії, то тут, на нашу думку, слід зазначити, що у чистому вигляді її фактично й не існувало і соціальний склад чиновників українського походження це доводить. Час від часу здійснювалися спроби створити цю монополію, у першу чергу законодавчо. Повністю від таких спроб уряд відмовився лише у другій половині XIX ст. Намагання монополізувати право дворян на державну службу (цивільну) були відносно активними внаслідок відповідної політики урядів Катерини II та її наступників аж до Миколи I включно. Ці монархи намагалися максимально «одворянити» державну службу.

Дворянська монополія на державну службу державі ніколи й не була потрібна – за цю монополію виступало саме ж дворянство на чолі з найбільш впливовими його представниками, які часто мали вплив на рішення імператора. За великим рахунком, спроба створення такої монополії була поступкою з боку держави для шляхетського стану. Але у першу чергу саме російське дворянство не побажало цим скористатися, оскільки звикло до застарілого, феодального розуміння державної (чиновницької) служби і розглядало її як можливість правити, а не управляти (підкреслення наше – С.Д.), що у нових реаліях було не припустимим. Вже імператор Павло I виключив з подушного окладу всіх чиновників, тобто з того часу право вступу на цивільну службу де-юре отримували всі, окрім кріпосних селян [934, с. 102].

На нашу думку, саме у цей час потік українців (вихідців з різних верств населення), бажаних служити в імперських державних установах на будь-яких посадах, почав суттєво розбавляти феодалізованих російських дворян-чиновників (причому певною мірою і на неукраїнських територіях).

Остаточо це питання було вирішено указом Миколи I від 14 жовтня 1827 р., що стосувався канцелярських службовців цивільного відомства. Згідно з ним особи, які вступали на цивільну службу канцелярськими слугами поділялися

на чотири розряди. До першого відносилися родові (потомствени) дворяни, другого – діти особистих дворян, купці I гільдії, діти священників і т.д. Для кожного розряду визначався свій термін вислуги першого класного чину [1215, с. 222-223].

Існував ще один різновид дворянської служби. Наприкінці XVIII ст., усвідомивши неможливість реалізувати ідею Петра I про створення виключно дворянської бюрократичної еліти, Катерина II вирішила протиставити впливовій чиновницькій піраміді станово-корпоративну альтернативу у вигляді виборної дворянської служби. Така служба ідеально вписувалася до структури губернських і повітових установ. Більш того, саме на рівні місцевого управління злилися дворянська та бюрократична служби. Виконавча влада на повітовому рівні опинялася у руках обраного повітовим дворянським зібранням капітана-справника, який одночасно був і підзвітним губернатору чиновником [934, с. 102].

На думку деяких дослідників, причиною проведення урядом Катерини II адміністративної реформи 1775 р., зокрема створення на місцях системи державних установ та підсилення дворянського прошарку в них, організація мережі дворянських станових органів, було бажання створити надійну опору у боротьбі з будь-якими проявами класового незадоволення [1027, с. 239]. Р. Джонс також відмічав, що страх перед загальним народним хвилюванням, а згодом і перед французькою революцією, допоміг Катерині II побачити у дворянах свого союзника і захисника існуючого укладу життя. Саме тому з середини 70-х років XVIII ст. уряд став активно притягувати дворян до центральних і, особливо, місцевих державних установ, розширювати їхні права та привілеї (які були закріплені у 1785 р. у Жалуваній грамоті) [1323, р. 292].

Українська суспільна схема помітно відрізнялася від російської. У цей час імперський уряд намагався її переоблаштувати на російський лад, але це було не можливо зробити миттєво. «Урядовими союзниками» відразу стали вважатися ті представники української еліти, високий статус яких був беззаперечним навіть з погляду Петербурга. Це були, у першу чергу, вихідці з генеральної та полкової старшини й ті з українців, які вже мали відношення до російської служби ще у

період української автономії (служили у російських установах на українських землях, отримували чини за Табеллю про ранги і т.п.). Права цих осіб на дворянство були визнані державою відразу і вони змогли обійняти досить високі посади у місцевих і центральних установах.

Незважаючи на створення Катериною II установ для всіх станів, реальну владу у своїх руках зосереджували саме дворянські установи або чиновники-дворяни. Судова й адміністративно-поліцейська влада цілком належала дворянам. У містах усіма справами керував городничий, у повітах – справник. Навіть такий орган, як нижня розправа, створена для вирішення справ селян, повністю залежала від справника. Таким чином, виборні представники від міщан, купців, державних селян були технічними, маловпливовими виконавцями урядової волі [1175, с. 481].

Станові органи дворянства були створені лише на рівні повітів і губерній для вирішення місцевих питань. Їхня законодавча ініціатива та вплив на центральний уряд були незначними. До того ж вони контролювалися адміністрацією, а їхні виборні представники вливалися до загальнодержавної бюрократичної системи [1267, с. 44]. Згідно з реформою 1775 р. у державних установах кожної губернії працювали 75 штатних чиновників, з яких близько 1/3 були виборними від дворянства [1045, с. 165].

Виборна служба залишалася здебільшого у руках дрібнопомісного дворянства. У провінції «розпоряджалося й керувало захудале дворянство; кращі ж елементи продовжували уникати, не бажаючи нести виборної служби» [1103, с. 651]. У нижчих державних установах й особливо на нижчих посадах вихідці із заможного і титулованого дворянства служити не бажали і не робили цього. Як слушно у цьому плані висловився Ф. Вігель: «Чи можна було очікувати від графчика чи князька, спадкоємця 20, 30 або 50 тисяч душ, щоб він охоче, у званні канцелярського служителя, підкорив себе засаленому повітчику та за його наказом переписував папери?... Всі ці баричі числилися тільки по департаментах [у губернських установах – С.Д.], а головне керівництво саме сприяло їхньому підвищенню» [904, с. 69]. Але слід зазначити, що серед української службової

еліти рідко траплялися особи, які володіли великою кількістю кріпаків (це пояснюється відсутністю на українських землях самого інституту кріпацтва до 1783 р.). Навіть ті «нові» українські дворяни – чиновники, які походили від представників полкової чи навіть генеральної старшини (ймовірно були матеріально забезпеченими людьми), у своїх послужних списках рідко зазначали факти володіння кріпосними (якщо такі випадки й траплялися, то кількість кріпаків часто була незначною). Особливо це характерно для кінця XVIII – початку XIX ст.

У кінці правління Миколи I виборна служба залишалася у дворянському середовищі непопулярною. Чиновники, які служили за виборами, часто були менш здібними та надійними, ніж ті, яких призначали від уряду, а посади справників і засідателів були дуже принижені в очах суспільства [1103, с. 645]. Такий стан речей змінився лише після проведення реформ Олександра II (зокрема земської тощо), коли принцип становості був замінений на новий – всестановості.

Малоросійському шляхетству право обирати членів губернських і повітових державних установ (право, яким російське дворянство користувалося з 1775 р.) було надане у 1782 р. Невдовзі після цього малоросіяни стали більш масово отримувати чини згідно з Табеллю про ранги. Взагалі з утворенням нової адміністрації українська шляхта отримала можливість зайняти як виборні, так і призначувані посади у державних установах. При кожній інституції з'явилася ціла низка нових посад: писарі, рахівники та інші дрібні службовці. Це відкрило перед колишніми полковими й сотенними чиновниками, випускниками духовних навчальних закладів і просто виборними (але грамотними) козаками можливість продовжити свою службову кар'єру.

Окрім станових органів дворянство обирало також велику кількість посадовців по загальній адміністрації. Їх можна поділити на дві групи: посадові особи судового відомства та відомства поліцейського. До перших належали председателі (голови) судових палат, совісного суду, повітові судді та засідателі повітових судів. До других – земські справники та засідателі земських судів; станових приставів дворянство не обирало, але пропонувало губернатору список

кандидатів (щоправда губернатор міг призначити і когось поза списком, на свій розсуд). Існували й інші посади, що могли займати лише виборні представники дворянства (члени різних комісій і комітетів, почесні попечителі гімназій і т.п.) [1103, с. 565-566].

Часто виборні посади виявлялися не зайнятими в силу різних об'єктивних причин. Найбільш розповсюдженою причиною називалася нестача дворян, але, на нашу думку, не менш рідкісною могла виявитися і причина, що полягала у небажанні дворян служити на виборних посадах (вказувати на таку причину в офіційних документах було ймовірно не прийнято). У таких випадках ці вакансії закривалися шляхом призначення чиновників від уряду. При цьому губернатором складався особливий список кандидатів, створений на основі опитування предводителів дворянства. Якщо таких кандидатів не було, то начальник губернії мав право сам призначати кого завгодно, керуючись загальними правилами статуту про службу за визначенням від уряду. Термін служби таких чиновників обмежувався триріччями, визначеними для цих виборних посад, після чого вони могли залишатися на посаді за умови згоди дворянського зібрання або якщо ця посада залишиться незайнятою виборами дворян [1103, с. 587].

У 30-40-х роках ХІХ ст. усі без виключення губернаторські звіти свідчили про ухиляння дворян від виборної державної служби. Міністерство внутрішніх справ того періоду вважало, що причиною цьому був зростаючий вплив на усі галузі життя дрібнопомісного дворянства. Але, на думку професора Баршева, причина такого відношення дворян до виборної служби полягала у тому, що «грумада обирала не своїх уповноважених, а чиновників». Після обрання виборні вже не перебували в жодних відносинах із виборцями. Окрім того, обрання здійснювалося за безпосередньої участі вищого керівництва, від якого залежало остаточне затвердження обраного [970, с. 209].

Говорячи про кількісні показники дворян, залучених до державної служби, слід зазначити, що до середини ХVІІІ ст. кількість потомствених дворян серед бюрократії складала трохи більше 20% [934, с. 101]. Ці дані більше стосуються російських регіонів. Але з остаточним включенням українських земель до складу

імперії у кінці XVIII ст. вказаний відсоток зріс. На скільки саме визначити точно неможливо, але, на нашу думку, зростання було суттєвим, оскільки кількість української еліти, яка отримала права дворянства була досить значною, а служити у державних установах бажали багато її представників. Але, у будь-якому разі, відсоток різночинної маси службовців у бюрократичному середовищі був більшим від дворянської. Особливо в установах нижчих інстанцій.

Але якщо говорити про вищі й центральні установи, то там представники дворянства мали беззаперечну перевагу протягом майже всього досліджуваного періоду. Щоправда протягом першої половини XIX ст. їхнє представництво дещо зменшилося на користь вихідців з інших верств населення. Так, на початок 50-х років XIX ст. майже половина чиновників центрального апарату II-X класів по фінансовому відомству була дворянського походження (45,6%), але багато з них були нащадками чиновників, які вислужилися до дворянства (такий висновок можна зробити, проаналізувавши майнове становище цих службовців). Протягом XIX ст. частка дворянського елемента серед чиновників, у тому числі місцевих установ, поступово знижувалася [1243]. А потрапити через державну службу до числа вищої бюрократії особи недворянського походження майже не могли. Зокрема напередодні Кримської війни, у 1853 р. потомствени дворяни у Комітеті міністрів становили 100%, Державній раді – 98,2%, Сенаті – 95,4%, серед товаришів міністрів і директорів департаментів – 86,3%, послів та посланців – 100% [1058, с. 164].

Існує ідея, що потомствени дворяни не часто служили у нижчих чинах. Пояснюється це тим, що чиновники цієї категорії поділялися на дві групи: служиле дворянство, тобто таке, що отримало статус потомствених дворян на службі (таким чином вони вже мали високий чин) та дворяни-поміщики, які здебільшого служили на виборних та інших високих посадах [1060, с. 27]. Якщо погодитися з таким висновком, то можемо висунути ідею про те, що серед нижчих чиновників, у тому числі канцелярських служителів, кількість потомствених дворян була мінімальною. Таким чином, не зважаючи на перешкоди уряду щодо вступу на цивільну державну службу вихідцям з

непривілейованих соціальних груп, кількість на ній останніх завжди була досить значною. Певною мірою цей висновок можна зробити, проаналізувавши станову належність чиновників засуджених протягом 1841-1859 рр. за посадові злочини (такий аналіз здійснений П. Зайончковським) – серед зазначених чиновників усі мали клас чину від XIV до VIII і до потомствених дворян з них належали 17,3% осіб, інші були з особистих дворян, купців, духівництва та різночинців (82,7%).

В Україні посади у цивільних установах обіймалися дворянами більшою мірою, ніж у великоросійських губерніях. Це пояснюється тим, що щільність дворян у загальній масі населення на українських землях була більшою. Вивчаючи соціальні основи козацтва, В. Кривошеї вдалося виявити частку родин шляхетського походження у козацькому середовищі. Якщо В. Липинський до шляхтичів зараховував 3,3% козаків, то дослідження В. Кривошеї дозволили стверджувати про набагато вищу частку – 12,6%. Основна маса цих шляхтичів отримала у кінці XVIII ст. права російського дворянства [1106, с. 349].

В українському суспільстві, інкорпорованому до імперської суспільної структури, у кінці XVIII – на початку XIX ст. існувала своя специфіка, коли багатьом представникам дрібної української шляхти чи козацької старшини (які незадовго до цього відносилися до найбільш привілейованого прошарку українського суспільства) було важко отримати права російського дворянства, але при цьому вони легко потрапляли на державну службу, де отримували класні чини і через них згодом все ж визнавалися дворянами. Траплялися навіть такі випадки, коли вихідців із української шляхти допускали до виборів на зайняття посад у дворянських станових установах, але при цьому довгий час не прирівнювали їх у правах до російського дворянства. Навіть говорячи про повітових предводителів дворянства Полтавської губернії, І. Павловський зазначав, що «про багатьох з них немає відомостей і у родоводних книгах, оскільки багато з них не були навіть занесені до цих книг, а деякі навіть не були затверджені герольдією» [1178, с. III].

Дослідження С. Троїцького та В. Кабузана також показали, що питома вага дворян України, Білорусії та Литви у загальній масі російського дворянства була

дуже високою протягом кінця XVIII – першої третини XIX ст.: 250974 осіб чоловічої статі у 1795 р. (66,22% від загальної кількості), 273316 осіб чол. статі по результатам VII ревізії 1815 р. (63,68%) [1076, с. 158]. Згодом таке співвідношення змінилося.

Протягом 1782-1858 рр. кількість дворян на Лівобережній Україні (Харківська, Чернігівська та Полтавська губернії) коливалася у межах 20284-31301 осіб чоловічої статі, що складало 1,2-1,7% від загальної кількості населення даного регіону. На Правобережній Україні (Київська, Волинська і Подільська губернії) у цей же період проживали від 74765 до 135332 дворян-чоловіків, що становило 3,02-7,79% від усього населення. У Новоросії та Бессарабії (Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії, Земля Війська Донського й Бессарабія) мешкали від 5044 до 30201 дворян-чоловіків (0,77-1,29% від загального числа жителів краю).

Для порівняння у великоросійських губерніях питома вага дворян була меншою у загальній масі населення (виключення становить хіба що Новоросія з Бессарабією, де середній відсоток дворян був меншим, ніж у деяких російських регіонах). Тут у різні періоди і у різних губерніях дворяни інколи налічували менше 1% населення (часто зустрічається 0,2-0,4%). Найбільш «багатими» на дворян були північно-західні губернії (Петербурзька, Новгородська, Псковська й Олонецька губернії), де кількість представників цього стану (чоловічої статі) коливалася від 1,34 до 2,87% [1076, с. 162-164].

Таким чином, забезпечити державні установи на місцях дворянами легше було саме в українських губерніях (якщо не брати до уваги литовські й білоруські землі, де відсоток шляхти був також доволі високим) або за рахунок українських службовців.

Але на правобережних українських землях склалася дещо складніша ситуація. Співвідношення шляхти з іншим населенням тут було одним з найбільших у Європі. Сама шляхта тут була більш політично активною, оскільки ще свіжими були у пам'яті часи, коли Річ Посполита була незалежною європейською державою, де шляхта відіграла провідну роль в управлінні. Тепер

Польща була розподілена між кількома державами і більшість етнічних українських земель, що колись входили до її складу, тепер разом з населенням (у т.ч. і місцевою шляхтою) відійшли до Російської імперії. У складі останньої місцеве дворянство вже не мало колишніх прав і привілеїв, що згодом і стало однією з причин повстання 1830-1831 рр., яке було придушене російським урядом і стало поштовхом до введення репресивних та обмежуючих заходів щодо правобережної шляхти.

Зокрема на початку 1830-х років активується процес декласації дрібної польської шляхти, яка була дуже чисельною на Правобережжі. Шляхта, що довела свої дворянські права і була визнана Герольдією, прирівнювалася до російського дворянства. Решта, хто не зміг довести своє шляхетське походження, поділялися на розряди сільських та міських обивателів або, як їх ще називали, однодворців і громадян. Ті з громадян, хто мав лікарську, вчительську чи адвокатську практику, отримали статус почесних громадян [790, с. 134-138].

Цей процес призвів до того, що багато хто з чиновників державних установ був змушений змінити формулювання свого походження у послужному списку. «Дворяни» і «шляхтичі» змінювалися на обивателів, різночинців, обер-офіцерських дітей. Таким чином, навіть за наявності значної кількості формулярних списків об'єктивно визначити соціальне походження багатьох чиновників, які служили у Волинській, Подільській і Київській губерніях у другій чверті XIX ст. (починаючи десь з 1831 р.), досить складно.

Станом на листопад 1833 р. у трьох правобережних губерніях було декласовано понад 70 тис. осіб польської шляхти (з 410 тис.). У цілому протягом 1832-1850 рр. з родоводних книг було виключено близько 340 тис. безземельних шляхтичів [965, с. 195; 1305, с. 139-140].

Але для правобережної шляхти й на цьому не все завершилося. Згідно з указом від 12 жовтня 1835 р. право голосу у дворянських депутатських зібраннях правобережних губерній мали лише ті шляхтичі, які могли підтвердити свою 10-річну службу у державних установах, наявність вищої освіти чи 6-річне перебування на будь-якій посаді за вибором дворянства. Таких осіб у 1840 р. по

Волинській губернії налічувалося 1496, Київській – 514 і Подільській – 693 [1305, с. 139]. З 1837 р. практика вступу на державні посади вихідців з т.зв. західних губерній римо-католицького віросповідання була ускладнена. Згідно з Положенням Комітету міністрів від 13 липня 1837 р. кращі з випускників місцевих гімназій направлялися до університетів, після закінчення яких були зобов'язані прослужити 5 років у державних установах великоросійських губерній, а потім 3 роки у тих губерніях, за рахунок яких вони виховувалися.

А 15 квітня 1840 р. було навіть прийнято указ, згідно з яким особи, які залишали (незалежно від причини) посади суддів чи засідателів повітових судів Київської, Подільської та Волинської губерній, до наступних виборів заміщувалися «російськими чиновниками від корони» (призначалися урядом) [578, с. 284-285].

У той же час для польських шляхтичів (паралельно з процесом їх декласації) були полегшені умови вступу як на військову, так і на цивільну державну службу. Але виявилось багато осіб віком 16-30 років, які не бажали служити (близько 8 тис.). Тоді 21 квітня 1852 р. було узаконене обов'язкове проходження служби юнаками, батьки яких володіли понад 100 кріпаками. До того ж служити слід було у великоросійських губерніях (крім Петербурзької). У 1854 р. Микола I встановив єдиний для поляків 10-річний термін служби у великоросійських губерніях [1305, с. 156-157].

Взагалі здійснюючи інтеграцію Правобережної України до складу Російської імперії, уряд потребував значної кількості відповідних чиновницьких кадрів. Спочатку головні посади в адміністративному апараті займали здебільшого вихідці з російських губерній (відносимо сюди й українське лівобережне дворянство, яке було більшою мірою інтегрованим до російського імперського простору, ніж правобережне). Але згодом до цього процесу була залучена і польська шляхта.

Існують дані щодо співвідношення кількості потомствених та особистих дворян в деяких українських губерніях станом на 1816 р. Зокрема у Харківській, Чернігівській і Полтавській губерніях у цей час було потомствених дворян 22583

особи (72,15%), а особистих – 8718 (27,85%). У губерніях новоросійсько-бесарабського регіону потомствених дворян було 5898 осіб (49,94%) та особистих – 5914 (50,06%) [1076, с. 167].

З наведених даних можна виділити високий відсоток особистих дворян на початку ХІХ ст. Ймовірно основна їх маса отримала такий статус саме завдяки державній службі. Окрім того, частина потомствених дворян також досягли цього звання шляхом служби у державних установах. У подальшому питома вага особистих дворян здебільшого лише зростатиме (ця тенденція не була характерною лише для українських земель і мала загальноімперський характер).

Особистими дворянами здебільшого були діти чиновників, тобто вони на службі фактично представляли собою потомствену чиновницьку касту (часто у другому або й більше поколінні). У першій половині ХІХ ст. до потомствених чиновників можна було віднести приблизно 25% службовців цивільних установ (якщо врахувати, що серед потомствених дворян теж частина була чиновниками у другому і більше поколінні). До службовців-різочинців відносилися діти канцелярських служителів, які не мали класного чину, та інші дрібні службовці, у тому числі й представники податних станів, яким до 1827 р. не заборонялося вступати на державну службу (т.зв. ІV розряд канцелярських служителів) [1060, с. 27-28]. Власне і С. Троїцький та В. Кабузан, вказуючи на значне збільшення кількості дворян у кінці ХVІІІ ст. – 50-х роках ХІХ ст., зазначали, що особливо великий вплив на це зростання здійснила можливість отримання цього статусу шляхом державної служби [1076, с. 159].

В цілому слід зазначити, що у період формування бюрократичного апарату Російської імперії за європейськими зразками, яке відбувалося протягом більшої частини ХVІІІ ст. – початку ХІХ ст., чиновництво не було представлене лише вихідцями з дворянських чи шляхетських родин, а було багатостановим. Фактично бюрократія Російської імперії у своїй природній основі й не була дворянською. Просто на певному етапі своєї еволюції приналежність до неї як до сфери, що мала безпосереднє відношення до управління державою, стала вважатися почесним привілеєм, до якого могли долучитися лише вищі соціальні

групи. І навіть у такий період чиновництво не стало 100-відсотково закритим для представників недворянських станів. Особливо це прослідковується на прикладах соціальної приналежності чиновників нижчих, провінційних цивільних державних установ кінця XVIII – першої половини XIX ст. Українські землі у цьому відношенні були у більш вигідному становищі порівняно навіть з великоросійськими територіями. Наприклад, 22 червня 1771 р. вийшов указ, згідно з яким державним установам заборонялося звільняти канцелярських службовців за власними атестатами і призначати їх на інші посади. Певною мірою відбулося своєрідне «закріпачення» цих службовців за тими чи іншими установами. Даний указ розповсюджував свою дію лише на великоросійських землях. Але прокурор Малоросійської колегії Семенов став використовувати цей документ і в Малоросії (він заборонив двом канцеляристам колегії вихідцям з духовного стану звільнитися і відмовив їм у видачі службових атестатів). Але 30 грудня 1771 р. із Сенату надійшло роз'яснення, що зазначений указ не розповсюджується на малоросійські губернії і на посади канцеляристів тут можуть вступати особи з вільних станів, у тому числі й з числа духівництва [1187, с. 45-46].

Існує версія, що з другої половини XVIII ст. держава свідомо намагалася посилити роль бюрократії, аби ліквідувати свою залежність від дворянства. Але уряду це не вдавалося, оскільки державі не вистачало коштів та чиновників на місцях, не було потрібного контролю за їхньою діяльністю, дворяни не бажали займати низькі посади у державних установах [1323, р. 34-36, 154-168].

Характерною рисою бюрократизації центрального управління другої чверті XIX ст. була бюрократизація провінційної влади. Чиновник став центральною фігурою у провінції, відтіснивши на задній план навіть станову знать, крім тих її представників, які знаходилися на державній службі [1154, с. 11]. Навіть граф Мордвинов визнавав факт нестачі чиновників у місцевих державних установах. Він писав про те, що у столицях постійно зростає кількість людей, які бажують «набути чинів», у той час, як «губернії залишаються без чиновників» [522, с. 282].

Жалувана грамота містам залучала до корпоративного управління різночинну масу дрібного чиновництва. Уся службова вертикаль перебудовувалася у дусі іноземної політичної культури [934, с. 102].

Вигоди цивільної служби протягом кінця XVIII - першої половини XIX ст. стали очевидними для усього населення. Представники непривілейованих верств населення намагалися різними засобами пробитися до чиновницького середовища. Інколи одним з таких засобів, як це не дивно, було віддавання новонароджених дітей (у законному шлюбі) у виховні будинки. З часом цей метод був помічений на державному рівні. В одному з розпоряджень за 1838 р. зазначалося, що деякі батьки віддавали своїх дітей у такі заклади не з причини злиденного матеріального становища, а для того, щоб вивести своїх дітей із стану, до якого ті належали та «надати вигоди по цивільній службі вище свого стану, або яких би вони прямим шляхом менше досягали» [539, с. XXXVII]. У зв'язку з цим було вирішено скасувати ті правила, що перед тим дозволяли вихованцям приказів суспільного нагляду з числа незаконнонароджених чи невідомого походження вступати на цивільну службу з правом отримання класних чинів. Їм також заборонялося вступати до повітових училищ, гімназій, та деяких комерційних училищ [539, с. XLI-XLII].

Як нами вже зазначалося, різночинці обіймали у державних установах, як правило, найнижчі посади. Але реальне становище чиновників багатьох установ здебільшого відрізнялося від тієї ролі, що їм відводилася законодавчо. Так, у судах досліджуваного періоду «партія першої скрипки» часто належала таким посадовцям (далеко не основним), як секретар, столоначальник чи канцелярист. Вони як знавці «паперового крюкотворства» мали можливість будь-яку справу вирішити на свій розсуд. При цьому суддя і засідателі відігравали роль звичайних статистів і у багатьох випадках навіть не були присутніми під час розгляду судових справ. Щодо канцелярських службовців, то вони були одним з найбільш масових прошарків бюрократії, що знаходився поза межами Табелі про ранги і складався здебільшого з не дворянських елементів. Вони також мали своєрідну ієрархію – копіїст, підканцелярист, канцелярист, губернський реєстратор. Ця

група була потрібна виключно для технічного обслуговування табельного чиновництва і суттєво відрізнялася від останнього як у правовому відношенні, так і стосовно матеріального забезпечення. Але фактично саме ця група несла на собі весь тягар справочинства, величезного за обсягом. Окрім того, часто саме канцелярські чиновники були основним резервом для поповнення табельного чиновництва [1048, с. 63].

З-поміж осіб, які обіймали високі посади на повітовому рівні, не всі відігравали важливу управлінську роль у своєму регіоні. Небажання входити у курс справи зводило декого з них до ролі статистів. Але причиною могло бути й непривілейоване соціальне походження. Так, про судових засідателів першої половини ХІХ ст., обраних, наприклад, від селян, деякі сучасники згадують як про людей, які взагалі не могли впливати на функціонування судової установи, де вони служили. «Виборних від сільських обивателів у повітових судах часто сприймали за сторожів». Часто засідателі від селян чи купців виконували обов'язки розсильних, сторожів, істопників «і навіть бігали до лавки для приказних, приносячи їм у присутствіє випивку та закуску» [970, с. 213]. Звичайно, що й до вирішення важливих справ їх не допускали.

Взагалі потік недворянського елемента на державну службу постійно викликав невдоволення вищої дворянської бюрократії. Питання про обмеження прийняття на канцелярську службу осіб податних станів та про ускладнення виробництва їх у класні чини обговорювалося в Державній раді в 1816-1817 рр.

У Малоросії кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. були непоодинокими випадки, коли заможні козаки та представники інших вільних податних станів, навчивши своїх дітей читати й писати (як правило у т.зв. дячківських школах), влаштовували їх частіше до судових установ на канцелярські посади. Про це згадує М. Лазаревський. Там, за словами автора спогадів, вони отримували можливість вислужити «без служби» чини колезького реєстратора, а інколи губернського секретаря й вище [921, с. 70-71].

При цьому у зазначений період влаштуватися на службу до державних установ у Малоросії особам козацького й інших податних станів було важко, але

можливо. Часто це робилося шляхом підкупу чиновників, які могли впливати на процес призначення на посади. Наприклад, у м.Конотоп Чернігівської губернії служив повітовий стряпчий Пінчуков, який сам походив з козаків. Через нього на службу потрапляли особи з податних станів. Пінчуков за хабарі виготовляв атестати про начебто службу таких осіб у минулому на канцелярських посадах. Ці документи завірялися підписами неграмотних членів Конотопської ратуші, які не розуміли, що саме підписували. Потім осіб з цими атестатами Пінчуков влаштовував на службу до інших установ, де можна було вислужити табельні чини [921, с. 71].

Пізніше у 1827 р. міністр фінансів Є. Канкрин запропонував Миколі І проект положення про канцелярських служителів по цивільному відомству. Міністр пропонував взагалі відмовитися від будь-яких термінів виробництва у перший класний чин і нагороджувати ним лише у виключних випадках. Він вважав, що надання першого чину повинно бути нагородою за добру службу. Але, хоча документ і був прийнятий, саме пропозиції щодо зазначеної процедури надання чину XIV класу були відкинуті [1048, с. 64]. Того ж року було прийняте рішення не приймати на цивільну службу купців та їхніх дітей (крім купців 1-ї гільдії); осіб податних станів; іноземців; недворян, які пішли у відставку з воєнної служби у нижчих чинах; церковнослужителів.

Трохи пізніше, у 1833 р. представники білого духовництва, які за власним бажанням позбулися свого духовного звання, отримали право вступу на цивільну службу, «дивлячись на знання та здібності». Але у 1839 р. для них були введені обмеження. Диякони могли вступати на службу не раніше, ніж через 6 років після виходу зі священницького сану, а священники – не раніше 10 років [1311, с. 643].

Важливе значення мали нові правила щодо виробництва у цивільні чини, видані у 1834 р. Згідно з ними чини надавалися службовцям з урахуванням їхнього освітнього рівня, а не соціального походження. До I розряду були віднесені особи, які мали атестати вищих навчальних закладів. До II розряду відносилися ті, хто закінчив курс у середніх навчальних закладах. До III розряду відносилися службовці, які не закінчили повного курсу у середньому закладі

освіти [1311, с. 644-645]. IV розряд існував для осіб, які були прийняті на службу до проголошення Положення про канцелярських служителів від 14 жовтня 1827 р. До нього відносилися «купці та купецькі діти 2-ї й 3-ї гільдій, іноземці, нижчі військові чини та їхні діти, придворні служителі, які не мають класних чинів і діти їхні, церковнослужителі і діти їхні, міщани та взагалі люди, які вийшли з податних станів» [584, с. 895-897].

Особи, які вступали на службу розподілялися по перших трьох розрядах. Таким чином IV розряд можна назвати тимчасовим. Реальний поділ чиновників і канцелярських служителів здійснювався між трьома розрядами. Це підтверджує і указ від 25 червня 1834 р., де згадуються лише три розряди [492, с. 656-665].

Багато з консервативно налаштованих представників бюрократії першої половини XIX ст. продовжували висловлювати невдоволення тим, що до державної служби допускалися вихідці з непривілейованих верств населення. Так, О. Васильєв писав: «Хто винен, що уряд, не врахувавши користі для держави, допустив наробитися чиновників з податних станів, яких не долг честі, а необхідність прокормитися змушує втиратися на службу?» [1028, с. 115].

Протягом досліджуваного періоду помітне місце серед службовців у державних установах займали вихідці з міщан та купецтва (особливо останні). До установ повітового чи губернського рівнів вони вступали не дуже часто, але їхнє представництво у міських управлінських органах було доволі широким.

З початку XVIII ст. представники купецтва, задіяні на службі у різних (перш за все, міських) установах, не отримували за це рангів чи жалювання на відміну від їхніх колег-дворян. Це тягло за собою бажання купців звільнитися від такої служби або отримати тимчасове звільнення від неї, тим більше, що службові обов'язки відривали їх від власних торговельних занять. Право на чини чиновникам-купцям було надане значно пізніше, але й після цього служба не стала більш популярною серед них.

Відсутність у заможного купецтва зацікавленості особисто брати участь у роботі органів міського управління можна пов'язати не з низьким рівнем політичної свідомості міської верхівки, а з обмеженістю функцій та важкістю

служби у магістратському правлінні. Тим більше, що ця служба була пов'язана з матеріальною відповідальністю за виконання податних повинностей [1093, с. 5]. У середині XVIII ст. лише 1,5% чиновників Російської імперії були вихідцями із середовища т.зв. посадських людей та купців. Щоправда існує слушна думка, що зазначений відсоток не розкриває справжньої участі купецтва у роботі державних установ імперії [1093, с. 3].

Згідно з Міським положенням 1785 р. міське управління ставало триступеневим. Воно складалося з «зібрання міського товариства», очолюваного виборним цивільним старостою; «загальної думи», до якої входили обрані міським товариством міський голова, міські депутати; «шестигласної думи», що складалася з шести гласних, обраних від кожного міського стану з числа загальної думи (у тому числі міського голови). Депутати загальної думи обиралися учасниками зібрання – міськими обивателями, членами купецьких гільдій, ремісничих цехів, іноземними й іногородніми купцями, почесними (іменитими) громадянами та посадськими. За таким же принципом міське товариство затверджувало обраного міського голову – вищу посадову особу міського самоуправління, яка забезпечувала виконання виборчих процедур і виконання всіх рішень представницьких і розпорядчих органів місцевого самоуправління. Загальна дума обирала з-поміж своїх депутатів розпорядчий орган – «шестигласну думу» – по одному гласному від кожної станової корпорації міста. Розпорядча дума діяла під керівництвом міського голови, який одночасно був і председателем загальної думи, і председателем її «президії» – розпорядчої думи [1225, с. 98].

Найменш популярними у міських установах були посади ратманів – судових засідателів, судових виконавців і поліцейських понятих одночасно. На ці посади обирали тільки гідних громадян. Але, не зважаючи на непопулярність цієї посади, часто саме з неї представники купецьких кланів починали своє проникнення до міського управління, оскільки тут можна було отримати досвід управлінської діяльності і можливість заробити популярність для подальшого просування по виборній службі [1225, с. 101-102].

Часто у середовищі міщан та купців під час прийняття їх на службу виникала проблема їхньої непрофесійності чи навіть неписьменності. Так, внаслідок виборів на посади до губернських, міських та повітових установ по Київському намісництву у 1785 р. відразу ж виникла ціла низка проблем, пов'язаних з призначенням чиновників. Міський голова Переяслава С. Сезонович вказував на те, що з числа купців та міщан, з-поміж яких слід було обирати до міських державних установ, у тому числі магістратів, немає таких людей, які б орієнтувалися у законодавстві і могли якісно виконувати покладені на них функції. Проблема була навіть з писемністю цих людей. Голова питав дозволу у намісницького правління призначити кандидатів до виборів з числа полкових чинів та різночинців, які мали досвід цивільної служби і були письменними. Тим більше, що такий прецедент вже мав місце і такі особи служили у Переяславському магістраті протягом попереднього трирічного терміну. Така ж проблема була і у місті Голтва. Граф П. Румянцев дозволив зазначеним головам призначати кандидатів до міських виборних посад не з купців та міщан [488, с. 12-14]. Часто у таких випадках посади бургомістрів, ратманів займали вихідці саме з козацького стану (колишні канцеляристи, військові товариші тощо).

Представники купецтва часто бажали змінити свій соціальний статус на більш престижний і робили вони це здебільшого саме через державну службу. Причому потрапити вони намагалися до тих установ, де було реальніше і швидше отримати чини чи просунутися по кар'єрних сходах. Уряд намагався обмежувати такі спроби. Згідно з законами 1818 та 1824 рр. на цивільну службу могли прийматися лише купці I гільдії та їх діти і тільки за умови попереднього перебування у цій гільдії не менше 12 років. Купці II гільдії з їхніми дітьми та «міські обивателі інших станів та діти їхні» не мали права вступу на цивільну службу взагалі [893, с. 98-99].

Певні права щодо державної служби були надані й селянам. Але можливості скористатися ними постійно обмежувалися самим же урядом. Це видно на прикладі відношення деяких урядових сановників до служби селян у нижніх розправах. Нижні розправи створювалися за реформою 1775 р. лише у тих

повітах, де кількість державних селян складала близько третини населення. До цих установ обиралися засідателі від селян, але за пропозицією таких сановників, як Я. Сіверс, П. Завадовський та багатьох інших дане правило звучало не чітко. Це було зроблено свідомо, аби, з одного боку, показати, що й селянам дали певні права, а з іншого – зробити так, щоб засідателів від селян не завжди обирали з самих селян. Надане селянам право звучало за пропозицією П. Завадовського наступним чином: «І не забороняється їм обрати і з дворян чи вчених людей, чи чиновних людей, чи з різночинців, чи з поселян безпорочних людей» [1174, с. 72]. Це був не найгірший варіант для селян, оскільки згадуваний Я. Сіверс взагалі бажав перетворити розправи у коронні суди, що склалися б виключно з дворян. Він вважав, що:

1) виконання селянами виборних посад відволікатиме їх від основних занять;

2) з причини неграмотності селяни «по писаному та друкованому закону ані точного розгляду, ані виваженого рішення мати, ані у тонкощі справи увійти не можуть»;

3) до обраних можуть потрапити «горлани», які відволікатимуть суд «від шляху справедливості та правосуддя»;

4) обурення дворянства [1174, с. 71].

Остання причина, звичайно, була найголовнішою. Дворяни не бажали бачити на державних посадах когось, крім себе. Вони розцінювали це лише як свою прерогативу. Ідеї Я. Сіверса були підтримані багатьма представниками як заможного, так і дрібнопомісного дворянства. Та у будь-якому разі вирішувальна роль у нижніх розправах належала саме коронному судді – дворянину.

Таким чином, представники селянства вкрай рідко могли потрапити до державних установ у якості чиновників, хоча випадки такі й траплялися.

Проблема соціального походження особи, долученої до державної системи управління, у Російській імперії стояла гостро до другої половини XIX ст. Незважаючи на спроби уряду розв'язати її, зробити це, на нашу думку, було не можливо. Особливо, коли мова йшла про інкорпоровані національні території, до

числа яких відносилися й українські землі колишніх Гетьманщини та Речі Посполитої. Причиною цього були складні адміністративні зміни та суспільно-політичні процеси, що відбувалися у державі протягом другої половини XVIII – середини XIX ст.

У багатьох галузях суспільного й економічного життя виникла необхідність радикальних змін, продиктованих розвитком капіталістичних та відмиранням феодальних відносин у багатьох країнах, особливо європейських, на які Росія намагалася орієнтуватися. У другій половині XVIII ст. в імперії поширюються ідеї європейського Просвітництва. У цей же період завершується процес інкорпорації до складу Російської імперії лівобережних українських земель та починається активне включення правобережних, приєднаних від Речі Посполитої. Нові "національні окраїни" (українські, польські, прибалтійські) активно вплинули на соціальну структуру імперії, долучивши до неї своє населення з його власною елітою та соціокультурними особливостями. Все це не могло не вплинути на управлінську галузь, яка тільки в останній чверті XVIII ст. зазнала суттєвого реформування і, як і інші галузі життя, ще пристосовувалася до нових життєвих реалій. До її складу потрапляли вихідці з різних верств населення. Вступивши на службу до будь-якої державної установи, ці люди фактично набували іншого соціального статусу. І навіть остаточне звільнення зі служби, тобто відставка, являла собою виключення звільненого чиновника зі списку функціонуючих службовців і перехід його у звичайний цивільний стан, але де він буде користуватися правами, придбаними на службі [1009, с. 162]. Представникам непривілейованих станів цивільна служба надавала єдину можливість потрапити до привілейованого середовища на правах особистого чи потомственного дворянства. Для багатьох це був засіб реалізувати свої можливості, наприклад, для дітей білого духівництва, чиновників, канцеляристів. Частина з них могла існувати лише за рахунок служби – часто родина чиновника, не маючи інших надходжень, могла існувати тільки за рахунок його службового жалування.

Щодо українських земель, то маючи певну автономію майже до кінця XVIII ст., вони мали власні, відмінні від великоросійських управлінську систему,

принципи її формування та функціонування і соціальну структуру суспільства. Лише на землях Слобожанщини діяла подвійна система управління - воєводсько-старшинська. На українських територіях у XVIII ст. (у цей період є сенс говорити лише про територію Лівобережної України та Слобожанщину) більшість представників адміністративного апарату являли собою вихідців з козаків (у полках, сотнях тощо), міщан і купців (у міських установах) та духівництва. Таким чином, українці змогли відносно легко потрапити до чиновницького середовища з кількох причин. По-перше, російське імперське законодавство у кінці XVIII ст. ще не повною мірою було розповсюджене на теренах т.зв. національних окраїн, зокрема в українських губерніях. По-друге, бюрократичний апарат Російської імперії швидко розростався, а вихідців з великоросійських губерній, бажаючих служити у державних установах (часто нижчих інстанцій) і які б мали необхідну освіту, знайти було не завжди легко. Цьому певною мірою сприяв і Маніфест 1762 р. про вольності дворянства. Натомість до послуг уряду було багато українців, конче необхідних для імперського управлінського механізму, тому що вони:

- а) мали порівняно високий освітній рівень;
- б) самі бажали потрапити на державну службу (навіть на невисокі посади);
- в) мали більший відсоток шляхти відносно до всього населення, ніж був у Росії, що давало уряду змогу хоча б спробувати надати бюрократичному апарату дворянського характеру [про спроби створити дворянську монополію на державну службу йшлося вище];
- г) здебільшого були православними, а тому мали подібні до великоросійських культурні цінності (виключення становили тільки жителі правобережних регіонів, де було багато католиків та уніатів).

По-третє, соціальна структура та суспільні відносини на українських землях відрізнялися від т.зв. великоросійських. Розподілу на привілейованих, яким дозволяється майже все, та «підлих», яким не можна майже нічого, в Україні не було. Існували шляхта, козацька старшина, представники вищого духівництва, які мали більше прав і можливостей, ніж вихідці з інших прошарків населення. Були також селяни, міщани, купці, духівництво (нижче), козаки (рядові), які теж

володіли певним набором прав і привілеїв, у т.ч. на державну службу (за старим литовсько-польсько-козацьким законодавством), мали можливість перейти до іншого стану і навіть згодом потрапити до числа шляхти чи старшини (що на середину-кінець XVIII ст. було одним і тим самим). Під час інкорпорації українського суспільства до російського імперського середовища деякі старі права українців певний час продовжували діяти. До того ж, обмежуючи права селян, міщан, купців та духівництва на державну службу, уряд не робив цього з козаками, потрапити до числа яких було відносно не важко. Тому дехто з тепер вже непривілейованих верств населення зумів, назвавшись козаком (іноді за допомогою фальшивих свідоцтв про походження), потрапити на державну службу, хоча б і на нижчі посади.

На початку другої половини XIX ст. імператор Олександр II провів низку реформ, що безпосередньо торкнулися цивільної служби і службовців. Перш за все це заходи, спрямовані на зрівняння у правах усіх цивільних чиновників, вихідцями з якого стану вони б не були. Указ від 9 грудня 1856 р. дозволяв призначати чиновників до управлінських і судових установ не з дворян. Реформа поліції 1862 р. позбавила дворян права обирати земських справників (їхні аналоги – начальники повітової поліції, тепер призначалися урядом). Судова реформа 1864 р. скасувала станові суди і судові чиновники тепер також призначалися урядом [1311, с. 665].

2.2. Асиміляція українського чиновництва з російською бюрократичною системою

Інкорпорація населення Лівобережної України до суспільного середовища Російської імперії відбувалася фактично протягом усього XVIII ст. Підвалини цього процесу були закладені ще у середині XVII ст., але фінальний його етап починається у період правління імператриці Катерини II.

Проаналізувавши низку документів XVIII – початку XIX ст. та роботи істориків минулого і сучасних дослідників, можна простежити цілеспрямовану політику Росії щодо перетворення українських земель і українського суспільства на частину імперії, позбавлену якихось регіональних особливостей. Ті відносини України та Росії, що склалися у середині XVII ст. і вже не припинялися, створили певні реалії, що зробили невідворотним процес влиття української адміністрації до імперської управлінської системи, українське населення у російське суспільство тощо.

Поштовхом до створення саме таких реалій стала у першу чергу політика російського уряду та зовнішні фактори, що впливали на характер взаємин Росії й України (відносини з Османською Портою, Кримом, Річчю Посполитою у другій половині XVII-XVIII ст., союз зі Швецією на початку XVIII ст. тощо). У таких умовах процес «вростання» Гетьманщини до російської держави став фактично неконтрольованим і мова могла вестися лише про повільнішу чи більш швидку інкорпорацію.

Упродовж майже всього XVIII ст. аж до реформ Катерини II у Російській імперії не було такої бюрократичної системи, що дозволила б справді ефективно контролювати усі галузі життя у межах всієї великої і багатонаціональної держави. А проводити якісь радикальні зміни у цьому напрямку, у першу чергу на територіях т.зв. національних окраїн імперії (особливо на землях козацької України), не дозволяла нестабільність зовнішньополітичної ситуації (постійні війни з Кримом і Османською імперією змушували царський уряд йти на деякі поступки для Гетьманщини та Слобожанщини, які могли надати і надавали

необхідну допомогу у цих війнах). Тому Росії залишалося лише частково розпоряджатися українськими землями, залишаючи їм певну автономію.

Події, що відбулися у XVIII ст. (роздача російським дворянам в Україні земельних наділів, функціонування малоросійських колегій, Правління гетьманського уряду тощо) підштовхнули українську політичну еліту до розуміння, що вона приречена існувати невід'ємно від російської, відіграючи при цьому другорядну роль підлеглого. Аби максимально налаштуватися на ці реалії, козацька старшина ще за часів правління Петра I намагалася якщо і не влитися безпосередньо до імперського керівного прошарку (хоча були й такі), то хоча б отримати ті права, якими користувалася російська верхівка. Причому одним з головних побажань старшини було створення урядом певних аналогій українських козацьких чинів з відповідними російськими (таке бажання виникло після створення Табелі про ранги 1722 р.) [429]. По-перше, це конкретизувало б субординацію відносин між українськими і російськими чиновниками. По-друге, згодом це дало б можливість українським службовцям отримувати чини ще й на виключно цивільній службі.

У випадку військових дій усі полкові й сотенні старшини зобов'язані були вийти у похід. При цьому міста й містечка, де вони до цього перебували, залишалися фактично без адміністративної влади, оскільки ці ж старшини виконували поліцейські та інші цивільні функції [521, с. 78]. Якщо у Росії цивільна влада і військова фактично не змішувалися, то у Гетьманщині вона була змішаною, військово-цивільною. Тобто кожен представник козацької старшини, маючи військовий чин, виконував і певний набір цивільних функцій, що викликало великі незручності в управлінні.

Українська бюрократія спочатку інтегрувалася до російської управлінської схеми досить повільно. На початковому етапі цього процесу інкорпорація українства зводилася до встановлення, закріплення та посилення контролю над ним (особливо над козацькою старшиною, яка фактично і складала бюрократичний апарат Гетьманщини, за виключенням магістратських чиновників, які частіше походили з міщан і купців). Не змінюючи тут структуру

управління, російський уряд вводив нові правила у місцевому діловодстві й судочинстві, що вже більшою мірою орієнтувалися на правові кодекси Російської імперії. З самого початку XVIII ст. царський уряд зберігав за собою право контролю за кадровою політикою Гетьманщини. У 1754 р. імператриця Єлизавета Петрівна навіть видала указ, згідно з яким гетьман зобов'язувався подавати до імперської столиці на затвердження кандидатури не тільки на генеральні, але вже й на полкові старшинські уряди [1002, с. 422, 424].

З приходом до влади Катерини II характерні для українського устрою ознаки дуже швидко зникають і процес інтеграції значно пришвидшується. Метою імператриці у галузі державного будівництва було створення унітарної держави, що передбачало у тому числі й посилення всебічного контролю над провінціями. Вся система управління повинна була спиратися на універсальні для усіх регіонів принципи. Адміністративна інтеграція, на думку Катерини II, повинна була знищити будь-які регіональні особливості.

Першим кроком у напрямку ліквідації таких особливостей на території Гетьманщини стало скасування інституту гетьманства у 1764 р. Усі елементи державної структури Гетьманату перебрала на себе Малоросійська колегія, очолена П.О. Румянцевим. Вона стала виконувати функції Генеральної військової канцелярії, Генерального військового суду, Генеральної лічильної комісії, Канцелярії малоросійського скарбу, Канцелярії генеральної артилерії [1002, с. 427]. Далі царський уряд вдається до багатьох інших нововведень, одна частина яких була спрямована на перетворення українських суспільства, адміністрації, територіального поділу за російським зразком, а інша – на ліквідацію невдоволення, викликаного такими перетвореннями. Останні зводилися здебільшого до своєрідних «загравань» з козацькою старшиною, оскільки саме ця верства була найбільш політично свідомою. Обережній урядовій політиці, спрямованій на інкорпорацію українства до Росії, сприяв і нещодавній досвід пугачовщини. У результаті старшина отримала права, якими користувалося російське дворянство, у тому числі право на державну службу, чим і була

здебільшого задоволена. Хоча сам процес зрівняння у правах з російським дворянством української шляхти був дуже складним і затягнутим.

24 травня 1779 р. Катерина II наказала П.О. Румянцеву розпочати підготовку для запровадження у Гетьманщині адміністративної системи, визначеної «Установленням про губернії» 1775 р. Для допомоги у цій справі другим губернатором Малоросії був призначений А.С. Милорадович. Канадський дослідник З. Когут вважає, що це стало прикладом «імперського використання української нової шляхти для знищення українських інституцій».

Під час впровадження на малоросійських землях імперської адміністративної реформи перед П. Румянцевим постала низка проблемних питань. Одне з них – нова українська шляхта та її служба у нових адміністративних установах. За «Установленням про губернії» у виборах до державних установ мала право брати участь лише шляхта, але згідно з українськими звичаями таке право було закріплене й за представниками міщан, козаків, духівництва. Окрім того, через специфіку адміністративної системи Гетьманщини (полково-сотенний устрій) майже всі шляхтичі посідали т.зв. військові ранги, а тому було важко знайти шляхтичів не військових, щоб заповнити цивільні посади. Катерина II дозволила військовим обіймати цивільні посади, але усі урядові вибори повинні були відбуватися виключно за імперськими нормами. Згодом представники української шляхти, які не були на державній службі, були змушені доводити своє дворянство [1090, с. 187, 209].

Вже 24 листопада 1781 р. губернатор А.С. Милорадович подав проект опису малоросійських намісництв до Малоросійської колегії. У цьому документі пропонувалося з Гетьманщини утворити три намісництва – Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське. Кожне з них поділялося на 11 повітів [1090, с. 185-186]. Урядові українські невійськові інституції були скасовані. Не вирішені справи городських, земських і підкоморських судів були передані новоствореним повітовим судам, нижнім розправам, земським справникам.

Владні старшинські родини першої половини XVIII ст. протягом 1764-1782 рр. переорієнтовувалися на російську суспільну ієрархію [1090, с. 352]. Щодо

державної служби, то, за словами З. Когута, українська еліта з самого початку формувалася як служилий стан і весь час такою й залишалася. Це дозволило їй досить легко влитися в імперську систему державної служби. Були не чіткими самі критерії, якими користувався імперський уряд при визнанні українських чинів [1091, с. 47, 59].

Нижчу старшину, канцеляристів дуже приваблювала можливість отримувати чини на виключно цивільній службі, через яку вони могли отримати ще й шляхетський статус. Відновлення повітового устрою, земських судів, посад підкоморіїв, шляхетського інституту з посадою предводителя (маршала) шляхетства давали змогу дітям шляхти, за словами українського дослідника В. Кривошеї, «взяти реванш не на полі бою, а з чорнильницею і ручкою в руках». З'явилася велика кількість повітових і сотенних возних, підканцеляристів і канцеляристів, які заповнили всі установи в Україні. Тепер і на цивільній службі вони могли отримати звання значкового, військового чи бунчукового товариша [1106, с. 339-340; 32] (згодом П. Румянцев отримав наказ не нагороджувати українських службовців малоросійськими чинами). У зв'язку з цим протягом 60-80-х років XVIII ст. в Україні з'явилися нові шляхетські родини, яких раніше на значних козацьких урядах не було.

Частина представників дрібної козацької старшини змогла зробити кар'єру навіть у міських установах, де зазвичай посади обіймали вихідці з міщан і купців. Такі випадки ставали можливими, коли серед міщан і купців не знаходилося осіб, які могли б фахово виконувати необхідні посадові обов'язки (інколи вони виявлялися взагалі неписьменними). Подібна проблема виникла у 1785 р. у містах Голтва та Переяслав, коли міський голова Переяслава С. Сезонович питав дозволу у Київського намісницького правління призначити кандидатів до виборів з числа полкових чинів та різночинців, які мали досвід цивільної служби і були людьми освіченими (про це детальніше йшлося у попередньому підрозділі) [488, с. 12-14]. Часто у таких випадках колишні канцеляристи, військові товариші тощо обіймали посади бургомістрів, ратманів.

При цьому деякі дрібні службовці, бажаючи влитися до лав шляхетства (чи пришвидшити цей процес), інколи дуже нестандартно визначали своє соціальне походження. У формулярних списках зустрічаються формулювання на зразок «з малоросійського шляхетства син різночинницький» (застосоване по відношенню до канцеляриста Козелецького нижнього земського суду Т. Долинського), «з польського шляхетства син різночинницький» (канцелярист цієї ж установи М. Панченко) або «з польського шляхетства син дияконового сина» (також канцелярист цієї установи П. Маленовський) [24, арк. 52зв]. Багато хто, вказуючи на своє дворянське (шляхетське) походження, наголошував, що його предками були представники козацької старшини: сотники, бунчукові, військові, значкові товариші тощо.

Прецеденти надання представникам української шляхти чинів за Табеллю про ранги ще до введення на землях Гетьманщини російського устрою також були. Члени Малоросійської колегії з числа старшини указом Катерини II отримали чини генерал-майора, статського радника і полковників. Окрім того, П.О. Румянцев-Задунайський багатьох інших чиновників з малоросіян, які служили при колегії чи в інших установах, «дивлячись на заслуги та достоїнства, представляв до нагородження чинами». У результаті ще у 60-70-х роках XVIII ст. дехто з бунчукових товаришів і полкових старшин отримали чини колезьких асесорів чи майорів [499, с. 88-89]. У 1779 р. А. Безбородько писав своєму батькові, що 22 вересня у Сенаті вже були підписані документи на надання цивільних чинів низці українських чиновників: надвірного радника підкоморіям П.І. Ломиковському, В.І. Пирятинському, Я.К. Іскрі, М.С. Ширяю, А.П. Миткевичу, Г.К. Долинському, Г.А. Горленку; колезького асесора земським суддям О.П. Шкляревичу, Г.М. Левицькому, Г.Ф. Базилевському, підкоморію Почечі, бунчуковим товаришам Давидову, К.І. Кобиляцькому, Г.І. Корицькому, І.М. Ягельницькому, М.С. Гриневичу; титулярного радника полковим суддям Вальковському, Базилевичу, Базилевському тощо (це окрім тих, за кого клопотав П.О. Румянцев) [1106, с. 342].

У другій половині XVIII ст. вислужити на державній службі чини, що надавали права дворянства, було набагато легше, ніж у наступні періоди. В умовах розростання державного управлінського апарату постійно відчувалася нестача гідних кандидатів для заміщення вакансій. Тому Сенат досить активно практикував призначення на посади осіб з чином меншого класу, ніж вимагалось посадою. Одночасно ці службовці підвищувалися відразу до класу посади. Користуючись такою нагодою, велика кількість українців змогла, не доводячи своїх прав на дворянство, вислужити цей статус (причому це зуміли зробити й окремі представники дрібного козацтва, духівництва і навіть міщан та селян).

Наприклад, у 80-х роках XVIII ст. бунчукові товариші, які перебували на цивільній державній службі і бажали перейти на табельну систему чиновиробництва, отримували чини титулярних радників (IX клас), колезьких асесорів (VIII клас), надвірних радників (VII клас) [46, 50, 51, 55]. Військові товариші отримували чини IX, VIII й інколи XII (губернський секретар) класів [44, 49, 61, 62]. Полковим сотникам, суддям, обозним, осавулам частіше надавалися чини VII та VIII класів [39, 54, 66]. Носії таких відносно невисоких козацьких чинів, як сотники, сотенні отамани та компанійські товариші, отримували чини колезьких реєстраторів (XIV клас), губернських секретарів (XII клас), титулярних радників (IX клас) або навіть високі чини колезького асесора (VIII клас) та надвірного радника (VII клас) [55, 56, 70, 71, 77]. Фактично носій майже будь-якого козацького чину на цивільній службі в установі міського чи повітового рівня міг отримати за Табеллю про ранги чин від XIV до VII класу (про надання чинів більш високих класів нами не були виявлені відомості). Такій практиці було покладено край лише указом від 2 червня 1808 р., згідно з яким чини можна було надавати послідовно і лише після вислуги необхідної кількості років [1295, с. 52].

Певною мірою можливість «перестрибувати» чини, на нашу думку, також сприяла прискоренню влиття українських чиновників до російської бюрократичної системи. Це можна пояснити тим, що забравши собі право нагороджувати українських службовців козацькими чинами (або старими

цивільними), російський уряд надавав їх здебільшого послідовно, не обминаючи наступні чини [32], а користуючись імперською системою чиновиробництва, можна було швидше зробити кар'єру.

Дуже важливу роль у процесі інкорпорації українських службовців до російського бюрократичного апарату у кінці XVIII ст. відіграв порівняно високий рівень освіченості українського населення, зокрема представників козацької верстви та духівництва.

Низка українських навчальних закладів (Київська академія, Чернігівський і Переяславський колегіуми тощо) давали непогану на той час освіту місцевій шляхті і робили останніх краще підготовленими до роботи на чиновницьких посадах. Таким чином, ліквідація українських установ фактично не призводила до втрати чиновниками-українцями своїх посад [1091, с. 63].

Російський дослідник XIX ст. А. Романович-Славатинський, проаналізувавши рівень освіченості дворян у XVIII ст., дійшов висновку, що велика частина (а подекуди більшість) дворянства Російської імперії мала низький освітній рівень. У кінці зазначеного століття за багатьох дворян документи підписували їхні уповноважені письменні колеги. Особливо таке становище було характерним у великоросійських губерніях. Щодо Малоросії, то тут, як зазначає дослідник, ситуація була значно кращою. Він визнає, що українське шляхетство «стояло на вищому ступені освіти». Однією з причин цього називалася близькість Київської духовної академії. Окрім того, представники старшини, шляхта у своїй більшості переймалися питанням освіти для своїх дітей [1215, с. 177-178]. На нашу думку, цьому сприяв також давній європейський досвід побудови освітньої справи на українських землях, що формувався тут з часів Речі Посполитої і не будувався на жорстких станових принципах (Річ Посполита мала республіканський устрій). Існування Київської академії, Чернігівської і Переяславської колегій надавало українській дрібній шляхті та представникам інших верств більші можливості діставати освіту, ніж російській, а, як наслідок, більшу доступність до державних посад.

Досліджуючи історію Харківського колегіуму, А. Лебедев вважав, що «новостворені присутственні місця у намісництві Харківському, і частково сусідні були б рішуче беспорядні без колегіумістів». Цивільна служба у кінці XVIII ст. стала дуже популярною серед вихованців цього закладу. Лише у 1784 р. до державних установ Харківського і Курського намісництв з Харківського колегіуму звільнилися 3 вчителі, 4 студенти богослов'я, 19 учнів філософії, 21 – риторики, 2 – поезії, 4 – граматичних класів (всього 53 особи). У 1788 р. з колегіуму вийшли 5 осіб для служби у цивільних установах Катеринославського намісництва. Багато хто з колегіуму йшов безпосередньо на цивільну службу. Але ще більша кількість його вихованців потрапляла на цю ж таки службу внаслідок переходу з колегіуму до інших навчальних закладів, які потім і відкривали перед ними «різні поприща державної та суспільної діяльності» [1119, с. 21-23].

Уряд Катерини II потребував вихованців духовних навчальних закладів для підготовки їх до цивільної служби. Тому й самі ці духовні заклади освіти намагалися реорганізувати за прикладом цивільних, зокрема народних училищ або т.зв. учительських семінарій. Торкнулися такі перетворення й Київської академії, де стали функціонувати нижчі класи, як і в народних училищах. А протягом 1786-1788 рр. у Київській академії проведено зміни, які фактично перетворили цей заклад на вищий учительський інститут, для підготовки кадрів у народні училища [1187, с. 105, 108-109].

Ще у т.зв. Уложеній комісії малоросійське шляхетство, якому не вистачало лише духовних навчальних закладів, висловлювало побажання щодо створення в українських землях університетів чи кадетських корпусів. Стародубське шляхетство у наказі своєму депутату в Комісію писало, що духовних шкіл у Києві, Чернігові і Переяславі не вистачить для задоволення потреб освітніх в цілому і зокрема для державної служби. За створення університетів у Малоросії виступало й шляхетство Глухівське, Переяславське, Київське [1187, с. 36-37].

Як зазначає З. Когут, «все більше й більше українців виїжджали в інші губернії» (щоб зробити кар'єру). У 1779 р. П. Румянцев закликав українців займати нові посади у щойно створеній Курській губернії. Далі цей процес

прискорився ще більше і багато чиновників Воронежської, Курської, Орловської і Слобідської губерній були вихідцями з колишньої Гетьманщини. Згодом шляхту з Гетьманщини активно використовували як джерело кадрів для імперських адміністративних установ на приєднаних землях Правобережжя [1090, с. 213-214]. Але якщо у великоросійських губерніях це було використання освічених службовців, яких там не вистачало, то на Правобережжі пізніше це була спроба розбавити польський чиновницький елемент (теж з високим рівнем освіти) більш інкорпорованими до імперського адміністративного простору та, як наслідок, лояльнішими до російської влади українськими чиновниками. Таке практикувалося і на територіях інших т.зв. національних окраїн, ще не повною мірою інкорпорованих до російської управлінської системи [1177].

У 1790 р. 16 вихованців Київської академії були відправлені до Симбірського намісництва у приказну службу. У 1795 р. 20 студентів академії та Переяславської семінарії відряджені на цивільну службу до Житомира. Випускники Київської академії О. Лебединський та Д. Чмеліовський у 1787 р. служили канцеляристами у Київському магістраті [1187, с. 116].

Таким чином, остаточне приєднання Лівобережної України до Російської імперії мало для останньої надзвичайно важливе значення, оскільки Росія отримала густонаселену територію з досить високим культурним рівнем. Окрім того, шляхетство у цьому регіоні у процентному відношенні до іншого населення було більш чисельним, ніж у Росії. Так, кількість тільки тієї частини української шляхти, що отримала права російського дворянства З.Когут станом на початок 1790-х років оцінює у 23-25 тис. осіб чоловічої статі [1090, с. 210-211]. Ця цифра більша, ніж запропонована радянськими дослідниками В. Кабузаном і С. Троїцьким (18599 дворян-чоловіків станом на 1800 р.), але значно менша від запропонованої А. Романовичем-Славатинським (100 тис.).

За губернаторства П. Румянцева носії козацьких чинів почували себе відносно спокійно на державній службі. Великих проблем щодо визнання за ними прав дворянства (в усякому разі, за тими, хто відносився до числа старшини) також не було. Можливо це частково було пов'язано з тим, що двоє з трьох

губернаторів при П. Румянцеві були вихідцями з української шляхти – чернігівський А.С. Милорадович та новгород-сіверський І.В. Журман (київським губернатором був генерал-майор С. Ширков), які протегували багатьох своїх співвітчизників [1090, с. 191].

Але наступний генерал-губернатор, М. Кречетніков поставив під сумнів права на дворянство багатьох претендентів на цей статус. Він вважав, що 22702 особи, не маючи шляхетства, були незаконно включені до дворянського реєстру. У результаті після проведення розслідування станом на 1795 р. були визнані шляхтою лише близько 12,6 тис. осіб, багато з яких все одно мали у подальшому низку проблем, пов'язаних з неможливістю користування повним набором дворянських прав. Але у соціально-економічному плані, на думку З. Когута, «невизнання українських чинів мало негативні наслідки лише для незначної частини української шляхти», а сама ця проблема стала менш гострою у 1820-х роках [1091, с. 73-74, 77]. Рух за визнання цих чинів урядом не припинявся ще довгий час. Лише у 1835 р. був прийнятий указ «Про малоросійські чини, що надають право на дійсне чи потомствене дворянство», який затверджував станові привілеї та пільги за козацькою старшиною та її нащадками [588, с. 254-255].

Взагалі українська еліта брала активну участь у процесі імперської державної уніфікації. І українська козацька старшина, і пізніше польська шляхта були зацікавлені в якнайшвидшій інтеграції до імперії, оскільки їхні культурні і освітні переваги відкривали для них значні кар'єрні можливості [1105, с. 481]. Навіть той факт, що багатьох малоросіян запрошували на вакансії у державних установах великоросійських губерній чи інших регіонів імперії, свідчив про прискорення процесу інтеграції, оскільки, за словами російського історика О. Міллера, українська еліта починала приймати той факт, що вона представляє не якусь окрему державу, а частину імперії [1144, с. 56].

Відмінний від російського суспільний устрій на українських землях (колишня Гетьманщина) та землях Речі Посполитої, включених до Російської імперії у кінці XVIII ст., зумовив і інший соціальний склад службовців в установах зазначених регіонів, що також є малодослідженим аспектом історії

вітчизняного чиновництва. Влиття до адміністративної системи Російської імперії українських управлінських структур також мало свої особливості. Зокрема нами була здійснена спроба визначити питому вагу українських чиновників, які в умовах переходу до російської управлінської системи у кінці XVIII ст. продовжували користуватися старими місцевими чинами у новостворених імперських установах. Певною мірою це ілюструє відношення службовців українського походження до російських чинів та статусу, який вони надавали своїм носіям у досліджуваний період. Матеріал для здійснення підрахунків нами був узятий з місяцесловів за 1775-1796 рр. (з 1797 до 1801 р. це видання не публікувалося).

За кількісними показниками ми аналізували лише ті регіони (намісництва, губернії, області), що включали у себе лише українські землі. Це пояснюється численними адміністративно-територіальними перетвореннями, що відбувалися внаслідок укрупнення чи зменшення існуючих територіальних одиниць або приєднання до Російської імперії нових земель (у першу чергу західноукраїнські землі, що входили до складу Речі Посполитої). У результаті таких змін низка повітів, де основну масу населення складали українці, переходили до неукраїнських губерній. Наприклад, Суджанський, Путивльський та деякі інші повіти увійшли до Курського намісництва, Біловодський, Бирюченський, Богучарський, Калитвянський, Куп'янський, Ливенський, Острогозький – до Воронежського тощо. Деякі повіти згодом поверталися до українських губерній, а деякі так і залишалися у складі великоросійських. Але кількісні та якісні показники щодо чиновників, які служили у колишніх українських повітах, «пристосовувалися» до показників у російських повітах російських же губерній. А тому ми відмовилися від включення цих даних до відомостей по українських землях з метою максимального збереження їхньої об'єктивності.

Українські чиновники вищого рівня у кінці XVIII ст. отримували російські чини за Табеллю про ранги, але не завжди при цьому бажали розлучатися з високими козацькими старшинськими чинами. Так, генеральний осавул І.Т. Жоравка протягом 1775-1781 рр., маючи чин російського полковника, не

відмовлявся і від старого чину (вищого від нового за статусом). І.В. Журман у 1777-1781 рр. мав чини генерального судді та дійсного статського радника. Члени Малоросійської колегії генеральний обозний С.В. Кочубей та генеральний писар В.Г. Туманський мали одночасно чини таємного радника та статського радника відповідно (протягом 1775-1779 рр.). Гадяцький полковник А.С. Крижановський у 1775 р. користувався ще й чином бригадира. Аналогічним чином користувався у 1775-1779 рр. і Чернігівський полковник П.С. Милорадович.

Чиновники-українці звикли користуватися своїми старими чинами і цьому була причина. За часів Гетьманщини з числа бунчукових товаришів призначалися майже всі найвищі службовці – генеральна і полкова старшина, полковники. До того ж вони не підпорядковувалися місцевій адміністрації, а підкорялися безпосередньо гетьману. Більш численні військові товариші підлягали юрисдикції Генеральної військової канцелярії (центрального управлінського органу Гетьманщини) і з них набирали частіше сотників і старших канцелярських чиновників. Зі значкових товаришів, які підпорядковувалися полковнику, набирали нижчу полкову старшину і канцеляристів [1091, с. 48]. Жоден російський чиновник (або чиновник, який користувався російськими чинами) місцевого рівня ніколи не мав таких прав. Та частина службовців, яка вчасно зрозуміла і перейшла на класні чини, вже на початку XIX ст. здебільшого вислужила собі дворянство. А ті, хто сподівався вигідно використати свій старий статус у новій системі, на нашу думку, склали основну масу тих осіб, які претендували на шляхетство у перші десятиліття XIX ст., але мали величезні проблеми щодо цього з причини невизнання російським урядом козацьких чинів.

Українські чини у кінці XVIII ст. залишалися предметом певної гордості переважної більшості чиновників українського походження (з території колишньої Гетьманщини). У формулярних списках вони часто у графі про походження робили запис не «з козаків» чи «зі старшинських дітей» (хоча й таких було чимало), а прописували там конкретний батьківський чин – «син возного», «син бунчукового товариша», «син полкового отамана» і т.п. [14, 23, 24].

Указом від 27 липня 1782 р. у Малоросії були скасовані посади возних та підвойських, передбачені Литовським статутом та Магдебурзьким правом. Це пояснювалося тим, що їхні функції тепер були передані за Установленням про губернії нижнім земським судам, земським справникам і городничим [609, с. 645]. Незважаючи на скасування посади возного, у місяцесловах можна зустріти чиновників-малоросіян, які, обіймаючи цивільні посади, продовжували називатися возними, тобто використовували це звання як чин (підвойський у адрес-календарях не зустрічається).

22 грудня 1784 р. вийшло розпорядження Катерини II, яким вона забороняла нагороджувати чиновників колишніми малоросійськими чинами [626, с. 272-273]. Вже наступного року кількість службовців з такими чинами різко скоротилася: по Київському намісництву з 48,16% від загальної кількості чиновників у 1784 р. до 36,8% у 1785 р.; по Новгород-Сіверському – з 56,74% у 1784 р. до 19,63% у 1785 р.; по Чернігівському – з 57,34% у 1784 р. до 34,38% у 1785 р. Це відбулося як за рахунок скорочення практики надання таких чинів, так і з причини переведення багатьох чиновників-українців на табельну систему чиновиробництва. Наприклад, компанійському полковнику А. Шауму та бунчуковим товаришам П. Мажоку, І. Стаховичу і С. Кулябці надано чини надвірних радників, бунчуковому товаришу С. Томарі – колезького радника тощо [626, с. 272-273; 11; 13].

Взагалі українська шляхта намагалася не так замінити свої чини на російські, як добитися їхнього прирівняння до відповідних рангів по Табелі. І спроби зробити це здійснювалися довгий час – відповідні прохання подавалися до уряду, починаючи від першої половини і до 80-х років XVIII ст. [1091, с. 61]. Одним з найбільш відомих документів такого типу є прохання гетьмана К.Г. Розумовського, подане до Сенату ще 28 березня 1756 р. Тут було наведено низку прецедентів, що свідчили про прихильне ставлення російських монархів до козацьких чинів, запропоновано табельні чини, до яких можна було прирівняти козацькі. У ньому гетьман також розподілив усі козацькі чини за субординацією на десять класів [429].

У 70-90-х роках XVIII ст. місцевими чинами користувалася досить велика частина службовців Малоросії та регіонів, приєднаних від Речі Посполитої. Таких чиновників на Слобожанщині (Слобідсько-Українська губернія, а згодом Харківське намісництво) та у степових регіонах України (Новоросійська та Азовська губернії, а пізніше Катеринославське намісництво і у 1796 р. – Вознесенське намісництво) було, навпаки, дуже мало.

На Харківщині існували паралельно фактично дві системи управління: слобідська козацька та російська воєводська (обидві підпорядковані російському монарху). Але історично Слобожанщина була відносно слабо пов'язана з регіонами, що мали досвід державотворення. На нашу думку, саме з цієї причини слобідську козацьку верхівку тут більш правильним було б розглядати як поняття адміністративне (службова еліта), ніж суспільне (суспільна еліта). Тому і зберігати свої чини у слобожанців великого потягу не було, на відміну від гетьманців (умовно розділимо представників Слобожанщини і колишньої Гетьманщини саме так).

У південних регіонах, що тільки освоювалися, було також мало службовців, які користувалися не табельними чинами. В основному це були особи, які вступали на службу, вже маючи ці чини, і переїхали у т.зв. Новоросію, сподіваючись на більші кар'єрні можливості. Кількість таких чиновників, будучи з самого початку невеликою, згодом ставала ще меншою. Так, якщо у 1777 р. вони складали 6,87% від загальної маси чиновників, а у 1778 р. – 12,04%, то до 1796 р. їх стає близько 1%. Причому це постійно були вихідці з Малоросії, але у 1796 р. до державних установ Катеринославщини потрапили п'ятеро чиновників з колишніх польських земель, приєднаних до імперії.

На території малоросійських губерній у кінці XVIII ст. місцеві чини використовувалися на державній службі досить активно. Причому як козацькі старшинські, так і старі цивільні [До малоросійських цивільних чинів нами віднесені наступні: возний, земський суддя, земський підсудок, земський писар, підкоморій, коморник, війт]. Протягом 1775-1781 рр. кількість таких чиновників коливалася від 86,5% (у 1775 р.) до 71% (у 1781 р.). Але вона різко зменшується

після створення у цьому регіоні намісництва і введення тут у дію Установлення про губернії. Так, по Київському намісництву у 1782 та 1783 рр. цей відсоток складав 28,17% та 26,67% відповідно (скоріше за все дані не зовсім достовірні з причини неповноти відомостей, поданих до Герольдмейстерської контори), а з 1784 р. до 1796 р. він зменшувався з 48,16% до 6,43%.

По Новгород-Сіверському намісництву цей показник протягом 1782-1796 рр. змінювався з 31,37% до 9,34% (найвищий показник був у 1784 р. – 56,74%). Але найактивніше малоросійські чини використовувалися у Чернігівському намісництві. У 1782 р. там таких чиновників було 61,36%. Їхня кількість також поступово зменшувалася, але навіть у 1796 р. складала 12,8% від загального числа службовців.

Управління на українських землях, що відійшли до Росії від Речі Посполитої в останні роки XVIII ст. відразу почало реорганізовуватися за загальноімперським зразком. Сюди на пільгових умовах переводилися служити чиновники з різних регіонів держави. Тому державні установи відразу стали заповнюватися службовцями, які користувалися чинами за Табеллю про ранги. Місцеві чиновники інколи також переходили на імперську систему чинів, але, як видно з адрес-календарів (чиновників кінця XVIII ст. стосуються лише місяцеслови за 1794, 1795 і 1796 рр.), це траплялося відносно не часто. Так, у 1794 р. в установах Ізяславської губернії з-поміж 59 осіб 44 мали місцеві цивільні чини [До польських цивільних чинів нами були віднесені наступні: підстароста, стольник, суддя гродський, писар гродський, коморник, скарбник, мечник, суддя земський, писар земський, підчашій, шамбелян] [505, с. 399-400], що складало 74,58% усіх тутешніх службовців.

У 1795 р. на цих землях з'являється також Брацлавська губернія і державний апарат обох губерній суттєво розростається. З 280 вказаних у даному регіоні чиновників старі польські чини були у 75 осіб і один чиновник мав козацький старшинський чин [506, с. 410-418] (ймовірно цей виходець з Малоросії побажав скористатися службовими пільгами і приїхав сюди разом з іншими чиновниками-неполяками), що загалом тут складало 27,14% службовців.

На 1796 р. тут відбулася ціла низка адміністративних нововведень, що сприяли у тому числі розширенню місцевого бюрократичного апарату. У цей час Ізяславську губернію перейменовано на Волинську, а окрім того створено Подільське намісництво. Адрес-календар за цей рік містить відомості про 438 чиновників, з яких у 90 були старі чини (2 – малоросійські козацькі, 2 – військові польські та 86 – цивільні польські) [507, с. 429-445]. Вони становили 20,55% чиновництва Волинської та Брацлавської губерній і Подільського намісництва.

Можна побачити, що, хоча протягом 1794-1796 рр. на колишніх польських землях відсоток чиновників зі старими місцевими чинами постійно зменшується, все ж це відбувається великою мірою завдяки значному притоку чиновників з російськими класними чинами, які прибули туди з інших регіонів імперії. Робилося це з метою пришвидшити процес розповсюдження на новоприєднані землі російської системи управління. Кількість же осіб зі старими чинами, навпаки, зростала: 44 – у 1794 р., 76 – у 1795 р., 90 – у 1796 р.

На державній службі залишалася переважна більшість старих судових чиновників, але керівництво здійснювали новопризначені царські чиновники. Судочинство велося двома мовами – польською та російською. Це робило необхідним запроваджувати в установах посади перекладачів (на ці посади часто запрошували вихованців Київської академії та Переяславської семінарії). Оскільки привілеї російського дворянства були поширені і на правобережну шляхту, то провідні місця в усіх виборних установах почали посідати польські магнати. Наприклад, великою була частка таких чиновників у Головному і земських судах (і саме ці особи найчастіше користувалися старими чинами) [1305, с. 90-91].

Коли до влади прийшов Павло I, то він здійснив спроби частково відновити управлінські установи, що діяли у т.зв. національних окраїнах імперії, коли ті ще мали певну автономію. Деякі такі установи з'являлися і на українських землях. Разом з ними відроджувалися і деякі посади (але не чини – С.Д.), що свого часу тут існували. Зокрема, у 1797 р. у малоросійських та приєднаних від Польщі губерніях були введені посади маршала (замість предводителя дворянства) та

повітового хорунжого. Але якщо у минулому ці посади надавали своєму носієві і відповідний статус, тобто фактично були відразу й чинами, то тепер ці «місцеві» посади повинні були співвідноситися з Табеллю про ранги (маршал – V клас, повітовий хорунжий – VII клас) [544, с. 319]. У період правління Павла I також зросла польська присутність у державних установах на Правобережжі. Характерною рисою цього процесу було те, що на державну службу вступали переважно представники незаможної чиншової шляхти, які швидко опанували російську мову і діловодство. Вони здебільшого обіймали посади канцелярських служителів і чиновників нижчого та середнього рівнів [1305, с. 90-91]. Але надання чинів відбувалося лише за Табеллю про ранги.

Таким чином, можна побачити, що у кінці XVIII ст. питома вага чиновників, які використовували чини, що існували у Гетьманщині та Речі Посполитій до їх повного включення до складу Російської імперії, була досить високою. Чисельність таких службовців помітно зменшується із введенням у дію на землях колишньої Гетьманщини у 1782 р. загальноімперського законодавства, зокрема Установлення про губернії. Така ж тенденція прослідковується і на територіях, приєднаних від Польщі. Однією з найбільш важливих причин небажання користуватися чиновиробництвом за Табеллю про ранги, на нашу думку, був більш високий службовий і суспільний статус старих чинів у минулому, ніж запропонований Табеллю. Хоча таких причин було значно більше і вони повинні стати предметом окремих досліджень. В українських регіонах, що не мали досвіду державотворення (землі т.зв. Слобожанщини та південні губернії) службовці здебільшого користувалися табельними чинами.

Українські чиновники в умовах ліквідації місцевих управлінських органів в останній чверті XVIII ст. досить активно і з бажанням переходили до новостворених імперських державних установ. Уряд бачив у них джерело для поповнення бюрократичного апарату. Але у той час, як їхнє право на державну службу під сумнів практично не ставилося, права на дворянські привілеї багатьом довелося «завойовувати» досить довгий час (і не для усіх успішно).

Деякі представники малоросійських козацьких родів зуміли вислужити собі дворянство на державній військовій або цивільній службі протягом кінця XVIII – початку XIX ст. Але дехто довгий час був змушений документально доводити право відноситися до привілейованої верстви (це було важко зробити – часто необхідні документи не зберігалися і особа, навіть будучи представником старшинського роду, була змушена записуватися до т.зв. податних станів).

Все це змушувало дворян – вихідців з колишніх малоросійських територій разом з носіями старих місцевих чинів або нащадками останніх, які ще не довели своє дворянство (часто перші й другі перебували у родинних зв'язках) звертатися до уряду з проханням визначитися з тими українськими чинами, чиї власники мали право на потомствене дворянство Російської імперії, а як наслідок і право обіймати виборні від дворянства посади у державних установах. Такі звернення були непоодинокими протягом першої третини XIX ст. Яскравим прикладом цього є документ, складений Чернігівським губернським маршалом дворянства М.М. Стороженком 28 лютого 1806 р. [427], у якому навіть були запропоновані чини – «кандидати на дворянство» з обґрунтуванням, чому саме їхні носії можуть претендувати на зазначений статус.

Деякі дослідники вважають, що у соціально-економічному плані «невизнання українських чинів мало негативні наслідки лише для незначної частини української шляхти», а сама ця проблема стала менш гострою у 1820-х роках [1091, с. 77]. Але рух за визнання цих чинів урядом не припинявся ще довгий час.

Лише 20 березня 1835 р. вийшов імператорський указ, що чітко визначав малоросійські чини, володарі яких мали право претендувати на потомствене дворянство Російської імперії [588, с. 254-255]. До таких чинів були віднесені: генеральний обозний, генеральний суддя, генеральний підскарбій, генеральний писар, генеральний осавул, генеральний хорунжий, генеральний бунчужний, полковники, бунчукові товариші, полкові обозні артилерійського правління, осавули артилерійського правління, хорунжі генеральної артилерії артилерійського правління, полкові осавули, полкові хорунжі, сотники

військового правління, отамани генеральної артилерії, військові товариші, полкові писарі статського правління, підкоморії, земські судді та підсудки (останні три чини давали дворянство за умови, якщо вони були надані ще у період гетьманського правління).

Як бачимо, з 21 чину, що давали право на потомствене дворянство, 18 відносилися до перших шести класів, визначених К.Г. Розумовським у 1756 р. (див. додаток А) [1022]. При цьому посади, віднесені гетьманом до перших двох класів (генеральна старшина і полковники) та до п'ятого класу були повністю визнані урядом як такі, що дають їх власникам права дворянства. З третього класу не були визнані полковники охочекомонних полків; з четвертого – усі, крім хорунжих генеральної артилерії та полкових писарів; з шостого – писарі, хорунжі й осавули охочекомонних полків, капітани жолдацьких команд, перекладачі, протоколісти, отамани полкових міст тощо.

З-поміж старих цивільних чинів, гідних дворянського статусу, уряд визначив лише три: підкоморій, земський суддя та підсудок. Ще у 1796 р. указом Павла I вказані чини були прирівняні відповідно до VI, VII та VIII класів за Табеллю про ранги [535, с. 213].

Упродовж процесу асиміляції українського чиновництва з російською імперською бюрократичною системою відбулося й розділення української (козацької) військово-цивільної моделі управління на окремі військову та цивільну галузі. Остаточо це сталося у період реформ Катерини II 1760-х – 1780-х років. У цей же час почалося й активне залучення української еліти (і деяких представників інших верств населення) до імперської цивільної служби. Здебільшого цей прошарок населення з легкістю погоджувався обіймати чиновницькі посади (часто навіть невисокі) у російських державних установах, оскільки це дозволяло у нових суспільно-політичних реаліях закріпити свій привілейований статус або досягти його через службу. Намагаючись прискорити процес остаточного злиття українського службового прошарку з імперською бюрократією, уряд активно використовував практику надання російських чинів за Табеллю про ранги, що, у першу чергу, формувало у чиновників-українців

відчуття приналежності до російського імперського управлінського механізму. З іншого боку, не всі бажали користуватися російськими чинами, віддаючи перевагу старим місцевим військовим, цивільним, придворним (як правило, польським) чи козацьким чинам і аргументуючи це застарілими вже поняттями про більшу кількість привілеїв і вольностей, що передбачалися цими чинами. Але такі спроби були ліквідовані самим російським урядом протягом останньої чверті XVIII ст.

Асимілятивні процеси прискорювалися також завдяки високому освітньому рівню українських службовців, багато з яких отримували освіту у престижних у другій половині XVIII ст. Київській академії, Харківській семінарії, Чернігівському колегіумі і навіть багатьох закордонних (європейських) університетах. Це частково вирішувало проблему заміщення багатьох посад особами, які могли виконувати свої обов'язки дійсно якісно. До того ж в українських землях кількість осіб, які відносилися до привілейованого прошарку населення (шляхта, старшина, духовенство), була досить великою. Не всіх з цих людей російський уряд визнав дворянами, але майже всім з них було дозволено обійняти цивільні (та військові) посади на імперській службі, що дозволяло згодом вислужити собі привілейований статус (а, як наслідок, бажаних зробити це було багато). Таким чином, до початку XIX ст. процес остаточного злиття українського службового прошарку з імперською бюрократією відбувся.

2.3. Вплив освіти на професійний рівень цивільних чиновників

Ще з початку XVIII ст. спеціальної підготовки починає потребувати не лише військова служба, але й цивільна. Для проходження останньої все більш потрібним було знайомство з політичними, юридичними й економічними науками. Уряд намагався заснувати відповідну професійну школу, але зіткнувся з проблемою – негативним ставленням великоросійського дворянства до «приказної» служби (ця проблема буде актуальною протягом усього XVIII та більшої частини XIX ст.). Дворяни розуміли, що потрапити на вищі посади цивільної служби можна було шляхами, що не мали нічого спільного з професійною підготовкою [1145, с. 305].

На українських землях, що у цей час вже були у складі імперії (хоча й на правах певної автономії) ця проблема не стояла, оскільки тут майже вся службова еліта мала необхідну освіту для виконання своїх функцій. Але у першій половині XVIII ст. російський уряд ще широко не практикував використання українських службовців на імперській цивільній службі. В цілому державну політику в галузі освіти першої половини XVIII ст. відомий вчений М. Владимирський-Буданов характеризував наступними словами: «уряд ... не має зовсім на увазі загальної (суспільної, гуманної) освіти. Метою його заходів по народній освіті було не освіта, а державна служба».

Російське законодавство починає висувати ідеї про те, що воно не визнає ніякої іншої мети в освіті, крім її значення придатності для тієї чи іншої професії. Іншими словами, держава піклувалася про навчання, а не про освіту, оскільки «ремеслу можна навчати, але не давати на ньому освіту людині; освіта розумових сил людини й, необхідні наслідки її, освіта волі (виховання) не малося на увазі державою тієї епохи» [987, с. 143, 155]. Законодавчо було визначено форму навчання майбутніх чиновників. Це була т.зв. нижча юридична освіта і вона містила такі науки, як «арифметика, форми книгам (маються на увазі правила діловодства – С.Д.), табелі, стиль письма та інше, що доброму піддьячому

належить». Пізніше усіх чиновницьких дітей наказувалося віддавати «у навчання приказних справ».

Однією з головних дисциплін у системі освіти майбутніх чиновників і на російських, і на українських землях практично завжди була юриспруденція. У різні часи лише змінювався зміст цієї дисципліни. У першій половині XVIII ст. юриспруденція складалася з наступних складових:

1) вивчення чинних правових кодексів (Уложення Олексія Михайловича, регламенти (особливо Генеральний), литовсько-польські, німецькі нормативні акти і укази);

2) знань т.зв. приказних справ, тобто практичного вивчення діловодства.

Знання цих предметів визначалося практичною метою служби у державних установах, не маючи відношення до загальної освіти.

У першій половині XVIII ст. процес професіоналізації чиновників відбувався не лише на рівні освітніх закладів, але й прив'язувався безпосередньо до т.зв. присутствених місць. Нижчі службовці, які претендували на більш високі посади, фактично навчалися в установах, де вони працювали. Навіть шпитальна прислуга, яка планувала стати лікарями, теж називалася учнями. Фактично відбувалося отримання професійної освіти через службу. Цей шлях досягнення більш високого професійного рівня у бюрократичному апараті в тій чи іншій мірі протримався до часів Катерини II (а більш рідкісні приклади маємо і з пізніших часів), але на українських землях він мав мінімальне розповсюдження. Цей спосіб зводився до того, що усі, хто служив у колегіях і канцеляріях вважалися учнями аж до зайняття ними штатних або секретарських посад. Вся їхня освіта зводилася в основному до механічного переписування справ. Така освіта певною мірою прирівнювалася до вищої юридичної. У колегії допускалися особи, які бажали служити у канцеляріях і конторах, але вони не займали ніяких посад, а проходили тут навчання «старанним списуванням справ у письмі й арифметиці». Секретарі повинні були наглядати, щоб ці колезькі юнкери (так називали цих осіб) навчалися письму та всім справам, що відносилися до компетенції даної колегії [987, с. 174-175].

У першій половині XVIII ст. у російському законодавстві переважали два принципи, що не просто підтримували становість суспільства, але й робили це за допомогою освіти. Перший – кожен повинен вчитися тому, що складає професію його батька. Другий – з першого принципу випливає, що ніхто інший не може бути допущений до цієї професії. Щодо першого принципу, то тут держава робила незначні поступки. Вони стосувалися, як правило, вихідців із духівництва. Дітям священослужителів було дозволено обирати рід служби за умови, якщо вони відкупилися від військової служби або ставили замість себе рекрута. У такому випадку їм надавалося право записатися у піддячі та навчитися арифметиці й геометрії (науки обов'язкові для цивільної служби) або вступити до лав духівництва (у цьому випадку слід було навчитися граматиці й риторичі), або ж записатися у купецтво. Особи, які закінчили повний курс духовної освіти, могли обирати собі рід занять. Зокрема ті, хто не бажав мати духовний чин «також відсилати до губернаторів і воєвод, для призначення у цивільну службу, де вони, побачивши у тих справах практику, зможуть значні чини заслужити» [987, с. 107; 1228, с. 41-42, 299-301].

У тогочасному українському суспільстві освіта, навпаки, могла бути ключем до переходу з одного стану до іншого саме через службу. Освічений член суспільства міг зробити кар'єру на службі й тим самим змінити свій соціальний статус. У цьому відношенні можна побачити, що формула «суспільство-освіта-державна служба» в українському та російському варіантах вирішувалася неоднаково.

Ми вже вказували на те, що чиновництво у XIX ст. фактично перетворилося на окремий прошарок населення. Перетворення це почалося ще у першій половині XVIII ст., причому на російських землях. Українські службовці долучилися до цього процесу лише з періоду реформ Катерини II. Але рис стану чиновництво стало набувати й через відповідну політику царського уряду у галузі освіти. Щоб не вишукувати постійно нові кадри для цивільної служби, держава все більше схилялася до ідеї спадковості приказної професії. Вже в указі 1721 р. йшлося про те, щоб «заснувати школу, де навчати піддячих їхній справі, куди б приказні люди

дітей своїх повинні були віддавати, також і з боку тих, хто побажає бути приказним» [837, с. 451-452]. Як бачимо, тут професія піддячих вже визнавалася їхнім обов'язком, але не виключно їхнім правом. Згодом діти приказних служителів ще більше прив'язувалися до справи їхніх батьків, коли діти відставних приказних служителів, якщо вони були здатні до служби (за віком і здібностями), призначалися до губернських і воєводських канцелярій, у тому числі й на території українських слобожанських територій. Малолітні діти залишалися при батьках, але відомості про них надсилалися до згадуваних канцелярій для того, щоб вони «з віком і за освітою відразу ж до приказних справ могли бути призначені» [852, с. 156-157].

До 1755 р. визріла своєрідна криза у чиновницькому апараті. З багатьох губерній надходили скарги про нестачу в канцеляріях приказних служителів з причини забирання їх у солдати. Аби уникнути цього, Сенат погодився повернути цих людей до канцелярій, але не розповсюдив дане правило на їхніх дітей. Хоча й останніх можна було залишати у цивільній службі якщо в канцеляріях збережеться нестача у чиновниках.

На нашу думку, саме у цей час, наприклад, на Слобожанщині могли почати з'являтися перші бажаючі служити у російських установах з числа незаможних козаків, духовенства, міщан і які при цьому мали необхідну освіту.

Іншим заходом з боку держави у цей час стало розпорядження «надалі, з цього часу, ... секретарських та інших нижчих приказного чину людей дітей їхніх, які не з дворян, до майбутнього розгляду ні в яку службу, крім приказної зовсім нікуди не призначати...» [987, с. 119-120].

Фактично відбувалося оформлення державної бюрократії як окремої соціальної групи, стану, до якої, хоча спочатку і в дуже незначній кількості долучалися й українські службовці. Можна навіть зробити висновки про те, що вже у середині XVIII ст. спільнота людей, які займалися цивільною службою, отримала всі характерні ознаки стану. Причому відбулося це під впливом нормативних актів про спеціальну освіту цивільних чиновників.

Але визначаючи службу метою освіти приватних осіб, держава повинна була викликати якийсь особистий стимул, вказати на особисту користь в освіті для громадян. Зробити це було не важко саме при становому характері освіти. Кожен повинен вчитися для себе, щоб не потрапити до нижчої професії, тобто до нижчого стану. Дослідник історії освіти Пекарський, аналізуючи державні заходи у цій галузі в XVIII ст. говорить, що «при розгляді цих пропозицій неважко помітити, що в них у першу чергу виказувалася потреба в освічених людях для обіймання різноманітних посад у державі, і що в цих людях відчувалася тоді велика нестача» (цитата за М. Владимирським-Будановим) [987, с. 145]. З приходом до влади Катерини II і розповсюдженням у державі (особливо у владних колах) ідей європейського Просвітництва «потреба в освічених людях» нікуди не поділася, а, скоріше, навіть стала ще більш гострою. Уряд та сама імператриця тепер, певною мірою, ідеалізували мету освіти, яка тепер повинна була нести народу т.зв. світло знань. Ця ідеалізація частково навіть відбилася у назвах навчальних закладів – наприклад, народні училища (щоправда, вони не мали нічого спільного з наданням освіти всьому народу, а лише окремим його представникам – з числа привілейованих). У катерининську епоху питання професійної освіти для майбутніх чиновників опинилося на другорядному плані (при цьому потреба у такій освіті значно зросла). Певною мірою ситуація змінилася за часів Олександра I та Миколи I. У цей період відбулося остаточне становлення системи загальної освіти й активно відбувалася розбудова професійної.

Фактично до останньої чверті XVIII ст. російська імперська політика здійснила низку спроб досягти певного рівня професійної підготовки цивільних чиновників через відповідну освіту. Але кількість таких чиновників ще не відповідала потребам самої держави. Сама ж професійна освіта не підкріплювалася попередньою загальною. Ще у середині XVIII ст. деякі державні діячі почали висловлювати думку про те, що до певного часу всі повинні навчатися однаково, не готуючись до служби.

З другої половини XVIII ст. в імперії починає активно збільшуватися кількість чиновників. Це стало однією з причин, що спонукали державу почати розбудову системи освіти, якої до цього часу фактично не існувало. Освіта була необхідною не лише для підняття загального інтелектуального рівня населення (під населенням здебільшого розуміємо представників дворянства, оскільки саме їм планувалося надати невідкладну освітню допомогу), але й для забезпечення державних установ Російської імперії всіх рівнів освіченими чиновниками.

У цей період серед багатьох державних діячів, які переймалися питанням розповсюдження освіти в державі, побутувала ідея, щоб службовими привілеями освіченим чиновникам привернути увагу молоді (у першу чергу дворян) до навчання. Певною мірою така думка була правильною, оскільки дворяни були звільнені від обов'язкової державної служби (як військової, так і цивільної), але бюрократичний апарат дедалі більше потребував чиновників.

Одним з тих, хто ще у період правління імператриці Єлизавети чи не найбільше переймався питанням організації освіти в імперії був граф І.І. Шувалов. Цей діяч відомий як один з ініціаторів створення Московського університету, союзник ідеї К.Г. Розумовського про створення університету в м. Батурин. Але слід зауважити, що основна маса цих починань І.І. Шувалова пояснюється, перш за все, його хвилюванням за долю саме дворянства та місце цієї верстви у процесі отримання освіти. Намагався він також захищати право дворянина, який отримав освіту, на додаткові привілеї (у першу чергу службові).

У державі на той момент була недостатня кількість навчальних закладів, а більшість тих, що існували, знаходилися у незадовільному стані. Певним виключенням були українські землі, хоча й там не всі заклади освіти відповідали необхідним вимогам.

Дивлячись на це, саме І. Шувалов і запропонував заснувати у великих містах гімназії, а у малих – школи писемності, в яких повинні були готувати до вступу в гімназію. Після закінчення гімназичного курсу молодь повинна була переходити до кадетських корпусів чи до університету, щоб по закінченні останніх вступити на військову чи цивільну службу. Щоправда кінцевий

результат своїх зусиль І.І. Шувалов вбачав у тому, що дворяни будуть «використовувати здібні свої літа на корисне навчання, отримувати чини, що відповідають їхньому роду, й не будуть штрафовані негідним для дворянина покаранням» [1251, с. 16]. Фактично цей державний діяч захищав меркантильний інтерес дворянського стану, певною мірою навіть ігноруючи потребу імперії у професійно підготовлених кадрах для державної служби. У той же час саме І.І. Шувалов став одним з творців тієї основи (у вигляді навчальних закладів, але не ідеї, що виражала б державну необхідність у професіоналах-чиновниках), з якої пізніше сформується така система освіти, що зможе певною мірою задовольнити апетити держави в освічених чиновниках (частково – якісно, а частково – кількісно).

Сенат запропонував Шувалову зайнятися розробкою питання про облаштування та утримання запропонованих ним шкіл і гімназій [807, с. 564-565]. Граф, у свою чергу, звернувся до академіків з проханням висловити їхні думки з даної проблеми, зокрема про можливе розташування навчальних закладів та дисципліни, які слід було там викладати. Для викладання у гімназіях пропонувалися природне та міжнародне право, політика, інші юридичні дисципліни. Нижчу школу пропонувалося організувати таким чином, щоб вона готувала до вступу у гімназії. Також зверталася увага на необхідність підбору професійних педагогів. Як бачимо, пропонувалися досить позитивні зрушення у розвитку системи освіти Російської імперії, що у подальшому могли вплинути й на процес підготовки чиновників для державних структур. Але всі ці проекти і пропозиції не були належним чином систематизовані, багато питань залишалися відкритими (кількість предметів, що мали викладатися, штатний розклад навчальних закладів тощо). Тому вони й не були втілені у життя [1251, с. 19-20].

У цей час в російських губерніях починають відкриватися перші гімназії. Але їх було надто мало, вони були не в змозі забезпечити освіченими чиновниками державні установи у необхідній кількості, а якість освіти, що там надавалася, була вкрай низька. Так, державний діяч тієї епохи Г. Державін згадував: «Нас вчили тоді вірі без катехізису, мовам без граматики, числам і

вимірюванню без доказів, музиці без нот. Книг, крім духовних, майже ніяких не читали» [1251, с. 45-46].

На українських землях у цей час діяли декілька духовних навчальних закладів та відносно велика кількість сільських та т.зв. дячківських шкіл. Вони не надавали освіти, орієнтованої на потреби державної служби (такої у даний період ще, мабуть, і не могло бути), але робили більш високим загальний освітній рівень в цілому осіб, які там навчалися. Подібних шкіл у середині XVIII ст., наприклад, у Ніжинському полку налічувалося 217, Лубенському – 172, Чернігівському – 154, Переяславському – 119, Полтавському – 98, Прилуцькому – 69, Миргородському – 37. Причому більшість цих шкіл, за словами українського історика Г. Максимовича, на кінець XVIII ст. продовжувала функціонувати. Навчалися у них здебільшого діти козаків, у тому числі й представники старшинських родів. По завершенню навчання у цих закладах багато козацьких дітей вступало на службу писарями до сотенних та інших канцелярій, розпочинаючи таким чином свою чиновницьку кар'єру [1131, с. 139-141, 167]. А у період адміністративних реформ Катерини II ці ж люди переходили на службу до новостворених за російським зразком державних установ.

В епоху європейського Просвітництва, яке поширилося і на Російську імперію, актуальними стають питання реорганізації системи освіти в цілому, організації освітнього процесу у навчальних закладах різних типів, що створювалися по всій державі. Популярними стали просвітницькі ідеї європейських мислителів, особливо французьких, з багатьма з яких Катерина II особисто підтримувала відносини. Імператриця виношувала плани започаткувати народну освіту з перших років свого царювання. Але при цьому селянство та середні верстви населення до уваги не бралися. Фактично питання зводилося до того, аби підняти загальний розумовий рівень представників вищих соціальних груп, який був надзвичайно низьким. Дворянські діти часто виховувалися або кріпосними вчителями, або іноземними гувернерами [1072, с. 776].

Ще у 1758 р. уряд занепокоївся притоком французьких авантюристів і видав указ про обов'язкові іспити для кандидатів у домашні вчителі чи гувернери [1072,

с. 776]. Така ж проблема з домашніми вчителями була в усіх регіонах Російської імперії. Чисельні згадки про це знайшли широке відображення у літературних творах багатьох авторів кінця XVIII – початку XIX ст. Головний герой оповідання О.С. Пушкіна «Русский пелам», розповідаючи про свого батька, говорив, що той виховувався вдома до вісімнадцяти років учителем-французом і «крім французької орфографії, здається, нічого суттєво не знав» [1207, с. 381, 383]. Славнозвісний пушкінський Іван Петрович Белкін свою освіту отримав від сільського дячка [1205, с. 36].

У малоросійських містах Ромни та Глухів у 1781 р. існували французькі пансіони для дітей. Пізніше, у першій чверті XIX ст., іноземні пансіони значно поширилися по всій Лівобережній та Правобережній Україні. Так, відомо зокрема про існування трьох пансіонів у Києві, що були відкриті з дозволу органів суспільного нагляду [1030, с. 450-451].

М.І. Лазаревський (батько історика О.М. Лазаревського), який народився у 1786 р., залишив спогади про освіту кінця XVIII ст. Зокрема він писав, що в «тодішній час не було й помину про казенні училища у малоросійських містах. Єдине здається, в усій Малоросії існувало – в губ. м. Чернігові, під назвою народного училища, туди визначали дітей дворяни, які мали засоби чи мешкали поруч з Черніговом». Сам автор спогадів мешкав у м. Конотоп (Чернігівської губернії), де, за його словами, жив німець Грос, який виконував обов'язки домашнього вчителя у тамтешнього поміщика О.Д. Кандиби. Саме у цього німця і навчалися діти багатьох конотопських дворян (Коропчевських, Драгомирових, Лободиних, Єзучевських та ін.). Але й у Гроса не всі дворяни могли дозволити собі навчати своїх дітей. Говорячи про себе, М.І. Лазаревський писав, що його навчав грамоті дворовий служитель Г.П. Чернігівський, який умів «читати церковні книги, співати у церкві на крилосі та писати, що вважалося досить значущим для селянського побуту». При цьому сам мемуарист досить скептично говорив про свого «учителя», оскільки той і сам «вельми не гаразд знав грамоту, а про правописання та чистописання тоді й не мріяли».

Пізніше «з знаннями отриманими у описаних вище обсягах» М.І. Лазаревський у 1797 р. вступив на службу до Конотопського підкоморського суду (в 11-річному віці), де «мало займався службою, і більше жив вдома, як ще малоліток» [921, с. 64-65]. Трохи пізніше, у 1804 р він перейшов на службу до повітового суду, де служив практично усе своє життя на різних посадах – від канцелярського служителя до судді.

Повноцінної університетської освіти за часів Катерини II майже не існувало. Вже давно на той час працював Московський університет, але до нього вступали у середньому по 20 осіб на рік (до 1774 р.), а викладання до 1767 р. взагалі велося французькою та латинською мовами [1072, с. 775]. Незначна частина тих, хто навчався у цьому закладі, були вихідці з українського шляхетства. З 1768 р. публічні лекції у цьому університеті, зокрема з юридичних дисциплін, стали читатися російською мовою. Право викладалося за роботами деяких античних авторів, голандськими юридичними творами (наприклад, «*Cogrus juris civilis*»), використовувалися матеріали катерининських законодавчих комісій, деякі російські укази і, навіть, т.зв. Кормча книга [1294, с. 149]. Спеціальної літератури, пристосованої для викладання, не було. Хоча ідея розповсюдження науки в імперії, особливо юридичної, була досить популярною і неодноразово висловлювалася і в університетському середовищі, і на державному рівні, все ж суттєвих зрушень у розвитку освіти не відбувалося.

Деякі вчені відмічають, що у катерининську епоху навіть не робилося ніяких спроб створити нові університети [1072, с. 799]. Нам здається, що все ж деякі спроби у цьому напрямку мали місце. Слід хоча б згадати досить активні, але безрезультатні, намагання останнього українського гетьмана, графа Російської імперії К.Г. Розумовського заснувати університет у м. Батурин. У цих починаннях, як ми зазначали вище, він був підтриманий його близьким товаришем І.І. Шуваловим, який незадовго до цього брав участь у створенні Московського університету і хотів допомогти Розумовському у створенні такої ж установи для Малоросії. Проект Батуринського університету був складений Г.М. Тепловим у 1760 р., який використав для цього статuti німецьких університетів.

У проекті визначалися умови вступу до майбутнього навчального закладу, права та обов'язки ректора, викладачів, студентів. Так, учні Київської, Чернігівської, Переяславської, Белгородської шкіл та шкіл польських, які закінчили їх з добрими результатами, мали б право вступу до Батуринського університету [983, с. 261-262]. Але проект так і не був втілений у життя.

У 1785 р. необхідність відкриття нових університетів обговорювалася імператрицею з вищими сановниками держави (Потьомкіним та Завадовським). Під час цієї бесіди Катерина II високо оцінила здібності чиновників, які знаходилися на придворній службі і мали університетську освіту [978, с. 382]. Незабаром нею були розроблені плани створення університетів у Пскові, Чернігові, Пензі, Нижньому Новгороді, Катеринославі (причому, за словами російського історика Брікнера, останнє місто ще навіть не з'явилося, коли там було заплановано університет). Один з таких проектів для імператриці був складений самим Дідро, що, правда, як і інші проекти, залишився лише на папері [973, с. 617]. Намір заснувати університет у Катеринославі у Катерини II з'явився у 1787 р., але він також залишився нездійсненим [1176, с. 248-249].

Є. Кивлицький, говорячи про освітню підготовку на Слобожанщині у XVIII ст., вказує на існування тут «і школи вищого типу» – школа у с. Нові Водолаги, Харківський колегіум. Ще у 60-х роках XVIII ст. місцеве дворянство висловлювало побажання організувати університет у Сумах. Проект цей не був реалізований, натомість у Харківському колегіумі в 1768 р. були засновані додаткові класи для світського навчання.

Створення нижчих і середніх навчальних закладів також розпочалося, але протікало дуже повільно. Катерина II визнавала сама, що держава не може дати такому великому населенню освіти у спеціально для цього створених закладах [1072, с. 778]. Хоча ще у наказах Уложеної комісії до імператриці з'являлися попередження про те, що дворяни не зможуть служити державі, якщо остання не буде піклуватися про їхню освіту (про освіту для нижчих верств населення мова майже не йшла).

Ще під час роботи над «Установленням про губернії» Катерина II звернулася до проблеми освіти. За цим документом обов'язок відкривати училища повітового й губерньського рівнів покладался на прикази суспільного нагляду. А 5 серпня 1786 р. було прийнято Статут народних училищ, яким передбачалося створення двоступеневої системи безкоштовних народних училищ для усіх вільних верств населення – головних у губерньських містах і малих – у повітових. Статутом також визначалося коло предметів, які слід було викладати у зазначених закладах. У малих училищах навчали здебільшого читанню, письму, арифметиці, було тут релігійне й етичне виховання. У головних додавалися геометрія, архітектура, механіка, фізика, історія, географія, малювання та мови, необхідні в Росії (в українських губерніях це були латина та грецька мова) [1072, с. 788-789].

Такі училища стали активно відкривати у більшості губерній імперії, у тому числі прибалтійських і малоросійських. До 1792 р. функціонували вже 302 училища. А сучасний російський дослідник С. Бердишев називає 316 училищ, що з'явилися у кінці правління Катерини II [959, с. 201]. Наприклад, у 1793 р. в Катеринославі було засноване головне народне училище, яке у 1805 р. було реорганізоване на гімназію. Протягом 1805-1811 рр. у Катеринославській губернії з'явилися повітові училища: Катеринославське (1805), Новомосковське (1807), Олександрівське (1808), Бахмутське (1808), Павлоградське (1811) [1176, с. 248-249]. А у кінці XVIII ст. на Слобожанщині діяли т.зв. малі народні училища у Сумах, Охтирці, Ізюмі, Богодухові, Валках та Острогозьку [1037, с. 156-157].

Хоча й цих закладів не вистачало для потреб держави у комплектуванні бюрократичного апарату освіченими службовцями. В умовах, коли університетської освіти фактично не було, саме ці училища повинні були хоча б частково підготувати майбутніх чиновників для державної служби. Але, як видно з вищенаведеного переліку предметів, що там викладалися, такої підготовки не відбувалося. Найголовнішу роль тут повинні були відіграти юридичні дисципліни, але навіть мінімальні основи вітчизняного законодавства в училищах не викладалися.

Якщо говорити про осіб, обраних міською громадою на посади до міських установ (ратуша, магістрат), то тут поряд з проблемою професійної підготовки часто поставало ще й питання елементарної писемності. В Російській імперії ці питання не були повністю вирішені довгий час. Якщо службовець у міській установі й був грамотним (хоча маємо значну кількість прикладів і протилежного), то мова про якісь професійні навички не велася. Річ у тім, що на такі посади часто обиралися представники міщанства або купці, яким доступ до багатьох навчальних закладів (особливо вищих) довгий час був практично закритий або обмежений. Ця ситуація певною мірою вплинула на появу такого явища, коли на міські посади стали все частіше обирати представників дворянства.

Особливо гостро потреба в освічених чиновниках відчувалася у провінції, де на службу апріорі вступали особи, які не мали належної підготовки і не могли отримати професійні навички під час служби, оскільки частіше за все просто не мали, на кого орієнтуватися. Найкращими характеристиками чиновника цієї епохи були вміння якісно вести канцелярію (добрі писарські здібності) та особиста порядність. Професіоналізм до цих характеристик не відносився.

В останні роки правління Катерини II кількість осіб, які навчалися в університетах і гімназіях починає збільшуватися. Стала різко зростати навіть популярність випускників Московського університету при прийнятті їх на державну службу. Хоча класу й чину університет не надавав (це станеться дещо пізніше), але студентів, які закінчили повний курс навчання, залюбки приймали служити з чином 14-го класу. Таким чином, випускники цього закладу швидко знаходили собі місце у державних установах [1294, с. 271]. Хоча залишалися інші проблеми. О. Шафонський у кінці XVIII ст. також зазначав, що в Україні «зараз, за відсутністю ще необхідних гімназій та університетів, заможні дворяни утримують учителями іноземців, а інші віддають до Москви, Петербурга й інших місць до училищ, до кадетських різних корпусів, а деякі відряджують і до чужих країв...» [1293, с. 35].

Існувала ще низка проблем, що заважала набуттю професійних навичок особами, які повинні були отримати освіту. Це відсутність необхідної кількості професійно підготовлених педагогів. Небажання багатьох дворян віддавати своїх дітей у державні навчальні заклади, де вчилися всі підряд, без поділу на стани. Багато хто вважав, що для отримання місця у цивільній службі не треба нічого, крім гарного почерку. Часто на державну службу поспішали вступити ще до закінчення навчання. Дворянин, який недовчився, подаючи прохання про прийняття його на цивільну службу міг заявити, що «російській граматиці та писати частково вмю, але подальших наук не в змозі проходити й досягнувши повноліття, вже не можу мати про них поняття, а тому маю ревне бажання служити» [1145, с. 323].

Щодо забезпечення навчальних закладів у другій половині – кінці XVIII ст. професійними викладачами, то на українських землях це питання стояло не так гостро. Зокрема на Правобережжі вже давно діяли різноманітні навчальні заклади і викладалися дисципліни, що були більше зорієнтовані на практичне застосування їх, зокрема на державній службі (тут викладалися навіть юридичні дисципліни, знання з яких потім успішно використовувалися чиновниками). А до самих педагогів висувалися досить суворі службові вимоги – «Учитель повинен проникнутися впевненістю, що у вихованні все від нього залежить» [1107, с. 447-448].

У малоросійських губерніях ця проблема також була відчутна меншою мірою, ніж у великоросійських. Значна кількість випускників духовних навчальних закладів (особливо Київської академії, Чернігівського колегіуму, Харківської семінарії) ставали бажаними кандидатами на посади викладачів в інших навчальних закладах, причому по всій території імперії.

Окрім педагогічних чиновників відчувалася нестача чиновників у приказах суспільного нагляду для інспекції училищ. У різних регіонах імперії, зокрема в Остзейських провінціях, Малоросії, нова система освіти вводилася без урахування місцевих особливостей і традицій.

Такі поняття, як релігія, освіта та держава завжди були нерозривно пов'язані між собою. Дуже специфічним був їхній зв'язок у Російській імперії XVIII ст., коли держава являла собою могутнє утворення, релігія відігравала чи не найважливішу роль у житті суспільства, а освіта, вже будучи певним культурним феноменом, ще не усвідомлювалася таким ні суспільством, ні самою державою. Держава вже потребувала освічених людей (перш за все тих, хто міг би ефективно адмініструвати різні галузі суспільних відносин), але механізм, який допоміг би створити таких людей був відсутній – чітко сформованої системи освіти ще не було. У цей період вже існували й активно функціонували духовні навчальні заклади, на які і була покладена функція хоча б частково забезпечити державні установи, чисельність яких постійно зростала, підготовленими службовцями (тим більше, що спеціальних професійних вимог до цивільного чиновника тоді ще не висувалося).

Можна сказати, що великою мірою саме завдяки духовним навчальним закладам на державну службу у XVIII ст. потрапляли не лише представники дворянства, але й вихідці з інших станів, хоча це часто і відбувалося всупереч урядовій політиці.

Найдовше з усіх навчальних закладів імперії всестановий характер змогли зберегти т.зв. південно-західні школи. Київська духовна академія зберігала значення для українських земель всестанового університету (не зважаючи на досить потужну саме релігійну підготовку учнів) [986, 1228]. Те ж саме можна сказати й про Чернігівську та Переяславську семінарії, Харківський колегіум тощо [1066, с. 554-555]. Наприклад, у числі т.зв. різночинців, які прислали до Переяславської семінарії своїх дітей у перший рік її існування (1738) було 45 осіб і серед них згадуються такі звання, як осавули, сотники, старости, два компанійських полковники, компанійські козаки, але найбільше – міщани та посполиті [1169, с. 237]. У 1730-х роках Чернігівський колегіум навчав дітей духівництва та світського звання. При цьому кількість останніх значно переважала (див. таб.2.1). Навчання у цьому колегіумі велося трьома мовами – слов'янською, польською та латинською.

Таблиця 2.1

**Кількість учнів Чернігівського колегіуму з розподілом їх
за соціальними групами**

	1738/39	1739/40	1740/41	1741/42	1742/43	1743/44
Духівництво	67	90	85	85	89	105
Бунчукових козаків і старшин	12	23	30	27	25	38
Значкових козаків	27	22	19	17	11	12
Рядових козаків	24	12	26	15	26	37
Міщан	37	32	40	23	28	19
Посполитих	11	12	14	15	12	27
Вихідці з Польщі (не духовного звання)	24	22	40	29	22	29
Всього	202	213	254	202	213	267

Якою ж була участь українських духовних навчальних закладів Російської імперії XVIII ст. у професіоналізації державного бюрократичного апарату і яким чином слід оцінити їх внесок у цей процес?

Протягом майже всього XVIII ст., а особливо у першій його половині, особливе місце у галузі освіти в Російській імперії посідали різноманітні духовні навчальні заклади – академії, колегіуми, семінарії (оскільки інших було вкрай мало). Одним з найбільш значних таких закладів була Київська духовна академія. Її особливістю був той факт, що і в середині XVIII ст. навчання тут велося за тими ж принципами, що й у кінці попереднього XVII ст. У Київській духовній академії навчалася велика кількість людей. Цей заклад відносився до числа вищих.

Протягом першої половини XVIII ст. в усіх напрямках своєї діяльності він керувався рішеннями Київського митрополита [986, с. 13]. Він вирішував питання про призначення та звільнення викладачів і учнів, мав право суду над ними, мав зносини з громадськими й державними установами тощо. Дослідник Д. Вишневський, визначаючи та характеризуючи мету діяльності Київської академії, писав, що вона «не будучи спеціальним закладом, не готувала їх [своїх вихованців] до конкретного, точно визначеного становища чи служіння, а лише намагалася утримувати їх від небезпечних для їхнього православ'я навчання у латино-польських навчальних закладах» [986, с. 43]. Тому, як видно із зазначеного, до державної служби у цьому закладі (як і в інших подібних) готувати не бажали, але особа, яка отримала тут освіту була більш бажаним кандидатом на посаду у державній установі, ніж ті, що не мали освіти взагалі.

У Київську духовну академію приймалися всі бажаючі без виключення, незважаючи на соціальне походження. Єдиною вимогою було сповідання православ'я. При цьому, незважаючи на церковне спрямування закладу, дітей священослужителів тут навчалася близько третини, всі інші були представниками інших станів. Згодом таке співвідношення зміниться. Вихованці академії з числа незаможних (а їх тут навчалася доволі багато) не могли себе часто навіть прогодувати. Витрачаючи багато часу на те, щоб забезпечити себе самим необхідним, вони менше часу присвячували навчанню. Це негативно відбивалося на якості здобутої ними освіти [986, с. 84, 94-95].

Сильна підготовка вихованців академії з латинської мови надавала їм можливість служити перекладачами у державних установах. Але якщо говорити про такі галузі знань, як географія, історія і т.п., то учні академії ознайомлювалися з ними «не стільки для отримання позитивних відомостей з різних галузей знання, скільки для запасу матеріалів для прикраси мовлення та зовнішнього блиску піітико-риторичних творів» [986, с. 107-108, 173].

Багато випускників Київської духовної академії продовжували свою кар'єру як православні церковнослужителі. Але інших учнів у першій половині XVIII ст. залюбки брали на службу в різних регіонах Російської імперії до державних

установ, особливо цивільних [986, с. 299]. Навіть Московська академія і Харківський колегіум, утримання яких було на більш високому рівні, ніж Київської академії, не давали такої кількості чиновників для імперії.

У другій половині XVIII ст. Київська духовна академія залишалася всестановим закладом. Але дії уряду призвели до відтоку світських осіб з академії до інших, новоутворених навчальних закладів (зокрема Московського університету). Тепер тут поступово зростала кількість учнів – вихідців з числа духівництва [1228, с. 197]. Як наслідок, це відбилося і на зменшенні кількості випускників, які йшли звідти на цивільну державну службу. Але академія продовжувала постачати своїх випускників на т.зв. світську службу до канцелярій, духовних правлінь та інших установ. На державну службу часто бажали потрапити і вихідці з духівництва. При цьому траплялися складнощі із виходом з духовного звання. У таких випадках деякі особи вдавалися до різних махінацій і часто відпускалися на державну службу начебто з причини хвороби. На чиновницькі посади учні академії приймалися не лише у Київській губернії, але й у більш віддалених куточках імперії. Так, у 1790 р. 16 учнів погодилися вступити на приказну службу аж у Симбірському намісництві [1228, с. 205-206]. Дехто виявляв бажання вступити і на військову службу. Багатьох вихованців забирали на викладацькі посади (до Московського університету, а особливо народних училищ, що з'являлися по всій імперії у кінці XVIII ст. та для медичної діяльності.

Таким чином, Київська духовна академія відіграла значну роль у забезпеченні не лише деяких державних установ освіченими кадрами, але і вплинула на сам процес побудови системи освіти, який більш активно розпочався з другої половини XVIII ст. У першій половині цього ж століття цей заклад був чи не єдиним представником вченості по всій імперії. Звідси вийшли такі видатні державні діячі та високопоставлені чиновники, як Микола та Іван Бантиш-Каменські, граф П. Завадовський, В. Рубан, князь О. Безбородько та багато інших. З другої половини XVIII ст. роль академії у підготовці учнів до державної служби поступово зменшується, а ще пізніше, у кінці царювання Олександра I вона

великою мірою втрачає своє значення і практично перестає поставляти людей на цивільну державну службу [1228, с. 217-218].

Незважаючи на значну кількість духовних шкіл в імперії, проблемним було навчання у цих закладах дітей саме духівництва. У першій половині XVIII ст. велика кількість священницьких дітей не бажала навчатися. Уряд запровадив жорсткі примусові міри, внаслідок яких осіб духовного звання, які уникали навчання, виключали з їхнього стану або забирали у солдати. Це стало серйозною причиною для дітей священослужителів змінити своє відношення до освіти. У 1737 р., щоб духовні школи не стали місцем лише формального перебування таких осіб з метою уникнути служби, уряд прийняв рішення зобов'язати кожного учня через три роки після вступу до навчального закладу скласти іспит у присутності архієрея та губернатора. Останні вирішували, на яку службу слід приймати учня, який успішно склав іспит, – духовну чи цивільну. Щоправда це рішення більше стосувалося великоросійських територій, оскільки у Малоросії та на землях Війська Донського практично не існувало спадкового духовного стану – більшість церковників та дітей духівництва значилися у козацькому званні.

На українських землях активно діяв Харківський колегіум, який із самих своїх початків мав на меті надання освіти не лише дітям священників, але й дворянам Слобідської України. У 1765 р. навіть за наказом імператриці колегіум був укомплектований спеціальними світськими класами для навчання дворянських дітей. Щоправда підготовка тут також не була орієнтована на потребу держави у цивільних чиновниках. Освіта, що тут надавалася, піднімала загальний рівень освіченості дворян і частково могла знадобитися їм на військовій службі, дуже популярній серед цієї верстви (тут вивчалися інженерія, артилерія та геодезія) [1066, с. 555].

Продовжуючи тему значення духовних навчальних закладів для забезпечення держави чиновниками, відмітимо, що практично в усіх школах для духівництва (семінаріях, колегіумах, академіях) було завжди багато учнів. Як ми вже зазначали, це були діти не лише священослужителів, але й представників інших станів. У другій половині XVIII ст. цим навчальним закладам була

притаманна одна особливість. Вона полягала у тому, що багато учнів виходило з цих закладів ще до закінчення повного курсу навчання. Причини цього були різні, але частина таких недонавчених осіб йшла на цивільну службу, у першу чергу до канцелярій, які тоді дуже потребували писарів, та до духовних консисторій, де з 1764 р. усі канцелярські посади повинні були заміщуватися особами не духовного звання [1066, с. 587-588]. Семінаристи, яких виключали з духовних навчальних закладів, інколи, йдучи на державну службу, досить оригінально обгрунтовували своє бажання служити державі. Вони навіть інколи зазначали у заявах, що «за слабкістю мого здоров'я та деяких понять виключений з духовного училища, але тепер, виправившись у здоров'ї, маю бажання продовжити статську службу у канцелярії губернського правління» [1145, с. 323]. На цивільній службі такі канцеляристи нерідко надовго не затримувалися.

І це відбувалося в час, коли бюрократичний апарат імперії активно зростав і держава потребувала освічених чиновників. З іншого боку, коли повноцінної системи загальної освіти ще фактично не було, не говорячи вже про професійну (де б готували саме для цивільної служби), такі «недоучки» певною мірою рятували ситуацію, займаючи писарські та деякі інші посади в державних установах.

У той же час саме духовне керівництво цих навчальних закладів було противником вступу їхніх вихованців на державну службу. Наприклад, деякі державні установи та навчальні заклади замовляли до себе на службу чи на навчання кращих вихованців духовних навчальних закладів. При цьому духовне керівництво часто ігнорувало такі замовлення, відправляючи замість кращих учнів тих, які були менш здібними. Хоча у період правління Катерини II такі замовлення-виклики стали досить частими, оскільки уряд терміново потребував людей для наповнення посад, що з'являлися у новостворених цивільних установах або діяли у старих реорганізованих канцеляріях. Але були й виключення і дехто із верховних пастирів усе ж розумів необхідність поповнювати державний апарат новими кадрами і допомагав цьому процесу. Так, митрополит Петербурзький Гавриїл надавав можливість студентам Петербурзької

духовної академії вільно вступати на цивільну службу. Деяким з них він навіть призначав більш легкі у вивченні дисципліни, аби їм було легше знайти собі у майбутньому місце для служби, маючи добрий атестат [1066, с. 601-603].

Велика кількість учнів духовних академій, семінарій, колегіумів, як ми зазначали вище, були вихідцями зі стану духівництва. В останній третині XVIII ст. уряд поставив умову перед тими з них, хто бажав вступити на цивільну службу – для вступу на таку службу вони повинні були вийти з духовного звання (на це вже потрібен був особливий дозвіл Синоду).

Трохи пізніше, після «Установлення про губернії» (1775 р.) і відкриття намісництв, з'явилася потреба у величезній кількості здібних молодих осіб для наповнення нових т.зв. присутственних місць. Найпершими кандидатами на нові канцелярські посади стали саме учні духовних навчальних закладів. Але оскільки звільнення їх у світське звання здійснювалося через Синод і супроводжувалося тривалою процедурою, це викликало низку ускладнень у намісництвах і губерніях. Тоді на початку 1779 р. з'явився указ, за яким «зайвих дітей духовенства» дозволялося приймати на канцелярську службу з погодження лише єпархіальних архієреїв. Але самим архієреям дозволялося відпускати у канцелярії семінаристів лише т.зв. «риторичного класу» (тобто осіб, які закінчили тільки нижчі класи духовних закладів, де вони вивчали риторику).

Як наслідок, багато семінаристів відразу пішли на канцелярську службу, де, крім вміння писати, більше нічого не вимагалось. У цей час у списках учнів духовних академій і семінарій поруч з їхніми прізвищами часто зустрічалися помітки «вибув до світської команди» (тобто залишив навчання і вступив на цивільну державну службу) [1066, с. 604-605].

Також слід зазначити, що і різні навчальні заклади кінця XVIII ст. набирали багатьох студентів і викладачів саме з числа учнів українських семінарій і академій. Щодо викладачів, то чи не найбільше їх набиралося саме з Київської духовної академії. Основна причина – велика кількість осіб, які в ній навчалися, внаслідок чого вибір кандидатів був більшим, і відносно непогана підготовка для того часу. Наприклад, Петербурзька вчительська семінарія протягом 1786-1801

рр. підготувала на учительські посади лише 275 осіб (а за весь час до 1786 р. – 150) [992, с. 56].

Пізніше, за царювання Павла I, вихід зі стану духівництва з метою вступу на цивільну службу був ускладнений, але вже з приходом до влади Олександра I дія указу 1779 р. була відновлена.

З кінця XVIII ст. роль духовних навчальних закладів у процесі підготовки освічених кадрів для чиновницького апарату Російської імперії падає. Це було пов'язано із запровадженням нової системи освіти, перетворенням імперії на «добре впорядковану державу» (внаслідок реформ Катерини II) та поширенням ідеології Просвітництва. Саме світська освіта ставала тепер основою для навчання [1135, с. 75].

Фактично протягом майже всього XVIII ст. імперський уряд задовольняв свої апетити щодо освічених чиновників великою мірою за рахунок церковних навчальних закладів. З підвищенням вимог до професійних вмінь державних службовців постало й питання про спеціальну освіту (або хоча б таку, що могла дати набір мінімальних знань, необхідних на службі). Оскільки у духовних закладах освіти набір дисциплін був досить консервативним, то виконати поставлені завдання могли тільки світські навчальні заклади. З цього моменту (кінець XVIII – початок XIX ст.) постачання службовців до цивільних державних установ з духовних шкіл помітно уповільнюється.

Протягом XVIII ст., особливо у першій його половині, російський імперський уряд, розподіляючи усе населення держави за класами, формував з них замкнуті спадкові соціальні групи – стани. Духовна освіта фактично була всестановою, а метою її була підготовка, перш за все, до духовної служби. Державу це, певною мірою, непокоїло, оскільки вона не могла дозволити собі спокійно реагувати на вступ до духовного звання осіб т.зв. податних станів [1066, с. 290-291]. Такий стан речей, по-перше, – сприяв появі низки державних розпоряджень, що обмежували доступ до лав духівництва осіб інших станів; по-друге, – поставив завдання (знову ж таки на державному рівні) використання в імперських інтересах людей, які навчалися в освітніх закладах для духовних осіб,

не відносячись до числа останніх. Таким чином, великою мірою саме завдяки духовним навчальним закладам на державну службу потрапляли не лише представники дворянства, але й вихідці з інших станів, хоча це і відбувалося всупереч побажанням уряду. Найдовше з усіх навчальних закладів імперії всестановий характер змогли зберегти південно-західні школи. Київська духовна академія зберігала значення для українських земель всестанового університету (не зважаючи на досить потужну саме релігійну підготовку учнів). Те ж саме можна сказати й про Чернігівську та Переяславську семінарії, Харківський колегіум тощо [1066, с. 554-555].

За часів правління Катерини II почався активний наступ на права і привілеї духівництва по всій державі. Зокрема були зроблені кроки й у напрямку остаточної ліквідації української церковної автономії. При цьому самодержавство ще певний час продовжувало користуватися плодами роботи духовних навчальних закладів, значення яких також стало зменшуватися. Навіть та ж Київська академія, де могли отримати освіту представники всіх соціальних груп, «була перетворена на стандартну імперську семінарію» [1092, с. 130].

Таким чином, початки побудови системи освіти протягом катерининської доби на державному рівні були покладені. Але це ще не могло позитивно позначитися на спробах професіоналізувати бюрократичний апарат імперії. На кінець XVIII ст. потреба у якісній освіті ще не визріла у російському суспільстві, уряд потребував її лише для підготовки цивільних чиновників. Дворяни у період розквіту їхніх вольностей не бажали пов'язувати службу з дипломом про освіту. Проблеми у вищій освіті, у свою чергу, були тісно пов'язані з відсутністю правильної організації середньої освіти і необхідної кількості вищих навчальних закладів. А духовні та військові заклади не могли повноцінно її замінити [1145, с. 312-313]. У той же час навчальні заклади, що функціонували на ліво- та правобережних українських землях у цей період стали для російського уряду певною альтернативою, оскільки, організовані більше за європейськими зразками та маючи досить велику кількість вихованців (згодом випускників), вони частково забезпечували потреби держави в освічених чиновниках. Важливу роль при цьому

відіграли саме духовні навчальні заклади. Саме вони протягом XVIII ст. і частково на початку XIX ст. були основним джерелом постачання до державних органів влади й управління якщо не професійних чиновників, то, хоча б, краще підготовлених до державної служби, ніж будь-хто інший.

Попередник Олександра I, імператор Павло I не встиг приділити достатньої уваги розбудові системи освіти. Хоча саме йому належить ідея заснування Дерптського університету, а на практиці вона була реалізована тільки Олександром I [1294, с. 287]. У цей же період князь Голіцин клопотав перед Павлом I, щоб той дозволив найбільш успішних випускників нагороджувати при їх вступі на державну службу обер-офіцерськими чинами. Це міг бути дуже важливий крок у напрямку заохочення осіб, які навчалися, при вступі їх на державну службу. Але ця ідея не була підтримана імператором [1294, с. 294]. Саме з часів Павла I мета освіти визначалася наступним чином – з часом отримати людей більше пристосованих і до військової, і до цивільної служби, але не до стану, який відрізняє вчену людину [1145, с. 343].

Проблема підготовки молоді до державної служби за царювання Олександра I залишалася актуальною. Основною метою освіти у цей період було «засобами кращих навчальних книг запровадити постійну та рятівну згоду між вірою, поведінкою й розумом», тобто між релігійною свідомістю, розумовою освітою й політичним порядком [1087, с. 297]. Фактично Олександр I намагався створити таких чиновників, які були б здатні змусити працювати новий державний апарат. А нова, розширена система освіти повинна була підготувати людей, здатних служити у такій адміністрації. Саме приклад Європи показував, що для отримання місця в адміністрації необхідна університетська освіта або здача відповідних екзаменів для вступу на цивільну службу. Навіть Попередні правила народної освіти від 24 січня 1803 р. закріплювали норми, згідно з якими в жодній губернії через п'ять років після утворення в окрузі, до якої та належить, училищ ніхто не буде прийнятий на державну службу, не отримавши необхідної освіти [873, с. 437-442]. При цьому саме дворянство відгукнулося на цей документ

найбільш пасивно. Ця соціальна група не бажала витратити час на навчання, а мріяла лише про високі чини.

Після утворення міністерств, зокрема Міністерства народної освіти, починає активно розбудовуватися система освіти. Згідно з Попередніми правилами народної освіти всі навчальні заклади імперії стали відноситися до шести учбових округів: Московського, Санкт-Петербурзького, Казанського, Харківського, Дерптського та Віленського. У кожному окрузі повинен був діяти один університет і училища кількох губерній, схожих між собою за місцевими ознаками. У тих округах, де не було університетів, пропонувалося їх заснувати (у Санкт-Петербурзі, Харкові, Казані) [992, с. 90]. Створювалися університети: у 1802 р. – Дерптський, 1803 р. – Віленський, 1804-1805 рр. – Казанський і Харківський, 1804 р. – Педагогічний інститут (з 1819 р. – Санкт-Петербурзький університет) [979, с. 11]. З 1804 р. університети були поставлені на чолі освітньої справи у навчальних округах. Ці установи підпорядковувалися адміністративно вищому керівництву (Комітет міністрів, Міністерство народної освіти тощо) [1100, с. 228].

Серед новостворених університетів на українських землях знаходився лише один – Харківський. Але учбовий округ, центром якого був цей заклад, був чи не найбільшим за кількістю навчальних закладів та осіб, які в них навчалися (сам округ охоплював території не тільки українських губерній, але й виходив далеко за їх межі).

Важливим кроком на шляху забезпечення університетів професійними кадрами став указ від 11 січня 1811 р., де йшлося про те, що «Студенти, Кандидати, Лектори, Магістри, Доктори, Ад'юнкти, Ординарні й Екстраординарні Професори й Академіки, у Російських навчальних закладах, які дійсно служать і отримали класи, за учбовим порядком їм призначені, доки вони залишаються на навчальній службі, підвищуються у чинах до Статських Радників за заслугами й не підлягають іспитам, в Указі 6 Серпня 1809 року для цивільних чиновників призначеним» [1294, с. 400]. Цей документ фактично заохочував до викладацької діяльності, яка теж відносилася до державної служби. Можемо навіть зазначити,

що професіоналізація викладацьких кадрів була складовою процесу професіоналізації всього чиновницького апарату.

Перші роки діяльності університетів були не дуже вдалимими. Кількість бажаючих навчатися тут була відносно невеликою (у перше десятиліття університети налічували лише по декілька десятків слухачів). Це пояснювалося тим, що дворянство надавало перевагу спеціальним навчальним закладам для військової служби (вона була більш популярною, ніж цивільна). А для тих, хто був готовий піти на цивільну службу, достатньо було пройти особливі спрощені курси [1145, с. 339].

Не всі розуміли необхідність відкриття університетів на початку XIX ст. були такі, що вважали за достатнє мати ліцеї та гімназії для того, щоб готувати майбутніх чиновників до цивільної служби. Це свідчить про нерозуміння важливого значення забезпечення освіченими службовцями бюрократичного апарату у першій чверті XIX ст., про застарілі уявлення про те, що чиновник – це сумлінний, охайний писар (чи, скоріше, переписувач), якому достатньо лише правильно скласти документ, а не знавець законів і службової процедури; професійний виконавець і захисник державних інтересів. Навіть деякі дослідники історії освіти у Російській імперії початку XIX ст. стверджували, що «для початкової служби не тільки по адміністрації, але й по судовій частині, спеціальної підготовки не потрібно було [підкреслення наше – С.Д.], а чиновники 9-го і 6-го класів, які намагалися отримати чини колезького асесора та статського радника, мали повну до того можливість слухаючи спеціальні для них курси» [1012, с. 1-2].

Правила народної освіти також передбачали створення не лише університетів, але й гімназій, повітових та приходських училищ. Ці заклади починають активно створюватися на українських землях, і створювати певну конкуренцію існуючим тут духовним освітнім установам.

Будова самої системи освіти стала більш чітко сформованою, але її внутрішнє наповнення поки що не давало можливості поставити на «конвейер» масовий випуск освічених бюрократів. Це було пов'язано, у першу чергу, з

низьким рівнем організації системи освіти в цілому. А з цього випливали й такі проблеми (деякі з них продовжували існувати вже досить довгий час), як нестача професійних педагогічних кадрів, низька якість освіти, її становий характер, не завжди достатня мотивація для отримання освіти. Та все ж слід відмітити, що у цей же період здійснювалися успішні спроби вирішення зазначених проблем.

Як і в період правління попередників Олександра I, залишалася невирішеною проблема викладацьких кадрів у новостворених навчальних закладах. Для окремих російських округів були створені такі заклади, що частково вирішували вказану проблему. Це Академічна гімназія при Московському університеті, що повинна була «стати розсадником вчених чиновників Округу для того, щоб успішніше розповсюджувати знання у Гімназіях». У 1803 р. відкрито учительську гімназію у Санкт-Петербурзі, яку вже наступного року перейменували на Педагогічний інститут [1294, с. 4-5]. Але подібні заклади не були здатні забезпечити у повній мірі педагогічними кадрами навіть свої округи. Як і раніше, на посади педагогів продовжували не рідко запрошувати вихідців з українських губерній, які закінчили Київську духовну академію або інші подібні заклади.

Навчальні заклади, що функціонували в українських губерніях, менше відчували нестачу у педагогах, оскільки велика кількість випускників духовних та інших навчальних закладів (інколи навіть закордонних) залюбки йшла на службу по відомству народної освіти.

За рекомендацією Сперанського Олександр I 6 серпня 1809 р. видав указ про екзамен. Згідно з ним умовою для отримання чину VIII класу на цивільній службі було складання іспиту при університеті. Ця ж вимога висувалася і до просування до важливих державних посад, і до можливості отримання потомственого дворянства (через службу). Екзамен містив перевірку знань з таких предметів, як словесність, юриспруденція, історія, математика і фізика. По юридичному напрямку на екзамені перевірялися знання з природнього, римського, приватного, кримінального права, державної економіки [1265, с. 99]. Для того, щоб полегшити дворянам виконання указу про екзамен, при деяких

університетах започатковувалися курси, що тривали з травня до жовтня. На них викладалися філософія, риторика, історія, римське право, державна економія, статистика, математика і фізика.

Не дивлячись на укази імператора про екзамени, приток дворян до університетів практично не збільшився [1265, с. 101]. Ще 10 листопада 1811 р. вийшов царський указ, що стосувався студентів з податних станів. Згідно з ним виключати таких осіб з окладу дозволялося не раніше, ніж після закінчення повного університетського курсу, оскільки сам факт вступу до університету податних осіб «не надає ще вітчизні члена, освіченого, як Ми того бажаємо» [1294, с. 401].

Багато дворянських дітей зараховувалися на цивільну службу у дуже юному віці, щоб встигнути вислужити максимально можливі чини. Але у таких випадках годі було говорити про будь-яку освіту цих молодих людей, особливо спеціальну. Зокрема М. Лазаревський у своїх спогадах вказував на те, що на початку ХІХ ст. малоросійські чиновники часто підробляли метричні свідоцтва своїх дітей, дописуючи їм додаткові роки і влаштовуючи на державну службу у надто молодому віці. Говорячи про сина одного письменника канцелярії конотопського маршала дворянства, М. Лазаревський писав, що той вже мав чин титулярного радника у віці, коли дійсна служба лише повинна починатися [921, с. 72-73].

Аби відмовити дворян від раннього вступу на службу, урядом були введені нові стимули до університетського навчання. Указом 1822 р. був підвищений чиновницький ранг, який отримували випускники університетів [1265, с. 113; 1061, с. 157].

У першій чверті ХІХ ст. урядом була здійснена перша спроба ввести систематичну юридичну освіту. Проект спеціального юридичного училища з'явився ще у 1801 р. Вище училище правознавства було відкрите лише у 1806 р. Але проіснувало воно недовго (до 1816 р.) і було не в змозі забезпечити потреби держави в освічених чиновниках [1061, с. 154]. Вихідці з українських земель до нього майже не потрапляли.

Вищих навчальних закладів в імперії було мало і на початку XIX ст. жоден з них не відрізнявся великою кількістю студентів. Переважаюча більшість кандидатів на державні посади з числа таких, що мали освіту, здобували її у гімназіях, повітових чи навіть приходських училищах. Тому у першій чверті XIX ст. уряд став більше уваги приділяти саме подібним закладам. Стали навіть створюватися спеціальні училища для майбутніх державних службовців. Так, щоб забезпечити кадрами у державних установах посади писарів, створювалися спеціальні Відділення для вихованців приказів суспільного нагляду, де вони проходили відповідну підготовку. 1 та 2 листопада 1825 р. такі відділення були відкриті в російському місті Ярославль та українському – Полтава. На навчання до кожного з них було направлено по 50 вихованців означених приказів [861, с. 466].

У 1805 р. брат покійного князя А. Безбородька граф Ілля Безбородько звернувся до імператора з проханням «заснувати у Малоросії на рахунок цієї пожертви [маються на увазі кошти, які заповів після своєї смерті князь А. Безбородько на утримання різних т.зв. богоугідних установ – С.Д.] Училище вищих Наук, якого тут ще не існує й від якого можна очікувати великої користі, як для всіх, так особливо для тих незаможних Дворян й інших станів молодих людей, які по бідності своїй не можуть мати достатньо засобів до освіти своєї, та яким, з заснуванням цього закладу, відкритися може нова можливість до приготування себе на службу Вашої Імператорської Величності» [575, с. 1142]. На утримання цього закладу І. Безбородько виділяв 81920 руб. і протягом семи років обіцяв сплачувати по 20 тис. руб. з капіталу свого брата (це були умови заповіту). Зі свого особистого капіталу він зобов'язався сплачувати на утримання училища 15 тис. руб. щорічно. Імператор наклав схвальну резолюцію на це прохання і надав цьому училищу статус гімназії (указ від 29 липня 1805 р.).

16 грудня 1805 р. статус гімназії отримало також Новгород-Сіверське народне училище [660, с. 1303-1304].

Гімназична підготовка початку XIX ст. була ще недосконалою і не відповідала потребам часу. Міністр народної освіти граф О. Розумовський у 1812

р. говорив, що «не кожен має можливість продовжувати в університеті» і тому саме гімназія повинна була дати завершений курс знань, необхідних для розвитку та майбутньої служби. Вже у перші роки правління Олександра I до гімназичної програми було включено низку університетських дисциплін [1145, с. 341-342]. У цей період, йдучи на поступки дворянству, щоб зацікавити віддавати їхніх дітей на навчання, у деяких гімназіях навіть вводилися такі дисципліни, як французька мова, фехтування, танці замість тих, що могли знадобитися на майбутній цивільній службі (щоправда і така практика не завжди спрацьовувала).

Щодо провінційних навчальних закладів, то їхній учнівський склад став досить демократичним. Оскільки дворяни не бажали віддавати сюди своїх дітей, то до них було легше потрапити дітям різночинців, а інколи навіть селян, незважаючи навіть на те, що це не завжди дозволялося законом. Певною мірою це зіграло позитивну роль у справі розповсюдження освіти на інші верстви населення [1100, с. 229-230]. А це у свою чергу позитивно вплинуло у подальшому на комплектування освіченими чиновниками (хоча вже й різноманітними за соціальною приналежністю) державних установ імперії (здебільшого нижчих інстанцій). З іншого боку коло предметів, що вивчалися в провінційних навчальних закладах, зокрема у повітових училищах, було доволі обмеженим і впливало лише на рівень загальної грамотності особи, не готуючи при цьому професіонала для державної служби.

У цей час радник імператора М. Сперанський намагався відстоювати ідею, згідно з якою на вищій щабель у державному апараті повинні ставитися люди, які цього заслужили завдяки своїм освіті та старанності, а не походженню. Він навіть особисто покровительствував таким особам, влаштовуючи їх на важливі державні посади. Такі погляди видатного державного діяча дуже непокоїли дворянство, виразником тривоги якого став відомий історик М. Карамзін. Карамзін стверджував, що вибір чиновників з дворян (особливо заможних) принесе державі більше користі, оскільки вони можуть обійтись без грошової винагороди за службу. У той же час він розумів, що для якісної служби потрібні освічені чиновники, а тому слід було підвищувати освітній рівень дворянства.

В цілому процес бюрократизації у країні перебував у безпосередній залежності від позиції дворянства. Фактично, на думку американського дослідника Р. Вортмана, якщо дворянство не йшло назустріч намаганням монарха підняти професійний рівень бюрократичного апарату, то залишалися два шляхи вирішення цієї проблеми: створення недворянського за соціальним складом управлінського апарату або відмова від абсолютистських поглядів, за допомогою яких влада стверджувала свою зверхність [1265, с. 104]. Обидва варіанти навряд чи могли зацікавити уряд імперії.

Дворянство цього періоду, у тому числі й українське, продовжувало активно користуватися домашнім вихованням, не бажаючи віддавати своїх дітей до погано керованих державних навчальних закладів. Якісна освіта продовжувала бути рідкістю і дозволити її могли заможні дворяни та представники вищого чиновництва. Професор історії Шиман, посилаючись на спогади відомого російського хірурга та педагога Пирогова, говорить про те, що в роки правління Олександра I культурна частина суспільства розпалася на два табори. Перший, вищий, який володів усіма засобами до освіти, але за своїм статусом та менталітетом не був налаштований на справжню наукову роботу і не відчував потреби у національній науковій літературі або перекладній іноземній. Другий, нижчий, що «набирався майже виключно з пролетаріату» (у даному випадку під пролетаріатом розумілося дрібне зубожіле дворянство), навіть якщо і бажав отримати якісну освіту, не міг цього зробити з причин відсутності належної літератури рідною мовою, дороговизни навчання і т.п. [1298, с. 80].

У цей період залишалася невирішеною проблема освіти чиновників, обраних міською громадою на посади до міських установ з числа міщан та купецтва. 30 червня 1822 р. навіть було видано указ Сената «Про прикладання іменних печаток до актів неписемними Членами Магістратів і Ратуш». У цьому документі було вказано, щоб «обрані міською громадою на посади по Магістратах, Ратушах й тому подібні, громадяни неписемні, не довіряли нікому за себе підписувати ніяких актів Присутствених місць, а замість підпису прикладали іменні свої печатки...». Причиною такому рішенню послужив прецедент у

Сосницькій городській ратуші Чернігівської губернії, де чиновник цієї установи (займав посаду секретаря) губернський секретар Фіалковський завірив своїм підписом паспорт замість неграмотного ратмана та ще й без відома інших членів ратуші. Фактично це призвело до підробки паспорта [751, с. 313-314]. Як бачимо, елементарна неписьменність особи, яка виконувала певну державну функцію, призвела не лише до неякісного виконання нею обов'язків, але й могла стати причиною незаконних вчинків з боку інших осіб, у тому числі колег-чиновників.

Все ж отримання освіти у першій чверті XIX ст. стало явищем більш системним, ніж у попередні періоди. При прийнятті на державну службу (крім військової) вимагалися три основних документи – довідка від предводителя дворянства про дворянське походження, метричний запис про народження та атестат або свідоцтво про освіту. Останні видавалися закладом, де навчався майбутній чиновник. Тут зазначалося скільки провчився учень у цьому закладі, які предмети він вивчав і з якою успішністю, яку мав поведінку. В цих документах обов'язково містилася інформація про те, що учень «закінчив повний курс навчання» чи неповний. Це пояснюється тим, що повний курс давав згадуване вище пільгове право почати службу з більш високого чину за Табеллю про ранги, ніж особам, які недовчилися до кінця. Атестат чи свідоцтво завірялися печаткою навчального закладу і підписами директора або наглядачів закладу та кількох викладачів. З цих документів робилися копії, що залишалися в установі, куди особа приймалася на службу, а оригінали поверталися власнику. Таким чином, практично в усіх архівних фондах державних установ цього періоду можна зустріти документи про освіту службовців цих установ.

Незважаючи на начебто відносно позитивні зрушення в освітній галузі в цілому, призначення навчальних закладів часів Олександра I не відповідало тим вимогам, дотримання яких могло б вирішити проблему забезпечення державного бюрократичного апарату освіченими професіоналами. Навіть університети відігравали роль не просто вищих навчальних закладів, але були при цьому ще й фактично адміністративно-освітніми установами.

Але в цей період умови для розвитку системи освіти були значно кращими, якщо порівнювати їх із часом правління Катерини II і, тим більше, Павла I. Було приділено увагу підготовці викладацьких кадрів, яких катастрофічно не вистачало. Джерелом постачання таких кадрів на українських землях продовжувала залишатися Київська духовна академія. У 1803-1806 рр. в імперії вже діяли 42 гімназії та 405 повітових училищ, помітна частка яких була в українських губерніях. Окрім того, з'явилися приватні Демидівський ліцей у Ярославлі та гімназія вищих наук князя Безбородька в Ніжині. Але така активність уряду Олександра I в цілому і, зокрема Міністерства народної освіти, на освітній ниві скоро помітно знизилася. Основною причиною цього була нестача коштів на відповідні потреби [1100, с. 149-150, 183]. Після смерті Олександра I у 1825 р. проблема забезпечення державних установ (особливо нижчих інстанцій) освіченими чиновниками залишалася відкритою. Певною мірою цьому також сприяло обмеження доступу осіб не дворянського походження як до цивільної державної служби, так і до освіти, що була необхідною для цього.

Незважаючи на те, що держава змогла за допомогою своєї бюрократично-адміністративної системи взяти під контроль всі галузі суспільного життя, їй було надто важко забезпечити ефективне функціонування самої цієї системи. Займати посади в державних установах дозволялося лише представникам привілейованих верств населення. Але сам по собі соціальний статус службовця не впливав на ефективність роботи. Однією з головних проблем стало забезпечення державних органів усіх рівнів професійними кадрами. Гостро стояло питання професійної підготовки майбутніх чиновників, особливо тих, чиї обов'язки вимагали юридичних знань (а таких було багато).

У даному блоці нами розглянуто комплекс заходів уряду Російської імперії у другій чверті XIX ст., які мали на меті налаштувати систему освіти таким чином, щоб вона змогла стати джерелом постачання професійних чиновників до цивільних державних установ.

З приходом до влади Миколи I починаються помітні зміни і в освітній галузі. 14 травня 1826 р. він призначив особливий комітет для облаштування

навчальних закладів, метою якого було невідкладно ввести єдині правила у навчальну систему «аби вже, за вчиненням цього заборонити будь-які довільні викладання предметів, за довільними книгами та зошитами». Міністр народної освіти Шишков запропонував наступний захід – організувати навчання у кожному закладі таким чином, щоб воно було остаточним для тієї верстви населення, для якої ці заклади були встановлені. Тобто замість однієї безстанової школи з однаковою програмою пропонувалося створення кількох станових шкіл з різними програмами [1145, с. 345]. Фактично це робило освітні можливості для представників різних станів неоднаковими. Знать, потрібних для цивільної служби, отримати більше могли саме вихідці з привілейованих верств населення.

Пропонувалося також ввести заохочувальні та заборонні заходи, які б допомогли здійснити всі нововведення в освіті. До заохочувальних міністр відносив: по-перше, організацію при гімназіях і деяких повітових училищах закритих виховних закладів (пансіонів) для дворянських дітей, які б гарантували дворянам, що їхні діти не «зіпсуються»; по-друге, пропонувалися службові привілеї для гімназистів і надання кращим учням права на 14-й клас (за часів Павла I подібна ідея вперше була висловлена, але підтримки у імператора вона тоді не знайшла). Заборонні заходи повинні були зводитися до закриття всіх приватних чоловічих пансіонів протягом трьох років після реформи; заборони батькам забирати дітей з державних навчальних закладів до закінчення ними повного освітнього курсу та заборони приймати на канцелярську службу без диплома хоча б повітового училища.

У повному обсязі пропозиції Шихкова так і не були втілені у життя. Найближчими реформами, в основі яких лежали ідеї цього міністра були Статут гімназій та училищ повітових і приходських (1828), Положення про учбові округи (1835) та Загальний статут університетів (1835) [1145, с. 346].

Повстання декабристів у 1825 р. певною мірою допомогло імператору Миколі I зрозуміти необхідність спеціальної юридичної освіти. Він вбачав у спеціальній освіті засіб для виховання звички до покори і вміння розуміти й застосовувати статутне право. Вже припускаючи, що освіта може створити

слухняних і працюючих чиновників, Микола I почав розбудовувати сильну судову владу в імперії [1265, с. 108].

Розуміючи потребу держави в управлінцях-професіоналах, Микола I звертався до міністра народної освіти зі словами про те, що необхідно «щоб скрізь предмети навчання та самі засоби викладання по можливості співвідносилися з майбутнім вірогідним призначенням учнів» [570, с. 676]. Як і його попередники, Микола I шукав нових чиновників лише серед дворянства. Починаючи з 1827 р., служба у цивільних відомствах була доступна лише для потомствених дворян, синів особистих дворян, офіцерів і чиновників, православних священиків, комерційних радників і купців першої гільдії, осіб із вченими ступенями, художників і канцелярських служителів. На думку С. Беккера, саме потреба у професійно підготовленому персоналі змусила державу дозволити освіті компенсувати низьке походження чиновника [956, с. 192-193].

Царювання Миколи I можна назвати одним з найбільш продуктивних у плані всіляких наукових і просвітницьких починань. Але і за часів цього імператора всі турботи зводилися фактично до одного – змусити науку і освіту служити державі. Діюча сила науки була спрямована на виправдання порядку, що існував та на служіння матеріальним потребам держави і суспільства [1198, с. 203-204]. Важливою метою було так організувати систему освіти, щоб громадяни, які її отримали, перетворювалися на вірних слуг держави. У тому числі, кожен стан отримував освіту у тій мірі, щоб не виникало бажання «підвищитися з одного стану до іншого» [1100, с. 300]. Перш за все було обмежено доступ до навчання селянських дітей. І хоча це не було закріплено законодавчо (спроби такі були, але князь Кочубей імператора відмовив робити цей непопулярний в очах іноземних держав крок), в реальному житті це обмеження мало місце.

Підготовка майбутніх чиновників з юридичними знаннями була неможливою без професійних викладачів законодавства, яких у державі не було (на увазі малися професори російського походження). Для початку пропонувалося укомплектувати кожен університет хоча б одним або двома російськими професорами права. Тому у кінці 1820-х років уряд став перейматися навіть

підготовкою професури. Кандидати на професорські посади проходили підготовку у тому числі й за кордоном. Але першими професорами-юристами були укомплектовані, у першу чергу, російські університети. З 1832-1834 рр. вони стали з'являтися і у навчальних закладах на українських землях [953, с. 21].

Таким чином, у кінці 20-х – на початку 30-х років ХІХ ст. з'являється перша група професорів (у тому числі й українського походження), які викладали вже російське право (до цього часу чинне російське законодавство в університетах практично не викладалося).

У 1835 р. були проведені певні перетворення, в результаті яких у народній освіті було покладено принцип бюрократичної централізації, який на той час діяв у системі обласного управління. «Загальний статут імператорських російських університетів» від 26 липня 1835 р. розповсюдив основи бюрократичного управління на університети, які тепер знаходилися під наглядом попечителя навчального округу. Міністр народної освіти міг сам призначати професорів, ад'юнктів тощо.

Уряд з більшим розумінням ставився до значення юридичної освіти для підготовки майбутніх чиновників. З предметів, що викладалися на юридичному факультеті тепер були вилучені: філософія, історія та політична економія. Натомість було розширене викладання власне юридичних наук, причому перевагу отримали відділи російського законодавства. Значна увага була приділена професурі і викладацькому складу університетів. Професори вже могли зосередитися на основних дисциплінах, обраних ними (на тих, які вони могли викладати професійно). Більше не зустрічалися ситуації, коли професор викладає різні науки, як це було раніше. Особисті будинки чи наймані квартири професорів та інших викладачів були звільнені від постою. Жалування їм було збільшено у два з половиною рази, а ад'юнктам більш, ніж у чотири рази [1268, с. 92-94]. Такі перетворення в галузі освіти сприяли підвищенню якості освіти в цілому, а, як наслідок, і особи, які її отримали та починали свою кар'єру на державній службі, могли більш ефективно і якісно виконувати свої обов'язки.

Статут 1835 р. відкривав доступ до університетів особам усіх станів. Але низкою наступних заходів цей доступ обмежувався для нижчих верств населення – підвищення платні за лекції зі студентів, які навчалися за власний кошт; вимоги з дітей купців і міщан звільнюючих свідоцтв від їхніх товариств; заборона вступати до університету вільновідпускним особам, не приписаним до т.зв. податних станів [1198, с. 215]. За цим же документом усі студенти, які закінчили повний університетський курс (4 роки), зараховувалися на державну службу чиновниками 1-го розряду, а дехто міг навіть сам обирати, у межах якого з міністерств (відомств) він хотів би служити. Ті, хто не закінчив повного курсу, ставав чиновником 2-го розряду [1294, с. 489-490].

Університетський статут 1835 р. був більше орієнтований на державні потреби. На юридичному факультеті з'явилися кафедри існуючого російського законодавства, вивчення якого повинно було підготувати студентів саме до ролі чиновників.

Додатком до університетів стали реорганізовані у 1832-1833 рр. на вищі навчальні заклади: гімназії вищих наук князя Безбородька у Ніжині й Демидівська в Ярославлі та Рішельєвський ліцей в Одесі (останній реформовано у 1837 р.). Наприклад, заснована у 1805 р. гімназія вищих наук князя Безбородька, 7 жовтня 1832 р. була реорганізована на ліцей князя Безбородька. Одночасно було затверджено й статут цього закладу [495, с. 690]. До цього ліцею допускалися особи, які успішно закінчили гімназію (цей факт вони повинні були підтвердити відповідним свідоцтвом). Ті молоді люди, які отримали домашню освіту, повинні були скласти іспити, що підтверджували відповідність їхнього рівня знань гімназичному. На утриманні цього ліцею перебували 24 студента з числа збіднілих дворян. До числа цих т.зв. пансіонерів могли потрапити й діти дворян і чиновників, які відповідали умовам вступу до закладу, але сплатили за це потрібні кошти.

Студентам, які успішно закінчили повний курс навчання у ліцеї князя Безбородька, при вступі на цивільну державну службу надавався чин 14-го класу. Окрім того, вони звільнялися від іспиту, встановленого указом 6 серпня 1809 р.,

при вступі на службу. Певні пільги надавалися їм також при вступі на військову службу [495, с. 691].

Статут 1835 р. розповсюджував свою дію у тому числі на Харківський університет. У цей період вже функціонував університет у Києві. Але тут діяв тимчасовий статут 1833 р., який у 1842 р. був замінений на статут, створений спеціально для цього закладу. Цей документ вводив інститут доцентури (і тільки потім це явище поширилося на інші університети). Введення цього інституту було тісно пов'язане з професіоналізацією професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів.

Зокрема міністр народної освіти граф Уваров пояснював цей крок наступним чином: «Для заміщення вакансій професорів та ад'юнктів в університетах часто не виявляється гідних кандидатів з російських уроженців. Причиною не можна не вважати при цьому й те, що здібним молодим людям, бажаючим присвятити себе вченій діяльності, немає в наших університетах притулку для приготування до майбутнього призначення і від того багато хто з них змушені бувають залишати спроби вступити на обраний ними шлях. Допущена за необхідністю міра щодо заміщення означених вакансій, саме відрядження молодих людей за кордон для удосконалення в науках при наявному стані речей, має ту незручність, що дуже легко можуть бути допущені до підготовки у професори такі кандидати, які не мають здібностей до викладання». Саме тому на інститут доцентів покладалися великі надії (на жаль, цей крок так себе і не виправдав) [1268, с. 97-98].

Дещо пізніше, у 1850 р. урядовим розпорядженням в університетах припинялося викладання філософії. Замість неї вводилася педагогіка, з метою приготувати студентів, які навчалися за т.зв. казенний кошт, до учительського звання [1268, с. 100].

Значні зміни відбувалися і в системі середньої освіти. Тут, як і у вищій освіті, проявлялася становість. Намагання Міністерства народної освіти зробити гімназії доступними лише для дітей дворян і чиновників призвели до підвищення платні за навчання в них. Дворянські пансіони, що були виховними установами

при гімназіях, перетворювалися на самостійні спеціальні дворянські навчальні заклади. Тепер вже фактично станово-дворянська гімназія продовжувала відігравати роль підготовчої сходинки до університету. «Статут Гімназій і Училищ Повітових і приходських, що знаходяться у відомстві Університетів Санкт-Петербурзького, Московського, Казанського та Харківського» від 8 грудня 1828 р. визначав головною метою гімназій «надання засобів гідного виховання дітям дворян і чиновників» (§137) [912, с. 1110-1111]. Особи, які закінчували гімназії успішно, з т.зв. похвальними атестатами, приймалися на цивільну державну службу з наданням відразу чину 14-го класу за Табеллю про ранги (§235). А ті, хто отримали т.зв. повний гімназичний атестат, зараховувалися у чиновники 2-го розряду.

Щоб заохотити дітей дворян та чиновників до навчання, з кінця 20-х – початку 30-х років при гімназіях створювалися т.зв. пансіони, аби дворянам та чиновникам, які проживали у губерніях «надати засоби гідно виховувати дітей своїх» (§239) [912, с. 1119]. Вихованці пансіонів утримувалися коштом добровільних пожертв і частково з грошей, що сплачувалися за навчання гімназистів. Для прийняття вихованця до пансіону вимагався чітко визначений пакет документів: свідоцтва про народження, хрещення та походження з родових чи особистих дворян, про матеріальне становище батьків і про те, що він мав природню чи прививну віспу.

До середини ХІХ ст. таких закладів було відкрито досить багато. Але вони виконували роль виключно виховних закладів (хоча там викладалися декілька дисциплін, що «ближче належали до освіти вищого стану»), а навчання проводилось у гімназіях. У той же час вони були покликані певною мірою зацікавити дворян в освіті, щоб потім саме вони склали резерв для наповнення державних посад.

Паралельно з цим багатьом губерніям було надане право на відкриття т.зв. дворянських інститутів – пансіонів зі скороченим гімназичним курсом. Незабаром також з'явилися особливі п'ятикласні дворянські училища, що повинні були за своєю формою нагадувати прогімназії, але насправді давали дворянським дітям

закінчену освіту, оскільки «на сто учнів дворянських училищ припадало таких, що доводили навчання в гімназії до кінця – не більше одного» [1145, с. 349]. Таким чином, зацікавити дворян утримати своїх дітей у загальних гімназіях до їх повного закінчення уряду не вдалося. Певною мірою це підтверджується ситуацією у Слобідсько-Українській губернії. Нами були виявлені відомості про 5 пансіонів, що функціонували у цій губернії (здебільшого у Харкові) у 1828 р.: К. фон Біріх, К. Прелат, А. Роберті, надвірної радниці Нагелевої та надвірного радника М. Робуша. Два з цих закладів утримувалися іноземцями [345, арк. 18]. Лише два з діючих пансіонів були чоловічими. Кількість пансіонерів (чоловічої статі) не була великою. До того ж не всі вихованці у майбутньому пов'язували своє життя з цивільною службою.

Таким чином, міністерство змогло, не бажаючи того (в усякому разі, не визнаючи цього відкрито), створити привілейовану дворянську школу, але при цьому йому не вдалося перетворити загальну школу на станову (останнє явище можемо розцінити як позитивне – С.Д.).

Причину цієї невдачі надзвичайно чітко сформулював князь Лівен: «... у Російській державі, де немає середнього стану..., де ремісник по всім параметрам рівний землеробу... де достатній селянин в будь-який час може зробитися купцем, а часто буває й тим і іншим одночасно, де лінія дворянської верстви настільки неосягну має довжину, що одним кінцем торкається до підніжжя престолу, а іншим – майже у селянстві губиться, де щорічно багато, хто з цивільного й селянського станів через отримання військового чи цивільного офіцерського чину потрапляють у дворянство, – у Російській державі такий устрій училищ втілити складно» [1145, с. 350].

Фактично можна говорити про те, що держава все ж визнала важливість саме якісної освіти. У той же час весь освітній процес перебував під досить жорстким урядовим контролем і до нього допускалися лише представники вищих верств населення (особливо говорячи про вищу освіту) – здебільшого дворяни. Починається більш активне постачання до бюрократичного апарату більш професійно підготовлених випускників навчальних закладів.

Певною мірою про це свідчить навіть перелік дисциплін, що викладалися в університетах (як правило, на юридичних факультетах) у 30-50-х роках ХІХ ст.: російські основні державні закони та установлення, закони про стани, римське право та його історія, історія російського законодавства, закони цивільні (загальні, особливі та місцеві) Російської імперії, теоретичне й практичне цивільне судочинство, закони кримінальні та поліцейські, закони благоустрою і благочиння, закони про державні повинності та фінанси, закони про державні та губернські установи, предмети, пов'язані із законодавством Царства Польського та ін. [1294, с. 561-563]. Як видно з цього переліку, набір навчальних дисциплін вже був максимально пристосований до потреб держави. Особи, які вивчали такі предмети, на цивільній службі у різноманітних державних установах та органах могли тепер якісно виконувати покладені на них функції. Але, не зважаючи на такі зрушення у професіоналізації чиновницького складу державного апарату, актуальною залишалася проблема кількісного забезпечення такими чиновниками усіх державних органів влади й управління, а особливо місцевих. Хоча частково й остання проблема вирішувалася.

З другої третини ХІХ ст. починається ще більш активне обмеження доступу до освіти представників непривілейованих станів. Навіть міністр народної освіти Уваров вважав негативним явищем, що до вищої науки тяжіють нижчі стани. Він пропонував уникнути цього або шляхом законодавчим, або за допомогою введення податку на освіту. У 1845 р. дехто вважав, що у вищих і середніх навчальних закладах понад міру збільшилася кількість молодих осіб – вихідців з нижчих верств населення, «для яких вища освіта безкорисна, складає зайву розкіш і виводе їх з кола первісного стану без вигоди для них самих і для держави» [1145, с. 352-353]. У середині ХІХ ст. різко підвищується плата за навчання, а кількість студентів у кожному університеті обмежується. Як наслідок, різко зменшилася і кількість випускників з вищою освітою, які пов'язували своє майбутнє з цивільною державною службою.

Таблиця 2.2

**Динаміка зміни кількості студентів у Харківському та Київському
університетах у 1836-1850 рр. (за П.Ферлюдіним)**

Роки / університети	Харківський	Київський	Загалом
1836	332	203	535
1847	523	608	1131
1848	525	663	1188
1849	415	579	994
1850	394	553	947

Не всі представники дворянства, які закінчували університети, бажали вступати на державну службу. У середині XIX ст. в деяких російських університетах на службу вступали лише близько 30% випускників. Причиною було їх небажання служити у нижчих установах (навіть губернських) (цей приклад певною мірою ілюструє проблему наповнення освіченими чиновниками провінційних установ).

В українських університетах ситуація помітно відрізнялася. Дворяни – випускники Київського та Харківського університетів, ліцеїв Ришел'євського та князя Безбородька менше ухилялися від державної служби у місцевих установах. Найбільше їх намагалося вступити до установ губернського рівня, але частина потрапляла і до повітових. Певною мірою це можна пояснити віддаленістю столичних міст.

Намагання держави обмежити доступ до державної служби вихідцям з непривілейованих верств населення, на нашу думку, певною мірою, могло зумовити обмеження їхнього ж доступу і до вищих та багатьох середніх навчальних закладів.

Рішення не екзаменувати чиновників з тих дисциплін, що були вказані у гімназичному атестаті, було показником позитивних зрушень у напрямку професійної підготовки майбутніх представників імперської бюрократії і свідчило про поступове вдосконалення системи освіти в цілому та про зростаючу відповідність цієї системи потребам державного апарату. Таке рішення було закріплене у згадуваному вище Статуті гімназій та училищ повітових і приходських 1828 р.

Фактично уряд Миколи I розпочав роботу по створенню умов, за яких кожен підданий імперії (знову ж таки здебільшого з числа привілейованих верств населення) був би потенційним виконавцем державної волі. Для цього слід було усі види освіти (навчання, виховання) поставити під урядовий контроль. У першій половині 30-х років XIX ст. уряд почав пристосовувати до державних потреб приватну освіту. Тепер приватні навчальні заклади повинні були діяти за такими ж правилами, що і державні. Особи, які утримували приватні пансіони, повинні тепер бути тільки підданими Російської імперії. Для того, щоб освіта у цих закладах надавалася за такими ж програмами, якими керувалися державні заклади, з числа професорів над приватними пансіонами призначалися інспектори. Домашня освіта також була поставлена під державний контроль. Домашніми вчителями і вихователями тепер заборонялося брати осіб, які не отримали університетських атестатів на учительські чи гувернерські звання (детальніше про це йтиметься у наступному підрозділі). Така політика сприяла підвищенню рівня початкової освіти, у першу чергу, дворян, які продовжували розглядатися державою як основні кандидати на зайняття посад у цивільних установах.

Російська імперія була багатонаціональною державою. Деякі її т.зв. окраїни довгий час користувалися особливими правами. Це були прибалтійські території, українські та польські землі, приєднані внаслідок поділів Речі Посполитої, малоросійські губернії тощо. Поступово урядом скасовувалися всі залишки таких національних особливостей. Всю систему управління, суспільне життя держава намагалася уніфікувати. Значною мірою це робилося за допомогою великої і

розгалуженої бюрократичної машини. У цьому напрямку імперський уряд також намагався уніфікувати й процес набуття професійних навичок майбутніми чиновниками. Щоб досягти єдиної схеми функціонування всіх державних установ (за російським зразком), уряд інколи ініціював відрядження цілих груп молодих дворян з національних окраїн на навчання до російських університетів. Так, Микола I на початку 30-х років XIX ст. наказав протягом двох років направляти певну кількість учнів з різних регіонів імперії, зокрема правобережних українських губерній, на навчання до Санкт-Петербурзького й Московського університетів за рахунок держави. Імператор пояснював це тим, що «юнаки, які виховуються скрізь у єдиному дусі, на благо єдиної Вітчизни, для спокою своїх родин, для власного свого удосконалення у межах суспільного життя та міцного успіху на поприщі Державної служби, користуються усі нероздільною і єдиною Нашою Батьківською любов'ю» [1294, с. 481].

Пільги, надані студентам і випускникам університетів при вступі на цивільну службу Олександром I були доповнені і розширені Миколою I. Так, ним були введені заходи, що скорочували термін вислуги нижчого чину (14-го класу) для дворян на основі їхньої доуніверситетської освіти. Тепер ті з них, хто закінчив початкові чи середні навчальні заклади, могли швидко отримати класний чин.

Урядом були встановлені навіть певні освітні вимоги для нижчих канцелярських служителів. Законом 1827 р. вимагалось, щоб усі претенденти на канцелярські посади, які не закінчили початкових училищ складали іспити з читання, письма, граматики та арифметики [1265, с. 113].

Імператорською постановою від 22 серпня 1847 р. було наказано щорічно по десять молодих осіб, які навчалися в університетах і отримали звання дійсних студентів, направляти до тих цивільних та кримінальних палат, де залишалося найбільше невирішених справ. Серед цих державних установ значна кількість знаходилися у правобережних українських губерніях та на Лівобережжі (зустрічається багато згадок про велику кількість невирішених справ, наприклад, по Чернігівській губернії). Тут вони отримували чиновницьку практику і при цьому їм надавалося право обіймати вакансії столоначальників у цих установах.

Бюрократичний апарат у цей період зріс не тільки чисельно, але й якісно. З'явилося більше чиновників, які мали необхідну освіту і виконували свої функції фахово. Але все ж це було характерним більше для вищих і центральних установ. Професійна підготовка чиновників для провінції продовжувала залишатися актуальною проблемою, результатом якої була величезна кількість невирішених справ по різних державним відомствам (на початку царювання Миколи I тільки по відомству юстиції було розпочато 2,8 млн справ, а далі ці цифри лише зростали) [1086, с. 439].

Починаючи з 1848 р. значні зміни відбулися у гімназичній освіті. Урядовці вбачали причину неповаги молоді до законів у тому, що вона не володіла знаннями з діючого законодавства, а захоплювалася республіканськими ідеями класичного світу. Зважаючи на це, класицизм визнавався шкідливим, а давні мови пропонувалося замінити викладанням законодавства. Тепер вже і випускники освітніх закладів середньої ланки могли мати необхідні знання для початку кар'єри у цивільних державних установах.

Турбота держави про освіту чиновників не відповідала темпу зростання їхньої кількості. Активне збільшення чиновництва починається ще близько середини XVIII ст. Протягом 1755 – середини 1850-х років їхня кількість зросла приблизно на 4000% [956, с. 180]. Професіоналізація ж бюрократичного апарату як складова державної політики починається лише у 20-30-х роках XIX ст. і при цьому вона охоплює відносно незначну кількість чиновників, навіть незважаючи на привілеї, що надавалися власникам університетських дипломів чи тим, хто закінчив курс навчання у гімназії з відзнакою (нагадаємо, такі особи починали службу, як правило, не з канцелярської посади, але їм з самого початку присвоювався класний чин).

У першій половині царювання Миколи I кількість студентів дворянського походження зростала пропорційно збільшенню навчальних місць в університетах. До цього часу вже й Сперанський, примирившись з перевагою дворян в управлінні, доводив, що саме освічені представники цього стану, спеціально навчені бюрократичному справочинству, можуть змусити якісно працювати

судову систему в імперії (за часів Олександра I він вважав головною ознакою чиновника не походження, а освіту й особисті якості) [1265, с. 114-115].

Більш суттєво ситуація змінилася пізніше, в результаті реформ Олександра II. З'явилися ще два види навчальних закладів – прогімназії та реальні училища. Прогімназії давали освіту в обсязі, який давали перші чотири роки семирічних гімназій. Знаходилися вони в основному у повітових містах і готували своїх випускників до вступу на цивільну службу [956, с. 202]. У другій половині XIX ст. процес професіоналізації чиновництва значно прискорюється. На державну службу все частіше потрапляли представники не лише привілейованих соціальних груп. Але в цілому, як на цивільній, так і на військовій службі дворяни продовжували користуватися формальними перевагами освіти та соціальних зв'язків. А це полегшувало їм доступ до вищих посад [956, с. 194].

Зростанню професійного рівня бюрократії, на нашу думку, сприяло допущення до навчання в університетах і гімназіях вихідців з недворянських станів. Зростаюча кількість випускників цих навчальних закладів давала змогу забезпечити освіченими кадрами державні установи. Така демократизація освіти (і, певною мірою, суспільства) з'явилася як відносно масове явище тільки за часів Олександра II. Вона дозволила державі зосередитися на інших актуальних проблемах державного управління та інших галузях життя імперії. Зокрема надання більших можливостей та різних привілеїв представникам вищих соціальних груп, обмеження доступу до цих груп вихідців з нижчих станів тощо, стало завданням другорядним. Тепер держава більше уваги приділяла не соціальній чи становій якості чиновництва, а професійній. Про це свідчить кількість чиновників-дворян на державній службі у другій половині XIX ст. У цей час частка дворян тут знизилася до 31%. Особливо помітні ці зміни були серед чиновників нижчих і середніх рангів. На кінець XIX ст. відсоток дворян від загальної кількості чиновників середніх класів становив 60,9%, а серед нижчих класів – лише 35,8% [956, с. 181].

Професіоналізація чиновників імперських державних установ почалася зі складного процесу професійної підготовки педагогічних кадрів, у тому числі

чиновників, які забезпечували належне функціонування усіх закладів освіти та освітньої системи в цілому. Можна виділити три етапи, через які пройшла Російська імперія, щоб налагодити «виробництво» професійних чиновників:

- 1) організація системи закладів освіти;
- 2) забезпечення їх професійними педагогічними чиновниками;
- 3) підготовка майбутніх чиновників органів влади й управління.

Перед державою протягом чи не всього XVIII та XIX ст. стояли дві серйозні проблеми. Перша – це підвищення професійного рівня бюрократичного апарату через підготовку майбутніх чиновників, пов'язана з побудовою і відповідною організацією системи освіти. Друга – намагання підняти престиж цивільної державної служби в очах дворянства. При цьому друга проблема була тим гострішою, чим більше держава намагалася відсікти представників інших верств населення від цієї служби.

* * *

Підбиваючи підсумки у даному розділі, слід вказати на те, що цивільний службовий прошарок України мав певні соціокультурні ознаки, які відрізняли його від чиновництва інших регіонів Російської імперії. Ці ознаки були сформовані особливими умовами еволюції культури, державотворчих процесів на українських землях. Щодо цивільного чиновництва України, то його соціокультурні характеристики наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. проявилися у ставленні до освіти, державної служби, вмінні пристосовуватися до нового, нав'язаного імперським урядом, укладу життя тощо. Великою мірою саме відмінності у соціальних структурах суспільства України та Росії; різний зміст, що вкладався у поняття «еліта» у цих регіонах зробили менш гострою проблему соціального походження для осіб, які потрапляли (або бажали потрапити) на цивільну державну службу до імперських установ на українських землях. Якщо в Росії до еліти відносилися лише представники дворянства, а сам цей стан був досить закритим (потрапити туди було вкрай важко), то уряд до управлінських-чиновницьких функцій намагався допускати лише вихідців з цієї верстви. На українських землях (Лівобережжя, Правобережжя) до еліти відносилися

представники шляхти, козацької старшини, духовенства, купецтва. Сам шляхетський стан був достатньою мірою відкритим для вихідців з інших верств населення. Потрапити до нього найлегше було, долучившись до державної служби (це могла бути козацька військово-цивільна служба або служба у міських органах управління). Для виконання службових функцій вимагалася освіта. Тому її намагалися отримати всі бажаючі служити (а таких було багато). Щоб надати освіту великій кількості людей, на українських землях відкривалися різні навчальні заклади, здебільшого духовні. Більш заможні особи навчалися за кордоном. На момент остаточної втрати українськими землями залишків автономії та їх інкорпорації до складу Російської імперії наприкінці XVIII ст. шляхетський стан тут був досить багаточисельним і мав відносно високий освітній рівень. У цей же час в імперії втілювалася у життя низка реформ. Уряд Катерини II надав російським дворянам широкі права, що дозволяли їм у тому числі відмовлятися від державної служби. Суттєво змінювалася також адміністративно-управлінська система – створювалися нові органи влади й управління (як центральні, так і місцеві); зростав бюрократичний апарат, що повинен був забезпечувати функціонування новостворених установ; ускладнювалися бюрократичні функції (з'явилася потреба у чиновниках зі спеціальними знаннями).

У цих умовах за українськими національними елітами, не зважаючи на те, що не всі їхні представники були віднесені російським урядом до привілейованої верстви, було визнане право на державну службу. Таким чином, чиновництво на українських землях у соціальному відношенні було більш строкатим, ніж у, наприклад, російських губерніях. Це певною мірою дозволило незаможній і невпливовій частині старої української еліти не розчинитися у масі імперського міщанства, селянства тощо. Багато хто з них навіть зумів на імперській цивільній службі вислужити собі чини, які надавали їм права потомственого дворянства. В умовах модернізації бюрократичного апарату Російської імперії його українська складова стала тим елементом, що дозволив частково вирішити кадрове питання (здебільшого за рахунок високого освітнього рівня та бажання служити).

Процес асиміляції чиновництва України з імперською бюрократією відбувався не миттєво і не рівномірно. З одного боку, український службовий прошарок розумів, що утримати престижний статус у нових умовах можна лише на державній службі – долучитися до управлінських функцій, отримати дворянство (якщо його не було). З іншого боку, нова для українських цивільних службовців бюрократична система, інші субординаційні відносини не в усьому їх задовольняли. Це проявилось зокрема у тому, що деякі чиновники довгий час відмовлялися від російських чинів за Табеллю про ранги, зберігаючи свої старі козацькі старшинські чи цивільні чини, вважаючи, що вони є більш почесними і надають їх носіям більше привілеїв. Фактично остаточне влиття чиновництва України до російського бюрократичного простору відбулося протягом останньої чверті XVIII – початку XIX ст.

Щодо впливу освіти на професійний рівень цивільних чиновників, то, як ми вже зазначали, освіта, яку отримували українські кандидати на державні посади наприкінці XVIII ст. задовольняли вимоги держави. До того ж кількість вихованців у навчальних закладах на українських землях була відносно великою (причини ми пояснювали вище). Українські землі спочатку виявилися своєрідним альтернативним джерелом, звідки постачалися чиновники з необхідним освітнім рівнем до різних регіонів Російської імперії, оскільки тут вже існували різноманітні навчальні заклади і була значна кількість освічених представників шляхти та інших верств населення. З розбудовою системи освіти в імперії та переоблаштуванням усіх галузей життя в Україні за російським зразком можливості вихідців з різних соціальних груп до отримання освіти були уніфіковані. Але українські землі ще довгий час зберігали статус основного постачальника освічених кадрів на різноманітні посади у державних установах, у т.ч. на викладацькі. Таким чином, українські навчальні заклади та безпосередньо особи, які їх закінчували суттєво сприяли підвищенню загального освітнього рівня державних службовців Російської імперії, особливо у кінці XVIII – першій половині XIX ст., що, у свою чергу, впливало і на підвищення професійного рівня чиновників в цілому.

РОЗДІЛ 3

СЛУЖБОВЦІ ВІДОМСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ ЯК ОКРЕМА СКЛАДОВА ЧИНОВНИЦЬКОГО АПАРАТУ

3.1. Соціо професійний портрет українських педагогічних чиновників

Специфічною складовою російського імперського чиновництва були службовці закладів освіти. Деякий час питання про визнання їх чиновниками було навіть певною мірою дискусійним. Як наслідок, досліджуючи бюрократичний апарат Російської імперії, вчені вкрай рідко зупинялися на даній категорії державних службовців. Виключення становлять лише праці російських дослідників Ю. Діссон, В. Морозової, О. Сердюцької та В. Слотіна [1365, 1396, 1227, 1412].

Вивчаючи чиновництво відомства народної освіти, слід приділити увагу таким важливим складовим цієї проблеми, як його місце у системі бюрократичного апарату Російської імперії; соціальне походження і статус службовців закладів освіти; їхній освітній і професійний рівень; службові функції та повноваження; види службових заохочень, що застосовувалися в освітній галузі тощо.

Слід висловитися стосовно належності до чиновництва вчителів, викладачів тощо, які у Російській імперії вважалися на державній службі, нагороджувалися чинами, отримували жалування. Взагалі дана категорія чиновництва у XIX ст. – це вже соціально-професійна група, неоднорідна за становим походженням, віком, освітнім рівнем, що забезпечувала функціонування системи народної освіти шляхом духовного виробництва та передачі інформації (навчання, виховання молоді) і виконанням адміністративних функцій (управління, складання звітності) [1412, с. 65].

Таким чином, державна педагогічна служба була повноцінною складовою російської імперської бюрократичної системи. Усі службові відносини по відомству освіти регулювалися нормативними актами, що розповсюджували свою

дію на весь загал цивільних чиновників. У той же час служба педагогічних чиновників мала і низку специфічних, притаманних лише їй рис. Зокрема саме ця категорія державних службовців була найбільш освіченою, а функції, покладені на них, не відносилися до числа бюрократичних, але спрямовувалися на навчання і виховання майбутніх бюрократів. Існували й інші особливості (здебільшого соціо-професійного та соціо-культурного характеру), характерні саме для педагогічних чиновників, пов'язані з регіональною специфікою. Деяких з них ми побіжно торкалися.

Поява учительства як особливої частини суспільства, соціального прошарку, який існує за рахунок оплати своєї спеціалізованої, професійної праці по навчанню молоді, пов'язана з реформами Катерини II [1396, с. 58]. У зв'язку з необхідністю професійної підготовки учителів для народних училищ треба було визначити їхній юридичний статус і матеріальне становище у відповідності з тим ідеальним образом педагога, який сформувався у педагогіці XVIII ст. Комісія П. Завадовського вирішувала цю проблему самостійно, оскільки в австрійському законодавстві, що лягло в основу шкільної реформи, не містилося необхідних вказівок з цього приводу.

Училищний статут 1786 р. не визначив точного службового статусу учителів народних училищ і обмежився лише визначенням, що вони вважаються на дійсній державній службі і можуть розраховувати на ті ж права і привілеї, які здобувають інші чиновники («очікувати тих почесностей, які сумлінною службою в інших званнях здобуваються»). Але на практиці ці обіцянки втілити було складно. Річ у тім, що вчителі народних училищ набиралися здебільшого з осіб духовного звання, міщан та інших податних станів, тоді як державна служба з усіма її привілеями і заохоченнями вважалася прерогативою дворянства.

З початку XIX ст. педагогічні службовці вже користувалися усіма правами та привілеями чиновників цивільної служби. Навіть офіційний статус службовців Міністерства народної освіти визначався Сенатом як чиновники навчальної служби.

У XIX ст. вчителі закріпили за собою статус державних службовців, оскільки відповідали основним ознакам специфіки державної служби у широкому розумінні цього терміну. Говорити про педагогічних чиновників як про державних службовців не лише правомірно, але й необхідно. А причина цього, на думку російського дослідника В. Слотіна, полягала у самій політиці самодержавства, що зводилася до принципу службової діяльності, де усі навчальні заклади не тільки виховували молодь, а й готували її до служби [1412, с. 64-65].

Російський історик педагогіки П. Каптерев, фактично визнаючи чиновництво імперії як окрему соціальну групу, стан, окремо виділяв з-поміж нього учителів та викладачів, називаючи їх навіть «вчительський стан». Вони, на думку вченого, були «особливим різновидом чиновників, для котрих була обов'язкова державна дисципліна, сповідування усно та справою прийнятих державних начал» [1081, с. 226]. Вчителі-чиновники нагороджувалися, як і всі інші чиновники, царським жалуванням, чином, орденами тощо.

Таким чином, поряд з іншими службовцями на державній службі були працівники науки й освіти. Причому спектр посад, які вони обіймали, був доволі широким: від членів Академії наук до лаборантів, від професорів до домашніх вихователів (наставників). До подібної категорії осіб Устав про цивільну службу відносив медиків, інженерів, які працювали в установах різних відомств, працівників засобів зв'язку і шляхів сполучення, іноземних послів і службовців у посольствах та місіях, службовців жандармерії й поліції та багатьох інших. Взагалі законодавство Російської імперії відносило до категорії державних службовців усіх тих, хто працював (служив) у державних установах і отримував від держави жалування [1378, с. 16-17].

Педагогічне чиновництво становило помітну частку бюрократичного апарату у першій половині XIX ст. Так, лише у Полтавській губернії станом на 1 лютого 1850 р. у місцевій губернській гімназії та повітових училищах служили 129 осіб. При цьому у цей час тут було ще й 7 вакантних посад (наглядачів, учителів) [183, арк. 2-6]. Але слід враховувати ще службовців приходських

училищ. Інші архівні відомості за цей же рік вказують на 40 учителів цих закладів [187]. Таким чином, можна припустити, що по відомству освіти у кожній губернії (де не було вищих навчальних закладів), залежно від кількості освітніх установ, могли служити близько 200 осіб.

Елементи колективного портрету училищного чиновництва набувають більш глибокого сенсу при аналізі якісних характеристик та їхньої трансформації у межах політики уряду у галузі народної освіти. Такий аналіз можливий при наявності системи науково обґрунтованих і перевірених на практиці критеріїв і показників оцінки якісного складу чиновників. Нині у числі критеріїв фігурує доволі широкий спектр професійно-ділових, особистісних рис і психофізичних особливостей працівників державного апарату. Постійний облік якісного складу кадрів можливо відслідкувати лише за відносно невеликим переліком характеристик – чиноприналежність, освіта, вік, стаж роботи, соціальне походження. Зупинимось спочатку на останній складовій – соціальному походженні педагогічного чиновництва.

Служба по освітньому відомству була державною і надавала своїм чиновникам увесь спектр пільг, якими користувалися службовці інших галузей, зокрема престижного державного управління. З цієї причини уряд бажав, щоб на посадах у навчальних закладах переважали вихідці з привілейованих станів. Але низьке матеріальне забезпечення і, як наслідок, низька популярність служби в освітній галузі відштовхували дворян від останньої. Окрім того, викладацька діяльність безпосередньо залежала від освіти. А коли внаслідок реформи Катерини II в останній чверті XVIII ст. стала розбудовуватися мережа навчальних закладів (у першу чергу народні училища), то виявилось, що чи не найбільш освіченою частиною населення було духівництво. Це зумовило те, що основну масу викладацького складу більшості навчальних закладів Російської імперії у цей період становили представники саме вказаної верстви [1020, с. 55-63].

З кінця XVIII ст. і протягом першої чверті XIX ст. на українських землях педагогічна служба стала надзвичайно популярною також серед вихідців з духівництва та козаків, міщан тощо. Через неї представники непривілейованих

станів намагалися, у першу чергу, змінити свій соціальний статус на більш високий. Маючи освіту, потрапити на педагогічну службу для них було легше, ніж до інших державних установ. До того ж обмежень щодо отримання класних чинів за Табеллю про ранги у цей час існувало ще не так багато, що дозволяло зробити кар'єру відносно швидко.

У такому сенсі цікавою є кар'єра малоросіянина М.В. Анищенкова, який у 1830 р. обіймав посаду учителя Ногайського приходського училища Таврійської губернії і мав чин титулярного радника (IX клас). Службу він почав у 1809 р. 18-річним юнаком, маючи неповну середню освіту (довчився трохи пізніше). Походив він з козаків. Протягом травня-жовтня першого року служби у Малоросійському Полтавському губернському правлінні він обіймав посади спочатку канцеляриста, а потім губернського реєстратора. Потім на посаді вчителя Роменського повітового училища протягом короткого часу отримав чини колезького реєстратора (1814), губернського секретаря (1819) колезького секретаря (1822) і титулярного радника (1824). Згодом він був визнаний дворянином [378, арк. 43зв-46]. Подібних прикладів можна наводити багато.

У XIX ст. службу в закладах освіти активно використовували вихідці з непривілейованих станів, щоб змінити свій соціальний статус. Потрапити на неї, маючи освіту, було простіше, а вислужувати класні чини треба було на таких самих умовах, що і в інших державних установах. Права потомственого дворянства можна було досягти через чин, дослуживши до чину VIII класу. Це стало однією з причин того, що служба по відомству Міністерства народної освіти з початку XIX ст. стала привабливою для представників недворянських станів, які бачили у цьому можливість просування службовими сходами. Для осіб з непривілейованих станів також одним з основних привілеїв при вступі на державну службу було право на отримання особистого дворянства. Особистий дворянин мав низку станових прав і переваг.

У 1830 р. серед училищних чиновників Таврійської губернії дворяни склали 27,1% [378], причому дехто з них отримав дворянство через чин.

Відомості про такого дворянина вносилися до 3-ї частини губернської родоводної книги [390, арк. 1].

Указ 1845 р. ускладнював можливість отримати дворянство на цивільній службі. Недворяни, які дослужилися до нижчого чину XIV класу отримували права почесного громадянства, чин IX класу робив їх особистими дворянами і лише чин V класу надавав право отримання потомственого дворянства. Станом на 1845 р. в установах Київської губернії, підпорядкованих Київському учбовому округу на різних посадах служили лише 13 потомствених і 7 особистих дворян [179, арк. 9-12]. У 1850 р. серед цієї ж категорії чиновництва у Полтавській губернії дворян було 34,3%, а у Волинській – 40,2% [187].

Вступ вихідців з різних соціальних груп на посади вчителів гімназій і повітових училищ залежав від рівня отриманої освіти і тих професійних якостей, якими вони володіли. Наприклад, у 1814 р. вчителем 1-го класу Погарського повітового училища було призначено вихідця з міщан О. Остроженка, який закінчив Чернігівську гімназію у 1811 р. і мав досвід роботи домашнім учителем [371, арк. 40-40зв].

Як ми вже зазначили, за соціальним походженням велику частину викладацького складу більшості навчальних закладів на українських землях Російської імперії в останній чверті XVIII ст. становили представники духовництва та інших непривілейованих станів. Згодом, усвідомлюючи, що така служба є державною з усіма наслідками, які з цього випливали, в урядових колах робилися спроби обмежити доступ до викладацьких посад для осіб з непривілейованих верств населення. Такі спроби можна назвати відносно невдалими, оскільки за соціальною ознакою склад училищних службовців постійно залишався найбільш різнобарвним (хоча кількість представників дворянства згодом все ж збільшувалася).

У квітні 1810 р. міністром народної освіти став О.К. Розумовський, який практично відразу став підтримувати і розвивати ідею становості в освіті. Зокрема це проявилось у комплектуванні чиновниками самих закладів освіти. Міністр вважав, що існує багато упереджень щодо чиновників, які не мають іншого

заняття, крім викладання і відомі лише у науковому світі. Він також вважав, що «директори шкіл, які не посідають ні високого чину, ні власного маєтку, не часто користуються повагою... Якби ж, навпаки, директорів обирали з-поміж землевласників, це повернуло би довіру дворян до цих установ і пробудило добру настанову публіки до навчання». Але було зрозуміло, що така переміна призвела б до втрати посад багатьма директорами, тому був створений паралельно інститут т.зв. почесних директорів, які відповідали сформульованим міністром критеріям [966, с. 242]. На українських землях, приєднаних до Російської імперії внаслідок поділів Речі Посполитої спроба залучення маршалків від дворянства до їхньої участі при іспитах у кожній повітській школі була зроблена ще у 1804 р. (ініціатором був Т. Чацький), але вона була відкинута рішенням Віленського університету. До речі, відомий дослідник Д. Бовуа наводить дані щодо станової приналежності викладачів повітських шкіл і гімназій Віленського учбового округу на початку ХІХ ст. – тут «крім кількох іноземців, 500-600 викладачів... були шляхтичами з походження» [966, с. 243]. Таким чином, на Правобережжі питання становості у середовищі училищного чиновництва для уряду було не актуальним [966, с. 243].

Нами були проаналізовані документи стосовно 44 училищних чиновників Волинської губернії за 1832 р. (формулярні списки, рапорти, службове листування). Це були службовці, яких їхнє керівництво рекомендувало до нагородження наступними класними чинами за вислугу необхідної кількості років. Вони представляли 9 навчальних закладів Волинської губернії: Волинський ліцей, Мендзиржецьку гімназію, Мендзиржецьке, Луцьке, Клеванське, Житомирське, Бердичівське, Володимирське та Любарське повітові училища.

Серед цих осіб частка дворян була дуже високою – з-поміж 44 службовців їх налічувалося 41, 2 чиновники походили з духівництва і 1 – з іноземців [384]. Певною мірою це можна пояснити тим, що у даному регіоні і питома вага представників шляхетського стану була однією з найвищих у Європі. Самі шляхтичі мали досить високий рівень освіти і до державної служби (у тому числі і

викладацької) відносилися як до почесної місії, реалізовувати яку повинні саме вони.

Але згодом кількість чиновників-недворян у навчальних закладах на правобережних українських землях дещо зросла (по інших відомствах у цьому регіоні ситуація була аналогічною). Це пов'язано з двома причинами:

1. Сюди приїздили служити чиновники з інших регіонів імперії, а серед них були й особи не дворянського походження.

2. У процесі інкорпорації до Російської імперії українських губерній, що до кінця XVIII ст. входили до складу Речі Посполитої, велика кількість представників колишньої польської шляхти не отримала прав російського дворянства і у певний момент перестала (оскільки не мала права) позиціонувати себе як дворян.

Щоправда деякий відсоток таких «не дворян» згодом вислужував собі чини, що надавали права дворянства. Так, у Немирівській гімназії з чиновників недворянського походження у 1845 р. отримали чин колезького асесора О. Андрієвський та В. Макієвський, а у 1846 р. – Л. Грудзинський [180, арк. 4, 10].

Ситуація помітно відрізнялася у південних губерніях імперії, які лише нещодавно були заселені і потребували великої кількості чиновників у новостворених державних установах. Забезпечити усі вакансії дворянами російський уряд був не в змозі, тому соціальний склад державних службовців тут був доволі строкатим. Це стосувалося також і чиновників місцевих освітніх установ.

Нами були проаналізовані формулярні списки 48 чиновників Таврійської губернії, які служили у місцевих навчальних закладах у 1830 р. За соціальною приналежністю найбільше тут служило дворян та вихідців з духівництва (27,1% та 25% відповідно) (див. таб. 3.1).

Таблиця 3.1

**Розподіл чиновників гімназії, повітових і приходських училищ Таврійської губернії
за походженням станом на 1830 р.**

Дворяни	Міщани	Купці	Селяни	Духовного звання	Різночинці		
					Іноземці	Обер- офіцерські діти	Інші
13	6	1	2	12	4	6	4
27,1%	12,5%	2,1%	4,2%	25%	8,3%	12,5%	8,3%

До дворян ми віднесли у тому числі польського шляхтича (саме так він був позначений у формулярному списку) М.С. Тарнавського. Великий відсоток склали різночинці (29,1%), тобто ті особи, які не входили до складу дворян, міщан, купців, селян, духівництва і цехових. У нашому випадку до цієї соціальної групи були віднесені іноземці, обер-офіцерські діти, колоністи і т.зв. приказні. З-поміж 48 чиновників їх налічувалося 14 осіб: 6 – обер-офіцерські діти, 4 – іноземці, 1 – колоніст, 1 – з «грецького стану», 1 – приказний і 1 – обиватель (останнього можна було включити практично до будь-якої іншої групи, крім дворян, але більш точна інформація про його походження відсутня, тому він і був нами зарахований до різночинців).

Окрему увагу серед вказаних чиновників привертають два вихідці з селянського середовища. Тим більше, що обидва вони спочатку були кріпаками. Один з них, Олександр Топольський вступив до Прилуцького повітового училища, яке успішно закінчив. Після цього у 1824 р. він продовжив освіту у Гімназії вищих наук князя Безбородька, де перебував до 1827 р. У 1828 р. училищна рада Харківського університету призначила його вчителем нижчого відділення у Олешківському повітовому училищі Таврійської губернії. І лише через рік, у 1829 р. О. Топольський «звільнений з невільного стану і затверджений урядовим Сенатом у Державній службі» [378, арк. 17зв-19]. Інший селянин,

Омелян Антонов також отримав якісну освіту. У 1821 р. він вступив до Харківського духовного колегіуму, де закінчив курс філософії. Далі на правах приватного (вільного) слухача навчався на медичному відділенні Харківського університету, після закінчення якого склав іспити і був затверджений учителем історії у Новозибківському повітовому училищі Чернігівської губернії. У 1830 р. переведений до Олешківського повітового училища [378, арк. 34зв-35]. Про звільнення О. Антонова з кріпацтва і зарахування його на державну службу у формулярному списку вказано не було, але вірогідно це сталося, оскільки він значився у документах саме як чиновник, а як наслідок, закріпачним вже не міг бути. У стовпчику формулярного списку, де слід було вказати, чи гідний він до продовження статської служби та підвищення чином, було позначено: «Здатний і гідний».

Таким чином, можна зробити висновок, що у першій третині ХІХ ст. у різних регіонах імперії соціальний склад педагогічного чиновництва не був однорідним. Зокрема це видно на прикладі українських земель, що знаходилися під владою Російської імперії. Фактично ми можемо виділити у цьому плані три регіони з відмінною специфікою (цей розподіл за регіональною специфікою може застосовуватися також при вивченні соціального складу чиновників інших відомств):

1. Правобережжя – українські землі, що відійшли до Росії внаслідок розподілів Речі Посполитої у кінці ХVІІІ ст. і які мали багатовіковий досвід державотворення за європейським зразком. Протягом довгого часу усі, хто служив державі, отримували тут шляхетський статус. Згодом цей стан сильно розрісся і усі державні посади стали обійматися шляхтичами. До того ж відносно високий культурний і освітній розвиток суспільства Речі Посполитої зумовлював і відношення до державної служби з боку шляхти як до почесної місії. Тому представники інших станів на державній службі навіть у першій третині ХІХ ст. тут були рідкісним явищем.

2. Лівобережні українські території – землі колишньої Гетьманщини і певною мірою Слобожанщини, що також мали власну історію державотворення,

яка спиралася і на європейський досвід (велика частина цих земель довго належала Польщі, а джерелами права виступали різні польські, німецькі й інші нормативні акти), і на російський (тісні стосунки з Московською державою з середини XVII ст. і поступове включення території Гетьманщини до російських земель з поширенням тут імперського законодавства). Місцева шляхта (у даному випадку ми ототожнюємо зі шляхтою і козацьку старшину) була тут також відносно багаточисельною, освіченою і активно брала участь у державному управлінні. До того ж цей стан був досить відкритим – маючи матеріальні статки, якісну освіту і бажання служити, до шляхти могли потрапити представники міщанства, духівництва, рядового козацтва й інколи селянства. Це призвело до того, що у державних установах на лівобережних і слобідських українських землях кінця XVIII – першої третини XIX ст. більшість службовців мали шляхетський/дворянський статус, але помітною була і частка вихідців з інших станів.

3. Південні українські землі, що почали колонізуватися з XVIII ст. Найбільш активно цей процес розвивався з кінця XVIII – початку XIX ст. Наслідком стало те, що усі галузі життя у цьому регіоні з самого початку будувалися за російським імперським зразком. Для заміщення посад у державних установах дворян тут не вистачало (це також проблема практично усіх великоросійських губерній), а тому соціальний склад місцевого чиновництва був максимально різнобарвним з-поміж усіх українських земель.

Ці особливості безперечно відобразилися на соціальному складі педагогічних чиновників.

Згодом асиміляторська політика царського уряду призвела до того, що ці особливості стали зникати і до середини XIX ст. вже не так суттєво відрізнялися по різних регіонах. Нами були проаналізовані формулярні списки чиновників гімназій, повітових і приходських училищ Полтавської та Волинської губерній, складені у 1850 р. У цей час у Полтавській губернії таких службовців було 172 особи, а по Волинській – 169 [187]. Аналіз їхньої соціальної приналежності дав результати, висвітлені у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Розподіл чиновників гімназії, повітових і приходських училищ Полтавської та Волинської губерній за походженням станом на 1850 р.

	Дворяни		Міщани		Козаки		Купці		Селяни	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Полтавська губернія	59	34,3	15	8,7	17	9,9	1	0,6	9	5,2
Волинська губернія	68	40,2	20	11,8	2	1,2	3	1,8	3	1,8

	Духовного звання		Почесні громадяни		Різночинці					
					Іноземці		Обер-офіцерські діти		Інші	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Полтавська губернія	45	26,2	1	0,6	8	4,6	12	7	5	2,9
Волинська губернія	47	27,8	1	0,6	7	4,15	11	6,5	7	4,15

Як можна побачити з таблиці, склад училищних чиновників обох губерній став більш різноманітним. Якщо порівняти кількість представників тієї чи іншої соціальної групи, то вона майже співпадає по обох губерніях. Виключення становлять лише козаки. Цей стан характерний тільки для лівобережних українських земель і саме там він представлений більш широко, а наявність представників козацтва в інших регіонах вказує на те, що дехто з них просто потрапляв туди на службу з лівобережних губерній.

Слід зазначити, що вихідці із селянського середовища (тим більше колишні кріпаки) на державній службі були скоріше виключенням, ніж правилом. Представники інших не дворянських категорій населення, особливо духівництва, міщан, обер-офіцерських дітей, у першій половині ХІХ ст. зустрічалися не так вже й рідко.

Якщо говорити про такі навчальні заклади, як приходські училища, то служба в них відносилася до категорії непрестижної. Тому дворяни тут становили мінімальну частку від загальної маси службовців, а ті, які все ж обирали такий заклад як місце служби, відносилися до числа незаможних і часто згодом змінювали заклад. Так, у 1850 р. у приходських училищах Полтавської губернії з-поміж 40 осіб служили лише 2 дворян, а інші розподілялися за наступними соціальними групами: купців – 1, іноземців – 2 (один з них німецький колоніст), селян – 2 (обидва – колишні кріпаки), обер-офіцерських дітей – 3, міщан – 6, козаків – 9, духівництва – 15 [187]. У даному випадку усі 15 представників духівництва значилися на посадах законоучителів (викладали Закон Божий). За законами Російської імперії законоучителі визнавалися державними службовцями і отримували жалування, але не могли претендувати на класні чини.

До окремої групи педагогічних службовців відносилися т.зв. домашні вчителі або наставники, серед яких часто зустрічалися іноземці та представники збіднілого дворянства й інших верств населення [389].

Траплялися випадки, коли чиновники з непривілейованих станів вислужували собі чин, що надавав їм права потомственого дворянства. Після вислуги чину колезького асесора чиновники могли вимагати внесення їх до дворянської родовідної книги. Старший викладач Таврійської гімназії П.М. Струков у вересні 1830 р. просив Училищний комітет Харківського університету надіслати копію свідоцтва про надання йому зазначеного чину до Воронежського дворянського депутатського зібрання, аби останнє включило його до місцевої родовідної книги [390, арк.. 1].

Малодослідженим поки що залишається питання взаємовпливів соціального походження службовців навчальних закладів та умов служби. Радянський

дослідник О. Севастьянов наголошував на важких умовах служби тих педагогічних чиновників, які за своїм походженням не були дворянами (т.зв. недворянська інтелігенція). Він вказував на те, що ці службовці, попередньо втративши багато років на отримання освіти, були змушені отримувати мізерне жалування і тяжко працювати протягом довгого часу – «якщо він [чиновник] викладав у нижчих класах, не менше 36 років, а у вищих класах – не менше 23-х років», тобто доки не отримували чин колезького асесора. І лише після цього, отримавши дворянство, чиновник-педагог міг залишити службу. Окрім того на виконання обов'язків їм треба було витратити багато часу щоденно [1222, с. 73].

Повністю погодитися з таким твердженням важко. Формально умови служби були однакові для всіх педагогічних чиновників і вони не були ідеальними самі по собі. Дворяни лише швидше вислужували наступні чини. Жалування від походження не залежало. А для недворян така служба була все ж можливістю досягти більш високого соціального статусу, нехай і через багато років.

Таким чином, служба у навчальних закладах мала статус державної. Педагогічне чиновництво за соціальним складом було досить строкатим і поповнювалося за рахунок збіднілих дворян та представників середніх, а інколи й нижчих класів. Саме така ситуація склалася до середини XIX ст. Низку особливостей, характерних для соціального складу службовців навчальних закладів на українських землях, слід пов'язувати з різним історичним минулим окремих територій (колишнє польське Правобережжя, колишнє гетьманське Лівобережжя та південні території, колонізовані російським урядом).

3.2. Особливості педагогічної служби

Кількість чиновників, які служили у навчальних закладах Російської імперії з кінця XVIII до середини XIX ст. постійно змінювалася у бік зростання. Це було пов'язано з розбудовою системи освіти, збільшенням кількості навчальних закладів різного рівня, а також зростаючою потребою держави у підготовці професійних кадрів для служби у різних управлінських установах, що все більше вимагали спеціальних знань і навичок (вимоги до чиновників суттєво змінилися порівняно з XVIII ст., коли від них вимагалися лише особиста порядність і вміння каліграфічно переписувати документи).

На жаль, ми не змогли виявити відомостей, щоб відповісти на питання про те, якою була кількість службовців навчальних закладів у кінці XVIII ст. чи у перші роки XIX ст. Але дещо з цього приводу відомо по пізніших роках. Так, згідно з Училищним статутом 1804 р. у гімназії повинно було викладати 8 вчителів, за Статутом 1828 р. – 16, з поділом їх на старших і молодших. Окрему категорію складали вчителі малювання.

Зокрема статут Ришел'євського ліцею 1817 р. перебачав 9 професорів, 6 ад'юнктів, 12 наглядачів, 2 вчителів малювання, 2 – музики та вчителів танців і фехтування. У Ніжинській гімназії вищих наук викладацький склад поділявся на кілька груп: законоучитель, 4 старших професори, 4 молодших професори, 3 вчителі нижчих класів. Але у реальності, при відкритті гімназії у 1820 р., коли вже сюди прибули перші вихованці, викладати довелося самому директору і лише потім стали прибувати професори. Протягом кількох років викладачів тут не вистачало [1365, с. 118].

Одним з найпотужніших навчальних закладів імперії першої третини XIX ст. був Кременецький (Волинський) ліцей. У нього не було статуту, де була б зафіксована необхідна кількість чиновників і викладачів. Але про їхнє число можна зробити певні висновки з архівних даних. Так, у 1819 р. в штаті ліцею крім керівництва, касира, бібліотекаря, лікаря, письмоводителя і наглядача конвiktів було 26 викладачів і 4 помічника вчителів. Але ця кількість не була сталою. У

1825 р. тут працювали вже 32 викладача і 5 помічників, з'явився православний законоучитель. У 1831 р. у ліцеї служили директор, префект, 2 інспектори, бухгалтер, казначей, економ, секретар, лікар, бібліотекар, чиновники комісії про училищні фондуші, 27 викладачів [1365, с. 117-118].

Дещо повніші відомості існують по Київському учбовому округу станом на 1840 р.:

- в університеті св. Володимира у цей час за алфавітними списками було вказано 53 чиновника;

- Ліцеї кн. Безбородька – 18;
- Київській I гімназії та підпорядкованих їй закладах – 40;
- Київській II гімназії (губернській) – 31;
- Златопольському повітовому училищі – 20;
- Канівському повітовому училищі – 9;
- Канівському приходському училищі – 1;
- Черкаському приходському училищі – 1;
- Махновському повітовому училищі – 11;
- Волинському повітовому та приходському училищах – 10;
- Вінницькій гімназії – 22;
- Немирівській гімназії – 22.

По Волинській дирекції училищ значилося 137 чиновників, а по Подільській – 36 [175, арк. 2-3зв, 5-17, 19-21зв, 25-25зв, 27-28зв].

Далі чисельність педагогічних чиновників продовжувала зростати (хоча і не суттєво). Так, за відомістю у Київській I гімназії та підпорядкованих їй установах у 1845 р. працювали вже 45 службовців. З них вчителів було 14 осіб, канцелярських служителів – 5, наглядачів – 16, інспекторів – 4, економів – 3, а також попечитель, директор та лікар [178, арк. 5].

До середини XIX ст. педагогічні чиновники вже займали помітне місце у бюрократичному середовищі. Лише у чотирьох провідних навчальних закладах, що знаходилися на українських землях (Харківський університет, Університет св. Володимира у Києві, Ришел'євський ліцей в Одесі та Ліцей князя Безбородька у

Ніжині) протягом 1848-1854 рр. служило від 211 до 229 таких чиновників (див. таб. 3.3) [892, 893, 894, 895]. Існувала ще велика кількість службовців у гімназіях, повітових і приходських училищах. Так, тільки у навчальних закладах Полтавської та Волинської губернії їх було 341 особа [187].

Таблиця 3.3

Кількість чиновників і викладачів провідних навчальних закладів на українських землях

Навчальний заклад	1848	1849	1850	1851	1852	1853	1854
Харківський університет	81	80	75	76	78	77	75
Київський університет св. Володимира	89	89	85	86	87	97	90
Ришел'євський ліцей в Одесі	34	35	35	29	33	34	32
Ліцей князя Безбородька у Ніжині	25	22	24	20	21	20	19

Що стосується освіти майбутніх педагогів, то її фактично можна поділити на два види. Їм при прийнятті на службу по відомству народної освіти перевага не надавалася (основною вимогою була лише її наявність):

1. Освіта, отримана у будь-якому навчальному закладі, що забезпечував необхідний її рівень для прийняття особи на державну службу. Такими закладами могли бути семінарії, народні (якщо мова йде про кінець XVIII ст.), повітові училища, ліцеї, гімназії, університети. Сюди ж відносимо домашню освіту.

2. Освіта, яку надавали навчальні установи чи їхні підрозділи, створені для підготовки майбутніх педагогічних службовців. До таких слід віднести учительські інститути, педагогічні кафедри при університетах, ліцеях, а також деякі духовні семінарії, що спеціалізувалися у кінці XVIII – на початку XIX ст. на підготовці

педагогів. Так, з метою підготовки студентів до вчительського звання у 1851 р. в Ришел'євському ліцеї Одеси було вирішено створити кафедру педагогіки. Ідея була підтримана особисто імператором [877, с. 14-15].

Взагалі викладацька служба відрізнялася від будь-якої іншої державної діяльності у першу чергу рівнем освіченості особового складу [1227, с. 104]. Не зважаючи на різні проблеми у забезпеченні високого рівня підготовки чиновників освітньої галузі, показовим залишався той факт, що з відміною у 1834 р. екзамену на чин чиновники по відомству народної освіти залишалися тими, по відношенню до кого застосовувався певний освітній ценз при прийомі на службу. Зазначений екзамен був введений указом 1809 р. і його повинні були складати усі чиновники, які претендували на чин VIII та V класів. Метою іспиту було підвищити освітній та інтелектуальний рівень державних службовців. Указ викликав обурення з боку консервативно налаштованого чиновництва та представників дворянства і в житті не завжди виконувався. У 1834 р. його положення були офіційно відмінені.

У 1846 р. навіть з'явилося Положення про спеціальні іспити для усіх осіб, які бажали обійняти посади вчителів у повітових і приходських училищах, кімнатних наглядачів у дворянських інститутах і гімназичних пансіонах, викладачів нових іноземних мов та малювання у середніх і нижчих навчальних закладах, а також домашніх учителів [1116, с. 116]. Таким чином, службовці даної галузі залишалися найбільш освіченою складовою бюрократичного апарату Російської імперії.

Забезпечення належними кадрами навчальних закладів на початковому етапі створення освітньої мережі стало складною справою. Ця проблема вирішувалася досить довгий час. Ще у червневій 1783 р. доповіді члени комісії зі створення народних училищ повідомляли імператриці, що були зроблені кроки з забезпечення цих закладів здібними вчителями. Основним джерелом постачання їх стали різні духовні семінарії. Але сама ця місія виявилася невдалою, оскільки семінаристи, які прибули на вчительські посади, не володіли потрібними знаннями. Що стосується більш здібних кандидатів, то вони, вказувалося у доповідній записці, «виконують обов'язки, від яких їх взяти незручно, а інші

лише встигають у Словесних науках, шукають і приймаються частіше за все у цивільну, вигіднішу для них, службу» [498, с. 56]. Особливо гострою була проблема забезпечення вчителями 3-х та 4-х класів народних училищ (саме для них і набиралися семінаристи).

З метою хоча б часткового вирішення кадрової проблеми протягом 1786-1788 рр. у Київській академії проведено зміни, які фактично перетворили цей заклад на вищий учительський інститут, для підготовки кадрів у народні училища [1187, с. 108-109]. Причому цей заклад певний час залишався основним постачальником викладацьких кадрів до багатьох закладів освіти, причому по всій території імперії (про що ми вже зазначали). Для прикладу слід зазначити, що у 1804 р. при Московському університеті був відкритий Педагогічний інститут, кількість студентів якого становила всього близько 20 осіб. А кожного року цей заклад закінчували 4-8 осіб [1247, с. 122-123]. Таким чином, цей заклад абсолютно не вирішував проблему забезпечення навчальних закладів (особливо інших регіонів імперії) викладацькими кадрами. А Петербурзький педагогічний інститут протягом 1828-1859 рр. підготував для навчальної (викладацької) служби усього 682 особи. З них у вищих навчальних закладах служили 43 особи, середніх – 377, нижчих – 262 [1396, с. 103].

Нестача професійних викладачів гальмувала розвиток системи освіти в цілому. На початку XIX ст. і нижчі училища, і гімназії відчували гострий брак підготовлених вчителів. А це призводило до того, що гімназії могли надавати незначний кількісно і низький якісно контингент для вступу до університетів [1116, с. 98]. Окрім того, слід вказати на багатопредметність курсів у нижчих та середніх навчальних закладах. При нестачі викладачів це призводило до того, що один педагог міг викладати одночасно декілька навчальних дисциплін, часто дуже різних (наприклад, історію та фізику і т.п.).

Слід також зазначити, що, закінчуючи престижні навчальні заклади, люди намагалися зробити собі кар'єру на більш перспективних службових поприщах, ніж освіта. Сучасна російська дослідниця Ю. Діссон змогла виявити відомості про кар'єру випускників деяких навчальних закладів. Зокрема вона визначила, що з-

поміж 102 вихованців Ніжинської гімназії, які випустилися з цього закладу протягом 1826-1833 рр. 64 особи обрали цивільну службу (причому лише 17 з них по відомству Міністерства народної освіти). Більшість з них закінчили службу з чинами VII-VIII класів, а семеро дослужилися навіть до IV [1365, с. 231-232].

Проблема забезпечення освіченими службовцями навчальних закладів була актуальною ще довгий час. До того ж додалася проблема якості освіти. У 1827 р. директор училищ Київської губернії статський радник Г. Петров отримав від свого керівництва листа, де повідомлялося, що в училищах Віленського округу, призначених для світської молоді, на посади вчителів часто приймаються особи, які «не завжди володіють достатніми пізнаннями у предметах, яким інших навчати повинні» [383, арк. 6].

Історично склалося, що на українських землях мережа освітніх закладів була більш розгалуженою, ніж, наприклад, у російських губерніях. Сама ж освіта досить високо цінувалася у різних соціальних колах. Багато хто приділяв навчанню значну частину свого життя. Наприклад, дворянин Стародубського повіту Чернігівської губернії С.І. Пешковський, який у 1814 р. обіймав посаду штатного наглядача Дубосарського повітового училища Херсонської губернії і мав чин титулярного радника, присвятив навчанню 10 років життя. З 1780 до 1782 р. вивчав латину у Чернігівській семінарії. У 1782-1788 рр. у Київській академії вивчав латинську, грецьку мови, поезію, риторіку, історію, географію. Потім продовжив вивчати риторіку у Новгородсіверській семінарії. З 1789 до 1790 р. у Новгородсіверському народному училищі навчався арифметиці, малюванню та педагогіці («засобам викладання, навчання, а особливо в училищних 1-му та 2-му класах»). З 1790 р. розпочав педагогічну кар'єру [371, арк. 50-50зв, 55].

Все це дало можливість певною мірою ще у кінці XVIII ст. вирішити на тих українських землях, що перебували під владою Російської імперії, кадрові питання в освітній галузі і навіть «експортувати» випускників місцевих духовних академій, семінарій, колегіумів тощо до інших регіонів імперії на педагогічні посади.

До кінця першої третини XIX ст. у переважній більшості навчальних закладів служили люди з освітою, а з часом зростав і рівень останньої. Чим кращою була освіта, тим більше шансів у її носія було зробити успішну кар'єру у закладі з більш високим статусом. У межах губернії найбільш високим був рівень освіти у гімназичних вчителів. Російський дослідник В. Слотін, наприклад, наводить дані за 1830 р. по В'ятській гімназії, де вищу освіту мали 55,5% викладачів, а середню – 33,3% [1412, с. 152]. Приблизно такі ж показники характерні і для інших регіонів Російської імперії у цей період, у тому числі й для багатьох українських губерній. Так, дані по Таврійській губернській гімназії засвідчують вищу освіту у 50-60% її викладацького складу (середня освіта була не менш, ніж у 10% службовців, а відомостей про освіту кількох осіб виявити не вдалося) [378].

В цілому ж про освіту училищних чиновників дають уявлення відомості по Таврійській та Волинській губерніях. Нами були враховані дані по службовцям губернських гімназій, повітових і приходських училищ.

Були проаналізовані формулярні списки 48 чиновників Таврійської губернії, які служили у зазначених навчальних закладах у 1830 р. З-поміж них вищу освіту мали 14 осіб (29,1%), середню – 20 (41,7%), нижчу – 6 (12,5%). Відомості про освіту 8 осіб (16,7%) відсутні (можливо хтось з них її не мав, а у когось вона була домашньою).

Під час аналізу нами враховувалися різні умови отримання освіти тими чи іншими чиновниками. Так, з тих, хто навчався в університеті чи гімназіях, не всі закінчили повний курс у цих закладах. У нашому випадку декілька чиновників провчилися у них по 1-3 роки. У таких ситуаціях ми вважали їх такими, що мають середню або нижчу освіту (з огляду на рівень закладу, де вони пройшли попередній повний курс навчання). Осіб, які закінчили духовні семінарії чи колегіуми, ми вважали такими, що мають середню освіту, оскільки там викладався набір предметів із загальноосвітнього курсу класичних гімназій. До того ж після закінчення цих закладів, їхніх випускників приймали до університетів.

Наприклад, К. Ніколаєв закінчив повний курс у Сімферопольському повітовому училищі, але у Таврійській гімназії провчився лише 2 роки. Щодо наглядача Бахчисарайського приходського училища Г. Гозадінова, то у його формулярному списку вказано, що освіту він мав, але не вказано, у якому закладі він навчався. Ми віднесли його до тих, хто мав нижчу освіту, оскільки припускаємо, що вона була домашньою [378, арк. 11зв-12, 37зв-38].

По Волинській губернії проаналізовано 44 послужних списків училищних чиновників станом на 1832 р. Серед них 23 (52,3%) мали вищу освіту, 15 (34,1%) – середню, 4 (9,1%) – нижчу (повітові училища). Відомості про освіту ще двох чиновників (4,5%) у їхніх формулярних списках відсутні. Але вивчення інших документів показало, що у одного з них – казначея Волинського ліцею Й.Й. Кручковського – освіти не було, оскільки через це він довгий час не міг скласти іспити, визначені законом 1809 р., і отримати чин колезького асесора (VIII клас) [384].

При виявленні освітнього рівня деяких училищних чиновників вказаних вище закладів Волині, людей, які закінчили Лемберзьку (Львівську) академію, а таких було двоє, ми вважали такими, що мають вищу освіту, оскільки академії на австрійських землях мали права університетів. Волинський ліцей на Правобережжі мав такий же статус, як і ліцей князя Безбородька у Ніжині чи Ришел'євський ліцей в Одесі, тому вважаємо, що він надавав вищу освіту також. Але особи, які закінчили цей заклад, коли він мав статус гімназії розцінені нами, як такі, що мають середню освіту.

Більш об'єктивні дані про освіту педагогічних чиновників були нами виявлені по Полтавській і Волинській губерніях станом на 1850 р. (див. таб. 3.4). У вказаних губерніях у цей час служили відповідно 172 та 169 педагогічних чиновників. Формулярні списки на цих людей збереглися у повному обсязі [187].

Таблиця 3.4

**Освітній рівень чиновників навчальних закладів Полтавської та Волинської губерній
станом на 1850 р.**

	Вища освіта		Середня освіта		Нижча освіта		Домашня освіта		Відомостей про освіту немає	
	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%	кількість	%
Полтавська губернія	50	29,1	68	39,5	33	19,2	19	11	2	1,2
Волинська губернія	50	29,6	73	43,2	32	18,9	11	6,5	3	1,8

З таблиці 4 можна побачити, що відмінності у кількості педагогічних чиновників з різним рівнем освіти не суттєві. По Полтавській губернії помітно переважають лише особи, які отримали домашню освіту.

Більш цікавим є порівняння показників по Волинській губернії за 1832 та 1850 рр. До 1850 р. у цьому регіоні відбулося помітне зменшення кількості чиновників по відомству народної освіти з вищою освітою за рахунок збільшення службовців з середньою та нижчою освітою. До того ж якість середньої освіти у цьому службовому середовищі до середини ХІХ ст. суттєво знизилася. У 1832 р. усі, хто її мав, отримали її у світських навчальних закладах, тоді як у 1850 р. з 73 чиновників з середньою освітою 54 отримали її у духовних навчальних закладах (здебільшого семінаріях) і лише 19 – у світських.

Великою мірою це пов'язано з докорінними змінами у галузі освіти, що відбулися після придушення польського національного повстання 1830-1831 рр. Тільки за 1832 р. у Волинській губернії було закрито Волинський (Кременецький) ліцей та 48 різних училищ, що утримувались римо-католицьким духовенством. Кадрове наповнення училищ, гімназій, ліцеїв Правобережжя змінилося (не у кращий бік), оскільки поразка повстання призвела до того, що близько 10 тис. представників польської інтелігенції (у тому числі інтелектуальної, з якої часто набиралися чиновники до освітніх установ) емігрували до західних країн Європи

[1305, с. 123]. У 1832-1833 рр. російська влада розпочала створення системи державних навчальних закладів. Тепер школа повинна була виховувати виключно у російському дусі. Сприяти русифікації Правобережної України був покликаний створений у 1834 р. університет св. Володимира у Києві.

Протягом першої половини XIX ст. у системі освіти Російської імперії розпочинається процес виділення професійної складової із загальноосвітньої. Держава стала потребувати службовців, які мали спеціальну підготовку у тій чи іншій галузі. Таким чином, у середовищі педагогічних чиновників цей процес почався раніше, ніж у інших відомствах державної служби. Для них створювалися спеціальні педагогічні навчальні заклади та відділення. Училищний статут 1828 р. розподілив викладачів гімназій на старших та молодших учителів. До старших вчителів відносилися викладачі історичних і математичних наук, стародавніх мов і російської словесності; до молодших – учителів російської граматики, географії та сучасних іноземних мов. Учителі малювання викладали також чистописання. У середині XIX ст. вказувалося на необхідності підготовки викладачів законодавства (юридичних наук) [1220, с. 61]. У лютому 1850 р. було дозволено казенних студентів юридичного інституту при університеті св. Володимира за потреби призначати вчителями законодавства у гімназії з зобов'язанням вислужувати на цих посадах не менше шести років. Такі вимоги були альтернативою служби протягом тих же шести років «по цивільній частині» [562, с. 5].

Таким чином, проблема професійної підготовки педагогічних чиновників весь час була актуальною, але протягом останньої чверті XVIII – першої половини XIX ст. повністю вона так і не була вирішена. При цьому службовці освітньої галузі все ж залишалися найбільш освіченою частиною бюрократичного апарату імперії.

Серйозною була проблема забезпечення навчальних закладів необхідною кількістю чиновників. Педагогічна служба за своєю специфікою не відносилася до найбільш популярних категорій державної служби (в усякому разі серед привілейованих членів суспільства), до того ж вона вимагала більш високого

освітнього цензу від службовців, про що вже йшлося. Ця та деякі інші причини могли призводити до значної плінності кадрів в освітніх установах (крім університетів, де служба була більш престижною та матеріально вигідною).

За продовжуваністю у часі викладацька служба еволюціонувала у бік зближення із загальною чиновною масою [1227, с. 102].

В. Слотін запропонував поділ усіх училищних чиновників (за виключенням почесних попечителів і обслуговуючого персоналу) на чотири групи:

1. Згідно з училищним статутом 1804 р. директори народних училищ (вони ж директори гімназій), які знаходилися у чині VII класу.

2. Штатні наглядачі (смотрителі). Їхній статус статутом не визначався, але як правило їхня посада належала до IX класу.

3. Старші вчителі (учителі дисциплін, що викладалися у гімназії) знаходилися у IX класі та молодші вчителі (учителі мов у гімназіях) знаходилися у X класі.

4. Учителі малювання та учителі повітових училищ знаходилися у XII класі, а також приходські вчителі, які відносилися, як правило, до XIV класу (за умови, що вони не мали духовного звання) [1412, с. 61-62].

На нашу думку, справедливо було б виділити і п'яту групу, до якої могли бути віднесені канцеляристи, бухгалтери, медики та деякі інші чиновники навчальних закладів з чином або без такого (але з правом на нього), які теж вважалися державними службовцями по відомству народної освіти і були включені В. Слотіним до числа обслуговуючого персоналу.

Головною посадовою особою у навчальних закладах губернії був директор місцевої гімназії, якого визначали ще як директора народних училищ губернії. Директор згідно зі Статутом 1804 р. керував гімназією, усіма училищами та пансіонами у губерньському місті та іншими навчальними закладами по губернії. При прийнятті директора на посаду враховувалися його походження (він не повинен походити з податного стану), вік (не молодше 16 років) та освітній рівень (закінчена освіта). Директор підбирав кадри до ввірених йому закладів, повинен

бути фактично викладачем-«універсалом» (володів методикою викладання, мав за потреби підмінити будь-якого вчителя у гімназії).

Якщо до обов'язків директора училищ входила одна обов'язкова перевірка кожного підпорядкованого йому навчального закладу на рік, то весь інший час контроль і управління у провінційних закладах (повітових і приходських училищах) здійснювали штатні наглядачі (смотрителі).

Смотрителі, як ми зазначали вище, повинні бути у чині ІХ класу. Але, враховуючи нестачу класних чиновників у повітах, з 1826 р. штатний смотритель міг не мати вказаного чину, а здобути його за вислугу на даній посаді не менше чотирьох років. Часто на цю посаду призначалися вчителі даного навчального закладу за їхні професійні навички та заслуги. Розповсюдженим було явище, коли штатний наглядач за сумісництвом викладав один з предметів у повітовому училищі.

За шкільним статутом 1828 р. була створена посада інспектора гімназії. Інспектор наглядав за викладанням та моральною складовою у закладі [1044, с. 59]. Такі чиновники, як інспектори навчальних закладів непогано орієнтувалися у багатьох питаннях стосовно функціонування цих установ. Як наслідок, були непоодинокими випадки, коли саме вони заміщували посади директорів училищ або гімназій. Наприклад, у серпні 1854 р. на місце директора Рівненської гімназії замість звільненого за станом здоров'я статського радника Росковшенка був призначений колишній інспектор цього закладу надвірний радник Туманов [897, с. 6-7].

Специфічною категорією училищних чиновників слід вважати законовчителів, які відносилися до духівництва, не отримували класних чинів, але визнавалися урядом як такі, що знаходяться на державній службі. Деякі дослідники вважають, що за статусом вони стояли вище звичайних цивільних училищних чиновників, спираючись на той факт, що вони підписувалися в атестатах вище інших вчителів [1412, с. 157]. На нашу думку, це не зовсім так. Можливо авторитет цих службовців і був високим, враховуючи важливе значення релігії у тогочасному імперському суспільстві й зокрема серед українського

населення, але службовим статусом вони не відрізнялися від інших учителів. До того ж, нормативних актів, що свідчили б про інше, нами виявлено не було.

Поза категорією педагогічного чиновництва знаходилися домашні вчителі або наставники. Вони також вважалися державними службовцями (крім жінок), на них заповнювалися формулярні списки і вони отримували чини. У першій половині ХІХ ст. серед тих, хто бажав стати домашнім учителем був значний відсоток іноземців. У вересні 1832 р. у Волинському ліцеї на це звання претендувала французенка Е. Деліль, у жовтні – венеціанець Л. д'Артузій. Усі вони склали присягу на вірність Російській державі [389]. У 1850 р. по Волинській губернії домашніми наставниками служили п'ять осіб, чотири з яких походили з іноземців, а один – з дворян. Усі вони мали чини від ХІV до ІХ класу. У цей же час по Полтавській губернії таких чиновників налічувалося всього двоє. Один походив з однодворців (мав чин колезького секретаря), інший – з обер-офіцерських дітей (чину не мав).

Для того, щоб отримати патенти (дозволи) на приватне домашнє вчителювання, слід було скласти іспити з досить багатьох предметів. У Волинському ліцеї у вересні 1832 р. екзаменувалися відразу четверо осіб (двоє чоловіків і дві жінки): колишній учень цього ліцею П. Леончицьки складав іспити з арифметики, алгебри, геометрії, російської, польської, французької, латинської і німецької мов; колишній викладач Любарського повітового училища М. Паршейм – з французької та німецької мов (при тому, що саме ці мови він викладав в училищі і сумнівів щодо професійних вмінь його начебто не повинно бути); дівчиці, які закінчили Кременецький пансіон А. Навроцька та Е. Деліль – з Закону Божого, російської, польської, французької й німецької мов, арифметики і географії. Окрім того А. Навроцька ще показувала свої знання і вміння з чистописання, музичного мистецтва й танців [438, арк. 1]. Окрім іспитів, усі четверо кандидатів на звання домашніх учителів повинні були надати документи про своє дворянське походження. До того ж Училищний комітет Харківського університету наказав П. Леончицьки та М. Паршейму надати свідоцтва «про

неналежність їх до заколотників» (малася на увазі їхня неучасть у польському повстанні 1830-1831 рр.) [389, арк. 12зв].

Приймаючи на службу до навчального закладу будь-якого чиновника, директор цього закладу повинен був узгодити його кандидатуру зі своїм керівництвом. Зокрема директори гімназій повинні були отримати дозвіл з училищного комітету університету. Наприклад, 23 квітня 1813 р. директор Чернігівської гімназії у своєму рапорті просив такий комітет Харківського університету дозволити прийняти на вакансію письмоводителя колезького реєстратора М. Филоновича, який працював перед тим у Чернігівському губернському правлінні. До рапорту додавалися атестати кандидата на посаду про попередню службу та формулярний список [369, арк. 1].

Звільняючи чиновників освітніх установ, їхні директори також повинні були узгодити це питання зі своїм керівництвом. Обов'язково вказувалася причина звільнення. Якщо вона полягала у неможливості службовця виконувати свої функції за станом здоров'я, то слід було подати й медичне свідоцтво, що могло б це підтвердити. Довідка лікаря, як правило, не відносилася до числа розлогих документів, а містила лише висновок медика про стан здоров'я чиновника і фіксувала неможливість виконання службових обов'язків. Так, лікар Чернігівського військового шпиталю зробив наступний висновок про здоров'я вчителя німецької мови Чернігівської гімназії К.Ф. фон Флегена: «... одержимий з давнього часу хворобами: грудною та слабкістю нервовою, котрого я лікував; але швидкого одужання не передбачається, саме по цим причинам він Г. Флеген і покладеної на нього посади виконувати не може» [371, арк. 3]. Інколи, якщо чиновник не бажав служити у навчальному закладі, а хотів згодом потрапити до більш престижної установи, медичні довідки використовувалися як привід до залишення служби в освітній галузі. Тому слід припустити, що частина цих довідок була сфальсифікована.

Процес прийняття на службу, звільнення, переміщення педагогічних чиновників у деяких випадках був неконтрольованим державними установами освітнього відомства. Такі ситуації були доволі рідкісними і виникали

здебільшого на правобережних українських землях. Частина навчальних закладів, що знаходилися на цих землях, довгий час утримувалася монастирями. У 1827 р. попечителю Харківського учбового округу навіть була надіслана скарга, де зазначалося, що в училищах, що утримуються базиліанами й іншими духовними орденами приймали та переводили в інші заклади учителів на власний розсуд настоятелів монастирів. Про такі кадрові зміни Училищний комітет Харківського університету здебільшого не поінформовувався. Це ускладнювало укомплектування цих навчальних закладів особами, які мали необхідну освіту і навички, підтвержені атестатами університетів і гімназій, де вони навчалися, для обіймання учительських посад [383, арк. 10].

Якщо говорити про кар'єрне зростання педагогічних чиновників у ХІХ ст., то воно визначалося за кількома критеріями: рівнем освіти (наявність наукового ступеня у викладачів вищих навчальних закладів), якістю викладання, стажем роботи у системі освіти, попереднім послужним списком (наявністю досвіду роботи в інших установах), протекцією впливових вчених, чиновників.

Низькі оклади і не завжди задовільне утримання робили педагогічну службу не дуже популярною. Наслідком була відносно висока плинність кадрів у навчальних закладах багатьох губерній. Восени 1832 р. учитель Чернігівської губернської гімназії титулярний радник О. Брикін виявив бажання звільнитися з викладацької посади і перейти до військового відомства архітектором збройного заводу [388, арк. 1]. І таких прикладів було досить багато.

Про плинність кадрів може свідчити відносно молодий вік більшості чиновників тих чи інших навчальних закладів. Так, вивчення вікових особливостей чиновництва освітніх установ Таврійської губернії також дозволив зробити певні висновки щодо цієї групи державних службовців (див. таб. 3.5). Аналіз здійснено на основі 48 формулярних списків чиновників губернської гімназії, повітових і приходських училищ [378].

Таблиця 3.5

Розподіл училищних чиновників Таврійської губернії за віком

19-25	26-30	31-35	36-40	41-45	46-50	51-55	56-60	61-65	66-70
18	12	5	4	4	2	0	1	1	1
37,5%	25%	10,4%	8,3%	8,3%	4,2%	0%	2,1%	2,1%	2,1%

Як видно з наведеної таблиці, основна маса училищних чиновників – це особи до 30 років (30 осіб). А у цілому бачимо, що чиновників старших за 50 років майже немає. Ті троє з них, які продовжували службу, обіймали досить високі посади: наглядач училища, почесний наглядач навчальних закладів повіту та директор училищ Таврійської губернії (або директор гімназії). Можна припустити, що, враховуючи низьку популярність служби у галузі освіти, чиновники починали її у молодому віці і, вислуживши необхідні терміни, йшли у відставку. Можливий і інший варіант – дослужившись до 30-35-річного віку, чиновники могли змінювати місце служби на більш престижне (саме з цього віку помітне різке зменшення службовців).

До чиновників відомства освіти застосовувалися різні види заохочень. Усі виплати, пільги, види нагороджень для педагогічних чиновників закріплювалися законодавчо. Протягом першої половини XIX ст. з'явилося багато нормативних актів, що регулювали різні питання служби по відомству народної освіти.

Нагороди та інші види заохочень відігравали важливу роль. Найбільш бажаною нагородою для будь-якого чиновника був чин. Службовці відомства народної освіти не були виключенням. Отримання наступного чину для училищного чиновництва, як і для будь-якого іншого, мало важливе значення, оскільки змінювало його соціальний статус (за умови, що службовець був не з дворян). Через чини отримували почесне громадянство, особисте чи потомствене дворянство. Часто цивільні чиновники користувалися військовими чинами, що залишилися у них з попередньої армійської служби. У таких випадках службовцям пропонувалося змінити військовий чин на цивільний аналог [384, арк. 50].

Якщо навчальний заклад користувався певним авторитетом або мав особливий статус, то його службовці могли отримати спеціальні пільги від уряду. Так, викладачі й інші чиновники Одеського Ришел'євського ліцею та гімназії, що діяла при ньому наприкінці 1853 р. здобули собі особливу пільгу – їхнім дітям дозволялося безкоштовно навчатися у зазначеній гімназії «приходящими учнями» (аналог університетських вільних слухачів) [556, с. 30].

По відношенню до чиновників освітніх закладів застосовувалася велика кількість різноманітних заохочень, що виражалися як у грошовому еквіваленті, так і у вигляді пам'ятних подарунків, відзнак, подяк, пільг тощо. В цілому такі нагороди можна поділити на наступні види: подяки (усні та письмові) від імені високих сановників чи установ; грошові заохочення; цінні подарунки; нагрудні відзнаки (знаки, медалі, ордени); чини. Причому це могли бути або заохочення, якими могли нагороджуватися цивільні чиновники усіх відомств, або такі види нагород, які могли отримати лише службовці відомства народної освіти. Вивчаючи формулярні списки чиновників освітніх закладів, ми зустріли згадки про такі нагородження, як золотий годинник від імператора; бронзова медаль на спомин 1812 р. (на володимирській чи анненській стрічках або без них); відзнаки бездоганної служби; похвальні листи від міністра народної освіти, університетів, директорів ліцеїв; діамантовий перстень; підвищене жалування; особлива подяка від правління університету; подяки від візитаторів училищ (усні й письмові), попечителів учбових округів, цесаревича; ордени; грошове нагородження (500 руб., 90 руб. сріблом та інші суми); імператорське благовоління; нагородження чиновника-автора книги чи підручника частиною накладу надрукованої роботи; нагородження математичними інструментами і т.п.

Щодо покарань, які мали застосовуватися за службові порушення по відношенню до чиновників освітньої галузі, то вони були такими ж, як і для службовців інших державних відомств (детальніше про заохочення і покарання див. у наступних розділах).

Таким чином, педагогічні службовці ще у кінці XVIII ст. були визнані державними службовцями. Вони швидко влилися до загалу імперської

бюрократії. Як і чиновники інших відомств, вони отримували жалування, мали цілу низку пільг, заохочень, нагороджувалися чинами. По відношенню до цієї категорії службовців у разі порушення ними службових правил чи законів застосовувалися різні методи впливу або покарання. У той же час педагогічні чиновники та характер їхньої служби мали свої особливості. Це позначалося на їхньому статусі. Службовці університетів та ліцеїв відносилися до найбільш привілейованого прошарку, мали краще матеріальне забезпечення та службові перспективи тощо. Нижчий статус мали чиновники інших навчальних закладів - гімназій, повітових і приходських училищ. Заохочення та покарання, що застосовувалися до службовців галузі освіти не відрізнялися від призначених для чиновників інших відомств. У той же час характер служби освітян робив деякі види заохочень чи покарань більш характерними саме для їхнього середовища.

* * *

Починаючи з кінця XVIII ст. у Російській імперії активно розбудовувалася система освіти. Вона повинна була не підняти загальний освітній рівень суспільства, а, у першу чергу, забезпечити державу належно підготовленими кандидатами на різноманітні посади. Але одна з проблем, з якими уряд при цьому зіткнувся, була нестача педагогів. Незначна кількість навчальних закладів у деяких російських губерніях, де могли підготувати викладацькі кадри, не могли вирішити цю проблему. Натомість на українських землях, де вже давно функціонувала ціла низка авторитетних і популярних навчальних закладів, це питання так гостро не стояло.

Більше того, у цих закладах готували, у тому числі, й до викладацької служби. Вони майже всі були духовними і мали всестановий характер. Це вплинуло на той факт, що педагогічні чиновники, особливо наприкінці XVIII – на початку XIX ст., відносилися до різних соціальних груп: духовенства, міщан, козаків, дрібної та середньої шляхти чи козацької старшини. Окрім того, частина тих, хто обирав службу по відомству освіти, часто отримували додаткову освіту у таких престижних закладах, як Київська духовна академія, Московський, Віленський університети або у різноманітних європейських університетах.

Протягом усього досліджуваного періоду саме педагогічні чиновники мали найвищий освітній рівень з-поміж усіх державних службовців цивільних відомств. Чиновниками-педагогами з України уряд намагався забезпечити навчальні заклади інших регіонів імперії.

Службовці по відомству народної освіти були визнані урядом, як такі, що знаходяться на державній службі ще наприкінці XVIII ст. Як наслідок, вони отримували державне забезпечення у вигляді різних виплат (жалування, пенсії тощо), вислужували чини за Табеллю про ранги та користувалися пільгами, що з цього випливали. Сам же характер педагогічної служби практично не містив суто бюрократичних ознак, а зводився до навчання і виховання молоді (яка потім повинна була служити державі). Така службова специфіка виділяла педагогічне чиновництво від інших представників бюрократичного апарату імперії.

РОЗДІЛ 4

СЛУЖБОВІ ЗЛОВЖИВАННЯ ЯК СКЛАДОВА БЮРОКРАТІЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

4.1. Види зловживань та їх сприйняття суспільством

Визначити ефективність бюрократичної системи не можливо, вивчаючи лише її структуру, кількісні показники та нормативну базу, якою регулювалася її діяльність. Необхідно досліджувати явища та їх причини, що відбувалися в середині цієї системи і як вона впливала на всі галузі суспільного життя. У даному контексті важливою вбачається проблема службових порушень і зловживань, що були надзвичайно поширеними явищами у російському імперському бюрократичному середовищі досліджуваного періоду. Як впливала існуюча у тогочасному суспільстві система цінностей на факти зловживань? Яким чином приватне життя чиновників та їхнє матеріальне забезпечення було пов'язане з цими зловживаннями? Як ці негативні явища у середовищі бюрократії сприймалися різними верствами населення, державною управлінською верхівкою й особисто імператорами? Відповіді на ці та низку інших питань дадуть змогу максимально об'єктивно оцінити позитивні та негативні сторони чиновництва досліджуваного періоду, у тому числі й на українських землях у складі Російської імперії; зрозуміти, наскільки ефективними або неефективними були урядові заходи щодо удосконалення бюрократичної системи тощо. До того ж вирішення вказаних питань має надзвичайно важливе значення й для розв'язання низки проблем сучасного вітчизняного державного управління, хоча б на теоретичному рівні.

Говорячи про російську бюрократію та порівнюючи її із західною, російський дослідник В. Гессен вказував на те, що вона є позасуспільною і у неї відсутнє почуття законності [1067, с. 230]. Саме з цього й випливали неповага до особистості, хабарництво, насильницькі адміністративні методи, характерні для чиновництва періоду Російської імперії.

Цивільний чиновник мав низький суспільний престиж. Заплутаність законів та дух державного свавілля відбилися й на чиновництві. Навіть у російській культурі XVIII – першої половини XIX ст. так і не було створено образу неупередженого судді чи справедливого адміністратора – захисника пригноблених. У суспільній свідомості чиновник асоціювався з крючкотворством і хабарництвом [1124, с. 26].

Існувало багато видів порушень чи злочинів, які могли бути скоєні особою під час виконання нею посадових обов'язків. Порушення вимог, що висувалися до державних службовців урядом, призводили до цих порушень і незаконних вчинків. Одні з основних вимог, що висувалися до чиновників, були уважність, чесність і безкорисливість. Забезпечувати їх держава намагалася, створивши систему обмежень для службовців. Ця система формувалася протягом останніх років XVIII – першої третини XIX ст. Аналіз Зводу статутів про цивільну службу дозволяє визначити декілька груп обмежень [1393, с. 139-143].

Перша група – обмеження, спрямовані на підтримку гідності служби й уряду, представниками якого були чиновники. Закон вимагав від останніх високої моральності, уникнення пияцтва, брехні тощо. Саме до цієї групи слід віднести заборону видавати твори про внутрішнє й зовнішнє становище у державі. Це пояснюється тим, що багато чиновників після відставки видавали мемуари, де досить детально описували чиновницьке свавілля, критикували владу.

Друга група – обмеження, спрямовані на неприпустимість відволікання чиновника на інші заняття, крім службових. Передбачалося, що жалування забезпечувало чиновнику відповідне до його статусу утримання. Виходячи з цього, закон забороняв сумісництво кількох посад у межах одного відомства. Сумісництво у різних відомствах дозволялося за згоди керівництва. Також чиновникам заборонялося залишати службові місця без відома керівництва. Зокрема у 1804 р. чиновникам було заборонено займатися відкупам у відомствах, де вони служили. З 1806 р. їм було заборонено записуватися у гільдії. З 15 травня 1822 р. вийшов указ, яким міністру юстиції наказувалося слідкувати за тим, щоб службовці, які мали класні чини і походили з вільновідпущених, не

використовувалися поміщиками у якості прислуги. У тому ж 1822 р. покладено початок політичним обмеженням державних службовців (з них бралися підписки про те, що вони не є членами ніяких лож, товариств тощо). Окрім того, без дозволу керівництва та цензури чиновникам заборонялося видавати твори, що якимось чином висвітлювали зовнішню чи внутрішню ситуацію в імперії [1393, с. 138-139].

Третя група – дії, що могли бути використані чиновниками для протиправного покращення свого матеріального становища та з метою отримання немайнових вигод. Державним службовцям заборонялося брати участь у придбанні майна, продаж якого була їм доручена урядом; виступати повіреними у справах інших осіб в установі, де вони служили (або мали до нього службове відношення); займатися підрядами та постачанням у місцях служби; вступати у боргові зобов'язання з підлеглими; призначати на посади родичів чи однофамільців; приймати подарунки, пожертви, вітальні адреси тощо; бути позивачами у своєму відомстві.

Четверта група – заборони на службову діяльність і винагороду за неї для чиновників, які отримали стягнення за порушення. Небездоганна чи негативно атестована служба, залишення судовим рішенням у підозрі, звільнення з посади позбавляли чиновника права на пенсію. Низка умов значно ускладнювала повторний вступ чиновника на службу після відставки: звільнення від посади судом, на три роки; звільнення за дурну поведінку, на два роки; відставка за негідну поведінку, у випадку особливого Височайшого дозволу.

Певною мірою вказані обмеження повинні були сприяти зниженню кількості зловживань у чиновницькому середовищі і створювали економічні механізми боротьби з ними.

Окрема увага посадовим злочинам і відповідальності за них приділялася у Зводі законів Російської імперії, хоча постанови влади з цього приводу розкидані по різних томах Зводу: у першому томі визначалася відповідальність міністрів; другому – губернатора; п'ятнадцятому – давалася класифікація службових злочинів і визначалися покарання за них; шістнадцятому – йшлося про судову

відповідальність. Але саме у томі 15 містився окремий розділ про злочини чиновників по службі, де визначалося чотири групи злочинів [1393, с. 156].

Деякі вчинки чиновників характеризувалися як перевищення влади:

- 1) перешкоджання іншій посадовій особі виконувати його обов'язки;
- 2) насильницькі й образливі дії чиновників над підлеглими під час виконання службових обов'язків.

Річ у тім, що насильства і образи, що вчинялися під час служби, шкодили інтересам цієї служби, а, як наслідок, повинні розглядатися не як звичайні злочини проти здоров'я та гідності приватних осіб, але саме як посадові злочини і передбачати покарання в особливому порядку.

Згідно з Уложенням про покарання чиновник або інша посадова особа визнавався таким, що перевищив свою владу, коли виходив за межі своїх повноважень, покладених на нього, або якщо вчиняв незаконне діяння чи присвоював собі право самочинно приймати службове рішення, що не входило до кола його компетенції [1009, с. 104-107].

Просуваючись по сходах Табелі про ранги, чиновники отримували низку пільг і привілеїв, які захищалися державою. Порушення цих привілеїв могло потягти за собою певну відповідальність. Наприклад, державний службовець того чи іншого рангу мав право на відповідне титулування при зверненні до нього («ваше високородіє», «ваше превосходительство» і т.ін.). Неправильне титулування підлеглим чиновником свого керівника фактично було порушенням субординації і могло стати причиною догани чи інших неприємностей. Хоча неправильне титулування із завищенням чину мало на меті підлеститися до співрозмовника, догодити йому. Цей засіб широко використовували літератори у своїх творах для висміювання преклоніння та підлабузництва перед вищим чиновництвом. Так, у творі М. Гоголя «Мертві душі» головний герой Чичиков назвав віце-губернатора і председателя палати «ваше превосходительство», хоча вони були статськими радниками і звертатися до них слід було як до «ваше високородіє». Така нібито помилка підвищувала чиновників до чину таємних радників або, як їх тоді ще називали, «штатних генералів».

Характерними для чиновницького середовища були такі посадові порушення, як бездіяльність та ледачість і недобросовісність. Останні два порушення можна пов'язувати із ситуаціями, коли посадова особа не витратила на виконання службових обов'язків необхідних часу і зусиль, наслідком чого була повільність (т.зв. тяганина) та недоліки у веденні справ, що призводили до збитків для держави або приватних осіб. Такі порушення передбачали дисциплінарні стягнення та вимоги до чиновника відшкодувати збитки.

Бездіяльністю вважалося невикористання службовцем у визначений час усіх дозволених законом заходів, за допомогою яких він мав змогу попередити чи зупинити певні зловживання і запобігти нанесенню шкоди державі, суспільству тощо. Один з видів бездіяльності був пов'язаний з чиновниками-керівниками і формулювався як «слабый за подчиненными надзор» [1009, с. 103-104].

Одними з найбільш тяжких та розповсюджених у чиновницькому середовищі видів зловживань були хабарництво та лихоїмство. Їх прояви викликали неоднозначне сприйняття з боку суспільства. Фактично це два види хабаря, які дещо різнилися між собою. Зміст, що вкладався у ці поняття, зводився до наступного:

а) хабар – це винагорода за те, щоб чиновник у межах своїх повноважень вчинив незаконну дію на користь того, хто її надавав;

б) лихоїмство – це винагорода за ту роботу, яку службовець і так був зобов'язаний виконати (надавалася з метою або прискорити роботу, або як подяка після її виконання). Службовець домагався цього шляхом затягування справи, затримки при прийнятті рішень тощо. Деякими адміністраторами або населенням лихоїмство іноді розглядалося як вид «подяки», яку отримував чиновник за свої послуги (тобто вважалося явищем нормальним).

І лихоїмство, і хабарництво так глибоко вкорінилися у бюрократичну й суспільну системи на всіх рівнях, що багато хто з сучасників сприймали їх як необхідну складову відносин між населенням і чиновництвом. Як наслідок, боротьба держави з цими протиправними діяннями службовців частіше була

безуспішною, хоча і займала важливе місце у процесі викорінення службових порушень.

На тотальні зловживання і хабарництво у кінці XVIII – на початку XIX ст. у середовищі місцевого чиновництва окрім сучасників вказують також дослідники управлінського апарату Російської імперії. Вони зазначають, що населення Росії потерпало від лихоїмства, хабарництва осіб, які обіймали ті чи інші посади в апараті місцевого управління. Це, звичайно, підривало авторитет влади [1183, с. 166-167; 1184, с. 172].

Хабарництво та інші зловживання часто здійснювалися з великим розмахом. Так, у 1815 р. у Волинській губернії не лише особи з непривілейованих станів, але й дворяни потерпали від беззаконня, яке вчиняли чиновники місцевих установ. Населення скаржилося на зловживання, що відбувалися під час рекрутських наборів, вилучення коней та великої рогатої худоби у населення, при постачаннях фуражу й провіанту армії тощо. Усі податки та військові повинності стягувалися у значно завищених розмірах. Сенатор граф Стройновський і сімнадцять дворян Володимирського повіту цієї губернії скаржилися, що окрім податків та інших стягнень з них вимагали хабарі. У тому ж 1815 р. граф Стройновський подав скаргу на ці зловживання до уряду. Документ завірили своїми підписами ще 154 поміщики Волинської губернії. Саме після цієї скарги у даний регіон був відряджений таємний радник Сіверс [1184, с. 201-202].

Російська дослідниця Л. Писарькова навіть зробила спробу визначити соціальну групу населення, з якої походили ті чиновники, у середовищі яких найбільше процвітало хабарництво. На її думку, хабарі найбільше вимагали столоначальники та секретарі, які походили з духовного звання і навчалися у духовних училищах, де хабарі були розповсюдженим явищем [1193, с. 154]. На нашу думку, цей злочин рівною мірою скоювався і представниками інших соціальних груп, у тому числі й дворянами. Але слід погодитися з висновком Л. Писарькової про те, що в умовах нездатності влади законодавчим шляхом захищати інтереси громадян, хабарі часто були єдиним засобом, за допомогою якого можна було зрушити з місця бюрократичну машину. Відношення

суспільства до осіб, які допускали зловживання було досить терпимим. Хто більше отримував хабаря той більше поважався (він більше витрачав на церкву, свята для свого кола тощо). Чиновник порядний, як правило, був сухим у спілкуванні, малодоступний і для суспільства неприємний [1193, с. 156].

Чи не найбільша кількість правопорушень по службі здійснювалася службовцями судових та правоохоронних установ. При тому, що питома вага чиновників суду й поліції була досить великою, це не здійснювало жодного стримуючого впливу на масове хабарництво та розкрадання [1060, с. 67].

Дореформеному суду належали такі негативні риси, як безгласність судочинства, закритий судовий процес, відсутність змагальності, становість, ускладнений канцелярський порядок і бюрократична тяганина. Все це сприяло існуванню всіляких зловживань з боку чиновників у судовій сфері. Фактично самі реалії, в яких існував і функціонував суд, передбачали суб'єктивне відношення до всіх учасників процесу. Тісний зв'язок з іншими державними структурами (поліцією тощо), а як наслідок, і взаємовпливи чи певна взаємозалежність при виконанні різних професійних завдань, також не могли позитивно впливати на якість суду та особисто кожного судового чиновника.

Часто в історіографії зустрічаються безапеляційні вислови (звичайно негативні) щодо чиновників судового відомства, наприклад, у Н. Єфремової, яка вказує на те, що дореформені суди відрізнялися непомірним хабарництвом, тяганиною, низьким розумовим і моральним рівнем суддів і т.д. [1052, с. 50]. Тотальне хабарництво дійсно було однією з найголовніших проблем судів дореформеного періоду. У ньому брали участь усі, «від дрібної приказної сошки до сильних високопоставлених чиновників міністерства юстиції». Справи вирішувалися не по черзі, а по вибору суддів, залежно від прибутковості. Суцільне хабарництво існувало не лише у нижчих судах, але й у вищих адміністративних і судових інстанціях [1083, с. 18]. Практично усі сучасники кінця XVIII – першої половини XIX ст. підтверджують це.

Зловживання у поліцейських установах часто йшли навіть далі хабарництва чи фальсифікацій документів. Деякі чиновники наважувалися на кримінальний

злочин, аби отримати матеріальну вигоду: викрадення цінностей під час обшуків; сфабриковані звинувачення, що знищувалися за хабарі тощо. Відомі навіть випадки, коли чиновники поліції займалися виготовленням фальшивих грошей. Так, у 1836 р. наглядач Балтської в'язниці та балтський поліцмейстер сприяли кільком арештантам у виготовленні фальшивих монет. Наглядач тюремного замку у Києві робив те ж саме за допомогою кількох в'язнів [1152, с. 38-39].

Повітова поліція часто була фактично на жалуванні у відкупщиків, а інколи навіть у злочинців [970, с. 214]. Посадові особи при цьому були пов'язані круговою порукою. У деяких містах, за словами О. Унковського, усі нижчі чиновники були зобов'язані під загрозою адміністративних стягнень, звільнення чи суду, сплачувати певну суму коштів на користь чиновників вищих установ, яким вони підпорядковувалися [1264, с. 403-404].

Наприкінці 1847 – на початку 1848 рр. чиновник з особливих доручень підполковник І. Любомирський оглядав Брацлавський повіт. Він описав зловживання деяких місцевих чиновників, у тому числі й поліцейських. Так, Брацлавський повітовий стряпчий Белицький разом із засідателем місцевого земського суду Монастирським хотіли взяти собі за правило, щоб кожен становий пристав сплачував їм за кожен третину року по 50 руб. сріблом. Пристави на це не погодилися. Тоді Монастирський під час видачі їм жалування почав кожного разу утримувати по 5 руб. сріблом. Цей же засідатель підробив вирок, за яким звинувачений у крадіжках Шмулевич був засуджений до ув'язнення, і відпустив крадія на волю. Чутки про порушення вказаних чиновників підтверджувалися багатьма свідченнями, у тому числі й «самими потрібними особами» (ймовірно людьми, чиїм словам можна було довіряти) [141, арк. 39зв-40].

Взагалі для різних галузей державного управління можна виділити навіть найбільш характерні для кожної з них службові порушення. Ці порушення здебільшого визначалися характером діяльності самих установ і, безперечно, колом обов'язків чиновників, які в них служили. По судовому відомству вони були пов'язані з виконанням правосуддя, затвердженням документів про купівлю-продаж, введенням у користування спадщиною і т.п. Найбільш характерними

порушеннями/зловживаннями при цьому були хабарництво, тяганина, виправлення документів (фактично підробка). У поліцейських установах незаконні вчинки найчастіше пов'язувалися з веденням слідства, збором податків, видачею паспортів та інших документів, утриманням в'язнів (колодників) тощо. При цьому здебільшого скоювалися такі злочини, як хабарництво, вимагання грошей, незаконні вилучення майна (під час обшуків), підробка документів (інколи навіть грошей) та ін. У казначействах, особливо повітових, розповсюдженим зловживанням було розкрадання державних коштів або неправильне їх зберігання. Так, у 1802 р. у Махновському повітовому казначействі Київської губернії зникли 1445 руб. 11 ½ коп., у Ніжинському повітовому казначействі Чернігівської губернії – 10575 руб. 65 коп. [1184, с. 178]. Практично в усіх державних установах скоювалися зловживання, пов'язані зі зберіганням казенних коштів: розкрадання, неправильне зберігання, розтрати.

До числа чи не найбільш розповсюджених посадових порушень, наприклад, педагогічних чиновників слід віднести пияцтво та прогули, які однаково відзначалися багатьма сучасниками як причини низької успішності учнів. Зокрема у 1814 р. у розпорядженні Міністерства народної освіти йшлося про вчителів «нестриманої поведінки», що часто учителі, які повинні бути прикладом для учнів, страждають пияцтвом, що робить їх нездатними до виконання їхніх функцій. Для запобігання цього пропонувалося подібним особам оголосити попередження, що вони можуть бути усунуті з посади, виключені з атестату, а окрім того будуть опубліковані у відомостях. Але такі дисциплінарні порушення продовжували зустрічатися [1412, с. 167].

Таким чином, спектр порушень, яких міг припуститися чиновник був досить широким. Деякі з них скоювалися несвідомо (проступки, пов'язані з необережністю чи неправильним веденням документації і т.п.), але низка порушень здійснювалася свідомо, з певною метою. При цьому більшість їх виходила за межі суто чиновницького середовища чи установи. Вони зачіпали безпосередньо інтереси суспільства, причому не залежно від соціальної чи професійної приналежності його членів. Це, безперечно, впливало на якість усієї

бюрократичної системи досліджуваного періоду, а також викликало відповідну реакцію з боку населення, уряду чи окремих представників суспільства. Службові порушення у державних установах стали явищем настільки розповсюдженим, що вплинули на формування певного морального обличчя середньостатистичного чиновника у Російській імперії.

Своєрідним «лакмусом» суспільного сприйняття чиновника був його образ у художній і публіцистичній літературі.

Більшість сучасників кінця XVIII – першої половини XIX ст. збігаються у думці, що основною причиною цих негативних явищ була бідність народу в цілому й зокрема низьке матеріальне становище бюрократії [1193, с. 152]. У публіцистичній і художній літературі авторства князя Щербатов, Радищева, Капніста та інших досить суворо критикувалися стан держави, управління, суду у другій половині правління Катерини II. І це при тому, що одним з найперших указів Катерини II був указ «Про утримання суддів і чиновників від лихоїмства». Скоріше за все цей документ був розроблений з метою завоювання популярності імператриці серед населення [1261, с. 143], оскільки носив декларативний характер і у реальному житті фактично не діяв. В. Гольцев, посилаючись на Щербатова, також критикував період правління Катерини II, говорячи, що при ній «чини усі продажні, посади не найгіднішим стали даватися, але хто найбільше за них заплаче, а й ті, сплачуючи, на народі хабарями стали це виміщувати» [1001, с. 64-65].

Змальовуючи державну службу та відношення до неї як до засобу для незаконного збагачення більшості чиновників у другій половині XVIII ст., Д.І. Фонвізін писав: «Голови займаються одними думками про збагачення. Хто може – грабує, хто не може – краде, і коли государь без обов'язкових державних законів буде на піску свої будівлі й, видаючи постійно окремі статuti, бажає знищувати шкідливі для держави відкупи, тоді не знає він того, що у державі його безкарність будь-якого злочину давно на відкупі» [1273, с. 208]. І. Аксаков у середині XIX ст. писав майже те саме: «Ви не знаєте, що таке провінція, коли в іншому повітовому місті від першого до останнього буквально всі хабарники».

Він навіть вважав, що ліквідувати хабарництво не можливо, а у своїх листах писав про те, що дореформені повітові суди часто відрізнялися «наївним невіглаством законів і службового порядку» [970, с. 207, 214]. Ще історик М. Карамзін відмічав, що дуже важко покарати «вправного крадія – суддю» за російськими законами, згідно з якими і той, хто дає хабаря, і той, хто його отримує, караються однаково [1083, с. 68].

Видатний український поет, драматург І. Котляревський в оді, присвяченій князю Куракіну (1805 р.) – тодішньому малоросійському генерал-губернатору, вказував на сваволлю суддів, які «за цукор та за гроші» здійснювали несправедливе судочинство в угоду поміщикам; відмічав поет і заплутаність діловодства, в яке була втягнута ціла армія писарів й інших канцелярських служителів.

Подібних прикладів в українській та російській літературі кінця XVIII – першої половини XIX ст. можна знайти дуже багато. У деяких творах негативний образ чиновника висміювався, в інших різко засуджувався («Ябеда» В. Капніста, «Дворянські вибори» чи «Прийїжжій зі столиці або метушня у повітовому місті» Г. Квітки, «Ревізор» М. Гоголя та ін.).

Усі вони, з одного боку, у художній формі відображали реальне положення у чиновницькому середовищі та відношення до нього суспільства, а, з іншого – впливали на закріплення образу чиновника, що склався у суспільному сприйнятті. При цьому серед поетів і письменників було багато тих, хто й сам служив у різних державних установах. Тобто вони часто знали «чиновницьку кухню» з усіма її позитивними й негативними рисами.

Хабарництво й казнокрадство з позиції чиновницької моралі були звичайним явищем і навіть не завжди засуджувалися у суспільстві. У грудні 1782 р. глухівський адвокат І. Бахтін, який представляв у суді інтереси А. Сулими у кількох справах, сам радив останньому, щоб той для максимально успішного вирішення справи «попередив мздовоздаянієм важкі й неприємні можливі бути шляхи». При цьому він навіть вказував конкретні суми коштів, якими слід «віддячити» чиновників, від яких залежали результати у справах. Так, чотирьом чиновникам генерального суду та колегії (ймовірно засідателям) рекомендувалося

подарувати 200 руб.; секретарю суду – 100 руб. (при цьому секретар характеризувався адвокатом як розумний, чесний і справедливий); ще чотирьом чиновникам – 200 руб.; прокурору – 100 руб. Усі зазначені І. Бахтіним службовці мали досить високі табельні або старшинські чини: колезькі асесори, надвірні радники, бунчукові товариші тощо. Вказані гроші слід було переслати адвокату, який повинен був вирішити «дивлячись на старанність суддів... кому скільки піднести» [909, с. 129-131].

Слобідсько-Український губернський предводитель дворянства Д. Хорват (1793-1799) у своєму зверненні до дворянства, сам скаржився на тяганину та хабарництво у судових установах, причому навіть на рівні дрібних службовців. Але це не було особливістю лише Харківського намісництва. Це явище було характерним для всієї Російської імперії. Ще Рилєєв писав у 1821 р., що «копіїсти мають постійні прибутки від свого грабунку» [1034, с. 71-72].

Зокрема про чиновників земських судів російський вчений Є. Анучин зазначав, що «порядні втекли звідти при першій можливості. Ті, хто залишилися, поповнювали недостатність скудного жалування поборами з кого тільки можливо було», при цьому порядні чиновники не мали можливості належним чином виконувати свої обов'язки у таких умовах, а, як наслідок, потрапляли у немилість до керівництва [939, с. 116].

Взагалі, говорячи про чиновницьке середовище першої половини ХІХ ст. (особливо про часи Миколи І), сучасники часто відмічали, що «сильний міг безкарно знущатися над слабким» або взагалі «закони пишуться тільки для нижчих станів, а не для нас» (слова одного високого сановника поету барону Дельвігу). Владу чиновників миколаївської доби можна охарактеризувати наступними словами: «Будь-яка виконавча установа та посадова особа володіє над людською особистістю всі різновиди влади, і коло його дій обмежене лише географічно» [970, с. 205-206].

Представник чиновництва періоду правління Миколи І О. Васильєв залишив т.зв. записку «Викладення морального стану всіх станів Росії», частково опубліковану у 1973 р. У документі міститься огляд чиновницького середовища

останніх років правління Миколи I, де автор підкреслив низький моральний і розумовий рівень особового складу повітових, губернських і навіть центральних державних установ. Було відмічене мізерне жалування службовців, що сприяло хабарництву та іншим зловживанням. Вказував Васильєв також на слабку професійну підготовку чиновництва. Особливе невдоволення викликала система судочинства. О. Васильєв відмічав характерне для миколаївської системи суцільне хабарництво. У канцеляріях брали гроші не лише для того, щоб забезпечити більш швидке вирішення справ, але часто для прямого підкупу чи затягування справи. Була створена ціла система вимагань і градація хабарів залежно від складності справи [1028, с. 111].

Інший чиновник, М. Греч писав, що на середину ХІХ ст. зловживання «злилися з суспільним побутом, зробилися необхідним його елементом. Чи може існувати порядок і благоденство у країні, де з 60 мільйонів неможна набрати 8 розумних міністрів та 50 чесних губернаторів, де розкрадання, грабежі й хабарі трапляються на кожному кроці, де немає правди в управлінні?» [Цит. за М. Єрошкіним] [1048, с. 56].

Деякі чиновники-публіцисти не просто описували проблеми, характерні для бюрократичного середовища, але й пропонували шляхи їх вирішення. Так, спираючись на досвід Англії, автор роботи «Про хабарі суддів» пропонує друкувати про вирішені у присутствених місцях справи друкувати короткі, але достовірні відомості, з яких було б видно результат справи та закони, на основі яких він був отриманий. Це повинно було робитися для того, щоб кожний міг зробити висновки про правильність і законність винесеного рішення, об'єктивність суддів та інших судових чиновників. На його думку, у такий спосіб можна було б зменшити кількість випадків хабарництва та лихоїмства у судових установах, оскільки «сама публічність повинна утримати суддів у належних межах справедливості...» [529, с. 173].

Негативну ауру імперському чиновництву створювали не лише призначувані службовці, у чиїх руках часто зосереджувалися основні важелі управління (як дрібні, у чиїх руках була «влада над паперами», так і вищі, які

діяли від особи імператора і влада яких обмежувалася лише географією компетенції їхньої установи чи ввіреного їм регіону). Порушення і досить серйозні посадові злочини скоювали і чиновники, які обіймали виборні посади у судових, поліцейських та станових управлінських установах. Суспільство реагувало і на порушення таких службовців.

Оскільки основна маса чиновників імперії на виборних посадах складалася з дворян, то дворянська громада постійно слідкувала за чистотою своєї репутації (хоча б зовнішньою). Таким чином, відношення представників дворянського прошарку до порушень у середовищі виборного чиновництва часто виливалося у намагання всіма силами не дозволити службовцю-дворянину понести покарання за скоєні порушення чи, навіть, злочини.

Часто уряд був незадоволений діяльністю предводителів дворянства та їхнім місцем у адміністративно-бюрократичній системі. Коло їхніх обов'язків було настільки широким, що пунктуальне виконання їх усіх повністю виключалося. Фактично участь предводителів у цілій низці другорядних установ (приказ суспільного нагляду, тюремний комітет тощо) зводилася до підписів у журналах, що часто привозилися їм прямо додому [1096, с. 44-45]. Предводителі при цьому припускалися багатьох порушень при виконанні покладених на них обов'язків.

Значний авторитет предводителів дворянства і майже цілковита їх неконтрольованість з боку інших установ дозволяли їм вдаватися також до свідомих зловживань. У 1850 р. дворянин А.Л. доповів губернатору, що лохвицький предводитель дворянства Гамалія, заступаючи на цю посаду ще у 1835 р. отримав «10 тис. від свого попередника і утримав цю суму у глибокому мовчанні». Даремно й говорити, що предводитель не зазнав жодного покарання – його захистило лохвицьке дворянство, взявши на себе 10 тис. руб. «як знак справжньої вдячності та поваги». Окрім того, дворянин А.Л., який доповів про зловживання, за постановою дворянського зібрання був позбавлений права участі у виборах [1178, с. 111].

Прикладами суспільного невдоволення негативними виявами у середовищі чиновників можуть бути також різноманітні пасквілі та невеликі драматичні твори, де висміювалися й критикувалися дії чиновників і що з'являлися у досліджуваній період (вони не друкувалися, а розповсюджувалися у рукописному вигляді). В очах влади такі твори мали дещо політичний відтінок. Вони здебільшого не сприймалися як привід для удосконалення бюрократичної системи чи наведення порядку у конкретних установах того чи іншого регіону. Коли у 1837 р. у архіваріуса Степулковського (Подільська губ.) знайшли рукопис комедії «Московський засідатель», що за характеристикою жандармів була «самим злісним пасквілем на російських чиновників», влада сприйняла це лише як образу на свою адресу [1266, с. 83].

У 1844 р. по Проскурівському повіту також Подільської губернії розповсюджувався невеликий (1 сторінка) пасквіль «Результат виборів», написаний польською мовою і присвячений дворянським виборам у цьому повіті. У творі міститься сатирична характеристика цілої низки місцевих чиновників-дворян. Наведемо його текст, перекладений російською мовою Проскурівським земським справником:

«Вопреки правде, для большого дива, –
 Кайцио (сделан) презесом ума, а Йжицкий совести;
 Рожановский (был) подставкою; а по милости магнатов,
 Избран Маршалом облесный Поплавский.
 Лысый дяденька Ржишевич как то узнал,
 Что наш дяденька Маршал на двух стулах (местах) сидел
 Один Тит открыто держал сторону прежнего,
 И за то получил несколько плоских выговоров.
 Даже и Стас хотел показать ему свое неудовольствие,
 И кончил тем, что лишился и бороды и усов.
 Господин Адам из Макова откликнулся не кстати,
 И как непуганный кот ворчал, не сказав ни слова.
 Магнаты силою вели туза в начальники нам,

Подставили – а шляхта дала им арбуза.

Дверницкий сбил Гейсмара, – после помирились;

Пшездецкий сбил обоих, содействуемый шляхтою» [140, арк. 3].

Даний пасквіль потрапив від справника до Київського військового, Подільського і Волинського генерал-губернатора та до Кам'янецького військового і Подільського цивільного губернатора. Щоправда у даному випадку влада вирішила, що цей твір не становить небезпеки для уряду (можливо, тому що висміювалося не російське чиновництво, а виключно польська шляхта). Подільському губернатору навіть було запропоновано (генерал-губернатором), що «оскільки пасквіль цей надзвичайно дурний, то я покійно прошу наказати не робити по ньому ніякого розслідування» [140, арк. 4].

У першій половині ХІХ ст. за поведінкою державних службовців стали спостерігати чиновники з особливих доручень. Робили вони це за спеціальними вимогами губернаторів, а результати спостережень викладалися у рапортах-звітах. Цінність таких звітів полягає у тому, що вони часто відображають не лише характеристики службовців різних установ, зроблені чиновниками з особливих доручень, але й відношення населення до того чи іншого чиновника.

У 1839 р. діяльність поліцейських установ та їхніх службовців по Київській, Волинській та Подільській губерніях перевіряв ротмістр Стогов. Його характеристики деяких поліцейських чиновників були дуже чіткими й лаконічними, часто містили спостереження за особистими якостями людини. Під час перевірок увагу Стогова привернули 17 поліцейських чиновників, про яких він і залишив відповідні характеристики. Так, поліцмейстер м. Кременець підполковник Волянський був охарактеризований як здібний і професійний чиновник, обережний, але схильний до підозр, запальний і не завжди доступний для простих жителів. Частний пристав цього ж міста Павлович був зухвалим і гордовитим, любляв хабарі й викликав ненависть до себе з боку місцевого населення. Секретар повітового суду Ковальський також характеризувався як хабарник і майстер закручувати справи так, щоб отримати з цього особисту вигоду. Справник Добровольський був активний, сумлінний та професійний

чиновник, але дещо зверхньо поведився з поміщиками та підлеглими. Старший засідатель земського суду Дембицький, за словами Стогова, «не далекого розуму», але сумлінний, некорисливий і працелюбний. Про секретаря цього ж суду Чеховського вказувалося, що він здібний, добре орієнується у справах, але хоче мати з усього користь для себе. Має велику родину. Таким чином, не зважаючи на чіткість характеристик, за останньою оцінкою Стогова бачимо, що і йому притаманні «подвійні стандарти» – корисливість секретаря суду для нього виправдовується його здібностями і наявністю великої родини.

Цілком позитивні відгуки залишив Стогов про станових приставів Кременецького повіту Сонцева та Володимирського – Сацького, справників Дубенського повіту Кафтирьова, Володимирського – Фадєєва, Кам'янець-Подільського – Плєсцова, Старо-Костянтинівського – Гепнера, Васильківського – Филиповича, луцького городничого Кельчевського. Негативно були охарактеризовані станові пристави Кременецького повіту Волинський («нестаранний і мало піклується про свої обов'язки») та Володимирського – Шишацький та Гнедишевський («обидва повільні та нестаранні по своїм обов'язкам») [131, арк. 26-27].

На рубежі 1847-1848 рр. Київський, Подільський і Волинський генерал-губернатор з метою вивчення становища у керованих ним губерніях відрядив туди одночасно кількох чиновників з особливих доручень. Одним із завдань, що ставилися перед ними, було пересвідчитися, чи гідно себе поведуть місцеві чиновники, як вони виконують свої обов'язки і чи користуються повагою серед населення [141, арк. 4зв].

Ними також було виявлено велику кількість порушень, скоєних службовцями цього регіону, причому багато з них вчинялися свідомо, з метою отримати особисту вигоду. Майор Юзефович, який перевіряв Канівський повіт, негативно характеризував приставів 2-го та 3-го станів Фатимського та Гриневича. Було зазначено, що вони «змагаються один з одним у лихоїмстві» [141, арк. 68зв-69].

Чиновник з особливих доручень колезький радник Львов помітив, що у Летичівському повітовому суді Подільської губернії замість судді керує засідатель Зварський, який характеризувався як чиновник здібний, але не зовсім безпристрасний і некорисливий. Тут можна побачити приклад упередженого ставлення до чиновника-порушника з боку представника влади. А про Літинського повітового суддю (цієї ж губернії) Павловського той же Львов взагалі зазначав, що той «не забуває про себе, ..., що начебто він, коли до нього зверталися з проханням по справі, спочатку пропонує просителю питання: а чи пецики будуть? (пецами називають у тутешньому краї полуімперіали)». А в цілому про чиновників Літинського повіту Львов вказував, що їхня поведінка як у місцевих поміщиків, так і у всіх жителів викликає сильні обурення і нарікання, скрізь на них скаржилися, наводилося багато прикладів хабарництва та вимагання грошей (навіть наводилися розміри хабарів, що були досить високими – 300 руб., 1000 руб. тощо) [141, арк. 204зв, 215-216].

По кожному з питань, що вивчалися чиновниками з особливих доручень, робилися відповідні замітки у спеціальних подорожніх журналах. Потім усі ці записи узагальнювалися. Але узагальнені висновки, як правило, містили набагато менше відомостей про чиновників, які неякісно виконували свої обов'язки чи скоювали службові порушення, ніж їх було у подорожніх журналах. Таким чином, самі ж представники влади часто не розцінювали дії чиновників-порушників як такі, що були небезпечними для держави та суспільного спокою (або свідомо приховували їх).

Ситуації, коли проти таких службовців починалися службові розслідування, ініційовані чиновниками з особливих доручень чи їх керівництвом, взагалі були явищем доволі рідкісним. Фактично сама ж держава «закривала очі» на негативні явища, що мали місце у бюрократичному середовищі.

Відображаючи відношення місцевого населення до тих чи інших службовців, особлива увага часто приділялася тим особам, які не користувалися серед земляків великою популярністю і характеризувалися як люди ненавидимі жителями, хабарники чи просто жорстокі тощо. Вище керівництво також було

часто не найкращим прикладом для підлеглих. Г. Державін згадував про генерал-прокурора Вяземського, що той «управляв державним казначейством, усупереч законам, самовільно роздавав жалування і пенсії за власним бажанням і організовував прибутки...» [1121, с. 5]. Історик М. Карамзін характеризував губернаторів епохи Олександра I як людей без здібностей, які дають «всілякою неправдою наживатися секретарям своїм», або ж самі зловживають хабарями і т.п. [1083, с. 67].

Штаб-офіцер корпусу жандармів у Полтавській губернії, починаючи з 1 січня 1847 р. до 1 липня 1848 р., кожні півроку доповідав про хабарництво голови палати цивільного суду Терещенка. Але це не мало жодних наслідків [1059, с. 51]. Багато порушень відбувалося на Правобережній Україні у період управління цим регіоном генерал-губернатора Д. Бібікова, який згодом став міністром внутрішніх справ. Навіть найближчі до нього посадовці брали хабарі у величезних розмірах. Зокрема керівник канцелярії генерал-губернатора Н. Писарев обкладав щорічною даниною навіть губернаторів. Цей чиновник у 1840 р. лише від польських дворян, які були замішані у справі Конарського, отримав 46 тис. руб., а у 1847 р. у зв'язку із введенням інвентарів від волинських поміщиків – 35 тис. руб. При цьому про ці злочини було відомо навіть самому Миколі I, але жодних заходів щодо злочинного чиновника застосовано не було [1059, с. 36].

Вище чиновництво (від губернаторів і до імператора), хоча й саме часто ставало об'єктом критики, також висловлювало свою реакцію на беззаконня, халатність, непрофесійність, що мали місце у середовищі дрібного і середнього чиновництва. Це проявлялося у виявах стурбованості чи невдоволення ситуацією, що склалася у сфері державного управління, спробах реально вплинути на зміну цієї ситуації у кращий бік, а інколи навіть у намаганнях будь-якими засобами захистити «честь чиновницького мундиру», виправдовуючи деякі негативні явища різними обставинами чи просто роблячи вигляд, що їх не існує.

Про стан місцевого управління був добре обізнаний зокрема Олександр I, при чому не лише у період правління Павла I, але й Катерини II. Часто цитується його лист до В.П. Кочубея від 10 травня 1796 р., де майбутній імператор критично

характеризував систему державного управління, що сформувалася під час правління імператриці. «У наших справах, – відмічав він, – панує неймовірний безлад; грабіж з усіх боків; всі частини керуються погано; порядок, здається, вигнаний звідусіль, і Імперія, не дивлячись на те, тяжіє лише до розширення своїх кордонів. При такому стані речей чи можливо одній людині керувати державою, а тим більше виправляти вкорінені у ній зловживання, це вище сил не тільки людини, обдарованої, подібно мені, звичайними здібностями, але навіть і генія» [1297, с. 150].

Відсутність належного контролю за діяльністю урядового апарату і породжувало беззаконня та хабарництво. Ці проблеми не одноразово обговорювалися і в Сенаті, і в спеціально створених комісіях, але конкретних, дієвих заходів держава так і не спромоглася здійснити. До того ж для імперського бюрократичного апарату не було характерним почуття самоконтролю, без якого і контроль ззовні не мав сенсу. Не лише самоконтроль центральної бюрократії був слабким, – на окраїнах його взагалі не існувало [1114, с. 207].

Той же Олександр I, обговорюючи проекти адміністративних реформ, мав намір суттєво змінити систему державного управління. Він хотів, щоб у практиці посадових осіб не залишалось місця лихоїмству та хабарництву [1083, с. 16]. У 1802 р. на рівні Сенату порушувалося питання про контроль законодавчої бази щодо викорінення лихоїмства і пропонувалося висловити ідеї, реалізація яких дозволила б боротися з цим явищем. Для захисту населення від хабарництва та інших зловживань влади на місцях діяли стряпчі (у повітах) і прокурори (у губерніях). Реально виконати цю функцію зазначені чиновники не могли. Вони займали посади, підпорядковані місцевому керівництву (яке теж повинно бути підконтрольним), а тому ризикували зазнати репресій від останнього [1184, с. 172]. М. Сперанський у своєму плані державних перетворень пропонував ввести відповідальність міністрів, а на місцях запровадити участь населення в управлінні. Це повинно було вплинути на скорочення зловживань у державних установах. Але пропозиції М. Сперанського не були взяті до уваги імператором.

Спроби боротися з хабарями, що відбувалися у період правління Миколи I, дехто з дослідників пов'язує з промисловим прогресом, що відбувався в імперії у першій половині XIX ст. У попередні часи капіталіст міг обмежитися «десятками й сотнями тисяч», що йшли на хабарі. Тепер, коли торгівля і промисловість набували досить потужного розмаху, цей же капіталіст ризикував десятками мільйонів рублів, з чим, звичайно, він не міг миритися. Хабарю було оголошено війну. Уряд був змушений дозволити викриття дрібних хабарників, що і відбувалося у газетах, журналах, комедіях, романах тощо. У цей час з'являються такі твори, як «Мертві душі» та «Ревізор» М. Гоголя та інші [1196, с. 131].

Влада, занепокоєна зловживаннями чиновників, у 1826 р. при Загальному Зібранні Санкт-Петербурзьких Департаментів Сенату створила особливий комітет для розробки законів, спрямованих на ліквідацію лихоїмства та лиходавства. Цей орган повинен був вивчити причини існування корупції та запропонувати шляхи вирішення цієї проблеми. Але рекомендації, надані цим комітетом, на практиці так і не були реалізовані. Зазначений орган ніяк не впливав на місцеві судові чи інші установи та їхніх чиновників [1052, с. 52; 1393, с. 155].

У цей час про великий розмах хабарництва у державних установах зазначали й представники вищої влади імперії. При цьому вони не лише констатували це явище як факт, але намагалися виявити його причини, дати оцінку тощо. Так, генерал-ад'ютант Кутузов у своїй доповідній записці Миколі I у 1841 р. зазначав, що значним недоліком адміністративного устрою в імперії є велика кількість чиновників, які бажають лише особистого збагачення, «а від цього немає правди у суді, немає істини у справах» [1083, с. 92].

Кінець 40-х – початок 50-х років XIX ст. часто характеризують саме як період тотального хабарництва, казнокрадства, брехні та лицемірства [1059, с. 33]. А в 1847 р. генерал-лейтенант Муравйов (пізніше – міністр державного майна) зазначав, що «зловживання та лихоїмство чиновників, якими наповнюються наші присутствені місця і створюється наше нове дворянство, не вважаються ще безсоромними, а тому тепер єдиний старанний нагляд і певною мірою страх покарання може обуздати їх» [939, с. 133]. Аналізуючи таке явище, як лихоїмство

(характерне для чиновників судових чи правоохоронних органів), граф Мордвинов засуджує його, наголошує на тому, що цей злочин міг трактуватися по-різному (чіткого визначення цього поняття не було, про що писав і граф Мордвинов). Як наслідок, покарання за нього чиновники часто уникали, змінюючи сутність свого протиправного вчинку. У той же час сам Мордвинов писав, що «крайня з'явиться несправедливість, якщо підлягати будуть рівному покаранню, як той, хто отримав нагороду з вдячності за справу, правильно вирішену, так і той, хто правду продав на суді» [502, с. 115; 587, с. 651-652]. Таким чином, він протиставляв два тяжких службових злочини, зводячи лихоїмство до рівня подяки за виконану чиновником роботу. Взагалі і лихоїмство, і хабарництво так глибоко вкорінилися у бюрократичну й суспільну системи на всіх рівнях, що багато хто з сучасників сприймали їх як необхідну складову відносин між населенням і чиновництвом.

У той же час, незважаючи на широке розповсюдження цих негативних явищ, вони практично не відображені в офіційних документах, зокрема у звітах III відділення, міністерських, губернаторських чи сенаторських [1155, с. 37].

Фактично уряд часто сам сприяв масовим беззаконням, що відбувалися у місцевому управлінні. У 1816 р. велика кількість зловживань була розкрита у Волинській губернії, куди для їх усунення був відряджений таємний радник Сіверс. Імператор навіть називав цю губернію «показовою по злу, що у ній гніздилося» [1184, с. 198].

Саме вище керівництво часто не звертало уваги або навіть прикривало службові порушення, скоєні представниками середньої ланки службовців. Здебільшого це робилося з метою зберегти «честь мудиру» свого відомства або тому, що часто представники середнього чиновництва були ставлениками саме цього керівництва. Такий стан речей певною мірою ілюструє ситуація, що склалася у 1834 р. у поліцейському середовищі Уманського повіту Київської губернії. Наприкінці цього року справником до Уманського земського суду було призначено титулярного радника І. Сир'яні, який з перших днів своєї служби став упереджено ставитися до своїх підлеглих (зокрема до засідателя цього суду

Тарнавського), ображав їх. Не орієнтуючись у правилах справочинства він, за словами Тарнавського, навіть прості резолюції писав під диктовку секретаря, а серйозні справи, передані до суду, вирішувалися канцелярськими служителями зі значними порушеннями (навіть свідки по справах не викликалися). Засідатель Тарнавський поскаржився на поведінку та порушення Сир'яні губернському керівництву. Останнє прийняло у даній ситуації досить «оригінальне» рішення. Навіть не перевіряючи правдивість слів Тарнавського, йому було зауважено, що скарга не підкріплена доказами і надійшла з порушенням субординації. Земському справнику І.Сир'яні взагалі було вказано, що він повинен попереджати спроби таких донесень від своїх підлеглих, оскільки «губернському керівництву, якому за великим обсягом інших занять дуже не приємно помічати, що Тарнавський підштовхується до доносів діями самого справника» [99, арк. 1зв-2зв, 6зв-7]. На вказані службові порушення, скоєні справником, губернське керівництво фактично відмовилося звертати увагу. І подібні ситуації були непоодинокими.

Таким чином, інколи службові порушення скоювалися з мовчазної згоди вищого керівництва. Наведемо ще один підтверджуючий це приклад, коли керівник канцелярії П. Румянцева секретар Дубовик в останній чверті XVIII ст. роздавав вихідцям з козацтва, які бажали потрапити на державну службу і швидше вислужити чини, патенти на ці чини за підписом самого генерал-губернатора. За кожен такий патент він вимагав по 100 срібних рублів. Про це багато хто знав, але покарання оминали секретаря-«підприємця» [897, с. 51-52].

До того ж слід зазначити, що самі чиновники (нижчої й середньої ланки), особливо провінційні, не були слухняними виконавцями волі вищого керівництва, вони користувалися певною самостійністю та фактично необмеженими правами [1155, с. 38]. Чиновництво володіло навіть засобами для боротьби з постановами і законами вищих органів. Це робилося за допомогою канцелярської тяганини, що могла надовго відкласти виконання закону. Ще 27 липня 1766 р. Катерина II наказала вважати важливим посадовим порушенням нездатність службовців забезпечити реалізацію указів вищих органів або їх ігнорування. Це тягло за

собою звільнення з посади з подальшою заборонаю вступати на державну службу [1380, с. 196-197]. Але реально контролювати виконання цього указу уряд не міг.

Навіть українець за походженням Д. Трощинський у записці про міністерства писав, що міністри, незважаючи на дуже широкі повноваження, самі знаходяться у залежності від своїх підлеглих, а особливо у другорядних справах вони «суть тільки сліпі знаряддя своїх чиновників різного звання, які всі користуються рівним привілеєм дурити їх, не підлягаючи ніякому законному стягненню» [1243]. Така ж сама ситуація склалася і на місцях – у губернських, повітових чи міських установах. В умовах «безправ'я, хабарництва і відсутності суду», як характеризував миколаївську епоху сенатор О. Казначеев, контроль за діяльністю чиновників існував здебільшого на папері. На практиці кожен службовець, особливо з дрібних, діяв безконтрольно [1193, с. 148].

Велика кількість службових недоліків чиновниками приховувалася. Наприклад, перед губернаторськими чи сенаторськими ревізіями усі службовці були зайняті «наведенням порядку» у канцеляріях і присутствіях, тобто знищенням тих речей, які стороннє око не повинно було бачити. Справи, що вже довгий час знаходилися у виробництві і так й не були вирішені приховувалися у столах, шафах і навіть архівах серед вже вирішених [1155, с. 32].

Серед деяких сучасних дослідників побутує думка про те, що губернаторська влада активно співпрацювала з величезною кількістю чиновників з різноманітних структур місцевого галузевого управління. При цьому, на їхню думку, домінувала взаємоповага, а відносини були спокійними і рідко ставали напруженими [1346, с. 325]. На нашу думку, такий висновок у багатьох випадках дещо ідеалізує реальне відношення губернаторів та найближчих до них посадовців до службовців установ нижчого рівня. Навряд чи можна назвати проявом взаємоповаги, наприклад, використання деякими губернаторами під час їхнього перебування у повітах у якості прислуги засідателів від селян земських судів чи «збирання данини» з підлеглих чиновників повітових установ (останній факт можна розглядати не просто як дозвіл своїм підлеглим брати хабарі, а пряме їх провокування до цього). Не завжди лояльним було відношення губернаторської

влади на землях Лівобережної та Правобережної України (колишні землі Гетьманщини та Речі Посполитої) і до чиновників, які походили з місцевої еліти. До того ж відомо, що були непоодинокі випадки, коли чесні дворяни ухилялися від виборів у судді та справники, знаючи, що вони повинні постійно сплачувати податі губернаторам, председателям і радникам правлінь, а для цього треба фактично брати хабарі з населення. Тобто часто виборні посади були привабливими саме для людей, які намагалися вирішити свої матеріальні справи шляхом зловживань службовим становищем.

Саме у зв'язку з цим слід відмітити значну кількість службових порушень у поліцейських установах, про що більш детально йшлося вище. Причому, аналізуючи стан поліцейських чиновників початку ХІХ ст., слід зазначити, що зловживання були характерні як для виборних службовців, так і для тих, кого призначали на посади від уряду. Сенатор М. Муравйов, для якого була притаманна певна ідеалізація виборної служби, пропонував поліцейських чиновників призначати на посади саме за вибором місцевого дворянства. Він дотримувався такої позиції, оскільки вони «якщо не бояться суспільної думки, то лякаються, в усякому разі, впливу під час виборів деяких порядних дворян і, як наслідок, боячись втрати на майбутній час місця, менше мали сміливості у зловживаннях...» [939, с. 133]. Інший сенатор, О. Пещуров у своєму рапорті вказував, що якби усі поліцейські порушення і беззаконня розглядалися суворо, то дуже небагатьом чиновникам цього відомства вдалося б уникнути покарання. Але він же сам погоджувався з тим фактом, що існуючих службовців поліції замінити на більш надійних осіб «при теперішніх засобах» неможливо [1415, с. 82].

Певною мірою це підтверджують наведені вище приклади про результати перевірок державних установ і службовців чиновниками з особливих доручень у правобережних українських губерніях. Тоді багатьох, зокрема поліцейських, чиновників вони у своїх офіційних рапортах-звітах характеризували з негативного боку, але при цьому по відношенню до них влада не застосовувала жодних заходів (за рідкісними виключеннями)

Таким чином, спектр правопорушень, що могли скоюватися (і скоювалися) чиновниками під час виконання ними службових обов'язків був надзвичайно широким. При цьому вони стосувалися безпосередньо інтересів суспільства не залежно від національної, соціальної чи професійної приналежності його членів. Все це сприяло появі відповідного образу чиновника (в основному негативного) на всіх рівнях суспільного життя і в усіх регіонах імперії.

Уряд усвідомлював, що боротися з негативними явищами у бюрократичному середовищі необхідно. Протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. у цьому напрямку було здійснено низку заходів, які частіше виявлялися не ефективними і навіть носили чисто декларативний характер. Таким чином, нездатність держави, а інколи навіть небажання, вести ефективну боротьбу з правопорушеннями у середовищі бюрократії протягом багатьох десятиліть призводила фактично до «консервації» негативного образу чиновника. Це знайшло широке відображення у спогадах багатьох сучасників досліджуваного періоду, деяких офіційних документах (матеріалах сенаторських і губернаторських ревізій, звітах чиновників з особливих доручень тощо) а також у художній і публіцистичній літературі того часу, де подібні явища активно засуджувалися та висміювалися. Найбільш негативним наслідком такої «стабільності» негативного образу державного службовця, стало те, що найбільш розповсюджені порушення, особливо хабарництво, стали сприйматися всіма верствами населення як норма.

4.2. Причини службових порушень

Чиновництво як соціальне явище сформувалося у Російській імперії протягом другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Воно часто супроводжувалося такими негативними проявами, як корупція (хабарництво, лихоїмство, казнокрадство); перевищення чиновниками їхніх повноважень по відношенню до населення, яке до них зверталось тощо. Все це детально описано як у мемуарах сучасників, так і в тогочасній художній літературі. Загроза покарань чиновників не могла обмежити чи ліквідувати ці антизаконні явища. У такому контексті важливим уявляється визначення причин службових порушень.

Говорячи про причини службових зловживань, слід звернутися до теорій філософів, політологів, соціологів, які вивчали чиновництво як соціальне явище. Вони дозволяють глибше зрозуміти ці причини та наслідки негативних явищ, що відбуваються чи відбувалися у середовищі бюрократії, у тому числі й на українських територіях у складі Російської імперії.

А. Токвіль (1805-1859) вважав, що бюрократизація та централізація влади призводить до того, що в усіх галузях суспільного життя починає панувати одноманітність у навчанні, розподілі суспільних засобів, держава позбавляє суспільство права обирати суддів, тобто вона вміщує між собою і приватними особами скоріше привид правосуддя, ніж саме правосуддя [1250, с. 543].

Англійські філософи-позитивісти XIX ст. Дж.С. Мілль і Г. Спенсер підкреслювали небезпеку зосередження всієї соціальної ініціативи, потужності організованої дії у руках бюрократії. Зокрема Дж.Мілль вважав, що головними недоліками бюрократії є рутинність і формалізм, що викликані відсутністю критики ззовні (оскільки нікому критикувати); надміром справ, що зосереджувалися у руках виконавчої влади; відсутністю реальної зацікавленості у реалізаторів виконавчої влади у кінцевих результатах виконуваних ними функцій [977, с. 9].

Аналізуючи погляди на бюрократію К. Маркса, можна відмітити, що політичний вплив бюрократії навпаки пропорційний зрілості та силі основних соціальних класів, що складають суспільство. Чим сильніші позиції цих класів,

тим меншою самостійністю користується бюрократія [1065]. К. Маркс вважав, що ієрархічна модель організації влади й управління відкриває шлях до сваволі та беззаконня. Сфера беззаконня збільшується по мірі просування до верхівки ієрархії.

Вже понад два століття існує теорія «розподілу влад». Вона спрямована на обмеження законодавчої, виконавчої та судової влади. Американські удосконалювачі розробили до неї додаток у вигляді механізму «противаг і стримувань», при якому повноваження державної влади були розподілені й збалансовані між кількома урядовими органами таким чином, щоб жоден з них у результаті ефективного взаємоконтролю не зміг вийти за межі своїх законних повноважень. Відсутність подібних механізмів і призводить до частих зловживань у бюрократичному апараті, до неефективного контролю його урядом, що досить чітко видно на прикладі чиновництва Російської імперії. Існування таких механізмів не було забезпечене законодавчо. Нормативними актами також не були чітко відрегульовані відносини у чиновницькому середовищі. Практично не існувало органів, які б ефективно контролювали діяльність чиновників. Стряпчі та прокурори були надто малочисельні й не мали реальних важелів впливу на більшість чиновників (при цьому вони ще й самі підпорядковувалися губернському або повітовому керівництву, за яким теж повинні були наглядати). У цьому сенсі російський дослідник П. Берлін, наводячи у своїй роботі декілька причин такого явища, як хабарництво, робить дуже точний висновок: «...у країні з відсталим політичним устроєм, з відсталим законодавством хабар скрізь виступає у «конституційній» ролі» [960, с. 56].

Випадки порушення законів з причини недосконалості самої імперської законодавчої системи були непоодинокими. Таємний радник граф Потоцький наводив приклад, коли судова палата (яка саме – він не вказував) винесла вирок у судовій справі і була оштрафована за його неправильність. Вдруге, коли ця ж палата розглядала подібну справу і винесла вирок, спираючись на інший вже закон (щоб знову не бути покараною), всіх її членів знову оштрафували. Розглядаючи третю аналогічну справу, палата подала запит до вищої інстанції, як

саме вирішувати дану суперечку, за що отримала сувору догану «за те, що мала сміливість вимагати Указу на Указ». Це, за словами Потоцького, приводило часто до того, що у нижчих судових установах судді, які отримують невисоке жалування, беруть хабарі з учасників процесу, аби не боятися можливих штрафів за неправильні рішення «і потім мало турбуються про наслідки» [860, с. 134].

Дослідник соціальних процесів у Російській імперії початку XIX ст. М. Дубровін, вивчаючи причини незадовільного судочинства та зловживань при його здійсненні, вказував на те, що тоді ще не існувало зводу законів і його заміняла велика кількість указів і постанов, виданих на окремі випадки, не систематизовані й такі, що суперечили один одному, до того ж розкидані по різних присутствених місцях [1083, с. 18-19].

Збільшення державного апарату приводило до багатьох негативних наслідків, серед яких були подорожчання управлінського апарату, ускладнення контролю за виконанням, збільшення сфери бюрократичної сваволі та обсягів розкрадання державних засобів. Побудована за ієрархічним принципом, бюрократія могла діяти ефективно лише за умови стабільності зовнішнього середовища. Дотримання статутів, наказів, інструкцій в принципі виключає можливість прийняття неординарних рішень. Будь-яке нововведення (навіть якщо воно стосувалося лише окремої ланки бюрократичної організації) порушувало звичай влади й привілеїв, що склався, і тому викликало опір бюрократів [977, с. 20, 35].

Певною мірою це ілюструє ситуація, пов'язана з діями держави, спрямованими на удосконалення поліцейської галузі у другій чверті XIX ст. Ситуація, що склалася тут була складною. Багато нарікань викликала непрофесійність чиновників поліцейського відомства, що приводила до великої кількості службових порушень (багато прикладів цього ми наводили у попередніх розділах). Непоодинокими були випадки, коли засідателі земського суду були майже весь час у відсутності. Велика кількість справ змушувала їх розподіляти повіти між собою на ділянки і по черзі знаходитися у самому суді. Справник також постійно знаходився у роз'їздах. Засідателі, чия черга була знаходитися в

установі, не встигали вникнути у суть судових справ (вони встигали лише приймати нові справи). Це призводило до того, що майже все справочинство переходило до рук секретарів земських судів, а це, як наслідок, вело до частих службових зловживань з боку останніх. За словами Є. Анучина, «для дотримання ж букви закону журнали та протоколи Земського Суду підписувалися іншими Засідателями і Справником у вільний час, вже після їхнього виконання» [939, с. 125].

Навіть Положення про поліцію 1837 р., яким був введений інститут станових приставів, виявилось не тим документом, що поліпшував становище повітової поліції. Основну увагу представники місцевої адміністрації, дворянства і приватні особи у своїх відгуках про земську поліцію після указу 1837 р. часто звертали на дві проблеми: організаційний устрій земської поліції та діяльність станових приставів. Поділ повіту на стани та введення посади станових приставів мало дві мети: підвищити ефективність дій поліції й максимально наблизити її чиновників до населення повіту. Але на практиці це не тільки не покращило становища земської поліції, а й навпаки – призвело до загострення старих і появи нових недоліків у її діяльності. Станові пристави з причини обтяження багаточисельними посадовими обов'язками, ускладненими справочинством і звітністю, відсутності помічників виявилися не в змозі виконувати свої функції. При цьому вони сконцентрували у своїх руках розгляд майже усіх питань з компетенції поліції, що зробило земський суд фактично другорядною поліцейською установою, не здатною контролювати самих приставів [1415, с. 80-81]. Окрім того справник залишався відповідальним за усі негаразди у повіті, отримував від губернського керівництва за це догани, попередження й інші покарання, але при цьому він втратив можливість контролювати дії станових приставів. У нього не було навіть права застосувати до них засоби примусу у випадку порушень.

Фактично при колосальному службовому навантаженні і справник, і станові пристави мали одну найбільшу турботу – «відписатися один від одного та від вищого керівництва» [939, с. 127-128]. Найбільш порядні чиновники не могли

належним чином виконувати свої обов'язки, а непорядним були фактично надані усі засоби до зловживань.

Сучасники виділяли наступні причини незадовільного стану і діяльності земської поліції: низькі професійні та моральні якості особового складу земської поліції; недостатня кількість поліцейських чиновників; нераціональний розподіл посадових обов'язків між становими приставами і земським судом; обтяження поліції обов'язками, що не повинні входити до її компетенції [1415, с. 81-82].

Спробою покращити становище станових приставів був дозвіл уряду мати їм свою канцелярію, тобто незначний штат службовців, які допомагали приставам впорядковувати і вести документацію, вирішувати справи, що, у свою чергу, повинно було вплинути на зменшення випадків «неякісного» виконання ними своїх обов'язків. Але й внаслідок подібних заходів якість виконання становими приставами своїх функцій залишалася на досить низькому рівні.

Ситуація у середовищі земської поліції певною мірою покращиться лише, коли у 1860 р. слідство було відокремлене від поліції (указом від 8 червня у 44 губерніях введено посади судових слідчих), а у 1862 р. в процесі проведення поліцейської реформи в окремих регіонах імперії, у т.ч. й українських губерніях, зросла кількість поліцейських станів, на які поділялися повіти. Але, хоча після утворення додаткових станів і поліцейських посад ефективність роботи поліції дещо й зросла, в цілому вона продовжувала залишатися на низькому рівні.

У середині XIX ст. чиновник Міністерства фінансів Ю. Гагемейстер говорив, що оскільки губернські й повітові установи є «оком і рукою» вищого керівництва, то вся влада на місцях належить саме їм. Але насправді вони ні за що не відповідають і лише прикриваються наказами, що надходять зверху. Великі обсяги службового листування призводили у цих установах до постійної тяганини. І все це породжувало велику безвідповідальність чиновників, яких уряд був змушений постійно контролювати, що поступово вело до збільшення кількості посад і службовців. Сам же контроль викликав постійне бажання кожного захиститися від законної відповідальності шляхом бюрократичного листування [1296, с. 87].

Особливо це стало характерним для часів Миколи I, коли на всі галузі суспільного життя посилювався особистий вплив монарха. Подальша централізація все більше набувала бюрократичного характеру. Розпорядження керівництва ставало основним засобом управління.

І в кінці XVIII ст., і в першій половині XIX ст. техніка справочинства залишалася ще примітивною, що вимагало у кожній державній установі утримувати великий штат канцелярських службовців, писарів. Усі документи писалися вручну і часто досягали великих розмірів [1296, с. 23]. Все це не дозволяло уникнути різних зловживань, пов'язаних з веденням справ, причому на найнижчому рівні чиновницької ієрархії.

Таким чином, законодавство в цілому та зокрема те, на яке слід було спиратися при призначенні покарань для чиновників навіть на початок XIX ст. ще так і не було систематизоване. Нормативні акти могли бути неузгодженими між собою. Часто важко було визначити, чи указ має загальнодержавне застосування, чи створений для конкретного випадку. Це призводило до того, що судді, при прийнятті рішень часто маніпулювали різними указами. У галузі державної служби це призводило до зниження ефективності в управлінні та до зростання посадових правопорушень [1393, с. 155].

Але, звичайно, не можна тільки цим пояснювати причини такої значної кількості посадових порушень у державних установах Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст., у т.ч. й на українських землях. Існує ціла низка й інших причин, зокрема соціокультурних, економічних і навіть історичних.

Щодо останніх, то не слід залишати поза увагою і стародавній принцип «кормління», коли російські можновладці виконували державні доручення, самостійно використовуючи своє службове становище для особистого прогодування і збагачення. Отримавши у кормління населений пункт, посадовець утримувався за рахунок місцевих жителів. Останні сплачували т.зв. «в'їжджій корм» (грошовий податок), підносили натуральний збір при зайнятті посади і сплачували податки три рази на рік [1378, с. 49].

У 1726-1727 рр. урядом Російської імперії було здійснене скорочення витрат на утримання державного апарату, у тому числі було зменшено кількість чиновників, які отримували жалування. Держава замість фіксованих грошових окладів дозволила основній масі чиновництва брати хабарі і частково відновила практику кормлінь або т.зв. «акциденції» (останні фактично були теж узаконеним хабарем) [1258, с. 255]. Фактично політика держави у цій галузі зводилася до того, що вона замість того, щоб самостійно утримувати своїх службовців, надавала їм можливість використовувати службове становище, аби «кормитися» від суспільства. Здійснювалося це на фоні доволі забезпеченого життя чиновництва вищих рангів [1380, с. 190]. Така практика проіснувала до 1764 р., коли «акциденції» були скасовані, після чого для усіх категорій чиновників центральних і місцевих установ Росії призначалося постійне грошове утримання [1380, с. 190]. Але кормління встигло негативно відбитися на роботі державних установ і розбещувало чиновництво. Хабарі брали й ті службовці, які отримували жалування.

Хоча адміністративно-територіальний устрій Слобідської України був подібним до Гетьманщини, полкові канцелярії тут були підпорядковані білгородському воєводі, а через нього – Розрядному приказу (пізніше – Посольському). Здебільшого саме через воєводські органи управління на українські землі й потрапила практика кормлінь. Відбулося це у першій половині XVIII ст. Отримання кормління за службу у середовищі російського дворянства довгий час вважалося однією з найбільш бажаних нагород. До цього тяжіли й дрібні чиновники, які отримати такого привілею не могли, тому часто вони намагалися «прокормити» себе самотужки, користуючись своїм службовим становищем, через хабарі. Завдяки таким явищам загальний моральний рівень державних службовців знижувався, що збільшувало кількість службових недоліків.

Сприйняття низької якості багатьох державних установ українським суспільством відрізнялося від російського. Так, генерал О. Михайловський-Данилевський, відвідавши у 1824 р. Малоросію, згадував, що українці не дуже

схвально ставилися до росіян і їхніх порядків. Він вважав, що таке відношення було пов'язане з порушенням російським самодержавством малоросійських прав, тяжким економічним становищем та «від дурного устрою судових місць, де совість була продажна» [1090, с. 238-239].

Проблема моральності та професійного рівня чиновництва постійно гостро стояла у державі досліджуваного періоду. Ці два фактори, а точніше їхня відсутність, безпосередньо впливали на рівень службових порушень у державному апараті. Князь Щербатов критикував звичай обирати суддів на трирічний термін, покладений реформами Катерини II. Оскільки, на його думку, кожен три роки «новые незнающие заседают», які не встигають вивчити до кінця терміну судовий процес, законодавчу базу, якою слід керуватися. У своїй роботі «Виправдання моїх думок» (1789) він відмічав майже повну відсутність у державних установах «розумних секретарів та інших служителів», чесних суддів, прокурорів тощо. Ніхто з них не керувався почуттями справедливості при виконанні службових обов'язків. При цьому, за словами автора, ці негативні явища були характерні як у середовищі вищої бюрократії, так і серед дрібного місцевого чиновництва [1083, с. 35-36].

Згодом метою Олександра I була раціоналізація органів влади й управління та посилення їхньої централізації. Але для цього було потрібне нове, освічене чиновництво, з високими моральними якостями. Тобто держава встановила систему ідеалізації, яку застосовувала до власних установ та їхніх службовців. Дана ідеалізація була характерна не лише для держави в цілому, але й для кожного відомства чи установи. Вона полягала у тому, що індивід (у нашому випадку чиновник), який належав до певної соціальної організації, набував характеристик, які в ідеалі повинна мати дана організація. Наприклад, органи внутрішніх справ покликані забезпечувати у суспільстві правопорядок. Виходячи з цього, особа, яка працює у такій установі, повинна була володіти цілою низкою особистих якостей: принциповістю, чесністю, непідкупністю, сміливістю і т.п. [977, с. 29].

Згідно з цим образ чиновника в державі ідеалізувався (не у моральному сенсі). Вважалося навіть, що лише вони володіли практичним досвідом і мудрістю при вирішенні різноманітних соціальних чи професійних питань. Цей образ не відповідав дійсності.

На думку М. Сперанського, незадовільне функціонування органів влади та судової системи того періоду пояснювалося не поганими законами, а низьким професійним рівнем і моральною нечистоплотністю суддів і чиновників [1373, с. 54]. Цей же державний діяч висловлювався про поліцейську галузь управління з одного боку з осудом, але з іншого, намагаючись зрозуміти причини незадовільного стану у цій сфері.

Слова Сперанського характеризують надто широке коло повноважень керівника повітової поліції, щоб з ними могла впоратися одна особа. При цьому саме земський справник (або капітан-справник) ніс відповідальність за невиконання будь-яких функцій, на нього покладених. Сперанський зазначав: «Від спіймання простого жебрака до найбільш важливих та складних кримінальних розслідувань, все лежить на його (справника) відповідальності; від полтинного мита за гербовий папір до сотень тисяч недоїмок, за все він відповідає, за все його звинувачують и з нього стягують. Але хто ж є ця дивна особа, від якої вимагають такої всеосяжності? Це більшою мірою відставний офіцер, який служить або по неволі або із за шматка насущного хлібу. Тому не те дивно, що існують зловживання та упущення; але дивувати насправді повинно, що є ще у повітах якась тінь управління...» [939, с. 114].

Важливими причинами службових порушень і зловживань були соціально-економічні фактори.

Фактично, караючи чиновників-хабарників, уряд сам допомагав їм же бачити у політичній владі своєрідний ріг достатку. Вони постійно привчалися сприймати багатство і майно приватних осіб не як їхню власність, а як належне уряду, владі, які надали всі ці блага і які можуть їх же й відібрати [960, с. 48].

У зв'язку з цим можна вказати на ще одну причину хабарництва. Вищі сановники, користуючись своїм становищем і близькістю до трону, отримували

великі пожалування у вигляді земель, кріпаків, грошей, орденів тощо. За ними стояла ціла армія дрібного чиновництва, яке не могло, але дуже бажало користуватися подібними благами. Це призводило до того, що це дрібне чиновництво намагалось отримати можливі блага з населення чи своїх підлеглих шляхом різноманітних зловживань (перш за все, хабарництва як до засобу збагачення) [960, с. 51]. Тобто рівень домагань чиновників часто визначався не просто економічним розрахунком, а намаганням отримати багатство, що відповідало рівню представників соціального середовища, до якого відносив себе службовець [1132, с. 23]. Це тим більше стосувалося українських чиновників, оскільки більшість їх належала або до непривілейованих верств населення, або до числа незаможного дворянства (як правило, колишніх дрібних козацьких старшин або їхніх нащадків), яке не мало ні великих статків, ні кріпаків.

Російська вчена О. Морякова незадовільний стан у місцевому управлінні Російської імперії другої чверті ХІХ ст. великою мірою пов'язує зі становищем і соціальною психологією чиновників, яких служба заради служби цікавила мало.

Верхівка губернських чиновників не залежала від служби, оскільки це були здебільшого заможні дворяни з постійними прибутками. Їм не треба було вникати у службові справи. У чиновників нижчого рангу не було можливості та часу займатися службою, оскільки всі їхні сили були спрямовані на отримання максимуму засобів до існування. Звідси з'являлася тяганина, бюрократизм, хабарництво [1154, с. 23]. Ближче до середини ХІХ ст. у суспільстві навіть постало питання: чому «краща частина дворянства» була більше налаштована на державну службу у столицях або на життя у своє задоволення там же чи за кордоном, а дворяни, які залишилися у губерніях, намагалися уникнути служби? У кінцевому результаті це призводило до того, що дворяни т.зв. «нижчого розряду» шукали служби лише з корисливих міркувань [1415, с. 83-84].

І сучасники, і дослідники пізніших часів часто вказували на те, що хабарництво було не лише наслідком низького морального рівня суспільства того часу, але воно також стимулювалося низькими окладами службовцям дореформених часів. У 40-50-х роках ХІХ ст. весь бюджет Міністерства юстиції

становив близько 3,5 млн. руб. на рік. Причому близько половини цих коштів йшло на утримання центральних установ міністерства і Сенату. Нижчі чиновники місцевих державних установ могли навіть отримувати лише 30-40 руб. асигнаціями на рік (маються на увазі чиновники судового, поліцейського і деяких інших відомств, службовці інших установ, особливо фінансових, часто отримували вищі оклади) [970, с. 216-217].

Відношенням графа Мордвинова до покарання за лихоїмство чітко ілюструється реальне становище у державних установах першої половини ХІХ ст. Наведемо його слова, опубліковані лише у 1903 р.: «... за хабарі та подарунки, що приносять підсудні суддям і приказним служителям, не тільки несправедливо буде накладати на них вище покарання, яким є каторжна робота, але навіть і не можна це забороняти, доки вони не будуть отримувати достатнє жалування для забезпечення необхідним, як їх самих, так і родин їхніх» [506, с. 117] (схожу ідею цього ж державного діяча ми наводили у попередньому підрозділі). Деякі дослідники, також наголошуючи на тотальному хабарництві у миколаївські часи, пояснюють це низькими доходами чиновників і досить високими цінами на речі першої необхідності, перш за все, на оренду житла та одяг.

Питання про підвищення жалування чиновникам, особливо середньої та нижчої ланки, ставилося неодноразово. Зокрема часто воно поставало у першій половині ХІХ ст. З приводу збільшення розміру чиновницького жалування, зокрема поліцейських чиновників, у першій половині ХІХ ст. висловлювалися неоднозначно. Деякі державні високопосадовці вважали, що на суттєве підвищення у держави не вистачить ресурсів, а незначне збільшення жалування лише збільшить таксу протизаконних поборів і хабарів [1415, с. 94].

Таким чином, одна з причин незадовільного судочинства та зловживань при його здійсненні полягала у низькому жалуванні нижчих чиновників. Але, з іншого боку, хабарі брали не лише дрібні чиновники, але й бюрократи зі значними посадами. Окрім того, після укладання Повного зібрання та Зводу законів усі зловживання нікуди не поділися [1083, с. 19]. Тому дехто з дослідників не зводить причини низьки службових зловживань лише до низьких заробітків, але й пов'язує

підвищення хабарництва у державних установах Російської імперії з розвитком грошової системи і відносин. Чим сильніше розвивалося грошове господарство, на думку М. Ольминського, тим більш активними були ділові відносини між різними особами, населенню частіше доводилося мати справу з представниками влади (чиновниками) й тим більшими ставали прибутки службового дворянства (малося на увазі те ж таки чиновництво) від розкрадання, хабарництва чи вимагання [933, с. 126].

Слід також враховувати, що між чиновником, який створював припис чи рішення, і населенням, якого ці приписи стосувалися, не було ніякого зв'язку. Тому чиновники завжди були схильні не враховувати життєві інтереси підлеглих і думали лише про можливість отримати користь для себе особисто, що й дозволяло зробити їхнє службове становище. Чиновництво підпорядковувало інтереси населення власним інтересам і побажанням. У цьому полягав один з суттєвих недоліків бюрократичних установ.

Російський історик права початку ХХ ст. М. Лазаревський висунув ідею про те, що бюрократія, будучи сама результатом пригніченого стану суспільства, у свою чергу є і причиною подальшого його пригнічення [1114, с. 206]. Інший вчений, В. Бочкар'єв, дуже цікаво пояснював таку ситуацію. Він вважав, що оскільки більшість чиновників були вихідцями з дворянства, а, як наслідок, були і поміщиками-кріпосниками, то вони й переносили на поле державної служби «порядки кріпосного села» [970, с. 205-206].

Безперечно, враховуючи величезну кількість негативних явищ, що відбувалися у бюрократичному апараті Російської імперії та на українських землях зокрема, не можна шукати причини цього лише в особистих характеристиках чиновників-порушників (хоча відкидати цей факт повністю також неприпустимо). Причини таких негативних проявів можливо виявити, лише беручи до уваги характер державної служби; історичні передумови її формування; соціальні й економічні умови, у яких формувалася й розвивалася бюрократичний апарат; соціокультурні особливості населення з різних регіонів імперії (у нашому випадку українців), з числа якого здебільшого й набирався контингент

чиновників. Так, можна побачити, що на дрібні порушення, серйозні зловживання чи злочини у чиновницькому середовищі впливали причини соціокультурного, економічного і навіть історичного характеру. Вказані чинники безумовно впливали на поведінку українських чиновників, хоча часто самі не були результатом політичного, культурного, соціально-економічного розвитку українського суспільства (наприклад, практика кормлінь, що має російське коріння і вплинула на розвиток хабарництва і т.п.).

4.3. Застосування покарань до цивільних чиновників

Особливе становище державних службовців виражалося у тому, що вони підлягали усім видам відповідальності згідно з правилами, що відрізнялися від загальних. Для них встановлювалися особливі види відповідальності. Але більш-менш систематизувався набір спеціальних видів покарань для посадових осіб наприкінці першої третини ХІХ ст.

Протягом майже всього ХVІІІ ст. до чиновників, особливо нижчого рангу, застосовувалися не завжди коректні покарання, що часто принижували людську гідність і визначалися на розсуд керівництва. У ХVІІІ ст. не рідкісним явищем у державних установах було покарання приказних чиновників. Їх карали за запізнення чи неявку на службу, неякісне виконання обов'язків, пияцтво, втечі з місця служби тощо. При цьому види покарань були досить жорсткими: службовців канцелярій тримали під арештом на хлібі й воді; саджали у колодки на ланцюг; били різками, палями чи плітьми; здавали у солдати. До кінця ХVІІІ ст. у деяких установах для недбайливих канцеляристів застосовувалося таке покарання, як «стілець з ланцюгом». Ще довше протрималося побиття палями, тягання за волосся та ляпаси [1296, с. 23]. Але такі покарання застосовувалися до осіб, які ще не досягли чину колезького реєстратора, який давав особисте дворянство. Згодом такі «методи впливу» зникали. У 1804 р. навіть був прийнятий спеціальний указ «Про нечинення у присутствених місцях над приказнослужителями безчиння та жорстокості» [1192, с. 129].

Існували покарання і для класних чиновників. Вони застосовувалися за повільне вирішення справ, несвоєчасне подання відомостей і звітів тощо. Винним затримували виплати жалування або зачиняли у приміщенні установи до тих пір, коли чиновник виконає весь обсяг роботи [1192, с. 129]. За часів Павла І, 13 квітня 1797 р. Сенат видав указ, що дозволив чиновників-дворян, священиків і дяконів карати тілесно за скоєні ними кримінальні злочини [1380, с. 199]. У 1801 р. Олександр І відмінив цей указ.

Розповсюдженими були у кінці XVIII – на початку XIX ст. покарання по поліцейському відомству. Великий обсяг робіт, покладений на земські суди призводив до частих службових порушень у цих установах. Постійні невдоволення, догани з боку губернського керівництва відбивали у дворян бажання служити в земських судах, оскільки служба передбачала й значну відповідальність. За службові порушення справники й засідателі земських судів отримували статус тимчасових. Цей статус за ними зберігався до тих пір, доки вони не завершать усі поточні справи, що у них накопичилися (вони навіть повинні були стягнути усі недоїмки по податках у межах свого регіону). При цьому справники й засідателі не отримували жалування, не могли подати у відставку і навіть взяти відпустку [939, с. 115].

Чиновники крім порушень, пов'язаних з їхньою службовою діяльністю, досить часто скоювали звичайні правопорушення та злочини. Так, у кінці XVIII ст. чиновник канцелярії київського магістрату колезький асесор І. Гудим образив та побив міщанина Тиркова. Ця справа розглядалася в управі благочиння, нижньому та верхньому земських судах і кримінальній палаті. Остання затвердила вирок верхнього земського суду про стягнення з Гудима штрафу у розмірі 22 руб. 85 коп. на користь Тиркова (дана сума становила подвійний розмір щорічного податку, що сплачував постраждалий міщанин) [937, с. 49].

Важливе значення мали покарання, спрямовані на викорінення випадків розпусної поведінки чиновників. Вони повинні були забезпечувати зовнішню гідність влади, яка порушувалася розпустою чиновників. Таких службовців найчастіше карали штрафом або звільняли з посади. Згодом чиновників, які були виключені зі служби «за дурну поведінку», піддавали суду. Але при цьому їх не можна було карати ув'язненням, а слід було віддати під суворий нагляд поліції на чітко визначений час та не більше двох років [896, с. 22-25]. Усім чиновникам, які перебували під наглядом поліції, було заборонено «звертатися по будь-яким справам і складати прошення, крім особисто до них належних». Якщо хтось з них порушував дане правило, то до нього застосовувалося кримінальне покарання.

Під нагляд поліції чиновник міг потрапити за різні порушення або навіть підозри в них. Кількість службовців, що перебували під таким наглядом, помітно збільшилася у період миколаївської реакції, коли з'явилося III Відділення Особистої Його Величності канцелярії і стали широко застосовуватися звинувачення у політичній неблагонадійності. 21 квітня 1826 р. Микола I навіть затвердив указ, згідно з яким наказувалося вимагати від усіх чиновників і дворян, які не служили, обіцянок, що вони не будуть належати до будь-яких таємних товариств і організацій. 7 листопада 1850 р. видано закон, за яким керівництво мало право звільняти не тільки нездатних і зкомпрометованих по службі чиновників, але й таких, які виявилися політично неблагонадійними. Але у 1850-х роках за статтею про неблагонадійність здебільшого звільнялися чиновники, винні у зловживаннях по службі (казнокрадство, хабарництво і т.п.) [1048, с. 79-80]. На кінець 1832 р. по Подільській губернії з 20 осіб, які перебували під поліцейським наглядом, 14 були чиновниками. У першій половині 1834 р. у цьому ж регіоні поліція наглядала за 16 особами, з яких 11 були чиновниками [95, арк. 2-7, 135-138]. Набагато менше чиновників перебували під наглядом поліції у Київській (на першу третину 1833 р. – 4 особи з 15) та Волинській (на другу третину 1833 р. – 3 особи з 28) губерніях [95, арк. 24-26, 43-45].

З початку XIX ст. продовжує формуватися система обмежень і гарантій для державних службовців. При цьому вона суттєво доповнюється та змінюється у ході проведення міністерської реформи та в результаті кодифікації законодавства про цивільну службу. Законодавство більш чітко визначило суспільний статус чиновників, вони стали користуватися спеціальними привілеями, отримали додатковий набір державних гарантій. Були сформульовані види порушень і злочинів, що могли бути скоєні державними службовцями під час виконання ними професійної діяльності. Зроблено спроби визначити рівень тяжкості існуючих протиправних діянь чиновників з метою створення системи покарань для них. Щодо останнього, то слід зазначити, що певна система покарань за службові порушення й злочини хоча й була створена, але у реальному житті вона часто діяла вибірково – не всі чиновники-порушники каралися або покарання

призначалося менше за провину. Приклади подібного «правосуддя» нами вже наводилися вище і будуть згадуватися у подальшому.

Судова відповідальність за посадові злочини могла бути кримінальною чи цивільною. Під кримінальною розумілося покарання за зловживання владою чи повноваженнями, а під цивільною – обов'язок відшкодувати зі своїх коштів збитки, нанесені службовими порушеннями [961, с. 99].

Відповідальність службовців по адміністративному відомству визначалася ступенем провини та конкретним правопорушенням. Видів покарання, що при цьому могли бути застосовані до чиновника можна виділити десять:

- 1) зауваження;
- 2) догана без внесення до послужного списку;
- 3) відрахування з жалування;
- 4) догана з внесенням до послужного списку;
- 5) арешт (застосовувався лише до нижчих службовців);
- 6) переміщення з вищої посади на нижчу;
- 7) усунення з посади (можливо як тимчасова міра);
- 8) вирахування з часу служби;
- 9) звільнення з посади;
- 10) виключення зі служби.

Але законодавство щодо службових порушень і злочинів та покарань за них протягом усієї першої половини XIX ст. продовжувало залишатися недосконалим. Так, навіть у Зводі законів не розрізнялися посадові злочини і дисциплінарні порушення, але вказувалося, що в одних випадках, залежно від провини, стягнення визначалися без кримінального суду, а в інших – судовим порядком і з кримінальними покараннями. Без кримінального суду могли призначатися наступні стягнення: зауваження, догана (проста чи сувора), опублікування, тимчасовий арешт, тимчасове усунення від посади чи звільнення з неї. Кримінальними покараннями, що визначалися судом були позбавлення чинів, всіх або окремих станових прав, віддача у військову службу, заслання на поселення чи на каторжні роботи. І лише суд міг призначити відсторонення від посади та

виключення зі служби. Серед покарань значилися також вирахування з часу служби половини або повного року, публічне вибачення перед судом, грошовий штраф, ув'язнення. Для чиновників з нижчих верст суспільства передбачалися тілесні покарання [1393, с. 156-157].

Закон абсолютно нечітко визначав міри покарання для засуджених чиновників. У Зводі законів зустрічаються наступні каральні заходи: «по мірі провини», «покарання по всій суворості законів», «по мірі зловживання» і т.п. Більш чітко визначаються лише ті покарання, при винесенні яких йшлося про звичайні злочини або коли службові порушення внаслідок багаторазовості переходили до категорії кримінального злочину. До останніх за Зводом відносилися: накладання керівником на підлеглих стягень без належної провини або обтяження стягнення понад міру; непослух керівництва, порушення субординації, грубість та зухвалість у промовах; повільність і неякісність у виконанні службових обов'язків, що потягли за собою три суворих та шість простих доган протягом року; неодноразове невиконання указів.

Усі вказані порушення при одноразовому вчиненні вважалися дисциплінарними проступками (це робило різницю між посадовими злочинами і проступками не якісною, а кількісною) [1393, с. 158-159].

Головною роллю законодавства про посадові порушення була підтримка гідності влади. Невиконання чиновником урядових розпоряджень чи зловживання владними повноваженнями кидали тінь на державну владу, дискредитували її, порушували суспільну стабільність. Якщо навіть злочин був спрямований на права приватних осіб, – наприклад, вимагання, – такі злочини разом з тим послаблювали довіру та повагу до представників влади. Тому існував широкий перелік посадових правопорушень і санкцій за їх скоєння.

Намагаючись посилити та впорядкувати відповідальність чиновників, уряд вжив відповідних заходів – у 1845 р. включив до нового Уложення про кримінальні та виправні покарання окремий розділ «Особливості покарання за злочини та проступки по службі». Розділ про посадові злочини був доволі

багатостатейним. Загалом статей, що торкалися окресленої теми в Уложенні 1845 р. було близько 400 [1393, с. 159-160, 181].

З розвитком законодавства, що регулювало службові відносини, права та обов'язки чиновників, у середині – другій половині ХІХ ст. з'являлися нові види порушень і відповідальності за них. Так, службовці мали право просити відпустку терміном від 1 до 4 місяців. Надаючи відпустку, керівництво повинне було слідкувати, щоб один чиновник отримував її не надто часто та щоб при цьому в установі залишалася достатня кількість службовців для виконання роботи. За несвоєчасне повернення з відпустки передбачалися покарання: 1) той, хто просрочив надану відпустку менше 4-х місяців, підлягав відрахуванням з жалування; 2) хто не з'явився на службі після 4-місячного терміну, звільнявся з посади. Але при цьому існували пом'якшуючі обставини такі, як, наприклад, віддаленість місця служби від домівки чиновника [1009, с. 94-95].

Розглядалися також можливості спрощення системи покарань для чиновників за деякі порушення. Так, у ХІХ ст. автор роботи, присвяченої судовим установам та судочинству, пропонував осіб чи чиновників, які скоїли незначні правопорушення або посадові злочини карати наступним чином: до трьох разів виносити догани, далі теж до трьох разів «накладати пені, підвищуючи одну за іншою» (штраф) і, врешті-решт, якщо особа не виправиться «відсторонювати від посад, і це відсторонення вміняти їм за суд, якщо б хтось йому підлягав» [523, с. 138]. При цьому пропонувалося дозволити звільненим з посади особам подавати апеляції. Особливо автор захищав чиновників міських та повітових установ. На його думку, саме вони часто «до суду доводяться за дуже недостатніми та слабкими причинами, а більше з особистого їхнього [керівництва] незадоволення...». Висловлювався автор зазначених ідей і за суворі покарання судових чиновників за несвоєчасне виконання їхніх обов'язків.

Приводом до застосування мір покарання щодо державних службовців могли бути: скарги; помічені керівництвом зловживання та недоліки; донесення підлеглих осіб чи установ; суд над іншими особами; ревізії; огляд справ, відомостей, звітів [1009, с. 116-117].

Інформація про деякі покарання підлягала внесенню до чиновницьких послужних списків, про інші – ні. Серед тих, що не вносилися були: догани, винесені урядовими чи судовими установами замість грошових стягнень; догани, винесені чиновникам в адміністративному порядку (але такі догани вносилися до атестатів чиновників, які звільнялися у відставку, щоб їх можна було взяти до уваги у випадку бажання особи знову вступити на службу); вчинки, що підлягали судовому розгляду, але були амністовані т.зв. Всемилоливими маніфестами; зауваження.

Але в той же час і догани, і зауваження могли мати серйозні наслідки. Чиновники, які протягом року за повільну і неякісну роботу отримували чисельні зауваження або три суворі догани, підлягали суду «якщо у тому ж році виявляться знов винними в упущеннях».

Усі інші покарання і стягнення вносилися до послужного списку. Це могло вплинути на обмеження права на пенсію чи нагороди або взагалі на його втрату. Для цього у послужному списку існувала спеціальна штрафна графа. Відомості про штрафи та інші покарання могли також вноситися до графи про проходження служби. У такому випадку цей запис міг не впливати на пенсію чи нагороду чиновника [1009, с. 118].

До посадових злочинів закон відносив також невиконання указів щодо непослуху і впертості (ймовірно злісне і свідоме), недоведення указів до відома, перебільшення влади або невикористання її при потребі, розголос у справах таємних, неправосуддя, лихоїмство. Передбачалося, що якщо чиновник буде вимагати по відношенню до себе пошани вищої за його ранг, то його слід карати штрафом – вирахування двомісячного жалування [1296, с. 142]. Неповага підлеглого до керівництва, виявлена під час їхніх службових зносин, передбачала більш суворі покарання. Будь-який збиток, завданий службовцем державної установи у результаті його професійної діяльності, тягнув за собою його майнову відповідальність.

Однією з вищих мір службового покарання було звільнення з посади. Тому застосовувати її слід було обережно. Керівник міг звільнити підлеглого лише

після того, як вичерпає по відношенню до нього інші, менш суворі покарання, інакше він міг сам за порушення даної процедури отримати зауваження та догани. У 1842 р. було постановлено, що чиновники, які служили за вибором дворянства могли лише тимчасово відлучатися губернським керівництвом від посади внаслідок судової тяганини щодо цих чиновників. Остаточне звільнення їх (до закінчення терміну повноважень) могло бути ухваленим лише судовим рішенням з поданням останнього на затвердження Сенатом. Але з 1850 р. можливості керівних посадовців були значно розширені. 7 листопада Комітет міністрів дозволив керівництву на місцях звільняти з посад чиновників, які виявляться неблагонадійними або взагалі нездатними до служби [1009, с. 120-121; 1215, с. 455].

Взагалі особа могла звільнитися зі служби за власним бажанням або без такого («за проханням чи без прохання»). Фактично якщо чиновник залишав службу без власного на те бажання, це означало, що його звільнення є мірою покарання за ті чи інші порушення.

Ще наприкінці ХІХ ст. російським вченим-правником О. Градовським були виділені терміни, що вживалися для позначення різних варіантів звільнення чиновника зі служби «без прохання»:

1. «Виключається зі служби» – термін використовувався, коли службовцю суд призначав покарання у вигляді виключення зі служби без права повернення на неї (більш повно фраза звучала як «виключається зі служби з тим, щоб більш в неї не приймати»).

2. Термін «відсторонюється від служби» використовувався, коли суд призначав чиновнику відсторонення або видалення з посади. Останнє могло бути призначене також керівництвом установи, де служив порушник.

3. Фраза «звільняється від служби» застосовувалася до осіб, звільнених з посади без пояснення причин [1009, с. 163].

Термінологія, наведена Градовським, здебільшого застосовувалася у цивільному справочинстві другої половини ХІХ ст. Але самі способи звільнення чиновників за зазначених умов використовувалися і у досліджуваній нами період.

Якщо звільнення було однією з найбільш суворих мір покарання цивільних чиновників, то одним з найбільш розповсюджених покарань було їхнє недопущення до участі у дворянських зібраннях або виборах (за умови якщо вони мали дворянський статус). Про кількість таких недопущених дворян часткові відомості по Полтавській губернії станом на другу чверть XIX ст. наводить І. Павловський. У 1829 р. недопущено було всього 5 осіб; 1832 р. – 19; 1835 р. – 172; 1841 р. – 81; 1844 р. – 89; 1847 р. – 73; 1850 р. – 91 [1178, с. 113].

Бачимо тенденцію до зростання кількості випадків, коли до дворян застосовувалося таке покарання. У його використанні держава була зацікавлена надзвичайно. Оскільки ефективність чиновників, обраних на важливі державні посади (адміністративні, судові, поліцейські тощо) місцевим дворянством залишалася низькою, а основним параметром для обрання були не професійні якості, а особистий авторитет у дворянському середовищі. Таким чином, не допускаючи у вигляді покарання тих чи інших дворян до участі у їхніх зібраннях і виборах, уряд розширював свої можливості щодо призначення на виборні посади т.зв. чиновників від корони, які мали більше можливостей виконувати свої функції неупереджено. На жаль, важко виявити, яким був середній освітній рівень обраних чиновників і призначених, аби більш об'єктивно визначити їхню професійну ефективність.

До зібрань і виборів дворяни не допускалися здебільшого за порушення, що мали кримінальний характер або якщо вони підозрювалися у чомусь незаконному: за підлоги, хабарі, образи, переховування втікачів, клевети тощо. І винними у цих порушеннях часто були посадовці різного рівня. Причому з року в рік у списках виключених дворян нерідко вказувалися одні й ті ж прізвища. Певною мірою це пояснюється тривалим розглядом справ у тогочасних установах, перш за все судових. Розглядаючи ставлення дворян до службових зловживань у середовищі виборних службовців, особливо у станових дворянських органах, ми наводили приклади покарання відстороненням від участі у дворянських виборах (у першому підрозділі цього розділу).

На певному етапі навіть вирок про покарання посадових осіб повинні були опубліковуватися. Цей захід дозволяв владі демонструвати ефективність роботи контролюючих, наглядових і судових органів. У результаті опублікування страждала репутація чиновника, що впливало на його суспільний статус та кар'єрне зростання [1393, с. 157].

Окрім особистих стягнень на винних часто покладался обов'язок відшкодувати збитки, заподіяні їхніми діями. Сучасна дослідниця Т. Метушевська навіть вказує на те, що покладання на чиновника такого відшкодування було юридично не обгрунтованим, оскільки, за її словами, обиватель звертався до посадовця не з причини особистої до нього довіри, а як до представника влади і закону. Чиновник – представник влади, але відповідальність повинна покладатися на всю організацію, недосконалість якої ставала причиною збитків [1393, с. 157].

Відомий приклад накладення штрафу на чиновників Київського повітового суду у 1783 р. Колишній київський сотник І. Гудим сперечався у цьому суді з Києво-Печерською лаврою за сінокосні угіддя. На одному з етапів судової тяганини повірений лаври став скаржитися на сам повітовий суд за те, що він «догоджав всіляко позивачу». Намісницьке правління визнало факт порушення і наклало на повітовий суд штраф 500 руб. (штраф був розподілений між суддею Мигаєм, засідателями Шишкіним та Леонтовичем і секретарем Корсуном) [937, с. 48-49].

Контролювати діяльність бюрократичного апарату на місцях було вкрай важко. Місцевий прокурорський нагляд не міг бути ефективним, оскільки і прокурори, і стряпчі підпорядковувалися губернському керівництву, а не безпосередньо вищим урядовим установам у столицях. Для цих чиновників встановлювалася значна кількість обмежень ще законодавством Катерини II. Зокрема чинам прокурорського нагляду заборонялося бути присутніми і брати участь у вирішенні судових справ; вони не могли бути посередниками або представляти приватні інтереси у справах, пов'язаних зі службовою діяльністю чи з державним інтересом; несли відповідальність за непідтверджений чи неправдивий донос тощо [1380, с. 196].

Для здійснення хоча б якогось нагляду за якістю функціонування бюрократії у регіонах проводилися ревізії. Їх можна поділити на «внутрішні» та «зовнішні». Останні ще називалися «надвідомчими», що підкреслювало їхню недолученість до відомства МВС. Зовнішні ревізії призначалися особливими «Височайшими розпорядженнями» і проводилися, як правило, сенаторами (про деякі з таких перевірок йшлося у попередньому розділі) [961, с. 100]. Уряд доручав сенаторам проводити ревізії різних губерній. Сенаторські ревізії почали проводитися з кінця XVIII ст. і, перш за все, метою вони мали нагляд за підлеглими Сенату установами. Але вже з початку XIX ст. вони слугували більше інтересам Комітету міністрів і особисто імператора. Діяльність ревізій спрямовувалася на виявлення недоліків у місцевому управлінні та містили відомості про фактично усі державні установи губерній чи повітів. На початку існування таких ревізій Сенат міг безпосередньо впливати на чиновників-порушників, інколи навіть позбавляючи їх чинів. Але 18 березня 1799 р. Павло I наказав Сенату не позбавляти чиновників, які скоїли злочини, чинів без імператорського дозволу [1311, с. 571-572].

За часів Миколи I значення сенаторських перевірок місцевих установ тієї чи іншої губернії значно знижується. Нагляд за місцевою владою стали здійснювати жандармські офіцери, які підпорядковувалися III Відділенню Особистої Його Величності Канцелярії [961, с. 101]. З одного боку сенаторський нагляд був непостійним, але носив відкритий, гласний характер. Жандармський же нагляд був постійним (а тому більш ефективним), але він здійснювався негласно.

У цей же період під час проведення сенаторських перевірок щодо чиновників, які скоїли несуттєві службові порушення, пропонувалося застосувати більше виправних заходів, а за серйозні порушення «без помітних однак слідів зловживань», не піддаючи суду, звільняти з посад. Це відрізнялося від практики часів Олександра I, коли звільнення та піддання чиновників суду розглядалося як основний інструмент і результат ревізії [961, с. 101].

У цей час в українських губерніях було проведено декілька ревізій: Слобідсько-Української губернії сенатором В. Брозиним (16 грудня 1826 р. – 25

лютого 1828 р.), Херсонської сенатором Є. фон Брадке (19 травня 1851 р. – 10 червня 1852 р.) та інші. Так, приводом до ревізії Херсонської губернії стали скарги новоросійського та бесарабського генерал-губернатора князя М. Воронцова на службові зловживання та упущення херсонського цивільного губернатора генерала-майора К. Оленича-Гнененка. Ревізував губернію сенатор Є.Ф. фон Брадке. Його канцелярія була укомплектована шістьма чиновниками Сенату та одним від Міністерства внутрішніх справ. Вони здійснили огляд усіх галузей життя й управління Херсонщини. Зокрема були проведені розслідування за чисельними скаргами на дії місцевих чиновників та установ. При цьому було відносно небагато скарг на чиновників фінансових установ, а на службовців освітніх закладів взагалі не скаржилися. Основна маса нарікань була у бік чиновників судового та поліцейського відомств – їх звинувачували у хабарництві, образах, побиттях, розкраданні коштів, наклепах тощо. Надзвичайно багато скарг було на повільність розгляду справ у судових і поліцейських установах.

Ще до закінчення цієї ревізії К. Оленич-Гнененко був звільнений з посади губернатора за незадовільне управління губернією та відданий під суд [461]. Деякі чиновники також були відсторонені від виконання їхніх обов'язків.

В цілому інспекції Сенату протягом XIX ст. були основним засобом контролю над провінційною адміністрацією.

Внутрішня або відомча ревізія у порядку підлеглих проводилася вищими установами, частіше це були т.зв. губернаторські перевірки. Час від часу вони проводилися у кожній губернії.

Одна з таких ревізій проводилася протягом 25 серпня – 10 жовтня 1859 р. губернатором Чернігівської губернії [1018]. Об'єктом перевірки стали повітові суди, дворянські опіки, городові ратуші та магістрати, сирітські міські суди, міські думи, поліції, квартирні комісії, земські суди (у складі останніх окремо перевірялися підпорядковані їм станові пристави), посадські установи та окремі чиновники. Велика увага була приділена стану справ у вищеперелічених установах та якості виконання обов'язків, покладених на чиновників, які там працювали.

Результати даної перевірки були викладені у т.зв. «зауваженнях» начальника губернії, що додавалися до його указу. Цей документ дає змогу певною мірою оцінити рівень професіоналізму чиновників провінційних державних установ передреформених років, їхню старанність (або, навпаки, халатність) під час виконання своїх функцій.

Взагалі губернатором під час цієї ревізії було висловлено велику кількість зауважень щодо роботи державних установ усіх ревізованих повітів Чернігівщини. Відносно незначне число чиновників та установ отримали подяки. Всі інші за неналежне виконання своїх обов'язків отримали «зауваження», «догана», «сувора догана» або рекомендацію «терміново виправити». Основна маса зауважень стосувалася неякісного виконання службових обов'язків. При цьому майже не було приділено уваги скаргам від населення на службові зловживання чиновників. Результати перевірки були розіслані по всіх установах ревізованих повітів «з тим, щоб окреслені у цих зауваженнях безпорядки були виправлені терміново, і щоб на майбутнє подібних безладів не допускали».

Сенаторські ревізії державних установ, скоріше за все, були такими, що найбільш повно виявляли негативні явища у чиновницькому середовищі порівняно з губернаторськими, оскільки вони, як правило, були з самого початку спрямовані на виявлення недоліків в управлінні. Приводом до їх початку часто ставали висловлені підозри або прямі звинувачення у порушеннях, що скоювалися у тих чи інших регіонах. До того ж сенатори не були пов'язані з керівництвом губерній, що перевірялися, чи іншими місцевими чиновниками родинними та службовими відносинами, а тому їхня оцінка становища у губернських чи повітових установах була більш об'єктивною. У той же час губернатори були тісно пов'язані з усіма органами влади й управління ввірених їм губерній; часто володіли там значними маєтностями; усі чиновники залежали від їхньої волі. У зв'язку з цим губернатори завжди намагалися «помітити» якнайменше порушень, особливо грубих, у «своїх» державних установах, оскільки це були фактично і їхні порушення як керівників. Також часто губернатори та найближчі до них особи самі стимулювали своїх підлеглих до

різних зловживань (лихоїмство, хабарництво тощо), тому що мали з цього особисту вигоду, здебільшого матеріальну.

За виконанням чиновниками своїх службових обов'язків у повітових установах наглядали також предводителі дворянства, губернське правління та дворянське зібрання [95, арк. 5]. На початку XIX ст. на Полтавщині був випадок, коли засідатель нижнього земського суду Крапивний не виконав покладеного на нього службового доручення. Губернське правління і депутатське зібрання оголосили чиновнику догану з попередженням, що якщо він «виявиться у майбутньому у подібному діянні, тоді дворянство за необхідне собі поставить визнати його негідним загальної поваги і довіри». Тобто чиновник ризикував бути знятим з виборної посади, для якої вже було визначено навіть кандидата [1178, с. 109].

Окрім «стандартного набору» службових порушень і покарань за них у кожному державному відомстві існували порушення, що впливали зі специфіки діяльності установ і службовців кожного такого відомства. Таким чином, для чиновників різних державних установ законом визначалися й різні, характерні лише для них, покарання (або найбільш розповсюджені саме серед них) за ті чи інші неправильні вчинки. Але часто нормативи нечітко або неповно визначали таку відповідальність. Непоодинокими були й випадки, коли норми про покарання за те чи інше порушення або злочин чиновників одного відомства не були систематизовані, а прописувалися у різних документах.

Так, не чітко була визначена у законах відповідальність повітового казначея. У статті 143 «Установлення про губернії» зазначалося, що якщо повітовий казначей буде невчасно збирати податки і видавати необхідні при цьому документи й це потягне скарги на його діяльність до нижнього земського суду, то земський справник повинен казначею «нагадати про виконання його обов'язків» (важко сказати чи це попередження, що передуює догані чи звичайне нагадування) і попередити про це казенну палату, «аби невинуваті по мірі їхньої провини відплату отримати могли». Також його можна було покарати за умови одночасного пошкодження замка й печатки на скрині, де зберігалися гроші, та

наявності нестачі в коштах. В усіх інших випадках «він не зобов'язаний ні свідчити такі суми, ні надавати звіти у цілістності їх». Покарання повітовий казначей також міг зазнати у випадку неправильного складання звітів і ведення документації, за порушення у виконанні покладених на нього обов'язків («по помічених у виробництві справ упущеннях і безпорядках»), внаслідок скарг приватних осіб чи перевірок з боку безпосереднього керівництва казначея чи цивільного губернатора. Але, незважаючи на все зазначене, міру покарання для цього чиновника мала право визначати тільки казенна палата «і ніяке інше Керівництво в Губернії не може піддавати його стягненню».

Якщо повітові казначеї, скориставшись своїми службовими можливостями, без дозволу казенної палати вчинять на свою користь чи користь своїх рідних маніпуляції з державним майном (що перебувало у їхньому віданні), то таких чиновників піддають суду як розкрадачів державної власності. При цьому казначеї несли не лише особисту відповідальність, але могли відповідати також і власним майном [894, с. 203-24]. В цілому нами було виявлено надзвичайно мало документів, що свідчили б про вилучення особистого майна чиновників фінансових державних установ в українських губерніях у рахунок покарання. Частіше за порушення й злочини вони сплачували штрафи, звільнялися з посад і т.п. [7, 78, 123].

Чиновники судових установ повіту (наприклад, повітового суду) також підлягали покаранню за повільність чи неналежним чином вирішені справи. Право призначати покарання у даному випадку належало губернському правлінню (міру покарання пропонували судові палати). На українських територіях найбільш розповсюдженими були штрафи [25, 118], приклади яких ми наводили вище.

Службовці повітових судів, не згодні з мірою покарання за їхнє службове порушення, могли апелювати до Сенату. Якщо там вирішувалося, що «стягнення накладене невідповідно провині», то ця міра відмінялася відносно чиновників повітового суду, але накладалася на тих, від кого був призначений неправильний штраф.

Дуже часто чиновники у таких установах уникали відповідальності. Особливо це стосувалося осіб, обраних на посаду за вибором дворянства, яке, як правило, й надавало своє заступництво винному. У 1842 р. стався випадок, коли Полтавське губернське правління усунуло з посади прилуцького повітового суддю, який звинувачувався у тому, що долучив до гри у карти полковника, який обіймав посаду окружного начальника державного майна і програв судді державні гроші. За повітового суддю вступилися дворяни, склавши звернення за підписами 47 осіб, де вказували на його невинність і просили повернути його на посаду [1178, с. 101-102]. І такі випадки були непоодинокими, коли дворянські громади впливали на уникнення від покарання винними чиновниками, обраними цим самим дворянством.

У кожному повіті існувала дворянська опіка, до складу якої входили повітовий предводитель дворянства, повітовий суддя та засідателі повітового суду, обрані від дворян. За свої службові порушення вони несли відповідальність на тих самих умовах, що й члени повітового суду, але не могли при цьому апелювати до Сенату у випадку незгоди з мірою покарання [894, с. 211-212].

Якщо неякісно виконував свої обов'язки повітовий предводитель дворянства, то на нього могла бути накладена відповідальність у вигляді штрафів, зауважень, доган. Якщо ж предводителі здійснювали порушення при виконанні покладених на них обов'язків председателів дворянських опік, то у такому випадку вони несли відповідальність за визначенням губернських правлінь нарівні з іншими членами опік (як правило це таке покарання, як призначення пені – фактично різновид штрафу) [893, с. 42]. За часів Миколи I для віддання під суд повітових предводителів дворянства за посадові правопорушення чи неякісне виконання обов'язків (повільність, неохайність) потрібний був дозвіл Сенату. При цьому підсудні вони були загальним судовим органам, але з тим виключенням, що на них не міг бути накладений штраф. Якщо ж повітовий предводитель дворянства скоював кримінальний злочин, то він віддавався під суд за визначенням губернських правлінь [1103, с. 563]. Початок цього порядку засудження був покладений ще за Олександра I у 1825 р. [611, с. 490]. Пізніше

указами Миколи I ці положення лише підтверджувалися (у 1827, 1828, 1830 рр.). Але в Україні на практиці подібні покарання по відношенню до предводителів дворянства майже не застосовувалися, оскільки самі ж дворяни сприяли цьому.

Ще за правління Павла I з'явився сенатський указ від 1 березня 1800 р., згідно з яким з дворянами, обраними на службу і які ухиляються від неї або мають прострочку по відпустках, слід вчиняти згідно з більш раннім указом від 19 липня 1798 р. (цей указ стосувався тільки магістратських членів, а тепер його дія розповсюджувалася й на чиновників-дворян). Міська й сільська поліція повинна була спостерігати, щоб чиновники, які вчасно не вийшли з відпусток відразу поверталися на свої посади (причому за рахунок самих чиновників). Якщо чиновники не нададуть пояснень про законні причини просрочки, то їх наказувалося віддавати під суд. Пізніше Олександр I визнав указ свого батька надто суворим і постановив, що дворяни, які ухиляються від служби підлягають лише відставці, а також їх слід було «піддати засудженню Дворянського зібрання» [1311, с. 570, 585-586].

Колосальна кількість справ, присвячених несвоєчасному прибуттю чиновників з відпусток на місця служби, не зважаючи на відносну суворість (задекларовану) покарань за такий вчинок, на нашу думку, може свідчити про те, що далеко не всі державні службовці по українських губерніях за це порушення каралися належним чином. Особливо якщо вони були дворянами. Багато траплялося випадків, коли чиновники без поважної причини не з'являлися на своєму службовому місці – це могли бути відлучки у приватних справах, звичайні прогули тощо. За подібні порушення службовця могли звільнити, накласти на нього штраф, зменшити жалування або, залежно від його посади чи соціального статусу, звільнити від покарання [73, 75, 86, 90, 110, 111]. Дрібні посадовці, які не були дворянами, каралися значно частіше й суворіше. У 1783 р. за відсутність на службі з посади був звільнений канцелярист Малоросійської колегії Олександр Киянович [45]. Такі прогули інколи бували настільки розповсюдженим явищем, що губернські прокурори могли ініціювати розслідування одночасно кількох

випадків таких порушень, здійснених службовцями різних державних установ, як це й було зроблено І. Туманським по Київському намісництву у 1785 р. [68].

Не зважаючи на намагання держави розрізняти професійну специфіку посадових порушень та створювати систему покарань, що відштовхувалася б від цієї специфіки, у чиновників практично всіх рівнів залишалося надто багато можливостей уникнути правосуддя або отримати лише символічне покарання.

Як видно з вищенаведеного, державні службовці періоду Російської імперії мали у першу чергу гарантії службово-правового захисту, що забезпечували чиновнику право на захист від насильства, інших неправомірних дій при виконанні ними службових обов'язків. Службово-правовий захист виражався також у тому, що чиновники підлягали кримінальній та цивільній відповідальності згідно з правилами, що відрізнялися від загальних. Ведення слідства та суд у XIX ст. були передані до компетенції керівництва службової особи [1393, с. 143-145].

Але бюрократія, переймаючись збереженням свого авторитету, великого значення надавала теорії «сильної влади» і вважала за необхідне перш за все підтримати престиж кожного окремого чиновника, незалежно від того, були його дії правильними чи ні. Звідси витікали такі явища, як обмеження можливості оскарження неправильних дій, відношення до скарги як до неприпустимого протесту проти влади, обмеження і ускладнення судового розгляду посадових злочинів тощо [1114, с. 211].

Ускладненою законодавчо була навіть сама процедура оскарження несправедливих дій чиновників. Наприклад, неправильні дії земської поліції можна було оскаржити. Скаргу при цьому слід було подавати «в те місце, від якого рішення чи наказ надійшли» (тобто в ту установу, рішення якої земський суд виконував). Якщо незаконне рішення було прийняте безпосередньо у земському суді, то в такому випадку скарга подавалася до повітового суду. Але термін оскарження був обмежений двома тижнями. При цьому особі, яка скаржилася, слід було додатково враховувати такі фактори, як відстань до установ, на які (або до яких) подавалася скарга тощо.

Під час судового процесу у земському суді його чиновники також могли притягуватися до відповідальності якщо по даній справі ставали відомими їхні незаконні дії та упущення, неповні й неякісні слідчі дії. Міра покарання при цьому повинна була визначатися кримінальною судовою палатою під час ревізії останньою кримінальних справ. Що стосується нижчих поліцейських чиновників, то якщо вони скоювали злочин, вони підлягали лише цивільному суду [894, с. 188].

Для того, щоб справу чиновника, який порушив закон, передати до суду, попередньо необхідно було здійснити також певну процедуру. По перше, обвинувачений повинен був надати пояснення своїм вчинкам. По друге, треба було провести процедуру дізнання стосовно його службових зловживань. Але при цьому для подання пояснення не були визначені конкретні терміни, що давало обвинуваченому змогу приховати сліди своїх незаконних дій. Окрім того, проведення дізнання покладалося на чиновника того відомства, де служив обвинувачений, на що, у свою чергу, могла вплинути або солідарність і порука службовців, або, навпаки, суперництво між ними. Обидві обставини давали можливість чиновникам, винним у незаконних діях по службі, уникати суворих вироків [1009, с. 123].

Навіть під час сенаторських перевірок посадові злочини виявлялися доволі рідко. Коли переслідувалося хабарництво, то покарання могло випасти хіба що на долю дрібного чиновництва, «а сильні у більшості випадків від нього ухилялися» [1155, с. 34]. Вищі чиновники взагалі рідко суворо каралися за посадові злочини. Наприклад, волинський губернатор І. Каменський жорстоко побив свого віце-губернатора, за що був «покараний» переведенням на посаду костромського губернатора [1154, с. 14]. Злочини нижчих посадовців у більшості випадків також залишалися безкарними. У 1850 р. чиновника одного з приказів громадської опіки на Правобережжі було засуджено за розкрадання казенних 7 тис. руб. Але після того, як стало відомо, що перебігом справи цікавиться генерал-губернатор Д. Бібіков, суд виправдав звинуваченого [1152, с. 39]. Ймовірно для того, щоб не кидати додаткову тінь на «честь мундиру» місцевого чиновництва, оскільки це

могло потягти розслідування та перевірки, а, як наслідок, могли постраждати й інші чиновники.

Як вид покарання можливим було використання переміщення по службі з одного закладу до іншого (як правило, з більш успішного та вигідного матеріально до менш престижного). Такі засоби впливу частіше застосовувалися до чиновників відомства освіти. Подібний випадок стався влітку 1820 р. у Конотопському повітовому училищі Чернігівської губернії. Учитель П. Понаревський показав себе як нездібний викладач, учні якого при складанні іспитів показали недостатні знання, що викликало у свою чергу незадоволення їхніх батьків та почесного наглядача цього закладу підполковника Г.М. Гамалії. Останній також скаржився на невивічливе ставлення до нього з боку Понаревського. Наглядач пропонував «для швидшого поновлення у Конотопському повітовому училищі доброго порядку» перевести цього учителя до Кролевецького повітового училища [382, арк. 14]. Ця пропозиція була підтримана Училищним комітетом Харківського університету і «вирок» було виконано.

У досліджуваній період таке покарання було досить тяжким для незаможних чиновників, які, переїжджаючи на менш престижне місце служби, залишали свої домівки і господарство, що швидко занепадали. На новому місці вони могли отримувати меншу платню, не мали можливості заробити додаткові гроші приватними уроками, зтикалися з проблемою придбання чи оренди житла, заведення господарства тощо.

Також учителі, які пропускали уроки без поважної причини, підлягали дисциплінарному покаранню у вигляді зауважень і вирахувань з жалування за прогули. Якщо пропуск заняття відбувався за хворобою, то вимагалось відповідне підтвердження лікаря.

Кримінальні покарання за службові злочини по відношенню до педагогічних чиновників застосовувалися набагато рідше, ніж до службовців інших відомств. Такі грубі порушення закону, як хабарництво, лихоїмство, розкрадання казенних коштів чи майна тощо були більш характерними для

середовища службовців адміністративних, фінансових і правоохоронних (судових) установ, а в освіті траплялися вкрай рідко.

Часто покарання, що все ж застосовувалися до чиновників-порушників, були нерівноцінними провині (були більш м'якими, ніж заслуговували винні). Так, у 1822 р. великого розголосу набула справа, де фігурували чиновники Херсонської губернії, яких було засуджено за жорстоке поводження з людьми при розслідуванні справи про вбивство поміщика Гелескула. Під час допитів вони катували людей. Усі дев'ять чиновників були засуджені: усі були позбавлені чинів, засуджені до церковного каяття і їх заборонено було призначати на будь-які посади [1184, с. 199]. Як видно, за досить тяжкий злочин покарання було призначене доволі лояльне.

Траплялися випадки, коли відмова службовцю у його нагородженні сама по собі використовувалася як певний метод впливу, своєрідне попередження за неправильну поведінку на службі. У травні 1830 р. штатний наглядач Олешківського повітового училища Таврійської губернії Наумов звернувся до училищного керівництва цієї ж губернії у Сімферополі з проханням нагородити його «за понесені ним труд і старанність до служби». Дирекція не підтримала дане прохання, оскільки їй стало відомо про деякі службові порушення Наумова. Як виявилось, набагато раніше, після призначення на посаду штатного наглядача Наумов дійсно проявив себе старанним службовцем, за що почесний наглядач зазначеного училища клопотав перед тією ж дирекцією про його нагородження «знаком отличия». Керівництво підтримало дане клопотання, але Наумова так і не було нагороджено (ймовірно з'явилася якась перепона в інших інстанціях). Після цього наглядач Наумов, «замріявшись про свої переваги», став зверхньо та грубо ставитися до своїх колег. За це він отримав від керівництва попередження з погрозою звільнення якщо буде й надалі так поводитися. Скарги на Наумова писалися регулярно: лише від дирекції училищ Таврійської губернії до Училищного комітету Харківського університету про це повідомлялося п'ять разів протягом другого півріччя 1829 р. і один раз у 1830 р. Така поведінка Наумова призводила до того, що вчителі Олешківського училища часто

звільнялися або переводилися до інших навчальних закладів [377, арк. 1-13в]. Таким чином, у даному випадку за свої вчинки штатний наглядач не отримав конкретного покарання, але його керівництво, щоб попередити таку поведінку на майбутнє, відмовило йому у винагороді. Це було важливим засобом впливу на чиновника, оскільки факт отримання практично будь-якої нагороди вносився до його послужного списку і впливав на його службовий статус, особистий авторитет.

Взагалі до відповідальності притягувалося не так вже й багато чиновників. Протягом, наприклад, 1841-1859 рр. до відповідальності за посадові злочини палатами кримінального суду та рівними їм місцями були притягнуті 78496 чиновників, які мали чини з XIV до VIII класів. За становою ознакою вони поділялися наступним чином: потомствених дворян – 17,3%, діти особистих дворян – 18%, духівництва – 3,4%, купецтва – 7,4%, різночинців – 53,9% [1060, с. 26-27]. Важко стверджувати, наскільки точно наведені відсотки відповідають кількості покараних чиновників у цей період на українських землях, але, на нашу думку, ці дані можна використовувати й у відношенні до останніх, оскільки на цей час усі галузі суспільного й адміністративного життя в Україні вже функціонували за загальним імперським (російським) зразком.

На 1847 р. радянський вчений П. Зайончковський наводить відомості про 61548 цивільних службовців з табельними чинами. До них також слід додати чиновників, які теж служили по цивільному відомству, але мали військові чини (відставні військові). Припускаємо, що їх було не менше 1,5 тис. осіб, а можливо навіть значно більше. Спираючись на вищенаведені дані, можна підрахувати, що у середньому на рік по імперії до відповідальності притягувався 4131 чиновник, що складало близько 5,6% від усієї чиновницької маси (тієї її частини, що мала табельні чини). За нашими підрахунками, в українських губерніях служили приблизно 8% чиновників (або близько 5 тис. осіб – результат отриманий на основі відомостей за 1847 р. і використовувати його при аналізі чиновництва періоду 1841-1859 рр. вважаємо доцільним) [485, 486]. Якщо припустити, що географія покарань за службові порушення була відносно рівномірною (на жаль,

достовірно цей факт підтвердити чи спростувати поки що не уявляється можливим), то кількість таких порушників на українських землях могла складати у 1847 р. від 390 до 400 осіб. Але й наведену кількість можна скоротити якщо врахувати, що справи багатьох чиновників-порушників розглядалися до декілька років і частина з них згодом отримувала виправдовувальні вирокі. Кількість притягнутих до відповідальності чиновників дещо збільшиться якщо додати до неї державних службовців з чинами вищими за VIII клас. Але, на нашу думку, це збільшення не буде суттєвим, оскільки чиновники такого високого рівня частіше уникали навіть дрібних покарань. Навіть губернатори, які надто зловживали владою, не каралися, а, як правило, переводилися на таку ж посаду до іншої губернії. Таким чином, можна стверджувати з відносно високою долею вірогідності, що, не зважаючи на велику кількість службових порушень чи зловживань, більшість цивільних чиновників часто уникали відповідальності за них або несли незначні покарання, що не відповідали ступіню провини.

Щодо українських земель, то тут наприкінці XVIII ст. ми зустрічаємо помітну кількість прикладів, коли службовці державних установ каралися штрафами, звільненнями тощо за повільне чи неякісне виконання своїх обов'язків, хабарництво й інші злочини. У першій половині XIX ст. вирокі за такі порушення частіше були м'якшими, інколи їх винесення затягувалося або ж вони взагалі могли бути виправдовувальними. Можемо припустити, що певною мірою це пояснюється намаганням російського імперського уряду у кінці XVIII ст. скоротити кількість вихідців з інкорпорованих українських територій, які намагалися отримати привілейований соціальний статус за рахунок державної служби. Тому покаральні вирокі могли відігравати роль своєрідної (тимчасової чи постійної) перепони до отримання цього статусу. У першій половині XIX ст. українське чиновництво і суспільство вже цілком влилося до бюрократичної та суспільної систем Російської імперії, тому і практика застосування покарань до чиновників на українських землях перестала відрізнятися від загальноросійської. При цьому на державну службу у зв'язку зі зростанням бюрократичного апарату стало потрапляти все більше вихідців з непривілейованих станів і уряд продовжив

ускладнювати процедуру отримання ними дворянського статусу через службу, у тому числі і шляхом покарання за посадові порушення й злочини. Стверджувати це певною мірою дозволяють наведені вище дані П. Зайончковського, згідно з якими протягом 1841-1859 рр. до відповідальності за посадові злочини від загального числа покараних чиновників XIV-VIII класів було притягнуто лише 17,3% потомствених дворян, а 82,7% становили вихідці з інших верств населення. Тепер, на нашу думку, уряд обмежував не національну різнобарвність російського дворянства (намагався лімітувати потрапляння туди представників інших національностей: українців, поляків, татар тощо), а соціальну (обмежував доступ у дворянство для міщан, купців, духовенства і т.д.). Але даний висновок є лише припущенням, оскільки ми не маємо повних даних для порівняння з іншими регіонами Російської імперії – як великоросійських губерній, так і інших національних територій, що входили до її складу у досліджуваний період.

* * *

Отже, службових порушень чи зловживань, яких могли припуститися цивільні чиновники існувало багато різновидів. Вони могли бути як результатом низького рівня освіти, професіоналізму, неуважності службовців, так і спланованими, свідомими вчинками, що здійснювалися з певною метою. Безперечно, найбільш розповсюдженими і принижуючими авторитет чиновників чи влади в цілому були хабарництво та лихоїмство. У досліджуваний нами період службові зловживання стали явищем настільки розповсюдженим, що суспільство почало ставитися до них, як до невід'ємної складової бюрократичного апарату, причому на всіх його рівнях. У той же час суспільний образ чиновника був виключно негативним. Це відобразилося у спогадах сучасників, публіцистичній і художній літературі.

Можна виділити декілька категорій причин службових порушень і злочинів: соціальні, економічні й історичні. Окрім того, безперечно, слід враховувати й особисті характеристики службовця-порушника, але вони не були ключовими причинами зловживань. На нашу думку, саме соціально-економічні чинники та ставлення держави до службових порушень були основними. Нижчі чиновники

мріяли про високий соціальний статус і привілеї, які були у представників вищої бюрократії, але для них були недоступними. Вони намагалися компенсувати це, будуючи відповідним чином свої відносини з населенням, яке залежало від їхніх професійних можливостей. Це призводило до частих зловживань службовим становищем, перевищення влади. Все це супроводжувалося прагненням до матеріального благополуччя, що, у свою чергу, сприяло хабарництву і т.п. Середнє і вище чиновництво (керівництво повітового, губернського і навіть міністерського рівнів) реалізовувало такі ж бажання здебільшого тими самими методами, часто за рахунок своїх підлеглих. Таким чином, зловживання були характерним явищем для всієї вертикалі бюрократичного апарату імперії і чиновництво України досліджуваного періоду виключенням не було. Ці негативні явища певною мірою поглиблювалися також за рахунок низького рівня життя найнижчих категорій цивільних службовців: канцелярських служителів, чиновників нижчих рангів.

Всі дії уряду, спрямовані на боротьбу з хабарництвом та іншими службовими зловживаннями, виявилися неефективними і мали фактично декларативний характер. Дієвої нормативної бази, за допомогою якої можна було б боротися з цими явищами, так і не було створено; багато порушень залишалися безкарними; за тяжкі злочини винні чиновники часто отримували «м'які» покарання; вища бюрократія за скоєні злочини могла бути «покараною» переведенням на аналогічну посаду в іншому регіоні імперії. Влада часто «закривала очі» на більшість недоліків, притаманних бюрократичному апарату, турбуючись таким чином про свій авторитет і зберігаючи «честь мундира» виконавців своєї волі.

РОЗДІЛ 5

ЗАОХОЧЕННЯ У СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОЇ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТ.

5.1. Орден або чин як вища службова нагорода

Заохочення, що застосовувалися по відношенню до державних службовців витікали з тих прав, якими вони користувалися. Можна виділити три різновиди таких прав, пов'язаних з їхньою діяльністю:

- 1) право на утримання (жалування) та винагороду;
- 2) на захист їх безпеки і гідності;
- 3) на різні почесні переваги (пільги);

Безпосередньо із заохоченням службової діяльності пов'язані перший і третій види прав.

Заохочення для чиновників символізувало успішну кар'єру і було набором реальних благ, якими намагалися володіти чиновні дворяни та представники інших соціальних категорій, задіяні на державній службі. Російська дослідниця О. Марасінова проаналізувала конкретний зміст поняття «нагорода» і визначила конкретні інтереси і потреби, що задовольнялися через державну службу. Нагороди за службу дослідниця поділила на дві категорії:

- 1) реальні матеріальні цінності;
- 2) символи станово-статусного престижу [1132, с. 22].

Матеріальні цінності у ХVІІІ ст. включали землі, маєтки, кріпаків тощо й були для більшості державних службовців чи не найбільш бажаною нагородою. Але згодом практика надання маєтностей чи кріпаків припинилася. Матеріальне заохочення згодом набуло грошового еквіваленту. Це могли бути грошові премії, додаткове жалування, право на пенсійне забезпечення (спочатку воно використовувалося саме як нагорода).

Але принцип бюрократичної дисципліни у зв'язку з умовами службових підвищень, вислуг, нагород повинен був сприяти розвитку працелюбства,

усвідомлення обов'язку та відповідальності і т.п. З іншого боку ці ж умови певною мірою паралізували вільне самовизначення, почуття гідності та самоповаги, розвивали такі негативні якості, як угідливість і самоприниження [1070, с. 6].

Надзвичайно важливими для службовців державних установ були заохочення, що впливали на їхній станovo-статусний престиж (ранги, чини, посади, титули, ордени, особиста увага монарха тощо). Найбільший вплив на нього мали ордени й чини.

Протягом XVIII ст. відбувається відділення чину від посади (особливо це стосувалося цивільних і придворних чинів). Чини стали використовуватися незалежно від обійманої посади, але як особлива нагорода. Навіть класик другої половини XVIII ст. Д.І. Фонвізін у своєму «Опыте Российского сословника» розрізняв посаду (він використовував термін «звання») та чин. Підвищуючись у чинах, особа могла залишатися на одній посаді [1272, с. 198]. Нагорода ця могла надаватися за особливі заслуги, але частіше лише за певну кількість років бездоганної служби у попередньому чині. Чин був почесною ознакою становища особи (його носія) у чітко дотримуваній службовій ієрархії. Постанови Катерини II і Павла I, що давали можливість чиновникам отримувати наступний чин за умови звичайної вислуги років, зробили спробу перетворити отримання чину в право державних службовців. Лише отримання чину поза визначеним терміном за особливі заслуги робило його нагородою. Але в умовах нестачі належних кандидатів для заміщення посад, яких ставало дедалі більше, чини продовжували роздаватися часто без потрібної вислуги і без особливих заслуг [1295, с. 16-17; 1296, с. 153]. Фактично чин продовжував містити у собі ознаки нагороди. Хоча спробу припинити цю практику було здійснено у 1808 р., але чини все ж продовжували надаватися не у відповідності до обійманої посади, а як заохочення до державної служби.

Цінність чину, посади, рангу, титула в усіх галузях життя, особливо в урядовій службі, була у кінці XVIII – першій половині XIX ст. колосальною. Чин вже перемиг своє вузьке значення. Якщо раніше він вказував на місце свого носія

у системі бюрократичної ієрархії, то тепер чин перетворився в універсальний критерій оцінки багатьох соціальних явищ. Чин став символом належності до панівного стану, мірою зосередженої в його руках влади. Фактично станова самосвідомість була підкорена бюрократичним цінностям [1132, с. 22]. Для службовців українського походження можливість отримувати чини (за Табеллю про ранги) стала тим механізмом, що зробив процес їхньої інкорпорації до російського імперського бюрократичного та соціального середовища відносно безконфліктним. Навіть багато хто з тих, у кого були проблеми з доведенням свого шляхетського походження (а як наслідок і з отриманням прав російського дворянства), вступивши на службу до державних установ і згодом отримавши необхідні чини, змогли ці проблеми вирішити. Привілейований статус змогли отримати і багато представників тих соціальних груп, які у російських губерніях вкрай рідко навіть допускалися до державної служби: міщани, купці й інколи селяни.

На українських землях відомі випадки нагородження малоросійських чиновників чинами за Табеллю про ранги ще навіть до розповсюдження російського імперського законодавства на цих територіях, зокрема у 60-70-х роках XVIII ст. У 1779-1782 рр. за пропозицією графа П. Румянцева Сенат нагородив деяких чиновників чинами надвірних радників та колезьких асесорів. Продовжувалося надання чинів українцям і пізніше [1178, с. 47].

Довгий час процедура нагородження чинами не була чітко відпрацьована. Нові правила надання класних чинів були створені у 1790 р. Ці правила чітко розрізнили станові привілеї у чиновиробництві. З цього часу почали підвищувати термін вислуги на чин VIII класу (саме з нього особі надавалося потомствене дворянство). Чиновнику не дворянського походження можна було присвоїти чин титулярного радника чи колезького асесора лише за умови його 12-річної бездоганної служби. Коли чиновник подавав у відставку, він міг претендувати на підвищення чину на один ранг за умови, що в останньому чині він прослужив не менше року і якщо він є... дворянином.

У тих випадках, коли цивільний чиновник отримував новий ранг при виході у відставку, а потім повертався на службу, його вислугу не зараховували до тих пір, доки усі, хто «до звільнення їх від служби в одному з ним ранзі старші за них колишні отримають чини». Якщо чиновник вийде у відставку вдруге, новий ранг йому не видавався, доки усі, хто знаходився там же на службі з ним не зрівнювалися [1382, с. 58-59].

У 1791 р. була видана постанова, згідно з якою, подаючи до Сенату пропозицію про надання чиновнику чину колезького асесора, обов'язково слід було додавати до неї свідоцтво про його дворянське походження [753, с. 236].

Фактично, починаючи з Катерини II, станові привілеї при чиновиробництві по цивільній службі з російського імперського законодавства вже не виводилися.

Чини самі по собі не давали матеріальних вигод, але у XIX ст. по ним призначалися прогонні, добові і квартирні гроші. По чинам також призначалися службові подарунки (також один з різновидів подарунків) [1295, с. 17]. Чиновники згідно зі своїми чинами користувалися почесними пільгами. Взагалі вступ на службу та отримання класного чину змінювали «права состоянія» якщо службовець був не з дворян (це слід сприймати для таких осіб як одну з важливих пільг). Оскільки він через чини отримував почесне громадянство, особисте чи потомствене дворянство. Для дворян же чин був показником визнання його заслуг перед державою.

Також однією з пільг було те, що, займаючи посаду вищу, ніж був клас чину, службовець користувався правами, наданими саме класу посади [1009, с. 153]. А якщо він переходив на цивільну службу з військового відомства, маючи військовий же чин, то він міг як зберегти його, так і замінити на цивільний аналог. При імператорі Миколі I військова служба вважалася більш почесною за цивільну (таке сприйняття військової служби існувало й за попередників Миколи I). У зв'язку з цим згідно з указом від 6 лютого 1826 р. всі військові, які переходили на цивільну службу підвищувалися на один чин: наприклад, капітани ставали колезькими асесорами, полковники – статськими радниками [1311, с. 642]. Але не усі чиновники бажали змінювати свої «більш престижні» військові чини на

цивільні. Так, протягом серпня-жовтня 1839 р. відбулася серія нагороджень та підвищень посадових осіб імперії. Серед нагороджених були й чиновники з українських губерній. Серед них Харківський поліцмейстер Панкратьєв отримав чин майора (до цього він вважався по військовій службі капітаном) [894, с. XXVI]. Але держава все ж намагалася робити так, щоб у цивільних установах службовці менше користувалися військовими чинами. Колишнім військовим, які тепер служили в інших відомствах, пропонувалося замінити їхній старий чин на цивільний. Таку пропозицію дістав у 1832 р. й учитель Бердичівського повітового училища відставний поручик Й. Кисловський [384, арк. 50].

Як нами вже зазначалося, чини надавали своєму носієві певні гарантії. Існували гарантії соціально-економічні. Вони зводилися до права чиновників на матеріальну допомогу: одноразову, тимчасову чи постійну у разі хвороби та інших ситуаціях, на пенсію, на відпустку тощо.

Гарантії морально-психологічного характеру визначали право на вияв поваги відповідно до чину (до чиновників IX-XIV класів зверталися «Ваше благородіє», VI-VIII – «Ваше високоблагородіє», V – «Ваше високородіє» і т.д.); право дворян на особливий суд; відновлення чесного імені чиновника. Таким чином, певною мірою чин як найважливіша цінність, санкціонована верховною владою, не лише затверджував соціальні переваги службовця-дворянина, але й певною мірою гарантував людську гідність [1227, с. 105]. До того ж ще у 1775 р. був виданий імператорський маніфест, що стосувався екіпажів та ліврей. Уряд пояснював народження цього документу своїм бажанням применшити розорюючу розкіш дворянства. З іншого боку цей акт можна було розцінювати як надання певних пільг на розкіш за службу (фактично своєрідний різновид нагороди). Так, чиновникам найвищих перших двох класів дозволялося користуватися екіпажами з шістьма кіньми та двома вершниками, а також носити ліврею, «викладену по швах». Особи III-IV класів могли їздити також шестернею, але без вершників і носити ліврею, «викладену по борту». Чиновники VI-VIII класів могли запрягати екіпаж чотирма кіньми без вершників. Їм також дозволялося носити спеціальні лівреї. Причому пільги щодо екіпажів розповсюджувалися і на родини чиновників

– дружини, малолітні діти та незаміжні доньки могли користуватися ними [1311, с. 563]. Траплялися навіть випадки, коли багато хто з дворян, які в силу зазначеного маніфесту втратили право користуватися четвірками або шестірками коней, використовували державну службу саме для того, щоб повернути собі це право та інші, подібні цьому. Про це писав навіть Д.І. Фонвізін: «Я бачив велику кількість таких, які служать, або, скоріше, обіймають місця по службі для того лише, що їздять на парі. Я бачив багато інших, які пішли відразу у відставку, як тільки отримали право впрягати четверню» [1274, с. 223].

Існували також організаційно-управлінські гарантії – це, зокрема просування по службі, що було можливе шляхом вислуги та за відзнаки. До того ж після виходу у відставку чиновники зберігали свій чин та пов'язані з ним привілеї [1393, с. 146-153].

Система отримання різних прав і привілеїв через чиновиробництво була змінена у 1845 р. маніфестом про порядок отримання дворянства службою [701, с. 450-451]. Тепер чин колезького реєстратора (XIV клас) надавав звання особистого почесного громадянина, яке було введено урядом у 1832 р. і могло надаватися представникам різних соціальних груп (дітям особистих дворян, духовним особам, випускникам академій, семінарій чи вищих навчальних закладів, представникам вільних професій). За набором привілеїв почесне громадянство можна порівнювати з особистим дворянством, але однозначно воно не претендувало на потомственість. Починаючи з чину титулярного радника (IX клас), надавалося особисте дворянство. І лише чин статського радника (V клас) давав можливість отримати статус потомственого дворянина [1060, с. 42; 1296, с. 141].

Терміни вислуги для отримання різних класних чинів декілька разів змінювалися. Для отримання деяких чинів вимагалися або складання іспитів, або атестат про університетську освіту (ці вимоги також зазнавали змін). Терміни вислуги для чиновників не дворянського походження встановлювалися значно більші, ніж для дворян (хоча існували умови, що могли вплинути на зменшення вислуги – освіта чи якісь особливі заслуги) [1215, с. 224-227]. Положенням «Про

особливі переваги цивільної служби у визначених місцевостях, губерніях західних і Царства Польського» передбачалися скорочені терміни вислуги для тих чиновників, які служили на т.зв. окраїнах імперії.

Згідно з правилами отримання цивільних чинів, що були видані у 1834 р., встановлювалися нові терміни вислуги для чиновників різних розрядів (див. таб. 5.1).

Таблиця 5.1

клас		XIV	XIII	XII	XI	X	IX	VIII	VII	VI	V	IV	III	II	I
роз-ряд	соціальна група														
I	потомств. дворяни	0	–	3	–	3	4	4	3	3	4	На ці чини вислуга не впливала - для їх отримання потрібне було "Высочайшее соизволение"			
	недворяни	0	–	3	–	3	4	6	3	3	4				
II	потомств. дворяни	1	4	4	4	4	4	4	4	4	6				
	особисті дворяни	2	4	4	4	4	4	10	4	4	6				
	недворяни	4	4	4	4	4	4	10	4	4	6				
III	потомств. дворяни	2	4	4	4	4	4	5	6	6	8				
	особисті дворяни	4	4	4	4	4	4	10	6	6	8				
	недворяни	6	4	4	4	4	4	10	6	6	8				
IV	_____	12													

Взагалі після адміністративних реформ кінця XVIII ст. у кожній губернії число чиновників ставало дедалі більшим, оскільки за рахунок суттєвого збільшення кількості державних установ розростався і бюрократичний апарат. Це призводило до того, що кожного року кандидатів на наступний чин було досить багато. Зменшити їхню кількість уряд не міг, тому найменші неточності у документах цих людей ставали приводом для відмови їм у чині або для затягування часу у нагородженні. Під час вивчення цих документів дійсно часто виявлялися порушення порядку подання кандидатур на наступний чин. Наприклад, у 1832 р. було виявлено, що учитель вищої математики Волинського

ліцею надвірний радник С. Вижевський ще не вислужив необхідного терміну, а тому й з'явилося рішення йому «в нагородженні наступним чином відмовити» [384, арк. 46зв].

Лише Олександр II ліквідував станову прірву всередині чиновництва, видавши у 1856 р. закон, за яким «нагородження підвищенням в чинах, також як і всі інші по службі нагороди, повинні бути даровані тільки за постійні... труди на самій службі, без прийняття до уваги будь-яких обставин, що передували цій службі» [810, с. 1053]. Цей нормативний акт закладав початки до встановлення загальних термінів вислуги на всі класні чини (до V класу) для осіб усіх станів.

Як ми зазначили вище, з отриманням чинів були пов'язані станові привілеї, якими наділявся службовець. Так, найбільш бажаною метою для службовців-недворян на цивільній службі було отримання прав потомственого дворянства. Згідно з сенатським указом від 18 травня 1788 р. чиновник міг отримати статус потомственого дворянина якщо отримав чин VIII класу на дійсній службі, але не при виході у відставку. Відомості про такого дворянина вносилися до 3-ї частини губернської родоводної книги. Всі чиновники-недворяни, які отримали чин нижчий за VIII клас, могли претендувати лише на особисте дворянство. Але щодо останніх, то існували й деякі виключення. Такі чиновники все ж могли претендувати на потомствене дворянство у двох випадках:

1) якщо їхні дід, батько та вони самі мали чини, що дають право на особисте дворянство;

2) якщо батько та син мали такі чини і перебували в них протягом 20 років на дійсній службі «безпорочно», то онук мав право просити право потомственого («дійсного») дворянства [1311, с. 519].

У кінці XVIII – на початку XIX ст. багато нижчих чиновників українського походження, чий дворянський статус російський уряд ставив під сумнів, змогли таким чином отримати дворянство через службу.

У 1820-х роках М. Сперанський навіть запропонував надавати чиновникам, чії батьки й діди прослужили у цивільній службі понад 40 років і були

особистими дворянами, право просити собі дворянство після трирічної служби. Але цю пропозицію було відхилено [891, с. 185].

Одним з важливих привілеїв при вступі на державну службу для осіб з непривілейованих станів було також право на отримання особистого дворянства. Претендувати на нього також дозволяв відповідний чин. Особистий дворянин мав низку станових прав і переваг: звільнявся від тілесних покарань, подушного окладу, рекрутської повинності. Але особисте дворянство не було спадковим, не давало права на володіння кріпаками, на участь у дворянських зібраннях, обіймання дворянських виборних посад.

З кінця XVIII ст. через цивільну державну службу багато представників непривілейованих верств населення отримали дворянство. Це викликало незадоволення в урядових колах і у середовищі заможного дворянства. Ще за часів Катерини II дворянство наполягало на скасуванні обов'язкового характеру служби, не принижуючи її значення, і намагалось обмежити отримання дворянства через вислугу. Воно навіть вважало, що потомствене дворянство має вищий статус, ніж вислужене. Сама ж Комісія про дворянські вольності висловлювалася за необов'язковість дворянської служби і пропонувала обмежитися лише моральним її стимулюванням. Тобто робота цієї Комісії йшла фактично всупереч побажанням імператриці [1382, с. 45, 47].

Згодом збільшення кількості чиновників і намагання уряду захистити дворянське середовище від проникнення туди представників непривілейованих соціальних груп призвели й до відповідних змін у законодавстві. Голова Державної ради Б. Васильчиков пропонував у зазначеному питанні Миколі I низку таких змін. Зокрема він звертав увагу царя на надто велике збільшення дворянства за рахунок чиновництва як на військовій, так і на цивільній службі. У підтвердження своїх слів він вказував, що лише протягом 1836-1844 рр. отримали чин VIII класу, а як наслідок і дворянство, 4685 осіб чиновників. Причому з них, за словами Б. Васильчикова, більшість мали нижчу освіту (відносилися до III розряду). Окрім того, цей державний діяч називав кількість осіб, які отримали права потомствених дворян протягом усього періоду правління

Миколи I – 20 тис. (сюди відносилися ті, хто отримав зазначений статус і на військовій службі, і на цивільній, і шляхом нагородження орденами). Щоб виправити таку ситуацію, голова Державної ради пропонував «скоротити можливості для відвернення цього зла на майбутнє, не закриваючи, щоправда, зовсім шляхи до досягнення потомственого дворянства, як вищої нагороди за службу [підкреслення наше – С.Д.] дійсно корисної для держави» [1060, с. 39-40].

З кінця XVIII ст. до 40-х років XIX ст. кількість чиновників з чином VIII класу дійсно значно збільшилася. Якщо на 1796 р. цивільних чиновників VIII класу налічувалося 958 осіб, то згідно з відомостями Інспекторського департаменту чинів цивільного відомства від 29 грудня 1846 р. таких службовців було вже 5411. Ситуація змінилася на користь збільшення кількості чиновників зазначеного класу в імперії після прийняття у 1790 р. закону, за яким надання чину VIII класу відбувалося незалежно від обійманої посади [723, с. 201-203]. З 1799 р. це правило було розповсюджене й на чини V класу включно [698, с. 823-824]. Таким чином, доступ до дворянства (потомственого) та до багатьох високих посад отримали представники практично всіх станів [1060, с. 40-41]. Зокрема це легко було помітити на місцевому рівні, де до державних установ дворянство часто йти не бажало, а представники інших соціальних груп намагалися потрапити досить активно.

Тим більше, у кінці XVIII – на початку XIX ст. непоодинокими були випадки, коли чиновників з різних відомств, нагороджували чинами не по порядку, а «перестрибуючи» через класи. Зокрема по Слобідсько-Українській губернії у 1803 р. чинами були нагороджені наступні чиновники:

- Харківського головного народного училища Ф. Ольденбергер, В. Курдюмов та І. Золотарьов чинами IX класу, Я. Джунковський – XII класу;
- Охтирського повітового училища Л. Бондарев – IX класу, І. Тарановський – XII класу;
- Богодухівського повітового училища І. Туранський – IX класу, П. Фесенко – XII класу;
- Ізюмського повітового училища І. Ситницький – XII класу;

- Сумського повітового училища М. Святський і П. Ярославський – XII класу;

- Слобідсько-Українського головного народного училища Ф. Андрієвський – XII класу [350, арк. 1].

Всього нагороджених було 12 осіб. При цьому усі, хто отримав чин титулярного радника (IX клас), до нагородження мали чини XII класу, тобто вони обійшли X клас (таких було 5 осіб).

Згодом така практика «перестрибування» була відмінена і чиновникам надавався виключно наступний за Табеллю про ранги чин.

Закон про екзамен для чиновників, ініційований М. Сперанським і прийнятий у 1809 р., певною мірою міг вплинути на зменшення кількості службовців, які отримували чини, що надавали дворянство. Але цей нормативний акт мав на меті не скоротити кількість претендентів на дворянство з непривілейованих верств населення, а підняти загальний освітній рівень усіх чиновників без виключення. Тому багатьма державними службовцями, у тому числі й дворянського походження, цей закон сприймався негативно до тих пір, поки не був скасований спочатку де-факто, а згодом і де-юре. Так, казначей Волинського ліцею Й. Кручковський (про якого ми побіжно згадували у розділі 3) прослужив у чині титулярного радника з 1813 р. і лише через 19 років у нього з'явилася можливість отримати чин колезького асесора (VIII клас). Почав діяти імператорський указ про те, що чиновники, які служать по рахунковій частині («счетной части»), звільнялися від іспитів для отримання вказаних чинів. Це дало можливість Й. Кручковському претендувати на підвищення чином у 1832 р., про що дирекція училищ Волинської губернії й клопотала перед Училищним комітетом Харківського університету [384, арк. 12-12зв]. Таким чином, закон про екзамені відносно мало вплинув на зміну кількості чиновників, які отримували чини VIII та вище класів.

Інколи вихідці з непривілейованих верств населення навіть вислужували чини набагато вищі від VIII класу. Прикладом такої вдалої кар'єри є службова біографія Ф.П. Заставського, який народився близько 1768 р., а у 1830 р. обіймав

посаду директора училищ Таврійської губернії. Сам він походив з духівництва, але отримав права потомственого дворянина, причому саме на викладацькій службі. Службу Ф.П. Заставський розпочав у 1788 р. старшим учителем у Таврійській губернії (освіту отримав у Київській духовній академії та Санкт-Петербурзькій учительській семінарії). У 1799 р. отримав чин титулярного радника (IX клас); 1807 р. – колезького асесора (VIII клас); 1818 р. – надвірного радника; 1822 р. – колезького радника; 1827 р. – статського радника (V клас). У 1824 р. був нагороджений орденом св. Анни III ступеня. Мав Ф.П. Заставський і інші нагороди та заохочення. Так, за викладання додаткового предмету (німецька мова) був премійований Новоросійським приказом громадської опіки 300 руб. За створення підручника з французької мови початкового рівня від тієї ж установи отримав у нагороду 100 екземплярів цієї книги. У 1807 р. від Харківського університету отримав подяку («формальне визнання») [378, арк. 1зв-4].

Отриманню чинів сприяла і освіта чиновника. Навчаючись у вищих навчальних закладах, губернських гімназіях чи освітніх установах з особливим статусом, особа, яка його закінчувала, інколи могла претендувати на чин відразу при вступі на державну службу. Це було можливо за кількох умов. Одна з них – закінчення гімназії з найвищими результатами або т.зв. похвальним листом. Майбутній учитель історії Кобеляцького повітового училища П.Г. Заславський у 1845 р. закінчив Полтавську губернську гімназію з правом на чин XIV класу [187]. У 1834 р. по відношенню до гімназій т.зв. південно-західного краю було прийняте особливе рішення імператора, згідно з яким чин XIV класу могли отримати лише ті особи польського походження з числа дворян, «які понад відзначення в усіх інших науках і у поведінці викажуть досконалі знання з російської мови та високі успіхи у російській словесності» [1170, с. 104-105]. Відвідування університетських курсів давало право на чин XIV класу; закінчення університету з успішною здачею екзаменів по прослуханим дисциплінам – XII класу. Отримання академічних ступенів надавало право на різні чини: кандидата – X класу, магістра – IX, а доктора – VIII. Ще один шлях до швидкого отримання чину був пов'язаний із закінченням навчальних закладів з особливим статусом.

На українських землях до таких відносилися три ліцеї: Волинський – у Кременці, Ришел'євський – в Одесі та вищих наук князя Безбородька – у Ніжині. Наприклад, у статуті Ришел'євського ліцею, заснованого у 1817 р. зафіксовано, що після десятирічного курсу навчання його випускники отримують чин XII класу. Ті, хто навчався у т.зв. зовнішніх класах без оплати (діти незаможних батьків) мали право на чин XIV класу. На найвищі чини могли претендувати вихованці педагогічного інституту – відділення Ришел'євського ліцею, які готувалися стати викладачами. Вони отримували чин IX класу, але тільки після обов'язкової шестирічної служби наглядачами чи ад'юнктами [1365, с. 96].

Вже на самому початку XIX ст. уряд все більше відчував негативні наслідки існування чинів. Тотальною була гонитва за чинами, що супроводжувалася ігноруванням службових інтересів, некомпетентністю, хабарництвом, неможливістю висувати на відповідальні посади здібних людей, які не мали відповідного чину тощо. Розглядалися два варіанти вирішення даної проблеми: повна ліквідація чинів та часткове реформування системи чиновиробництва [1295, с. 58].

Система надання чинів у цей період стала багатьма державними сановниками визнаватися застарілою і недосконалою. Не раз звучали ідеї про скасування чинів за Табеллю про ранги. Багато аргументів на користь цієї ідеї схвально сприймалися на самому вищому державному рівні. Одним з перших питання про архаїчність чинів поставив державний контролер Б. Кампенгаузен. На його думку, чини порушували ієрархію посад, оскільки підлеглий фактично міг отримати чин вищий, ніж керівник.

У 1823 р. навіть розглядався проект закону про скасування чинів, але завдяки міністру фінансів Є. Канкрину, заповзятому противнику цього акту дана справа призупинилася [1060, с. 44]. Після цього протягом XIX ст. питання про ліквідацію чинів піднімалося на найвищому рівні ще декілька разів, але жодного разу не знаходило підтримки у імператора.

Серед впливових державних посадовців було багато і тих, хто виступав за збереження системи чинів, затвердженої Табеллю про ранги. Одним з таких був

сановник українського походження Д. Трощинський, який вважав, що чини є одним з найкращих засобів заохочення чиновників. Одним з найбільш суттєвих доказів на користь чинів була думка про те, що ідея кожного підданого, що він повинен служити престолу зі скасуванням Табелі про ранги, обов'язково послабшає (слова С. Уварова Миколі I). Окрім того, на державну службу не захочуть йти дворяни, але їм на зміну туди потраплятиме велика кількість людей «менше прив'язаних до уряду, а більше стурбованих власними вигодами». У майбутньому це начебто могло призвести до підвищеної політичної активності середнього класу, що у європейських державах називався буржуазією [1060, с. 45-46].

Але згодом на засіданні Комітету 16 листопада 1827 р. була зачитана доповідь академіка Шгорха «Про незручності нинішньої системи цивільних чинів та про засоби до виправлення» [891, с. 198]. Мали місце випадки, коли дворяни вступали на державну службу лише для того, щоб отримати класний чин, після чого йшли у відставку. Як наслідок, у другій чверті XIX ст. стали діяти правила, згідно з якими молоді дворяни, які не отримали освіти у середніх навчальних закладах, та всі особи, які за атестатами мали право на класні чини XIV-X класів, були зобов'язані перед вступом на службу до департаментів і канцелярій міністерств чи окремих відділень у столицях прослужити мінімум три роки у губернських установах. Якщо за перші два роки ці молоді службовці мали добрі відгуки по службі, то дозволялося нагородження їх чином за відзнаку («за відзнаку»).

Згодом уряд поставив деякі обмеження до цих правил. Чинами «за отличие» не підвищувалися молоді особи, які протягом двох років виходили у відставку та користувалися багаторазовими чи тривалими відпустками. Так само не підвищувалися чиновники, які не вислужили двох років в одній установі чи відомстві (мала місце проблема частих переходів чиновників у інші відомства та установи, що дуже негативно відбивалося на якості виконання службових обов'язків) [699, с. 4-6].

Траплялися такі випадки, коли чиновник звільнявся, вислуживши необхідний термін для підвищення чином, але так і не встигав його отримати. У деяких ситуаціях службовець міг отримати чин разом з документами про звільнення. Так, А. Калинський прослужив 5 років на посаді учителя фізики і природничих наук, маючи вищу освіту і ступінь кандидата філософії, але так і залишався без класного чину. Коли він звільнявся з вказаної посади у 1832 р., постало питання, чи нагороджувати його таким підвищенням. Посада, яку обіймав Калинський, відповідала XII класу, але, враховуючи його науковий ступінь, чин повинен був відповідати X класу, тобто колезькому секретарю. З огляду на те, що цей чиновник вислужив необхідні для наступного чину 4 роки, було прийняте рішення клопотати про його нагородження чином IX класу – титулярного радника [388, арк. 24-37зв].

В цілому ж система чиновиробництва так і залишилася незмінною. Вона була надто привабливою для широких мас, у першу чергу, дворянства. Зацікавлені у ній були також представники інших верств населення.

Але яку ж роль відіграло російське імперське чиновиробництво за Табеллю про ранги на українських землях у досліджуваний період? Можна припустити, що чин використовувався російським урядом як один з механізмів інкорпорації різних національних територій разом їхнім населенням (у т.ч. українських земель) до складу імперії. Особливо це видно у моменти, коли після приєднання цих територій на них треба було максимально уніфікувати за великоросійським зразком адміністративно-управлінську галузь в цілому й зокрема бюрократичну систему. Процес такої уніфікації був неможливий без залучення до нього місцевих еліт, особливо службових (власне на Лівобережжі та правобережних українських землях інших і не було). Але ж чим останню можна було зацікавити служити в установах нового зразку й за новими правилами? Тут і стала у нагоді система табельного чиновиробництва (більш детально про це йшлося у розділі II). Спочатку чини дещо легше можна було отримати, а інколи навіть з «перестрибуванням» наступного чину, отримуючи більш високий. До того ж чин став підкріплюватися багатьма державними гарантіями – його носій

отримував низку прав, пільг, займав привілейоване місце у соціальній системі, долучався до здійснення управлінських функцій (фактично ставав одним з механізмів влади, що піднімало його престиж у суспільстві) тощо. У новій для українських чиновників багатонаціональній імперії чин виявився дієвим і механізмом, і стимулом, що дозволив пристосуватися до нових умов життя. Навіть надання російських табельних чинів українським чиновникам ще до введення на українських землях загальноімперського законодавства теж можна розцінювати як підготовку до злиття бюрократичних практик Росії та Малоросії, що, у свою чергу, дозволило згодом ліквідувати деякі національні особливості у різних галузях суспільних відносин на українських землях.

Однією з найбільш почесних нагород для чиновників вважалися ордени. Цивільні службовці частіше могли претендувати на ордени св. Володимира, Анни, Станіслава. Нагородження орденами чиновників практикувалося постійно. Щоб ця практика не стала дуже розповсюдженою держава весь час обмежувала коло осіб, які могли їх отримувати.

Ордени, як і чини, надавалися за заслуги та за вислугу років (останнє характерне для цивільної служби) у порядку поступовості – від молодших до старших. Але сама можливість нагородження орденом часто визначалася наявністю у нагороджуваного того чи іншого чину [1295, с. 18].

Згідно з указом від 12 січня 1821 р. цивільні чиновники могли бути нагороджені орденом лише у випадку наявності у них класного чину не нижче титулярного радника (IX клас). Таким чином, службовці-недворяни могли отримати дворянство через орден незадовго до його отримання через чин [1311, с. 596].

Ордени мали свою ієрархію, згідно з якою визначалася престижність тієї чи іншої нагороди. Логічним було, коли чиновник мріяв отримати найбільш престижний з можливих орденів максимально високого ступеня (щоправда у середовищі дрібного та середнього чиновництва це частіше мрією і залишалося). Але могли існувати й інші «мрії» щодо отримання ордену. Якщо російський імператор ставав засновником нового ордену, то, як правило, ця відзнака ставала

його улюбленим «дітищем». У такому випадку отримати саме цю нагороду (у період правління її засновника) вважалося найбільш почесним. Наприклад, Павло I не любив орденів, введених Катериною II (які при цьому займали високі позиції в орденській системі), але дуже любив орден св. Анни. Дана відзнака хоча і вважалася другорядною, але була однією з найбільш бажаних і почесних у цей час [1124, с. 35].

Певним чином на ордені впливала навіть мода. Оскільки офіційні інстанції не завжди видавали їх, але часто надавалося лише право їх носити. Таким чином, нагороджена особа сама замовляла орден, а тому могла змінювати і розмір нагороди чи навіть прикрашати її. Так, у XVIII ст. у моді були ордені великі та масивні, а в епоху Олександра I – меншого розміру, тендітніші [1124, с. 36].

До 30 жовтня 1826 р. усі ордені надавали право потомственого дворянства. Потім протягом XIX ст. здійснювалися поступове обмеження щодо отримання цього статусу (спочатку для купців, а потім потомствене дворянство надавалося залежно від ступеня ордену) [1295, с. 20; 1311, с. 559].

Довгий час дворянство міг отримати будь-який чиновник, навіть той, хто мав невеликий чин, який нагороджувався орденом св. Володимира IV ступеня (введений у 1782 р.). Цей орден надавався за 35-річну бездоганну службу у цивільній установі. Орденом св. Володимира могли нагороджувати за проханням самого чиновника якщо він вислужив необхідний для цього 35-річний термін в обер-офіцерських чинах. Так, у 1818 р. директор училищ Чернігівської губернії статський радник М.Г. Марков просив Училищний комітет Харківського університету затвердити його кандидатуру на нагородження орденом св. Володимира. Він вказував, що знаходився на державній службі з 1773 р., а перший обер-офіцерський чин отримав у 1782 р. Таким чином, необхідна вислуга (35 років) у нього вже була. До того ж М.Г. Марков вже був нагороджений орденом св. Анни II ступеня [381, арк. 2-2зв].

Протягом першої половини правління Миколи I відбулася ціла низка заходів, що обмежували можливості чиновників бути нагородженими орденами. За указом від 22 травня 1826 р. цивільних чиновників нижче IX класу

заборонялося нагороджувати орденами (підтверджувався вищезгадуваний указ 1821 р.). Спеціальний Комітет пропонував (12 жовтня 1827 р.) чиновників, які не обіймали штатних місць або прослужили на них менше 15 років, теж не нагороджувати орденами (крім випадків, прописаних безпосередньо у статуті ордена св. Володимира) [891, с. 185]. 17 вересня 1836 р. вирішено не нагороджувати орденами службовців, які обіймали посади, що передбачали клас нижчий за X, а також тих, які не мали чину IX класу [1311, с. 661-662]. У 1840 р. імператор вирішив, що «представлення до нагород за відзнаку по службі не рідко спирається лише на одній вислuzі терміну, встановленого для нагородження за відзнаку, а не на безпосередньо відзнаку» [737, с. LXIII]. Практика нагородження орденами і так не була масовою, але тепер стала ще більш обмеженою.

Це підтверджують відомості про нагородження орденами дворян Чернігівщини на цивільній службі протягом 1785-1860 рр. Таких випадків виявлено 129, з яких орденом св. Володимира IV ступеня було здійснено 85 нагороджень, III ст. – 2; орденом св. Анни III ст. – 17, II ст. – 7, I ст. – 1; орденом Станіслава IV ст. – 6, III ст. – 6, II ст. – 2, I ст. – 1; орденом Білого Орла – 2 [1397, с. 70]. До цього слід додати й те, що особи, нагороджені орденами вищого ступеня, як правило, мали і ці ж ордени попередніх ступенів. У деяких випадках вони мали й інші ордени. Таким чином, коли мова ведеться про 129 нагороджень, то кількість нагороджених чиновників при цьому буде помітно меншою. Основна маса нагороджених були чиновниками державних установ, які служили «від корони».

А, наприклад, станом на 1836 р. по відомству дирекції училищ Харківської губернії було всього 9 осіб нагороджених орденами. 7 чиновників – кавалери ордена св. Анни усіх III ступенів, двоє з яких отримали нагороду на попередній військовій службі. Четверо з цих чиновників мали також ордени св. Володимира IV ступеня і один – орден св. Станіслава III ступеня. Двоє чиновників були нагороджені лише орденом св. Станіслава IV ступеня [346, арк. 1зв-2, 3-4, 5-5зв]. Майже усі кавалери, за рідкісними виключеннями, відносилися до училищного керівництва: почесні та штатні наглядачі, директори училищ.

У 1803 р. директора училищ Слобідсько-Української губернії надвірного радника Курдицького пропонувалося нагородити орденом св. Володимира (за клопотанням цивільного губернатора) [350, арк. 1]. Орденом св. Анни III ступеня 14 грудня 1849 р. були нагороджені професор Ришел'євського ліцея статський радник Ф. Брун, старші вчителі Віленського дворянського інституту колезький радник Десницький та Віленської гімназії колезький радник Фок [524, с. 101-102].

Але не всі цивільні чиновники могли претендувати на нагородження орденом навіть за умови тривалої та бездоганної служби. Ордени не надавалися міщанам і вихідцям з селянського стану [951, с. 181].

Говорячи про ордени цивільних чиновників, слід також враховувати, що деякі з них були отримані на попередній військовій службі. Відношення до нагороджених орденами цивільних чиновників та військових у суспільстві було не однаковим. Якщо нагородження статських чиновників свідчило лише про добре відношення до них з боку керівництва, то військова нагорода фіксувала патріотичне служіння державі [1124, с. 37].

Особи, які отримали нагороду, підлягали особливим відрахуванням, що здійснювалися або із самої нагороди (якщо та була грошовою), або з жалування чиновника. Відрахування з жалування здійснювалися за ордени та чини. За орден нагороджений сплачував кошти у розмірі, вказаному у орденському статуті [1009, с. 158].

Існували певні відмінності у чиновиробництві та нагородженні виборних і призначуваних чиновників. Їх видно з закону 1801 р., згідно з яким уряд визнавав службу дворян за виборами державною, але у той же час висловлювався: «вважаємо за справедливе суттєву їх нагороду віднести до тієї ж довіри і поваги суспільства, які й місця ці призначало; а тому й наказуємо дворян, які служать за вибором, підвищувати в чинах тіх лише, які мають чини нижчі від посад ними обійнятих, и не інакше, як коли протягом двох триріч безперервно вони служили, коли про відмінність їхньої служби від головного керівництва їхнього зазначено буде» [1215, с. 451]. Щодо інших нагород, то й тут існувала суттєва відмінність. Наприклад, до 1815 р. дворянські депутати не нагороджувалися ні чинами, ні

орденами [776, с. 123-124]. Таким чином, посадові особи, які служили за вибором дворянства, знаходилися у певному класі. Але щодо підвищення їх у чинах, нагородження орденами та іншими відзнаками, то вони відрізнялися від т.зв. коронних (призначуваних) чиновників аж до закону 1831 р. Цей закон зрівняв службу за виборами у нагородах і привілеях із загальною державною службою. Але виборні службовці продовжували рідко отримувати ордени, хоча така практика все ж існувала. Так, у січні 1840 р. Суразький предводитель дворянства колезький секретар Богданов був нагороджений орденом св. Анни III ступеня [883, с. ХСVI].

Хоча всі, хто служили за виборами дворянства вважалися такими, що перебували на державній службі, але коли мова йшла про нагороди, то їхні посади поділяли на дві категорії: 1) посади у справах дворянства та 2) у справах, що відносилися до всіх станів. Чиновники першої категорії виконували свої обов'язки безкоштовно, а підвищення чином могли отримати лише «за височайшим бажанням». Посадовці другої категорії отримували жалування, підвищувалися у чинах, нагороджувалися орденами й отримували право на пенсійне забезпечення «за загальним порядком служби цивільної» [1215, с. 454].

Предводителі дворянства чинами (особливо вище VIII класу) й орденами заохочувалися відносно не часто порівняно з іншими виборними чиновниками. Наприклад, на Полтавщині чин дійсного статського радника повітові предводителі не отримували жодного разу до 1860 р., а губернські – дуже рідко, при цьому багато хто з них прослужив понад 20 років [1178, с. 97]. З поміж усіх повітових предводителів дворянства Полтавщини першої половини XIX ст., яких називає І. Павловський, збереглися відомості про нагородження орденами лише тринадцяти з них. Причому ордени на цивільній службі отримали лише двоє: лохвицький предводитель Г.І. Ходолей та лубенський предводитель П.М. Полторацький. Інші 11 осіб отримали свої нагороди за різні попередні військові заслуги. Про більшість предводителів, яких називає дослідник, відомостей не залишилося або їх було надто мало. На нашу думку, нагороджених орденами було більше (хоча наврядчи набагато), але переважна більшість їх отримала ці відзнаки

за військові заслуги. Такий висновок ми беремо сміливість на себе зробити з огляду на наведене співвідношення цивільних нагород (2) до військових (11).

Взагалі завдяки отриманню чинів і орденів велика кількість українських чиновників змогла вирішити свої соціальні (отримання або підтвердження дворянства), матеріальні (жалування, пенсійне забезпечення й інші пільги), кар'єрні (службові привілеї, долучення до владних/управлінських функцій) потреби. Причому більш легко це можна було зробити наприкінці XVIII ст., коли активно відбувався процес інкорпорації усіх галузей українського життя, у т.ч. бюрократичної, до російського імперського простору. У цих умовах відносно легкість, з якою представники різних соціальних груп українського суспільства (від шляхти і старшини до рядових козаків, духовенства, міщан, селян) потрапляли на державну службу, вислужували чини й отримували інші нагороди, можна пов'язати також зі спробами російського уряду за допомогою (або у тому числі) саме табельного чиновиробництва і нагород прискорити процес остаточного злиття українського суспільства з російським, що фактично й сталося до кінця першої третини XIX ст.

5.2. Інші службові заохочення та привілеї

Окрім чинів та орденів існувало чимало інших видів заохочень для цивільних чиновників. Протягом другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст. від деяких з них держава відмовлялася, вводячи у практику нові. Можна говорити про те, що фактично протягом вказаного періоду відбулося становлення системи заохочень державних службовців.

Для стимулювання службової діяльності бюрократичного апарату була створена система мір заохочення чиновників окрім окладу, який визначався спеціальними штатами по кожному відомству. Основними з них були: т.зв. «Височайше благовоління» (подяка монарха); чини; ордени; призначення оренд і пожалування земель; подарунки від імені імператора; одноразові грошові премії.

Ще у катерининську епоху впроваджувалася ідея про те, що державна служба є почесним привілеєм саме дворянства. Але дворянство часто без ентузіазму сприймало ідею обов'язкової служби. Це вилилося у те, що тиск з боку дворянства був настільки потужним, що Катерина II у певний момент навіть була змушена розпочати роботу по редагуванню Маніфесту 1762 р. Судячи з документів, що відображають особисті погляди імператриці, у попередній формі цей документ її не задовольняв. Вона побоювалася відтоку кадрів з бюрократичного апарату й армії [1382, с. 43].

Щоб заохотити до цивільної служби, у першу чергу дворян, держава почала стимулювати її жалуванням, яке сплачувалося чиновникам. Це певною мірою сприяло зростанню зацікавленості в отриманні посад у державних установах серед незаможного дворянства та представників інших, менш привілейованих соціальних груп. Фактично жалування стало видом заохочення до служби. Російський історик культури Ю. Лотман визначав чиновника Російської імперії як «людина жалування», матеріальне становище якого безпосередньо залежало від держави. Він був пов'язаний з адміністративною машиною і не міг без неї існувати [1124, с. 26].

Досить чітке уявлення про матеріальне забезпечення чиновництва можуть дати т.зв. штатні розклади, які повідомляють про розміри утримання окремих груп чиновництва. Вже у 1762 р. жалювання за штатами цивільних чиновників було зрівняне з військовими. У 1763 р. підвищено середній розмір жалювання для всіх чиновників (загалом на це виділялося 1,5 млн. руб.). Щоб знайти цю суму, було збільшено ціну на гербовий папір, підвищено мито на горілчані напої, мед, пиво, збір з готелів, чолобитних, векселів, заводських будинків, патентів, дипломів тощо, встановлено державну монополію на продаж клею. У 1764 р. були встановлені пенсії за 35-річну службу або за менший термін якщо за хворобою [933, с. 125].

Розцінювати жалювання не лише як оплату праці, але й як вид нагороди (у всякому разі протягом другої половини XVIII ст.) нам дозволяють випадки, коли підвищення чиновника у чині замінювалося на підвищене жалювання [1258, с. 263]. Надання чину формулювалося як «нагородження чином». Таким чином, коли таке нагородження замінювалося підвищенням платні, то й саму платню можна розглядати як вид нагороди (заохочення залишатися на тій же посаді чи у тому ж чині). У другій половині XVIII ст. також відбувалися звільнення у відставку із збереженням жалювання саме за добру службу, тобто воно зберігалось як нагорода. Оскільки уніфікованої шкали чиновницького жалювання у другій половині XVIII ст. ще не було, то грошовий оклад певною мірою зберігав феодальний характер особистого пожалування, монаршої нагороди. З цього витікає, що у зазначений період ще зберігалася певним чином трансформована система кормління чиновників, яка відображала у вигляді хабаря [підкреслення наше – С.Д.] претензії чиновництва усіх рангів на долю феодальної ренти (С. Троїцький стверджував, що «кормління» повністю зникає на початку 60-х років XVIII ст.) [932, с. 156].

На українських землях у середині XVIII ст. жалюванням нагороджувалася незначна кількість чиновників (особливо з місцевих вихідців). Та й отримати його могли лише цивільні службовці тимчасових російсько-українських установ

Лівобережжя чи російських Слобожанщини (Малоросійської колегії, воєводських канцелярій тощо).

Для різних категорій державних службовців жалування було неоднаковим. У результаті реформ, починаючи з 1802 р., натуральне жалування остаточно було замінено грошовими окладами, для чиновників була встановлена ціла низка пільг: з їхнього жалування не відраховувалися податки, видавали безстрокову оренду на землю, встановлене право на пенсію [1356, с. 174].

Чиновники з віддалених або новоприєднаних до імперії регіонів при отриманні жалування користувалися також додатковими привілеями. На українських землях до таких регіонів відносилися території деяких колишніх польських губерній, що були приєднані у кінці XVIII ст. від Речі Посполитої. Щодо пільг, то такими тут були прибавки до жалування; одноразові допомоги; допомога на виховання дітей; пільги по відпустках. Місцеві чиновники спочатку тут також були забезпечені жалуванням на належному рівні. Це видно на прикладі матеріального рівня службовців місцевих освітніх установ. За старими польськими порядками ректори (керівники середніх і вищих закладів освіти) отримували 1800 злотих, учителі – по 1200 злотих на рік. Після шестирічної служби жалування кожного року зростало на 100 злотих. Через 20 років учителі мали право виходити на пенсію, за що отримували від школи квартиру і дві третини свого жалування щорічно. Хто бажав продовжити службу, отримував звання заслуженого вчителя і надбавку до жалування 1 тис. злотих. Педагоги, здоров'я яких погіршилося і вони вийшли у зв'язку з цим у відставку, не прослуживши 10 років, отримували по 400 злотих на рік. А ті, хто прослужив більше 10 років – 600. Часто їм також надавалося місце, де вони могли оселитися. Згодом, у процесі остаточного включення Правобережжя до складу Російської імперії, ця ситуація змінилася (не у кращий бік).

Матеріальне становище цивільних чиновників у другій половині XVIII ст. було кращим, ніж у першій половині XIX ст. Це пояснюється тим, що паперові гроші (асигнаційний рубль) у 1768-1786 рр. за своєю вартістю дорівнювалися срібним (а саме асигнаціями чиновники частіше отримували жалування). Згодом

випуск асигнацій державою став різко зростати і вже у 1811 р. за купівельною спроможністю жалювання чиновників становило лише 25% від суми передбаченої штатами XVIII ст. [1193, с. 150]. Так, станом на 1797 р. оклад канцеляристів, підканцеляристів та копіїстів повітових установ на лівобережних землях України становив відповідно 70, 50 та 40 рублів на рік [216, арк. 65зв]. Говорячи про кінець XVIII ст., радянська дослідниця Н. Демидова свого часу зробила висновок про те, що «положення про губернії забезпечувало чиновників і канцеляристів регулярною та порівняно високою оплатою праці». Вона також наводила деякі розміри річного жалювання чиновників середньої ланки (200-600 руб.) «зі зменшенням для службовців повітового рангу порівняно з губернським». Вчена також вказувала на те, що й оплата канцелярської праці залишалася порівняно високою [1027, с. 242].

Але з початком XIX ст. ці гроші стали поступово знецінюватися. У 1827 р. оклади канцеляристів були збільшені і навіть деякі канцелярські службовці нижчих розрядів стали отримувати кошти пайові та на обмундирування [1193, с. 150]. У цей час чиновники VI-VIII класів, які служили у губернських установах, в середньому отримували від 250 до 600 руб. на рік. У повітових установах службовці VIII-IX класів отримували 250-300 руб. на рік [1060, с. 74]. З 1805 р. жалювання чиновникам видавалося щомісячно [1193, с. 150].

14 квітня 1830 р. надзвичайне зібрання Державної Ради розглянуло питання про підвищення жалювання чиновникам, які довгий час служать на одній посаді. Дане питання було ініційоване міністром народної освіти, який пропонував імператору крім загальноприйнятих нагород, нагороджувати педагогічних службовців поступовими підвищеннями окладів по мірі вислуги 5-ти, 10-ти років тощо. Микола I позитивно сприйняв цю ідею і навіть хотів застосувати її по відношенню до всіх цивільних чиновників. Але Державна Рада не могла швидко прийняти відповідне рішення, оскільки не володіла інформацією про те, які витрати понесе державна скарбниця внаслідок таких підвищень жалювання. Питання було відкладено [892, с. 420]. Розміри окладів учителів та професорів у

другій чверті XIX ст. залишалися приблизно на рівні окладів чиновників середньої ланки інших відомств [1060, с. 78].

Зупинимося окремо на питанні матеріальної забезпеченості чиновників освітнього відомства. Вони повністю залежали від держави, яка призначала їм жалування, могла матеріально заохотити тощо. Але на відміну від чиновників інших державних відомств, службовці освітньої галузі певний час мали невизначений статус, а як наслідок, спочатку не було і чітко визначеної системи окладів для них. Лише училищний статут 1786 р. вперше визначав річні оклади учителям народних училищ. Вони залежали від рівня навчального закладу та посади, яку обіймав службовець. Так, у головному народному училищі найбільше жалування отримував директор – 600 руб., учителі старших класів – 400-800 руб., учителі 2-х класів – 200 руб., 1-х класів – 150 руб., викладачі іноземних мов – 300 руб., малювання – 150 руб. [1396, с. 113]. Наступний статут 1804 р. вже не містив єдиних державних нормативів в оплаті вчителів. Грошове утримання для них визначалося Табеллю про ранги. Вищий чин для учителя губернського училища (а як наслідок і вища оплата) – колезький асесор, можна було отримати після 30-річної вислуги. Краще матеріальне забезпечення вчителів було передбачене Статутом 1828 р. Значно були розширені права на пенсійне забезпечення педагогічних чиновників навіть порівняно з Положенням 1805 р. Директори, інспектори, учителі гімназій і повітових училищ за 20 років бездоганної служби нагороджувалися пенсіями у розмірі половини окладу жалування, за 25 років – повним окладом. За службу понад 25 років визначалася надбавка до пенсії. Для збільшення училищного пенсійного капіталу урядом навіть було прийняте рішення щорічно протягом 20 років відраховувати по 50 тис. руб. з Державного казначейства [1396, с. 115].

Найбільш забезпеченими серед педагогічного чиновництва були службовці університетів. П. Зайончковський наводив розміри окладів учителів та професорів. Старші вчителі гімназій отримували здебільшого 393 руб. на рік (32 руб. 50 коп. на місяць). Професори, які мали чин статського радника, отримували від 30 до 160 руб. на місяць. Наприклад, професор Харківського університету А.

Міцкевич отримував 1142 руб. жалування та 142 руб. т.зв. квартирних грошей на рік [1060, с. 78].

В цілому ж матеріальне становище і соціальний статус педагогічних чиновників у першій половині XIX ст. були не завжди належними. Робота у приходських училищах довгий час не визнавалася державною службою і не давала права на пенсію. Жалування залежало від місцевих коштів і могло становити 150-180 руб. на рік, хоча по штату передбачалося 120-200 руб. Дещо у кращому становищі були вчителі повітових училищ. Вони мали право на пенсію, служили по XII класу, отримували більш високу платню – 250-300 руб. і мали низку інших пільг [1246, с. 24]. Наприклад, жалування викладача фізико-математичних наук і німецької мови у Таврійській губернській гімназії Ф.П. Заставського у 1814-1816 рр. складало 550 руб. на рік [378, арк. 1зв-4].

Окрім жалування кожен чиновник мав бути забезпеченим житлом, свічками, канцелярськими товарами тощо або отримувати на це кошти. Так, у 1815 р. штатний наглядач Дубосарського повітового училища Херсонської губернії титулярний радник С.І. Пешковський повинен був отримувати жалування у розмірі 300 руб. на рік, мати казенне помешкання, дрова та свічки (або замість зазначеного виділялися 120 руб. на рік як компенсація). Окрім того, що розмір жалування штатного наглядача не був високим, самі виплати часто здійснювалися незадовільно. Архівні матеріали відображають картину нерегулярних і неповних виплат. Той же штатний наглядач С.І. Пешковський скаржився, що він не знайшов у Дубосарах казенного будинку для помешкання. Жалування також виплачувалося зі значними затримками [371, арк. 46]. Останнє було пов'язане ще й з тим, що утримання училищним чиновникам у цей період виплачувалося з коштів ратуш чи магістратів, які часто скаржилися на нестачу грошей для утримання училищ. У деяких таких установах навіть висловлювалися проти існування у їхньому місті училища за непотрібністю такого закладу (такі рішення ймовірно пов'язувалися виключно з бажанням зекономити кошти).

Взагалі протягом усього XIX ст. матеріальні умови життя основної маси чиновництва (крім вищого), не зважаючи на висновки деяких дослідників, були не

завжди достатніми. У першій третині ХІХ ст. більшість чиновників отримували вже дуже незначні оклади, яких часто не вистачало на прогодування. Щодо канцелярських служителів, то за 30-40 руб. на рік вони були змушені віддавати службі велику частину часу. Багато хто з сучасників описував у своїх спогадах тяжке становище дрібного чиновництва у цей період. Вони підтверджували, що копіїсти, підканцеляристи, канцеляристи часто були змушені існувати на 1-4 руб. на місяць; були випадки, коли вони приходили на службу по черзі, оскільки мали одну пару чобіт чи одяг на двох; неодружені інколи жили прямо у канцеляріях, оскільки не могли наймати житло. Все це підкріплювалося й інфляційними процесами в економіці імперії, про які ми вже зазначали [1060, с. 72-73].

Але бажаючи обійняти навіть дрібні цивільні посади у державних установах завжди знаходилися і в досить великій кількості, не зважаючи на розмір жалювання. І навіть дворяни (дрібнопомісні), якщо стояло питання – обійняти державну чи виборну посаду, – майже завжди намагалися отримати першу. Саме вона надавала можливість службового зростання, отримання відзнак, орденів і жалювання.

Щодо грошової винагороди за службу по виборам, то довгий час її практично не існувало. Згодом встановлювалося правило, що предводителі дворянства як чиновники для управління справами дворянських громад виконували свої обов'язки безкоштовно (всі вони були заможними поміщиками), а ті виборні чиновники, які завідували різними частинами місцевого управління, отримували жалювання. Так, у Полтавській губернії для цього з податного населення стягувався спеціально визначений податок: з 1802 р. – по 1,5 коп. з душі, а до 1818 р. він зріс до 5 коп. Але цих коштів, як правило, не вистачало. У перші роки ХІХ ст. 31 чиновник судового відомства Полтавської губернії не отримував жалювання за декілька років (при цьому лише 6 з них скаржилися на це, просячи повернути гроші). Розглядаючи цю проблему, дворянське зібрання вирішило за цих чиновників, що кожен з них «маючи статки, не переймаючись про жалювання, шукало тільки довіри дворянства, щоб бути обраним та служачи, задовольнятися отриманням височайше встановлених нагород» (і це при тому, що

чинами й орденами нагороджували таких чиновників також вкрай рідко) [1178, с. 92].

Хоча губернські та повітові предводителі дворянства багатьох губерній з початку XIX ст. служили безкоштовно, але питання про призначення їм жалування час від часу піднімалося. Наприклад, у 1838 р. роменське та прилуцьке дворянство Полтавської губернії клопотало перед урядом про призначення своїм предводителям жалування і пенсії за рахунок держави. Одного разу дворянство навіть висловилося, що жалування губернського предводителя (маршала) повинно бути таким же, як і у губернатора, а у повітових – як у віце-губернатора (у такому разі знадобилася б сума у 19800 руб. на рік). Але всі ці спроби були безуспішними [1178, с. 96-97].

12 лютого 1829 р. Харківське губернське дворянське зібрання вирішило призначити для усіх предводителів дворянства у губернії жалування: губернському – 1000 руб. на рік, повітовим – по 450 руб. Для цього було вирішено обкласти додатковою повинністю (податком) кожна ревізку душу (по 3 коп. з душі). Але все ж ці спроби не вдалося втілити у життя і всі предводителі служили безкоштовно [1071, с. 101-102].

Деякі дворянські зібрання намагалися обійти цю заборону, сплачуючи своїм обранцям певні кошти завуальовані під відшкодування витрат на роз'їзди, на утримання канцелярій тощо. Наприклад, у Полтавській губернії предводителям сплачувалися т.зв. столові гроші [1096, с. 40].

Час від часу уряд все ж заохочував виборних чиновників. Частіше це робилося, звичайно, по відношенню до осіб, обраних до дворянських станових органів управління. В українських губерніях такі нагородження також мали місце. Частіше згадки про них зустрічаються у другій чверті XIX ст. Зокрема серія таких нагороджень відбулася у 1844-1845 рр. по Київській, Подільській та Волинській губерніях [120].

Щодо чиновників, яких обирали з числа купців і міщан, то питання їхнього статусу обговорювалося ще у процесі підготовки губернської реформи 1775 р. Новгородський губернатор Я. Сіверс пропонував дати усім виборним

представникам від міщан чини та казенне жалування. Він також пропонував надати їм низку пільг: право носити шпагу, перші місця на зібраннях, звільнення будинків від постою тощо [1175, с. 476-477]. Подібні вимоги мали місце і в багатьох наказах для Уложеної комісії. Деякі з них згодом були втілені у життя.

Для представників з селянської верстви, які перебували на державній службі застосовувалися інші заохочення. У березні 1831 р. було вирішено селян, які служили на виборних посадах засідателів земських та інших судів, не віддавати у рекрути протягом часу служби. А ті селяни, які прослужили три трирічні терміни взагалі звільнялися від рекрутської повинності. Основною метою такого рішення було т.зв. «воздаяння безпорочної служби», тобто певною мірою його можна розглядати як своєрідну нагороду за службу [491, с. 27-28].

Забезпечення службовців, які залишили службу з причини похилого віку чи незадовільного стану здоров'я, було обов'язком держави і таке забезпечення з одного боку не може розглядатися як один з видів прямої нагороди за службу. Але з огляду на умови, за яких чиновники забезпечувалися пенсіями, останні, на нашу думку, все ж повинні сприйматися як вид заохочення чи нагорода:

1) пенсії та одноразові допомоги, що призначалися за тривалу і бездоганну службу [тут і далі підкреслення наші – С.Д.];

2) постійні та одноразові допомоги, що призначалися не лише з урахуванням тривалої служби, але до уваги бралися також старанність чиновника та хвороби, які він при цьому заробив [1009, с. 164].

Окрім того у характеристиці пенсійної справи в Росії часів Миколи I міститься фактично доказ того, що пенсію у першій половині XIX ст. (і до того часу теж) можна розглядати як нагороду. Імператор зазначив, що «правила, за якими ці нагородження були досі призначалися, не мали ні належної визначеності, ні обсягів». Підтверджують цей факт і слова графа Блудова від 25 травня 1850 р. про те, що «до сих пір пенсія складала милість, яку дарував уряд, і взагалі не витікала з права на неї кожного службовця» [1378, с. 56-57].

Введення пенсій мотивувалося, до речі, також бажанням якщо не припинити, то хоча б зменшити хабарництво та розкрадання з боку дворян, які знаходилися на службі [933, с. 125].

Пенсія була видом постійного утримання, що призначалося відставним чиновникам, а з часом, у випадку їхньої смерті їхнім вдовам і дітям. Особи, які ще перебували на службі, не мали права на пенсію. Але згодом з'явилися виключення з цього правила – поранені військові, які вступили на цивільну службу; заслужені професори; особи, які вислужили пенсію на цивільній службі, але потім вступили на суспільну службу [1009, с. 164-165].

Пенсійне забезпечення у Російській імперії було виключно привілеєм державних службовців. За часів імператриці Катерини II у 1764-1765 рр. пенсійне забезпечення було розповсюджене на осіб, які залишали службу за вислугою років. Призначалася певна сума і визначалося коло осіб (т.зв. комплект), які мали право на таке забезпечення. Ті, хто не потрапив до цього комплекту чекали вакансії. Тобто пенсію отримували не всі. Комуś доводилося на неї довго чекати, доки дійде його черга. Інші до неї просто не доживали.

Вже у кінці XVIII ст. багатьом чиновникам українського походження призначалися пенсії, а інших «ставили у чергу» для її отримання. Про це зокрема повідомляв Головний комісаріат по Київському намісництву у 1792 р. [89].

Відносно регулярна виплата пенсій у Росії почалася з 1803 р. Згідно з імператорським указом особи, які прослужили не менше 20 років і були звільнені внаслідок отриманих поранень чи хвороб, мали право на пенсію у розмірі щомісячного жалування. За 30 років служби пенсія складала половину жалування, а за 40 і більше років – повне жалування.

6 грудня 1827 р. Микола I затвердив «Устав про пенсії й одноразові допомоги» державним (військовим та цивільним) службовцям [1296, с. 120]. Основна маса посадових осіб цивільної служби отримувала пенсію за загальними правилами, на основі особливого табелю окладів. За цим табелем усі цивільні посади поділялися на дев'ять розрядів. Під відповідністю тієї чи іншої посади певному розряду розумівся і відповідний розмір пенсії. Перший був найвищим –

4000 руб. на рік. Нижчий, дев'ятий оклад передбачав 300 руб. пенсії на рік [1009, с. 168; 1048, с. 78]. Тепер 35-річна служба давала право на пенсію, що дорівнювала повному окладу за розрядом, служба від 30 до 35 років – на 2/3, а від 20 до 30 років – на 1/3 окладу. Легкі хвороби скорочували термін вислуги пенсії на 10, а тяжкі на 15 років. Одноразове річне жалування пропонувалося видавати тільки тяжкохворим чиновникам, які прослужили 1-5 років. Призначення пенсії здійснювалося керівництвом службовця і вносилося через комітет на затвердження монарху.

Але, хоча устав про пенсії 1827 р. намагався вирівняти пенсійні оклади, у реальному житті цього не відбулося. Так, пенсія армійського прапорщика складала 215 руб., відповідний їй по пенсіях ІХ розряд давав цивільному чиновнику лише 85 руб. 20 коп.

У 1830 р. було вирішено, що чиновники, які служать у цивільних установах на виборних посадах, де передбачена виплата жалування, мають право на пенсії та одноразові допомоги «нарівні з Чиновниками Цивільної служби» [489, с. 3-4].

Наприкінці того ж року у Державній раді вирішувалося питання про призначення пенсій чиновникам, які служили у міських установах. Ці службовці отримували жалування з міської скарбниці. У результаті було вирішено чиновникам міських установ, які отримують «утримання не з державної скарбниці, а від міст» та членам їхніх родин ні пенсій, ні одноразових допомог від держави не призначати [490, с. 5-6].

Положення щодо виробництва у чини та про визначення пенсій по освітньому відомству, прийняте у 1836 р., ввело цілу низку пільг для чиновників-викладачів. Так, викладачів університетів і гімназій відносили до 1-го розряду при чиновиробництві, а вчителів повітових училищ – до 2-го. При цьому усі вони могли підвищуватися на три чини вище від присвоєного їм класу. Ті, хто бездоганно прослужив 15-20, 20-25 чи понад 25 років, отримували відповідні надбавки до жалування. Вислуживши понад 25-річний термін, викладачі отримували окрім жалування і пенсійний оклад, і надбавки до пенсії. Визначалися пільгові терміни вислуги і можливість отримувати по ним пенсію для осіб, які

виходили у відставку за станом здоров'я (у т.ч. «одержимим невиліковними хворобами»). Вдови й діти померлих чиновників-викладачів у певних випадках могли отримувати пенсію цих померлих. Працюючі чиновники та їхні родини могли отримати одноразову горошову допомогу [1116, с. 134-135].

Деякі з названих пільг були скасовані або ускладнені Положенням про пенсії та одноразові допомоги вчителям початкових навчальних закладів у 1845 р. та з введенням нових пенсійних термінів у 1852 р. Але вже у 1855 р. правила 1836 р. були відновлені [1116, с. 136].

У листопаді 1852 р. були здійснені зміни у правилах призначення пенсій чиновникам (діяти почали з 1 січня 1853 р.). З цього часу були відмінені 20-ти й 30-річні терміни вислуги пенсії, а замість них введені 25-ти та 35-річні. При цьому за 25 років служби призначалася т.зв. половинна пенсія, а за 35 – повна. Щодо навчальних закладів, то тут існували 15-ти, 20-ти й 25-річні терміни вислуги, які тепер замінялися на 20-ти й 25-річні (за 20 років половинна пенсія, за 25 – повна).

Пенсія цивільним чиновникам призначалася по останній посаді за умови, якщо на ній чиновник прослужив не менше 5 років. Якщо вислуга по цій посаді складала менше 5 років, то пенсія нараховувалася по попередній (як правило нижчій) посаді. Чиновники, які служили без жалування, пенсії не отримували.

Одноразові допомоги родинам померлих чиновників також залежали від кількості років служби останніх: до 10-ти років – піврічне, з 10 до 25 років – річне жалування. Якщо такій родині призначалася пенсія, то одноразова допомога не видавалася [900, с. 21-24].

У цілому протягом другої половини XVIII ст. – першої половини XIX ст. жалування та пенсійне забезпечення, які отримували чиновники, фактично змінили своє значення. Спочатку жалування не було чітко зафіксоване за службовцем – оклад міг бути розподілений між кількома чиновниками. Розмір жалування міг збільшуватися для службовців, яких керівництво бажало заохотити за добру службу. Таким чином, значення жалування спочатку було ширшим, ніж проста оплата праці – воно також використовувалося як нагорода. З розвитком

бюрократичної системи Російської імперії і збільшенням кількості державних службовців уряд був змушений спростити значення жалування. Згодом воно стало просто платнею за чиновницьку службу, видом обов'язкового та фіксованого забезпечення, відіграючи при цьому роль заохочення. Такі ж зміни відбулися і з пенсійним забезпеченням. Доки не був створений механізм пенсійного забезпечення, пенсії також можна було вважати нагородою за тривалу і бездоганну службу. Це повинно було сприяти підвищенню ефективності функціонування бюрократичного апарату.

Щодо українських цивільних чиновників, то у досліджуваний період і жалування, і пенсії їм надавалися на тих самих умовах, що й службовцям з інших регіонів імперії.

По відношенню до чиновників застосовувалася також ціла низка інших заохочень. Найбільш бажаними нагородами по службі були згадувані вище пожалування земель, виплати допомог, медалі, знаки, подарунки тощо. У першій половині ХІХ ст. земельне пожалування як вид нагороди втрачає своє значення (існувало лише як заохочення за особливі державні заслуги і застосовувалося вкрай рідко). Хоча поодинокі випадки таких пожалувань траплялися. Щоправда маєтки надавалися тепер в оренду, а не довічно. Так, статський радник Болшин отримав маєток у с. Мухойди на Київщині терміном на 12 років [151].

Якщо говорити про попередні часи, то по відношенню до чиновників-українців, які походили з козацької старшини, у другій половині ХVІІІ ст. практика нагородження їх земельними пожалуваннями застосовувалася ймовірно частіше, ніж до чиновників не українського походження (виключення тут становлять вищі сановники й особи, наближені до монарха). На нашу думку, це був також один з засобів інкорпорації українських земель і населення до складу Російської імперії. До речі, цей засіб став застосовуватися тут ще з першої половини ХVІІІ ст. Пояснити це можна наступним чином. Російський уряд «жалував» козацьку старшину ранговими землями, які були тимчасово у володінні козаків – на період служби. Тепер же старшина отримувала ці землі у довічне володіння, що привертало її на бік російського уряду. Все це звужувало

можливості козацької вищої адміністрації (яка теж ці землі отримувала) використовувати до своїх службовців земельні заохочення, а в останніх зникав стимул служити цій адміністрації. Таким чином, поглиблювався розкол у середині українського суспільства. Козацька старшина ще більше збагачувалася, рядове населення (у першу чергу прості козаки й селянство) бідніло і посилювалася його залежність від заможної частини населення. Тобто українське суспільство починало трансформуватися і наближатися до російської соціальної схеми. Передача рангових земель у власність української козацької старшини (колишньої місцевої управлінської еліти) супроводжувалася присвоєнням їй російських табельних чинів, наданням високих посад в імперських державних установах, дворянських прав і привілеїв. Все це сприяло прискоренню ліквідації залишків автономії в управлінні та суспільному житті на українських землях і пришвидшувало процес остаточного їх влиття до Російської імперії.

Одна з нагород за службу була передбачена ще Жалуваною грамотою дворянству. Катерина II передбачила у цьому документі щось на зразок почесного громадянства – своєрідний прошарок іменитих громадян. Окрім визначених категорій осіб на цей статус могли претендувати особи, яких міськими виборами обрали на службу вдруге. Хоча дворянства чиновник не отримував, але зазначений статус наділяв його деякими привілеями (право їздити парою або чотирма запряженими в екіпаж кіньми, позбавлення від тілесних покарань). Окрім того, старші онуки іменитих громадян, за умови, що їхні дід та батько також мали цей статус і були людьми бездоганної поведінки, могли з 30-річного віку претендувати на дворянство (за умови також і зі свого боку «життя бездоганного») [1311, с. 519-520].

Визначне місце у якості винагороди за чиновницьку службу посідали різні види грошових виплат: різноманітні надбавки (квартирні, столові, роз'їзні, прогонні, фуражні гроші, добавки до жалування відомчі, доплатні за службу в окраїнних регіонах імперії тощо), премії і т.п. [1048, с. 77]. За якісне виконання службових обов'язків чиновників і канцелярських служителів, замість чинів і

орденів, можна було нагороджувати грошовими преміями. При цьому розмір останніх міг бути таким же, як і жалування, що отримував чиновник.

Для заохочення найбільш гідних цивільних чиновників до подальшої служби дозволялося надавати їм додаткове жалування (т.зв. «прибавочне»), яке за розміром могло дорівнювати повній або половинній пенсії, яку вони б отримали у випадку виходу на неї [891, с. 185]. 29 березня 1830 р. на засіданні Державної ради імператор підтримав ідею нагороджувати за вислугу років додатковим жалуванням усіх, хто служив по т.зв. «вченій частині»: за 5 років – 25%, за 10 – 50%, за 15 – 75%, за 20 – 100% [1116, с. 133]. Учитель татарської мови Сімферопольського повітового училища Сеїт-Абдула Челебі у 1820 р. за якісне виконання службових обов'язків був нагороджений річним окладом жалування [378, арк. 12зв-13].

Грошові одноразові премії згідно зі Статутом про цивільну службу могли видаватися у розмірі, що не перевищував річного окладу нагороджуваного чиновника. Так, наприкінці 1839 р. таку одноразову винагороду отримав канцелярист Вінницького земського суду Галузинський [882, с. СХХІ].

Існували й інші варіанти матеріальних виплат окрім вказаних. Такого поняття, як соціальна допомога ще не існувало, але якщо чиновник якісно виконував свою роботу й установа це визнавала, він міг отримати пільгове матеріальне утримання, наприклад, у випадку хвороби. Так, вчитель 2-го класу Глухівського повітового училища губернський секретар М. Колмаков через посередництво почесного наглядча просив на час його хвороби зберегти йому виплату жалування, оскільки «з причини сімейного... життя та постійної здавна в усьому дороговизни, недостатньо статків і не маю до покращення їх інших засобів, крім вчительського жалування. Для покращення ж мого здоров'я, потрібна немалозначуща витрата грошей». При цьому і сам почесний наглядч цього училища, і директор навчальних закладів Чернігівської губернії характеризували М. Колмакова як порядного і сумлінного службовця [371, арк. 9-10зв, 12-12зв].

У випадках, коли училищні чиновники переходили до освітніх установ інших регіонів, вони, як і чиновники державних установ інших відомств, отримували додаткові кошти на проїзд (варіант т.зв. відрядних грошей – «прогонні»). Вже згадуваний вище учитель 2-го класу Погарського повітового училища (Чернігівська губ.) С.І. Пешковський, переходячи на посаду наглядача до Дубосарського повітового училища у 1814 р., отримав «на проїзні витрати... по прямому тракту від Погару до Новомиргороду за 634 версти визначаючи по 10 руб. на 100 верст 63 руб. 40 коп. від Новомиргороду до Дубосар за 300 верст по 14 руб. на 100 верст 42 руб. всього сто п'ять рублів сорок копійок» [371, арк. 34].

Взагалі грошові заохочення були найбільш розповсюдженим видом стимулювання цивільних службовців, особливо у першій половині ХІХ ст., коли найбільш престижні нагороди отримати стало набагато важче, а економічна ситуація в державі погіршилася. Більшість цих виплат фактично відігравали роль заохочення. Державна служба, особливо у провінціях, не була популярною. Дворянство мріяло зробити собі кар'єру у столицях або хоча б обійняти високі посади в державних установах губернського рівня. Зазначені ж надбавки до жалування, відрядні кошти, а згодом право на пенсію повинні були привернути до державних установ першої інстанції (міського чи повітового рівнів) увагу хоча б незаможного дворянства.

Серед нагород були також різні знаки, медалі, подарунки.

22 серпня 1827 р. був затверджений Знак бездоганної служби. Він надавався військовим і цивільним чиновникам за бездоганну службу протягом 15, 20, 25, 30, 35 та 40 років, які нараховувалися з моменту отримання першого обер-офіцерського чину. Згідно з указом від 6 квітня 1829 р. чиновників, які не мали Знака бездоганної служби, заборонялося представляти до нагородження орденами (навіть якщо до цього часу ордени їм вже надавалися) [1311, с. 661-662]. Втратити право на отримання цього знаку було досить легко. Причиною могли стати неякісне виконання службових обов'язків, недостатня кількість років вислуги, порушення (навіть досить дрібні) тощо [501, с. 6-7]. Так, у 1828 р. почесний наглядач училищ Крелевецького повіту Чернігівської губернії І.С. Бардаков

просив звільнити його з вказаної посади і нагородити відзнакою за 35-річну бездоганну службу. На цей час йому вже виповнилося 62 роки і він мав чин колезького радника (VI клас). Але виявилось, що у т.зв. обер-офіцерських чинах необхідної вислуги у І.С. Бардакова не було, тому у відзнаці йому було відмовлено [386, арк. 4зв]. Подібні ситуації були непоодинокими у чиновницькому середовищі.

Взагалі училищні комітети при університетах намагалися слідкувати за службовою біографією деяких своїх підлеглих. Так, у листопаді 1832 р. по Харківському учбовому округу Комітетом Харківського університету було вирішено нагородити відзнакою бездоганної служби деяких директорів Катеринославських, Кавказьких, Таганрозьких, Новгородсіверських і Воронежських училищ і гімназій [387, арк. 1]. Цей вид нагороди також не був надто розповсюдженим у середовищі училищного чиновництва. У 1836 р. в Харківській губернії налічувалося лише 8 осіб, нагороджених вказаним знаком за 15, 20 і 25 років служби [346, арк. 6-7].

Аналіз матеріалів багатьох архівосховищ показує, що на українських землях Знаком бездоганної служби цивільні чиновники нагороджувалися досить регулярно, але при цьому невеликою була сама кількість таких нагороджень. Губернські та повітові установи кожного року подавали до Міністерства внутрішніх справ відомості про осіб, яких нагороджено такими знаками або планувалося нагородити [91].

Нагороджувалися цивільні службовці й іншими відзнаками. Відомо, що директор Олександрівського грецького Ніжинського училища Попов, наприклад, був нагороджений срібною медаллю на Анненській стрічці з написом «за усердие» для носіння на шиї [524, с. 104].

Окремим видом службового стимулювання були різноманітні подарунки. У різні часи цей вид заохочення застосовувався урядом неоднаково. Причому подарунками могли нагороджуватися чиновники як від імені уряду чи особисто монарха, так і від місцевого суспільства (дворянства, міщан тощо). За часів Олександра I вручення посадовцям подарунків було більш реальним, ніж у

наступні часи. Князь Куракін, придбавши у Полтаві за 8 тис. руб. будинок для виховання там дітей незаможних дворян, заслужив цим визнання місцевого дворянства, яке подарувало князю золоту табакерку з діамантами, що коштувала... 30 тис. руб. [1178, с. 130].

У XIX ст. держава вже почала слідкувати за тим, щоб чиновництво нагороджувалося лише нею. Прийняття подарунків посадовцями суворо заборонялося. Полтавський дослідник кінця XIX – початку XX ст. І. Павловський наводить два приклади, коли дворянство бажало відзначити подарунком деяких чиновників. Перший випадок стався у 1847 р., коли дворяни Прилуцького повіту Полтавської губернії побажали піднести подарунок (срібну вазу) Д.С. Горленку, який обіймав посаду прилуцького предводителя протягом 1829-1844 рр. Але вручити цей подарунок не можна було без згоди дворянського зібрання (згода повинна бути висловлена одногосно або не менш, ніж 2/3 голосів), члени якого й не підтримали побажання прилуцьких дворян (150 голосів проти 88). А оскільки вазу придбали на підписні кошти, то зібрання постановило їх повернути підпищикам. Інший випадок стався приблизно у той же час. Кобеляцькі дворяни (теж Полтавської губернії) також побажали подарувати вазу П.О. Потоцькому, який довго обіймав у цьому повіті різні посади, у тому числі повітового судді. Губернський предводитель дворянства не дозволив цього зробити, пославшись на заборону підносити «начальницьким особам подарунки» [1178, с. 99]. В епоху Миколи I навіть для вручення привітальної адреси потрібен був спеціальний дозвіл дворянського зібрання.

Але існували й інші подарунки. Їхня цінність була різною (залежно від того, кому вони призначалися), але нагородження ними відбувалося безпосередньо від імені держави (імператора, членів його родини, губернатора тощо). Цінними подарунками нагороджувалися, як правило, чиновники, які обіймали високі посади у системі державного управління, причому і губернського, і повітового також. Такі службовці могли отримати золоті персні, годинники, табакерки, прикрашені коштовним камінням чи імператорськими вензелями, мініатюрні портрети імператора (такий подарунок вважався дуже престижним, оскільки

розцінювався як знак уваги самого монарха) та інші цінні речі. Цивільним чиновникам нижчих рангів дарували також годинники, персні, табакерки, але виконані простіше і без прикрашення коштовностями. Ці чиновники нагороджувалися т.зв. «звичайними подарунками». У журналі Міністерства народної освіти серед опублікованих нагороджень цей вид є найбільш широко вживаним. З освітянських чиновників у грудні 1849 р. такі подарунки отримали інспектор Немирівської гімназії колезький радник Самчевський, штатний наглядач Хотинського повітового училища колезький асесор Клименко, вчителі Новгородсіверської гімназії Осечковський, Полтавського повітового училища Колодей та ін. [524, с. 103-104]. Відомо, що у середині XIX ст. нагородження подарунками здійснювалися за рахунок т.зв. штатних коштів (із залишків) навчальних закладів або із залишків коштів, виділених на утримання пансіонерів [915, с. 183-184]. Залежно від роду діяльності службовець міг отримати у подарунок книги чи інструменти, що могли допомогти йому виконувати службові функції.

Спектр подарунків був досить широким і повний їх перелік визначити вкрай важко. Навіть, коли рішення про такі заохочення публікувалися в офіційних друкованих засобах (журналах міністерств внутрішніх справ, юстиції, народної освіти тощо), у текстах частіше вказувалося лише щось на зразок «нагороджений подарунком» або «представлений до нагородження подарунком». Деяко більше світла на дане питання проливають формулярні списки чиновників, де, як правило, чітко вказувалося, яким саме подарунком і за що була нагороджена особа.

Чи не найбільш розповсюдженим заохоченням були різноманітні подяки. Вони могли висловлюватися чиновнику усно чи у письмовій формі. Подяки надавалися від імені місцевого керівництва, міністрів, членів царської родини або самого імператора. Наприклад, учитель Погарського училища Чернігівської губернії губернський секретар С.І. Пешковський у 1804 р. був нагороджений Похвальним листом з подякою, підписаною візитатором училищ Чернігівської губернії професором Харківського університету І.Ф. Тимківським [371, арк. 50-

50зв, 55]. У формулярних списках чиновників різних державних установ досить часто можна зустріти записки про отримання подяк, похвальних листів і т.п. «Монарше благовоління» було оголошене у грудні 1849 р. старшому вчителю Київської I гімназії колезькому раднику Новинському, штатним наглядачам повітових дворянських училищ надвірним радникам Острозького – Бутовичу та Новоградволинського – Андрєєву. «З Височайшого дозволу визнання Керівництва» тоді оголошено штатним наглядачам Кролевецького повітового училища колезькому асесору Коминському, Чернігівського повітового училища колезькому асесору Гутовському тощо [524, с. 105]. Формальною подякою нагороджувалися учитель історії Таврійської гімназії М.М. Попов, штатний наглядач Олешківського повітового училища Я. Наумов (двічі – у 1827 та 1828 рр.), учитель нижчого відділення Євпаторійського повітового училища М.К. Лисовцов, штатний наглядач Керченського повітового училища Ф.П. Бурдунов. Отримував такі подяки від Харківського університету та Новоросійського військового губернатора графа Лонжерона у 1822 та 1829 рр. і учитель Карасубазарського приходського училища М.С. Тарнавський [378, арк. 7зв-8, 12зв-15, 26зв-27, 32зв-33, 42зв-43].

Щодо подяки монарха, то вона була загальною та іменною. У першому випадку вона оголошувалася всьому відомству чи установі, у другому – одній або кільком особам і для службовців, які її отримали на рік скорочувалися терміни вислуги чинів [1009, с. 153].

Таким чином, видів службових заохочень, які держава застосовувала до чиновництва було створено досить багато. Усі вони (як і покарання) були покликані зміцнювати бюрократичну систему Російської імперії, робити з кожного службовця слухняного виконавця монаршої волі. Але система нагород і заохочень в імперії з'явилася не миттєво, а еволюціонувала тривалий час. Суттєві зміни у ній відбулися саме протягом досліджуваного нами періоду – у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Після адміністративних реформ, ініційованих Катериною II, бюрократичний апарат Російської імперії почав швидко розростатися, його функції ускладнювалися. До того ж бюрократична система

була уніфікована за єдиним зразком в усіх регіонах багатонаціональної держави. Аби забезпечити чисельні державні установи необхідною кількістю чиновників імперський уряд використовував різноманітні методи заохочення за службу. На українських землях найбільш дієвими та перевіреними часом були, безперечно, нагородження чинами і певною мірою орденами. Саме вони частіше використовувалися наприкінці XVIII ст. та у перші роки XIX ст. (особливо чини). Цей факт підтверджується відповідними записами у формулярних списках чиновників.

Наприклад, у двох групових послужних списках службовців Новоросійської губернії за 1798 р. (у них містяться відомості про 98 осіб) у графі про проходження служби часто зустрічаються записи про нагородження на зразок «за виказану на службі відмінність надвірним радником», «пожалуваний орденом» (або просто називався орден і дата нагородження ним), «за набуті у науках знання... підвищений у колезькі реєстратори», «нагороджений губернським реєстратором», «нагороджений чином колезького секретаря», «за сумлінну службу іменним височайшим наказом пожалуваний колезьким радником» і т.п. При нагородженні чином титулярного радника землеміру Акмечетського повіту О. Каращеву було додатково зараховано один рік служби, тобто для отримання наступного чину йому треба було вислужити на 1 рік менше. Нагородження чиновників орденами відбувалося частіше на їхній попередній військовій службі, хоча траплялися випадки нагороджень за службу й у цивільних установах. Інші види заохочень службовців згадуються вкрай рідко – один випадок нагороди від губернатора (з тексту не зрозуміло, про що саме йшлося), одна грошова нагорода, три чиновники отримали від імені імператриці золоті годинники і один випадок, коли чиновник у 1798 р., перебуваючи у чині колезького радника, «за ревність до служби, вірність та сумлінність пожалуваний у Білоруській губернії селами» (на той час це вже була вкрай рідкісна нагорода) [497, с. 18-117]. Важливого значення мало надання у другій половині XVIII ст. у довічне володіння рангових земель на землях українського Лівобережжя і Слобожанщини представникам козацької старшини, про що йшлося вище.

З початку ХІХ ст. уряд з одного боку ускладнює можливість отримати чини, ордени і зовсім відмінює пожалування землями та кріпаками, але з іншого – більш широко використовуються нагородження грошові, чиновникам частіше надаються різноманітні пам'ятні медалі, подяки різного рівня, подарунки та ін. Це певним чином пов'язано зі швидким розростанням бюрократичного апарату та входженням до нього все більшої кількості представників непривілейованих верств населення. Такі зміни були характерними для всіх регіонів Російської імперії і у т.ч. для українських губерній. Фактично протягом першої половини ХІХ ст. нагороди та заохочення, які уряд застосовував по відношенню до чиновників цивільної служби, були остаточно систематизовані – з'явився певний їх набір та умови, за яких вони надавалися.

* * *

Щоб державний бюрократичний механізм діяв максимально ефективно, урядом було створено цілу низку різноманітних засобів стимулювання його службовців. До найбільш престижних, а, як наслідок, бажаних, заохочень відносилися чини й ордени (сюди можна було б віднести також пожалування маєтками та кріпаками, але у досліджуваний нами період цей вид заохочення вже практично не застосовувався до чиновників). І чини, і ордени впливали на соціальний статус, суспільний престиж особи, передбачали службові привілеї, підвищували службові можливості. На цивільній державній службі отримати орден було досить важко і цей вид нагороджень був відносно рідкісним (та й застосовувався, як правило, щодо осіб, які вже обіймали відповідальні посади і мали високі чини, вислугу, авторитет). Чини ж надавалися чиновникам за певний стаж служби за умови бездоганної поведінки. Навіть особа, яка не була вихідцем з привілейованої верстви населення (дворянства) могла вислужити чин, хоча й на більш ускладнених умовах. Таким чином, заохочення службовця чинами, надавало йому можливості змінити свій соціальний статус, дослужившись до чину певного класу.

Для цивільних чиновників України нагородження чинами й орденами відіграли надзвичайно важливу роль, особливо наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ

ст. У цей період механізм надання чинів і орденів російським урядом ще не до кінця був відпрацьований (їх можна було легше отримати, ніж у наступні десятиліття). В умовах активної інтеграції українських еліт до імперської суспільної системи це стало у нагоді як цивільним службовцям України, так і російському уряду. Український службовий прошарок зумів відносно легко і у короткий термін влитися до бюрократичної системи Російської імперії. Велика кількість українських чиновників змогла вислужити собі чини за Табеллю про ранги і за їх допомогою вирішити деякі свої проблеми економічного і соціального характеру. Уряд же Російської імперії зумів за рахунок українського службового елемента частково вирішити проблему нестачі кадрів у цивільних державних установах (причому у різних регіонах держави).

Щодо інших видів службових заохочень, то для чиновників їх застосовувалося досить багато. Вони майже не впливали на статус службовців, але фіксували високу оцінку службових зусиль особи з боку уряду – засвідчували бездоганність служби. До таких заохочень відносилися грошові надбавки, премії, допомоги; різноманітні подарунки (цінні чи помірної вартості); пам'ятні медалі й інші відзнаки; подяки від безпосереднього керівництва, міністрів, імператора чи членів його родини тощо. Як свідчать опубліковані у різних галузевих журналах («Журнал Министерства Народного Просвещения», «Журнал МВД» і т.п.) відомості, такі заохочення досить часто застосовувалися до багатьох цивільних службовців, у тому числі й до чиновників України.

ВИСНОВКИ

Остання третина XVIII ст. – перша половина XIX ст. складний період у житті українського народу. Це був небезпечний час, що загрожував національній самобутності, розчиненням української свідомості й культури у російських імперських традиціях. Саме тоді відбулася остаточна втрата залишків української автономії, якою користувалися території Лівобережної та Слобідської України. Правобережні українські землі були відірвані від Речі Посполитої і приєднані до Російської імперії. Імперський уряд розпочав трансформацію місцевих традицій (культурно-освітніх, суспільних відносин, управлінських) на свій лад, у свою чергу зазнаючи при цьому вплив цих самих традицій. Для Росії це був навіть своєчасний досвід європейських впливів (через українські землі), що відбувалися у період переходу провідних держав (на статус яких претендувала й сама Росія) до капіталістичних відносин в економіці, що у свою чергу змінювали й характер суспільних відносин.

Вивчаючи історію України та її державності у зазначений період, багато дослідників мало зупинялися на тутешніх регіонально-національних відмінностях соціокультурного характеру, в адміністративно-управлінській галузі тощо. Вони зосереджували увагу на фактологічному матеріалі – подіях, що відбулися у цей час на території підросійської України. Такі підходи дещо порушують зв'язки між складовими елементами безперервного процесу українського націє- та державотворення. Процеси, що відбувалися в українському суспільстві у кінці XVIII – XIX ст. важко або майже неможливо пов'язати з державотворчими процесами середини XVII – другої половини XVIII ст. та з подіями початку XX ст., тобто порушується їх причинно-наслідковий зв'язок.

Для вирішення подібних проблем, на нашу думку, слід більш глибоко досліджувати суспільні відносини на українських землях, конкретні характеристики українського суспільства чи його окремих груп (ментальність, соціокультурний рівень тощо). У пропонованому дослідженні ми приділили увагу такій суспільній групі, як українське цивільне чиновництво. Нами були вивчені

його соціокультурні та соціо професійні характеристики, процес влиття до російського імперського бюрократичного середовища у кінці XVIII – на початку XIX ст., умови служби у державних установах Російської імперії.

- Аналізуючи доробок інших дослідників з вивчення різних аспектів історії чиновництва Російської імперії, нами визначено, що частка робіт, присвячених саме українському цивільному чиновництву, у загальній масі досліджень складає дуже незначний відсоток. У дореволюційній, радянській та іноземній історіографії ця проблема спеціально або не досліджувалася, або вчені торкалися її лише побіжно (З.Когут, Д.Бовуа та ін.). Але їхній доробок позитивно вплинув на розвиток сучасної української історіографії з історії вітчизняного чиновництва. За останні два десятиліття з'явилася низка досліджень, що розкривають різні аспекти державної служби на українських землях у складі Російської імперії, описують приватне життя і умови служби українських чиновників. Але у той же час існує низка аспектів вказаної проблеми, що досі не отримали належного висвітлення у роботах дослідників. Мало уваги приділено процесу інкорпорації українського чиновництва до бюрократичної системи Російської імперії у другій половині XVIII – на початку XIX ст., визначенню соціокультурних особливостей державних службовців України. Мало вивчається історія чиновництва нижчої й середньої ланки з причини концентрації уваги вчених на представниках вищої бюрократії. Практично не висвітлені питання, що відносяться до розряду історичної психології - менталітет, цінності, ідеали державних службовців.

Джерельна база, не зважаючи на великий її масив та різноплановість має низку проблем. Опубліковані джерела рідко стосуються проблематики чиновництва України. Виключення становлять лише спогади сучасників, які самі служили у державних установах на українських землях, та деякі нормативні акти, що спеціально регулювали відносини у бюрократичному середовищі на конкретних територіях (наприклад, Лівобережжі, Півдні та у правобережних українських губерніях). Архівні джерела, використані нами, представлені здебільшого офіційними документами різних державних установ та особовими матеріалами чиновників. Основна їх маса відноситься до числа маловідомих або

вводиться до наукового обігу вперше. Але й ці матеріали збереглися не у повному обсязі, багато їх розпорошено по різних архівосховищах, фізичний стан багатьох архівних справ є незадовільним. Всі вивчені джерела є фактологічно значущими для розв'язання поставлених у дослідженні мети й завдань.

Щодо методологічних основ дослідження, то до них увійшли різноманітні принципи і методи, що дозволили вирішити поставлені у роботі мету та завдання, дотримуючись при цьому максимальної об'єктивності і точності. Зокрема були використані принципи: історизму, об'єктивності, системності, наступності, всебічності, історичного антропологізму, комплексності. З-поміж методів нами застосовано методи порівняльного й ретроспективного аналізу, хронологічний, класифікації, історико-генетичний, наукового аналізу, соціальної ідентифікації, джерелознавчо-статистичний, генеалогічний, кліометричний, особистісно-психологічний та інші. Вказані методи дозволили вирішити такі вузькі завдання, як динаміка функціонування та зміни у бюрократичному середовищі в Україні досліджуваного періоду; визначення соціального статусу чиновників; поведінка чиновників у професійному середовищі та низку інших. З метою підвищення якості дослідження були залучені також сучасні інформаційні технології. Вони зокрема дозволили більш ефективно застосувати кількісні методи для визначення деяких характеристик цивільних чиновників України.

Опрацьовані джерела й література дозволили нам дійти низки висновків.

- Проаналізовано проблему соціального походження особи у системі державної службі для уряду Російської імперії, яка завжди була актуальною. Державні посади завжди були прерогативою представників привілейованих верств населення. Українські землі довгий час мали відмінні від російських управлінську систему і соціальну структуру суспільства. Це обумовило певну специфіку злиття соціально різнобарвного українського службового прошарку з бюрократією Російської імперії. Політика, що проводилася російським урядом на українських землях у кінці XVIII – на початку XIX ст. щодо вирішення проблеми соціального походження цивільних чиновників, відрізнялася від заходів у цьому напрямку в багатьох інших регіонах імперії, зокрема у великоросійських

губерніях. Майже до останньої чверті XVIII ст. більшість представників адміністративного апарату на українських землях склали вихідці з козаків (у полках, сотнях), міщан і купців (у міських установах) та духівництва. З кінця цього ж століття бюрократичний апарат Російської імперії став швидко розростатися, а бажаючих служити у державних установах (часто нижчих інстанцій) і які б мали для цього необхідну освіту, часто не вистачало. Цю проблему частково можна було вирішити, залучивши до цивільної державної служби представників українського службового прошарку, оскільки вони: мали порівняно високий освітній рівень; самі бажали потрапити на державну службу (навіть на невисокі посади); мали більший відсоток шляхти, ніж був у Росії, що давало уряду змогу хоча б спробувати надати бюрократичному апарату дворянського характеру (спроби утримати дворянську монополію, хоча й невдалі, російський уряд не полишатиме аж до реформ Олександра II).

Структура суспільства та відносини всередині його на українських землях відрізнялися від т.зв. великоросійських. Існували шляхта, козацька старшина, представники вищого духівництва, які мали більше прав, ніж інші. Але селяни, міщани, купці, нижче духівництво, рядове козацтво теж володіли певними правами та привілеями за старим литовсько-польсько-козацьким законодавством, у т.ч. на державну службу. Вони могли змінити свій соціальний статус і навіть потрапити до числа шляхти чи старшини (що на середину-кінець XVIII ст. було одним і тим самим). Ліквідовуючи залишки української автономії, російський уряд певний час зберігав деякі старі права українців. Обмежуючи права селян, міщан, купців та духівництва на державну службу, уряд не робив цього з козаками, потрапити до числа яких було відносно не важко. Скориставшись цим, деякі особи з нижчих верств населення змогли потрапити до цієї соціальної групи і вступити на державну службу.

- Говорячи про особливості асиміляції українського чиновництва з російським управлінським апаратом, слід зауважити, що процес злиття службовців України з російською імперською бюрократичною системою супроводжувався розділенням української (козацької) військово-цивільної моделі

управління на окремі військову та цивільну галузі; активним залученням окремих груп українського населення до імперської цивільної служби. Населення виявляло велике бажання обіймати різні посади у російських державних установах, оскільки це дозволяло закріпити свій привілейований статус або досягти його через службу. Уряд активно використовував практику надання українцям табельних чинів, що створювало у них відчуття приналежності до російського імперського управлінського механізму. Але не всі бажали користуватися цими чинами, віддаючи перевагу старим місцевим чинам (цивільним, козацьким тощо), оскільки вважали що старі титули надавали їх носіям більший набір привілеїв і вольностей, ніж табельні чини (у минулому саме так і було). Ці спроби були ліквідовані самим російським урядом протягом останньої чверті XVIII ст. шляхом заборони на законодавчому рівні користуватися старими чинами.

Асимілятивні процеси прискорювалися також завдяки високому освітньому рівню службовців України (про що ми зазначали вище), які часто навчалися у престижних закладах України та Європи. Це частково вирішувало проблему заміщення багатьох посад особами, які більш професійно могли виконувати свої обов'язки. До того ж привілейовані особи на українських землях - шляхта, старшина, духовенство, – складали значну частку населення (один з найбільших показників у Європі). Не всі з них отримали від російського уряду права дворянства, але майже всім було дозволено вступити на імперську службу, де багато з них згодом все ж вислужили дворянський статус. Взагалі остаточне злиття українського службового прошарку з імперською бюрократією відбулося десь на початку XIX ст.

Хоча однією з причин затребуваності українців на російській державній службі був порівняно високий рівень їхньої освіти, але забезпечити достатню кількість освічених чиновників лише за рахунок українського елемента було неможливо. До того ж і характер самої освіти, що до кінця XVIII ст. надавалася в усій імперії, не відповідав вимогам часу. Ускладнення бюрократичних функцій, розшарування цивільних державних службовців за специфікою виконуваних ними обов'язків (судочинство, правоохоронні функції, фінансовий контроль,

адміністрування тощо) вимагало створення принципово нової системи освіти. Розробка освітньої реформи та втілення її у життя затяглися на довгий час. У новостворені по всій державі навчальні заклади (народні училища) приймалися вихідці не з усіх верств населення, а дворянство, таке бажане у цих закладах, дуже часто не бажало навчатися, оскільки могло отримати посади і вислужити чини без освіти. До того ж уряд не зміг організувати достатню кількість народних училищ. У цей час духовно-світські навчальні заклади, що функціонували на ліво- та правобережних українських землях стали для російського уряду альтернативою, оскільки викладання у них частково відповідало вимогам часу, навчалось тут досить багато людей, більшість яких після закінчення навчання вступали на цивільну службу. Таким чином, вони частково забезпечували потреби держави в освічених чиновниках. Важливу роль при цьому відіграли саме духовні навчальні заклади (Київська академія, Харківська семінарія, Чернігівський колегіум та ін.). Саме вони протягом XVIII – початку XIX ст. були основним джерелом постачання до державних органів влади й управління якщо не професійних чиновників, то хоча б краще підготовлених до державної служби, ніж випускники інших закладів чи особи з домашньою освітою або без неї.

- Освітня політика російського уряду була тісно пов'язана з процесом розбудови бюрократичного апарату на українських землях, а сама освіта значно впливала на професійний рівень українських службовців. З розбудовою системи освіти в імперії у першій половині XIX ст. можливості вихідців з різних соціальних груп до отримання освіти були уніфіковані в усій державі. Сама освіта була покликана служити виключно інтересам держави, а саме, захищати інтереси самодержавства. Але українські землі ще довгий час зберігали статус основного постачальника освічених кадрів на різноманітні посади у державних установах. Саме тут було найбільше бажаючих навчатися (така ж ситуація була і у регіонах, підпорядкованих Віленському учбовому округу). Найбільш популярними тепер тут стали світські навчальні заклади, серед яких – Київський та Харківський університети, ліцеї Кременецький, князя Безбородька у Ніжині та Ришел'євський в Одесі. Таким чином, українські навчальні заклади та безпосередньо особи, які їх

закінчували (як правило, це були українці за походженням) суттєво сприяли підвищенню загального освітнього рівня державних службовців Російської імперії кінця XVIII – першої половини XIX ст., що, у свою чергу, впливало і на підвищення професійного рівня чиновників в цілому.

- Чиновники відомства народної освіти у бюрократичній структурі імперії займали особливе місце, а їхній соціо професійний портрет мав низку особливостей. Службовці галузі народної освіти були окремою складовою чиновницького апарату Російської імперії. Специфіка їхньої служби помітно відрізнялася від стандартних бюрократичних функцій, покладених на державних службовців. У той же час вони користувалися всіма правами і привілеями, визначеними для чиновництва, і до них висувалися значно вищі освітні вимоги, ніж до інших чиновників. Але цей вид служби не був популярним у дворянському середовищі. Це зумовило той факт, що за соціальним походженням основну масу викладацького складу більшості навчальних закладів на лівобережних і південних українських землях Російської імперії в кінці XVIII – на початку XIX ст. становили представники духівництва. Дещо менше було вихідців з інших соціальних груп. Уряд здійснював спроби обмежити доступ до викладацьких посад для осіб з непривілейованих верств населення, але вони були фактично невдалими, оскільки за соціальною ознакою склад педагогічних службовців завжди був найбільш різнобарвним (хоча кількість представників дворянства згодом все ж збільшувалася).

Іншою була ситуація на приєднаних до Російської імперії в останні роки XVIII ст. правобережних українських землях, де педагогічне чиновництво майже у повному обсязі складалося з представників шляхти. Але з середини правління Миколи I внаслідок розбавлення правобережного чиновництва службовцями з інших регіонів імперії та невизнання російським урядом шляхетського статусу за багатьма місцевими службовцями – колишніми його носіями, соціальний статус місцевих педагогічних чиновників стає все більш різноманітним і згодом схожим до інших регіонів.

Викладацька служба відрізнялася від будь-якої іншої рівнем освіченості чиновників. Навіть з відміною у 1834 р. екзамену на чин до службовців відомства народної освіти продовжував застосовуватися певний освітній ценз при прийомі на службу. Окрім того, на українських землях у деяких навчальних закладах були проведені зміни, що мали на меті створити належні умови для підготовки саме майбутніх педагогів (Київська академія, Ришел'євський ліцей та ін.). До середини ХІХ ст. освітній рівень українських педагогів постійно зростав – збільшувалася кількість чиновників з вищою освітою і зменшувалася – з нижчою та домашньою. Дещо більше осіб з вищою освітою служило на Правобережжі, багато з них отримували її у тому числі в іноземних навчальних закладах. Педагогічні чиновники лівобережних і південних губерній здебільшого отримували освіту у закладах Російської імперії.

Бажаючих служити по відомству народної освіти на українських землях у досліджуваний період було досить багато. І хоча дехто потім змінював цей напрямок служби на більш престижний, російський уряд в умовах постійного розростання мережі навчальних закладів зумів частково вирішити проблему педагогічних кадрів у багатьох регіонах саме за допомогою української складової (особливо наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст.). В цілому чиновники закладів освіти швидко влилися до імперського бюрократичного прошарку.

- Визначено найбільш характерні види зловживань і порушень цивільних чиновників і відношення до них суспільства; причини негативних явищ у бюрократичному середовищі; досліджено практику застосування покарань щодо державних службовців України. Вивчаючи явища, що відбувалися у чиновницькому середовищі, ми приділили увагу проблемі службових порушень і зловживань, які були поширеними тут у досліджуваний період. Спектр правопорушень, що скоювалися чиновниками, був надзвичайно широким. Усі вони зачіпали інтереси суспільства незалежно від національної, соціальної чи професійної приналежності його членів. А це, у свою чергу, сприяло появі здебільшого негативного образу чиновника на всіх рівнях суспільного життя. Нездатність імперського уряду вести ефективну боротьбу з негативними явищами

у середовищі бюрократії протягом багатьох десятиліть призводила фактично до «консервації» такого образу. Це знайшло широке відображення у спогадах багатьох сучасників, художній і публіцистичній літературі того часу, де подібні явища активно засуджувалися та висміювалися. Наслідком такої «стабільності» негативного образу державного службовця, стало те, що найбільш розповсюджені порушення, особливо хабарництво, стали сприйматися всіма верствами населення як норма.

Щодо причин негативних явищ, що відбувалися у бюрократичному апараті Російської імперії, зокрема на українських землях, то не можна їх шукати лише в особистих характеристиках чиновників-порушників. Так, на дрібні порушення, серйозні зловживання чи злочини у чиновницькому середовищі впливали причини соціокультурного, економічного і навіть історичного характеру. Ці чинники впливали на поведінку українських чиновників, але самі могли не бути результатом політичного, культурного, соціально-економічного розвитку саме українського суспільства (наприклад, практика кормлінь, що має російське коріння і певною мірою вплинула на розвиток хабарництва і т.п.).

- На українських землях з кінця XVIII ст. службовці державних установ за неякісне виконання своїх обов'язків, зловживання частіше каралися штрафами, звільненнями тощо. У першій половині XIX ст. до винних чиновників часто застосовувалися досить м'які покарання, винесення яких у багатьох випадках затягувалося на довгий час або ж вони взагалі могли бути виправданими. Певною мірою це свідчить про намагання уряду будь-якою ціною (навіть шляхом ігнорування негативних явищ, що відбувалися у бюрократичному середовищі на усіх його рівнях) захистити «честь мундиру» державного службовця, який фактично був представником і носієм влади. Покарання здебільшого застосовувалися по відношенню до службовців нижчого рівня, які часто походили з непривілейованих верств населення. Тому покаральні вирoki могли відігравати у тому числі й роль своєрідної перепони до отримання дворянського статусу. Але у першій половині XIX ст. українське чиновництво і суспільство вже цілком влилося до бюрократичної та суспільної систем Російської імперії, тому і

практика застосування покарань до чиновників на українських землях перестала відрізнятися від загальноросійської. У цей час також відбувалося активне розростання бюрократичного апарату і на державну службу стало потрапляти все більше не дворян. У зв'язку з цим уряд продовжив ускладнювати процедуру отримання цими особами дворянства через службу, у тому числі і шляхом покарання за посадові порушення й злочини. Таким чином, тепер уряд міг обмежувати не національну різнобарвність російського дворянства, як це робилося наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (намагався лімітувати потрапляння туди представників інших національностей: українців, поляків, кримських татар тощо), а соціальну (обмежував доступ у дворянство для міщан, купців, духовенства і т.д.).

- Аналіз значення заохочень у цивільній службі для українських чиновників дозволив нам дійти висновку, що по відношенню до цивільних чиновників застосовувалися різноманітні засоби і види заохочень. Вони, нарівні з покараннями, були покликані зміцнювати бюрократичну систему Російської імперії, робити з кожного службовця слухняного виконавця монаршої волі. Аби забезпечити чисельні державні установи необхідною кількістю чиновників і стимулювати їхню службу імперський уряд активно використовував ці заохочення. На українських землях найбільш дієвими та перевіреними часом були нагородження чинами й орденами. Зокрема чиновиробництво як нагорода частіше використовувалося наприкінці XVIII ст. та у перші роки XIX ст.

Імперське чиновиробництво за Табеллю про ранги на українських землях відіграло надзвичайно важливу роль. На певному етапі включення української службової еліти до бюрократичної системи Російської імперії чин використовувався як один з механізмів, за допомогою яких це включення втілювалося у життя. Спочатку чини можна було отримати відносно легко, інколи навіть з «перестрибуванням» через один, отримуючи більш високий. Його (чину) носій отримував пільги, займав більш привілейоване місце у суспільстві і фактично був одним з механізмів влади, що також піднімало його престиж. Фактично для українських чиновників чин виявився і механізмом, і стимулом, що

дозволив пристосуватися до нових умов життя у багатонаціональній імперії. Практикувалося навіть надання російських табельних чинів українським цивільним службовцям ще до введення на українських землях загальноімперського законодавства, що можна розцінювати як підготовку до злиття бюрократичних практик Росії та України.

Відносно легкість, з якою представники різних соціальних груп українського суспільства в останній чверті XVIII ст. потрапляли на державну службу, вислужували чини й отримували інші нагороди, можна пов'язати також зі спробами російського уряду за допомогою (або у тому числі) саме табельного чиновництва і нагород прискорити процес остаточного злиття українського суспільства з російським, що фактично й сталося до кінця першої третини XIX ст.

Нагородження цивільних чиновників орденами відбувалося не часто і застосовувалося воно частіше до осіб, які обіймали більш високі посади. До того ж значна частка цивільних службовців, що була власниками орденів, отримала їх не на цивільній, а на попередній військовій службі.

Взагалі завдяки отриманню чинів і орденів велика кількість українських чиновників змогла вирішити свої соціальні, матеріальні та кар'єрні потреби у нових суспільно-політичних реаліях, що склалися на українських землях у кінці XVIII – на початку XIX ст.

Важливого значення мало надання у другій половині XVIII ст. у довічне володіння рангових земель на українському Лівобережжі і Слобожанщині представникам служилої козацької старшини. Тепер вони могли володіти землями довічно, а не на період служби. Це також сприяло появі лояльності до російського уряду з боку цієї категорії української еліти. Але такий вид нагороди у досліджуваний нами період застосовувався вкрай рідко.

На початку XIX ст. російський уряд ускладнює можливість отримувати чини й ордени, повністю відміняє нагородження землями. У той же час більш широко починають застосовуватися грошові заохочення, чиновників нагороджують також пам'ятними медалями, подяками, подарунками тощо. Це було пов'язано зі значним збільшенням бюрократичного апарату та потраплянням

до нього все більшої кількості представників непривілейованих верств населення. Ці зміни були характерними для всіх регіонів Російської імперії, а не лише для українських губерній. Протягом першої половини XIX ст. нагороди та заохочення, які уряд застосовував по відношенню до цивільних чиновників, були остаточно систематизовані – визначився певний їх набір та умови, за яких вони надавалися.

Таким чином, фактично бюрократія у сучасному розумінні цього терміну в Україні з'явилася саме на початку досліджуваного нами періоду. Створена вона була у Російській імперії на основі саме російського досвіду управління (хоча й начебто з урахуванням європейського досвіду). Потрапивши на українські землі, нова бюрократична система міцно увійшла у життя українського суспільства. Вона повністю замінила собою місцеві національні управлінські практики. На перший погляд, це призвело до швидкого і повного розчинення української службової маси у російському імперському бюрократичному середовищі. Але цивільне чиновництво на українських землях і у більшості своїй українського походження протягом кінця XVIII – першої половини XIX ст. зберегло цілу низку специфічних рис, що виділяли його на загальному фоні владно-управлінської галузі Російської імперії.

Інститут державної служби, що утворився у період Російської імперії, міцно увійшов у життя українського суспільства з усіма притаманними йому позитивними й негативними рисами. Він пережив не тільки імперію, але й Радянський Союз, зумівши пристосуватися до командно-адміністративної системи. Нині, зазнавши незначних змін, цей інститут продовжує функціонувати на теренах багатьох пострадянських держав, у тому числі і в Україні. При цьому ми можемо спостерігати багато вад, характерних для системи державної служби зараз і які абсолютно не змінилися за останні понад 200 років. У зв'язку з цим здійснене дисертаційне дослідження має важливе значення для сучасності. Можна навіть говорити про прикладний аспект роботи. Результати даного дослідження можуть допомогти у розробці рекомендацій, спрямованих на удосконалення

існуючої вітчизняної бюрократичної системи, а також у розумінні причин тих негативних рис, які притаманні сучасному чиновництву.

На основі проведеного дослідження дисертантом запропоновано такі **рекомендації**:

1. З метою подальшого вивчення соціальної історії України, зокрема чиновництва як соціально-професійного прошарку можуть бути запропоновані такі перспективні тематичні групи та напрями конкретно-історичних досліджень: проблеми інтеграції української службової еліти до російської імперської бюрократичної системи; адаптація службовців України до системи державної служби Російської імперії; національний склад чиновництва на українських землях; частка службовців українського походження по окремих цивільних відомствах; українська інтелектуальна еліта XIX ст. у системі державної служби Російської імперії; соціо-психологія службового прошарку України.

2. Для органів влади та державних структур України з метою удосконалення вітчизняного управлінського апарату та підвищення ефективності його функціонування можна запропонувати наступні кроки: розробити програму удосконалення державно-управлінського механізму сучасної України на всіх його рівнях, спираючись на історичний досвід; у системі державної служби України організувати роботу з підвищення професійної кваліфікації чиновників, що включатиме лекції (чи інші види інформування), присвячені історії цивільної служби на українських землях, її національним і регіональним особливостям, порівнюючи причини негативних явищ у чиновницькому середовищі минулого та сучасності і враховуючи отримані результати, проводити системні заходи, які сприятимуть їхній мінімалізації.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні джерела

Центральний державний історичний архів України у м. Київ

ф.59 – Київська губернська канцелярія

оп.1

1.1. *Спр. 7323*. Справа про відправку до Сенату періодичних відомостей про дітей недворян-службовців канцелярії з метою використання їх на канцелярській службі. 1773 р., 2 арк.

ф.193 – Київське намісницьке правління

оп.1

1.2. *Спр. 32*. Формулярные списки членов и заседателей Миргородского нижнего земского суда. 1782 г., 16 арк.

1.3. *Спр. 185*. Послужные списки членов Остерского нижнего суда. 1782 г., 6 арк.

1.4. *Спр. 226*. Дело по донесению уездного остерского стряпчего о злоупотреблениях заседателей и секретаря Остерского нижнего земского суда. 1783-1784 гг., 140 арк.

1.5. *Спр. 233*. Дело по прошению Малороссийской коллегии по жалобе урядников Козелецкого магистрата на войта Ананченко за притеснение урядников и мещан г. Козелец и хищение денег магистрата. 1783 г., 33 арк.

1.6. *Спр. 241*. Рапорта и табель посещений службы должностными лицами присутственных мест за апрель. 1783 г., 2 арк.

1.7. *Спр. 244*. Дело по рапорту остерского уездного казначея о незаконно полученном жаловании полковым хоружим Шума, временно исполняющим обязанности казначея. 1783 г., 18 арк.

1.8. *Спр.* 257. Формулярный список заседателей Лубенского нижнего земского суда. 1783 г., 4 арк.

1.9. *Спр.* 344. Дело о присвоении чинов губернским регистраторам Луценкову, Маеровичу и Чижновскому. 1784 г., 10 арк.

1.10. *Спр.* 419. Послужные списки канцелярских служащих Городиского нижнего земского суда. 1784 г., 6 арк.

1.11. *Спр.* 487. Дело о присвоении чинов старшине малороссийских полков. 1784 г., 96 арк.

1.12. *Спр.* 679. Дело об открытии в г. Миргород городского магистрата. 1785 г., 19 арк.

1.13. *Спр.* 769. Указ Сената о присвоении чина коллежского асессора сотнику Переяславского полка Кондыбе. 1786 г., 14 арк.

1.14. *Спр.* 776. Послужные списки чинов, состоящих в 9 классе по Киевскому наместничеству. 1786 г., 20 арк.

1.15. *Спр.* 789. Послужные списки канцелярских служащих уездных и сиротских судов, городских магистратов и ратуш Киевского наместничества. 1786 г., 328 арк.

1.16. *Спр.* 904. Дело по рапорту Голтвянского уездного суда о наложении штрафа на заседателей и секретаря Голтвянского нижнего земского суда за невыполнение указаний уездного суда. 1787 г., 9 арк.

1.17. *Спр.* 915. Дело по прошению надворного советника Сулимы об оскорблении его бургомистром Переяславского городского магистрата. 1787 г., 8 арк.

1.18. *Спр.* 1428. Дело о доставлении ведомостей о лицах, состоящих под надзором полиции за разные противозаконные поступки. 1833 г., 193 арк.

1.19. *Спр.* 1889. Послужные списки чиновников, представленных к награде орденом св. Владимира и рапорты присутственных мест Киевского наместничества. 1793 г., 74 арк.

1.20. *Спр.* 2236. Послужной список судьи и канцелярских служителей Миргородского нижнего земского суда. 1779 г., 1 арк.

1.21. *Спр.* 2237. Именной список выборных предводителей дворянства, заседателей совестных и верхних земских судов, судей и заседателей уездных и нижних земских судов и земских исправников по уездам Киевского наместничества. 1779 г., 4 арк.

1.22. *Спр.* 2341. Предписание графа Разумовского расследовать жалобу бунчукового товарища Лукашевича и других о причинах исключения из списка дворян. 1785 г., 4 арк.

1.23. *Спр.* 2971. Послужные списки канцелярских служащих Киевского наместничества. 1785 г., 337 арк.

1.24. *Спр.* 2972. Послужные списки канцелярских служителей разных учреждений Киевского наместничества. 1785 г., 437 арк.

оп.2

1.25. *Спр.* 426. Дело о наложении штрафа на уездные судебные учреждения за неисполнение указов Правления. 1789-1790 гг., 33 арк.

1.26. *Спр.* 454. Дело об увольнении за пьянство заседателя Козелецкого нижнего земского суда Божакова. 1789 г., 17 арк.

1.27. *Спр.* 455. Дело об увольнении квартального надзирателя 6-й части г. Киева Терлецкого за пьянство и об определении на его место Михаила Гребенского. 1789 г., 10 арк.

1.28. *Спр.* 562. Дело о наложении штрафа на заседателей Миргородского нижнего земского суда за несвоевременное сообщение Главному почтовому управлению о болезни переводчика Лаппо-Данилевского. 1789-1790 гг., 12 арк.

оп.4

1.29. *Спр.* 6. Дело по рапорту Переяславского нижнего земского суда о возможности определения на службу детей казаков. 1783 г., 7 арк.

1.30. *Спр.* 8. Дело по прошению копииста Познякава Александра об увольнении со службы с чином канцеляриста. 1783 г., 5 арк.

1.31. *Спр.* 14. Дело по донесению Киевского уездного суда о присвоении копиистам Федорову Самсону, Химотченко Филиппу и другим канцелярских чинов. 1783 г., 5 арк.

1.32. *Спр.* 33. Дело по предложению наместника графа Румянцева-Задунайского П.А. о награждении значкового товарища Марченко Никиту чином войскового товарища. 1783 г., 5 арк.

1.33. *Спр.* 40. Дело по донесению Козелецкой нижней расправы о принятии на службу казачьих детей и зачислении их в канцелярские служащие. 1783 г., 5 арк.

1.34. *Спр.* 42. Копия указа Правительствующего Сената об отказе публичному нотариусу Шульговскому в награждении чином. 1783 г., 5 арк.

1.35. *Спр.* 108. О производстве в чины секретарей разных уездных судов. 1783 г., 22 арк.

1.36. *Спр.* 153. Дело по донесению Киевского нижнего земского суда о награждении канцеляриста Виноградского Григория чином коллежского канцеляриста. 1783 г., 5 арк.

1.37. *Спр.* 154. Дело по донесению коллежского канцеляриста Тимновского Козьмы о присвоении чина губернского регистратора. 1783 г., 6 арк.

1.38. *Спр.* 201. Предложение наместника графа Румянцева-Задунайского П.А. о том, кого можно назначать на должности заседателей в судах. 1783 г., 3 арк.

1.39. *Спр.* 210. Дело по уведомлению Киевского совестного суда о награждении дворянского заседателя совестного суда полкового судью Барановского Степана чином надворного советника. 1783 г., 7 арк.

1.40. *Спр.* 215. Дело по прошению полкового канцеляриста Луценко Фомы о принятии его на службу в Правление с чином коллежского регистратора. 1783 г., 7 арк.

1.41. *Спр.* 223. Дело по рапорту золотоношского городничего Иваненко Федора о присвоении чина губернского регистратора писарю Кондратьеву Макару. 1783 г., 19 арк.

1.42. *Спр.* 279. Дело по предложению наместника графа Румянцева-Задунайского П.А. о награждении чином коллежского регистратора Вербицкого

Емельяна и чином коллежского протоколиста Пусть-Кисловского Якова, Бачая Гаврилы и Рекчанского Михаила. 1783 г., 4 арк.

1.43. *Спр.* 402. Дело по сообщению палаты уголовного суда о найме канцелярских служителей в суды. 1783-1784 гг., 10 арк.

1.44. *Спр.* 409. Дело по прошению пирятинского стряпчего войскового товарища Клименкова Василия о награждении его чином титулярного советника. 1783 г., 5 арк.

1.45. *Спр.* 423. Дело по предложению наместника графа Румянцева-Задунайского П.А. об увольнении со службы служителя Малороссийской коллегии канцеляриста Кияневича Александра за отсутствие по службе. 1783 г., 9 арк.

1.46. *Спр.* 439. Дело по указу Сената о присвоении секретарю малороссийского почтамта бунчуковому товарищу Божанову Илье чина коллежского ассесора. 1783-1784 гг., 10 арк.

1.47. *Спр.* 501. Дело по рапорту Киевского верхнего земского суда о самовольной отлучке со службы заседателя Новицкого Андрея. 1784 г., 21 арк.

1.48. *Спр.* 548. По указу Сената относительно производства в чины служащих в разных учреждениях канцеляристов. 1784-1785 гг., 26 арк.

1.49. *Спр.* 551. Дело по указу Сената о присвоении чина титулярного советника секретарю Переяславского уездного суда войсковому товарищу Носенко Ивану и чина коллежского ассесора дворянскому заседателю верхнего земского суда войсковому товарищу Кодинцу Федору. 1784 г., 11 арк.

1.50. *Спр.* 566. Дело по прошению заседателя Пирятинского уездного суда бунчукового товарища Ограновича Григория о награждении его чином коллежского ассесора. 1784 г., 4 арк.

1.51. *Спр.* 567. Дело по прошению заседателя Голтвянского нижнего земского суда бунчукового товарища Клименкова Алексея о награждении его чином титулярного советника. 1784 г., 5 арк.

1.52. *Спр.* 621. Дело по рапорту золотоношского городничего Неверовского о награждении значкового товарища Соколовского Данила чином губернского регистратора. 1784-1785 гг., 6 арк.

1.53. *Спр.* 622. Дело по донесению Пирятинского уездного суда о награждении полкового канцеляриста Чепелевского чином губернского регистратора. 1784-1785 гг., 5 арк.

1.54. *Спр.* 637. Дело по сообщению Киевского совестного суда о награждении дворянского заседателя полкового судью Тоцкого Осипа чином коллежского асессора. 1784-1785 г., 6 арк.

1.55. *Спр.* 642. Дело по предложению наместника графа Румянцева-Задунайского П.А. о награждении компанейского товарища Шаулы Андрея, бунчуковых товарищей Масюка Прокофия, Стаховича Ивана, Кулябко Ивана чином надворного советника. 1784 г., 4 арк.

1.56. *Спр.* 656. Дело по донесению Хорольского уездного суда о награждении сотенного атамана Шенгереева Ивана чином коллежского регистратора. 1785 г., 7 арк.

1.57. *Спр.* 662. Дело по рапорту Голтвянского нижнего земского суда о награждении канцеляриста сотенного атамана Диздарева Павла чином коллежского протоколиста. 1785 г., 6 арк.

1.58. *Спр.* 683. Дело по рапорту Хорольского нижнего земского суда о награждении канцеляриста сотенного атамана Стеценко Семена чином губернского регистратора. 1785 г., 12 арк.

1.59. *Спр.* 685. Дело по прошению значкового товарища Демидовича Петра о принятии его в число канцелярских служителей Правления. 1785 г., 4 арк.

1.60. *Спр.* 691. Протокол Правления об уменьшении жалования канцеляристу Грабовскому Михаилу за пьянство и др. 1785 г., 4 арк.

1.61. *Спр.* 696. Дело по донесению Лубенского нижнего земского суда о награждении войскового товарища Кондратенко Андрея чином губернского секретаря. 1785 г., 7 арк.

1.62. *Спр.* 849. Дело по донесению Пирятинской дворянской опеки о присвоении протоколисту войсковому товарищу Гриневскому Павлу чина титулярного советника. 1785 г., 4 арк.

1.63. *Спр.* 891. Дело по представлению Киевского городничего о принятии на службу канцелярским служителем жителя с. Лесники Переяславского уезда Васенкова Гавриила. 1785 г., 8 арк.

1.64. *Спр.* 910. Дело по прошению секретаря верхнего земского суда коллежского протоколиста Григория Искры о присвоении ему чина титулярного советника. 1785 г., 5 арк.

1.65. *Спр.* 911. Дело по донесению Хорольского нижнего земского суда о присвоении губернскому секретарю Котревскому Ивану чина титулярного советника. 1785 г., 11 арк.

1.66. *Спр.* 914. Дело по прошению полкового асаула Тимковского Федора о присвоении ему статского чина. 1785 г., 9 арк.

1.67. *Спр.* 919. Дело по сообщению Киевской духовной консистории о принятии на статскую службу сына священнослужителя Лукьяновича Василия. 1785 г., 9 арк.

1.68. *Спр.* 928. Дело по представлению губернского прокурора Туманского Ивана о самовольной отлучке служащих присутственных мест. 1785 г., 93 арк.

1.69. *Спр.* 930. Дело по прошению Киевской духовной консистории об определении на службу сына священника Ясенского Стефана. 1785-1786 гг., 4 арк.

1.70. *Спр.* 939. Дело по указу Сената о присвоении протоколисту Козелецкой дворянской опеки сотнику Вишневному Петру чина губернского секретаря. 1785 г., 8 арк.

1.71. *Спр.* 957. Выписка из протокола Правления о награждении заседателя верхнего земского суда сотника Квятницкого Дмитрия чином коллежского асессора. 1785 г., 3 арк.

1.72. *Спр.* 959. Дело по донесению сельского заседателя Золотоношского нижнего земского суда губернского заседателя Ищенко Афанасия на исправника Велентева и секретаря Пащенко за нанесенные ему обиды. 1785-1786 гг., 27 арк

1.73. *Спр.* 960. Дело по донесению судьи Голтвянской нижней расправы Гладкова о самовольной отлучке заседателей Папенко Прокопа и Устинова Николая. 1785-1787 гг., 75 арк.

1.74. *Спр.* 1022. Дело по предложению наместника графа Румянцева-Задунайского П.А. о порядке присвоения чинов и должностей. 1786 г., 20 арк.

1.75. *Спр.* 1161. Дело по рапорту Киевской верхней расправы о неявке на службу заседателя сотенного атамана Петренко-Дубины Василия. 1787 г., 10 арк.

1.76. *Спр.* 1179. Дело по рапорту Городиского уездного суда об увольнении со службы канцеляриста Гребенникова Герасима за пьянство и драку. 1787 г., 15 арк.

1.77. *Спр.* 1203. Дело по рапорту Пирятинского нижнего земского суда о присвоении сотенному атаману Боровиковскому Ивану чина коллежского регистратора. 1787 г., 6 арк.

1.78. *Спр.* 1224. Дело по сообщению Киевской казенной палаты о наложении штрафа на казначея за самовольную отлучку со службы. 1787 г., 5 арк.

1.79. *Спр.* 1235. Дело по рапорту заседателей Остерской нижней расправы о невыполнении секретарем коллежским протоколистом Малиновским Саввой своих обязанностей. 1787 г., 6 арк.

1.80. *Спр.* 1251. Дело по рапорту Государственной военной коллегии об увольнении с военной службы капрала Пискунова Петра, кирасиров Нестеренко Никиту, Мамышенко Ивана по болезни и определении их на штатскую службу. 1787-1789 гг., 62 арк.

оп.5

1.81. *Спр.* 106. Дело о доставке генерал-губернатору Кречетникову М.Н. сведений о количестве в присутственных местах и на таможах служащих; о количестве решенных и нерешенных дел; о сборе недоимок; прибыли от продаж казенной водки и соли и др. 1790-1792 гг., 61 арк.

1.82. *Спр. 108.* Дело по предложению генерал-губернатора Кречетникова М.Н. о содержании стряпчего Сладковского на хлебе и воде. 1790 г., 14 арк.

1.83. *Спр. 110.* Дело по предложению Правления о предписании всем служителям присутственных мест не отлучаться со службы. 1790 г., 95 арк.

1.84. *Спр. 166.* Дело по рапорту Остерской нижней расправы о растрате денег секретарем Малиновским. 1790-1791 гг., 18 арк.

1.85. *Спр. 168.* Дело об увольнении со службы канцелярского служащего Правления Стрельникова Матвея за непорядочные поступки. 1790 г., 4 арк.

1.86. *Спр. 187.* Дело по рапорту верхней расправы об увольнении со службы за прогулы заседателя Дригу Ивана. 1790 г., 5 арк.

1.87. *Спр. 204.* Дело по рапорту городничего г. Пирятин о нанесенных ему оскорблениях секретарем магистрата Бедновым Федором. 1791 г., 21 арк.

1.88. *Спр. 233.* Дело об удержании денег из жалования киевского уездного стряпчего Беяка за служебные упущения. 1791 г., 11 арк.

1.89. *Спр. 525.* Дело по сообщению Главного комиссарства о пенсиях чиновникам. 1792 г., 29 арк.

**ф.442 – Київський, подільський та волинський генерал-губернатор
оп.1**

1.90. *Спр. 141.* Дело о самовольных отлучках чиновников поветовых судов Киевской губернии со службы. 1827 г., 16 арк.

1.91. *Спр. 186.* Дело о представлении Министерству внутренних дел губернскими и уездными учреждениями формулярных списков чиновников, представленных к награждению «Знаком отличия безпорочной службы». 1827 г., 53 арк.

1.92. *Спр. 416.* Дело о представлении к награждению орденами чиновников Киевской губернии. 1828-1829 гг., 204 арк.

1.93. *Спр. 1195.* Отчеты Киевского, Подольского и Волынского гражданских губернаторов за 1832 г. и переписка с гражданскими губернаторами о представлении отчетов. 1833 г., 208 арк.

1.94. *Спр. 1409.* О проведении генерал-губернатором ревизии учреждений Киевской губернии. 1833-1835 гг., 130 арк.

1.95. *Спр. 1428.* Дело о доставлении ведомостей о лицах, состоящих под надзором полиции за разные противозаконные поступки. 1833 г., 193 арк.

1.96. *Спр. 1473.* Дело о представлении к награде чиновников Киевской, Подольской, Волынской губерний за «усердие по службе». 1833-1835 гг., 369 арк.

1.97. *Спр. 1474.* Дело о представлении к награде чиновников Киевской губернии за «усердие по службе». 1833-1834 гг., 121 арк.

1.98. *Спр. 1475.* Дело о представлении к награде чиновников Волынской губернии за «усердие по службе». 1833-1834 гг., 93 арк.

1.99. *Спр. 1946.* Дело по рапорту заседателя Уманского земского суда о перепоручении земским исправником Сирьяни своих обязанностей канцелярским служащим, вымогательстве уманских жителей лошадей для своих личных нужд, нанесении оскорбления заседателю Тарнавскому и др. 1835 г., 7 арк.

1.100. *Спр. 1947.* Об увольнении частного пристава Житомирской городской полиции Красовского за взяточничество и покровительство лиц, занимающихся кражами в г. Житомире, Волынской губернии. 1835 г., 13 арк.

1.101. *Спр. 1948.* Дело о вымогательстве взяток членами Житомирского магистрата, производившими выборы цеховых старшин в г. Бердичеве Волынской губернии. 1835-1837 гг., 21 арк.

1.102. *Спр. 1949.* Дело по жалобе мещанского еврейского общества г. Хмельника Литинского уезда Подольской губернии на полицмейстера Рачевского за чрезмерное взыскание процентов с денежной суммы, отпущенной на оказание помощи пострадавшим от пожара жителям и др. 1835-1836 гг., 8 арк.

1.103. *Спр. 1950.* Дело о проверке достоверности рапорта Радомысльского уездного стряпчего, обвиняющего радомысльского городничего в неисполнении своих служебных обязанностей. 1835-1838 гг., 29 арк.

1.104. *Спр. 1951.* Дело об уклонении депутата Киевского дворянского собрания от Чигиринского уезда помещика Михайловского от присутствия в заседании Киевского приказа общественного призрения. 1835 г., 5 арк.

1.105. *Спр.* 1952. Об увольнении со службы заседателя Винницкого земского суда Пеньковского Я. за выдачу ярлыков на провоз водки. 1835 г., 28 арк.

1.106. *Спр.* 1972. Дело о представлении военному губернатору гражданскими губернаторами формулярных и алфавитных списков чиновников Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1835 г., 94 арк.

1.107. *Спр.* 1973. Формулярные списки полицейских и других чиновников Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1835-1836 гг., 508 арк.

1.108. *Спр.* 1974. Формулярные списки чиновников Подольской губернии. 1835 г., 434 арк.

1.109. *Спр.* 2037. Отчеты Киевского, Подольского и Волынского гражданских губернаторов о состоянии губерний за 1836 г., 204 арк.

1.110. *Спр.* 3002. Дело о самовольных отлучках с места службы чиновников Киевской губернии. 1839-1840 гг., 117 арк.

1.111. *Спр.* 3003. О самовольных отлучках с места службы чиновников Подольской губернии. 1839-1840 гг., 175 арк.

1.112. *Спр.* 3004. Дела о самовольных отлучках с места службы чиновников Волынской губернии. 1839-1840 гг., 93 арк.

1.113. *Спр.* 3005. Дела о самовольных отлучках с места службы чиновников Волынской губернии. 1839-1840 гг., 89 арк.

1.114. *Спр.* 5123. Дело о награждении чиновников, врачей и других служащих учреждений Киевской, Подольской и Волынской губерний за «отличные действия». 1848 г., 125 арк.

1.115. *Спр.* 5747. Дело об увольнении от должности пристава 4 стана Дубенского уезда Волынской губернии Лукьяновича за связи с контрабандистами и избивание рассыльного Станиславова. 1844 г., 12 арк.

1.116. *Спр.* 5748. По жалобе помещика Млодзяновского на пристава 4-го стана Луцкого уезда Скотинского о нанесении им Млодзяновскому оскорблений и насильственности буйственными поступками солдат, поставленных в его дом на экзекуцию. 1844 г., 18 арк.

1.117. *Спр.* 5749. Дело по заявлению отставного поручика Крыжановского о скрывании факта убийства неизвестного человека приставом 1 стана Сквирского уезда Киевской губернии Лукашевичем. 1844-1845 гг., 8 арк.

1.118. *Спр.* 5754. Дело о медленном решении дел в Ковельском уездном суде из-за недостаточной квалификации членов суда, не справлявшимися со своими задачами. 1844-1845 гг., 28 арк.

1.119. *Спр.* 5756. О медленном рассмотрении дел в Новоград-Волыньском уездном суде вследствие поступления туда большего количества дел из Староконстантиновского, Ровенского, Острожского и Заславского уездных судов. 1844-1846 гг., 52 арк.

1.120. *Спр.* 5783. Дело о награждении чиновников, выбранных в сословные дворянские учреждения Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1844-1845 гг., 97 арк.

оп.82

1.121. *Спр.* 648. Дело о циркулярах по управлению Киевского военного, Подольского и Волынского генерал-губернатора. 1849 г., 54 арк.

оп.142

1.122. *Спр.* 854. Дело по обвинению тарашанского уездного стряпчего Гвоздевича в растрате государственных денег. 1835 г., 8 арк.

оп.144

1.123. *Спр.* 821. Дело по представлению Киевского губернского правления о должностных преступлениях Звенигородского уездного казначея Витова. 1836 г., 5 арк.

оп.149

1.124. *Спр.* 185. Дело о предании суду уголовной палаты коллежского регистратора Ольшевского за ложный донос на секретаря Уманского уездного суда Пискорского. 1841 г., 3 арк.

1.125. *Спр.* 212. Дело по рапорту Подольского губернского прокурора с представлением прошения арестанта Франца Погребельского, с донесением о противозаконных действиях ольгопольских чиновников. 1840 г., 7 арк.

оп.152

1.126. *Спр.* 420. По представлению Подольского губернского правления о предании суду коллежского регистратора Венгржиновского, обвиняемого по делу о похищении находившейся в ведении его суммы. 1843 г., 8 арк.

оп.155

1.127. *Спр.* 1176. По дошедшему сведению о раскомандировании Овручским уездным судом в одно время в них членов своих по уезду. 1849 г., 132 арк.

оп.519

1.128. *Спр.* 55. Дело о предании чиновников суду за должностные преступления (растрата казенных денег, неправильная выдача паспортов) по Киевской, Подольской и Волынской губерниях. 1830 г., 112 арк.

оп.788а

1.129. *Спр.* 117. Дело по записке неизвестного лица о злоупотреблениях по Волынской губернии при определении чиновников на полицейские места. 1838 г., 17 арк.

оп.789а

1.130. *Спр.* 136. Переписка с подольским губернатором о вымогательстве денег и взяточничестве ущицкого земского исправника Фаренгольца. 1839-1840 гг., 20 арк.

1.131. *Спр.* 177. О секретных поручениях, делаемым чиновником, командированным по делам службы в разные места. 1839 г., 109 арк.

1.132. *Спр.* 197. О профессорах и учителях из поляков перешедших из Киевского в Харьковский учебный округ. 1839 г., 12 арк.

1.133. *Спр.* 211. О неблагоприятных поступках секретаря Волынской ликвидационной комиссии Опоцкого. 1839-1841 гг., 14 арк.

1.134. *Спр.* 212. По представлению почетного попечителя Волынской губернской гимназии Подгороденского о подчинении ему уездных училищ. 1839 г., 17 арк.

1.135. *Спр.* 239. Дело о производстве обыска и аресте репетитора Златопольского уездного дворянского училища Попеля И. за искажения русской истории и хранение запрещенных книг. 1839-1840 гг., 140 арк.

1.136. *Спр.* 337. Дело по предложению генерал-губернатора о чиновниках, преданных уголовному суду. 1839-1840 гг., 13 арк.

1.137. *Спр.* 416. Формулярные списки служащих Киевской, Подольской и Волынской губерний, представленных к наградам. 1839-1840 гг., 49 арк.

оп.791а

1.138. *Спр.* 138. Дело об увольнении со службы гайсинского городничего Гинглятта Л., за превышение власти. 1841-1844 гг., 98 арк.

оп.794

1.139. *Спр.* 97. Ч. 1. О доставлении ежемесячно ведомостей о задержанных без письменного вида лицах. 1844 г., 671 арк.

1.140. *Спр.* 247. Дело по рапорту Проскуровского исправника с представлением пасквильного сочинения о дворянских выборах. 1844 г., 4 арк.

оп.797

1.141. *Спр.* 61. Дело о поручении чиновникам особых поручений отправляться в Киевскую, Подольскую и Волынскую губернии для разузнания по различным предметам. 1847-1848 гг., 345 арк.

1.142. *Спр.* 315. Переписка с подольским губернатором и Подольским губернским правлением о предании суду служащего Винницкого земского суда Куляша А. за оскорбление судьи и полицмейстера. 1847-1848 гг., 33 арк.

1.143. *Спр.* 61. О злоупотреблениях чиновников своим служебным положением (Из журналов наблюдения составленных чиновниками особых поручений при ревизии уездов Киевской, Волынской, Подольской губерний). 1847-1848 гг., 345 арк.

оп.805

1.144. *Спр.* 119. Ч. 1. О формировании из обывателей Киевской губернии 4-х полков легкой кавалерии. Ведомости о состоящих в гражданской службе дворянах. 1855 г., 555 арк.

1.145. *Спр. 119*. Ч. 2. О формировании из обывателей Киевской губернии 4-х полков легкой кавалерии. Ведомости о состоящих в гражданской службе дворянах. 1855 г., 517 арк.

1.146. *Спр. 119*. Ч. 3. О формировании из обывателей Киевской губернии 4-х полков легкой кавалерии. Ведомости о состоящих в гражданской службе дворянах. 1855 г., 331 арк.

ф.486 – Київська палата цивільного суду

оп.1

1.147. *Спр. 6763*. Дело по сообщениям губернского правления о доставлении списков за чиновников и по другим предметам. 1836 г., 27 арк.

1.148. *Спр. 6814*. Б/н. 1835 г., 518 арк.

ф.533 – Київський військовий губернатор

оп.1

1.149. *Спр. 289*. Дело по представлению киевского гражданского губернатора Панкратова о награждении чиновников Киевской губернии орденом св.Владимира. 1803 г., 12 арк.

1.150. *Спр. 599*. Дело о повышении в должности служащих Киевской губернии. 1804 г., 24 арк.

1.151. *Спр. 1624*. Дело по рапорту Речицкого нижнего земского суда о всемилостивейше пожалованном статскому советнику Болшину на 12 лет имении в Мухоедах. 1802 г., 6 арк.

1.152. *Спр. 1740*. Дело по отношению комитета правления Императорской Академии наук с требованием о присылке о всех чиновниках к 1-му числу сентября списков. 1804 г., 2 арк.

оп.2

1.153. *Спр. 112*. Дело об увольнении со службы писаря Черкасского суда Яворского А. за небрежное отношение к своим обязанностям. 1827-1828 гг., 13 арк.

1.154. *Спр. 202*. Формулярные списки чиновников Киевской губернии. 1827 г., 596 арк.

1.155. *Спр. 204.* Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Василькова и Васильковского уезда (Киевской губернии). 1827 г., 172 арк.

1.156. *Спр. 205.* Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Таращи и Таращанского повета (Киевской губернии). 1827 г., 72 арк.

1.157. *Спр. 206.* Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Богуслава и Богуславского уезда (Киевской губернии). 1827 г., 85 арк.

1.158. *Спр. 208.* Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Черкасс и Черкасского уезда (Киевской губернии). 1827 г., 130 арк.

1.159. *Спр. 210.* Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Умани и Уманского уезда (Киевской губернии). 1827 г., 72 арк.

1.160. *Спр. 211.* Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Сквиры и Сквирского повета (Киевской губернии). 1827 г., 115 арк.

1.161. *Спр. 212.* Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Липовца и Липовецкого повета (Киевской губернии). 1827 г., 70 арк.

1.162. *Спр. 214.* Ведомости, рапорты и другие материалы о состоянии г. Радомышль и Радомышльского повета (Киевской губернии). 1827 г., 70 арк.

1.163. *Спр. 574.* Формулярные списки чиновников, представляемых к награждению. 1830-1831 гг., 76 арк.

1.164. *Спр. 596.* О награждении чиновников Киевской губернии. 1830-1831 гг., 58 арк.

1.165. *Спр. 670.* Дело о подделке документов подсудком Таращанского уездного суда Бентковским. 1830-1831 гг., 16 арк.

1.166. *Спр. 739.* Рапорты Звенигородского, Васильковского, Чигиринского и др. поветовых стряпчих и городничих о самовольных отлучках чиновников со службы и о появлении заболеваний в г.Чигирине. 1931 г., 22 арк.

оп.5

1.167. *Спр. 1875.* Дело по рапорту черкасского уездного стряпчего о неприсутствии членов уездного суда на своих местах. 1831-1832 гг., 35 арк.

ф.707 – Управління попечителя Київського учбового округу

оп.1

1.168. *Спр. 843.* Списки награжденных чиновников, состоящих на службе по Киевскому учебному округу. 1833 г., 20 арк.

1.169. *Спр. 871.* Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа с представлением ведомостей о кавалерах, состоящих на службе по Киевскому учебному округу за 1835 год. 1835 г., 36 арк.

оп.3

1.170. *Спр. 64.* Дело о высочайших подарках чиновникам. 1837 г., 3 арк.

оп.4

1.171. *Спр. 54.* С представлением ведомостей о числе чиновников преподавателей и учащихся в казенных заведениях Киевского учебного округа. 1838 г., 114 арк.

1.172. *Спр. 193.* Об утверждении в XIV классе окончивших курс в лицее кн. Безбородко в 1838 г., 24 арк.

1.173. *Спр. 314.* Об удостоивании окончивших курс в Винницкой гимназии аттестатами на чин и медалями. 1838 г., 6 арк.

оп.6

1.174. *Спр. 148.* Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа по Высочайшему повелению о всеподданнейших рапортах о молодых людях, поступивших на службу по Киевскому Учебному Округу. 1840-1841 гг., 21 арк.

1.175. *Спр. 203.* Дело канцелярии Г.Попечителя Киевского Учебного Округа с общими формулярными списками. 1840 г., 35 арк.

оп.7

1.176. *Спр. 256.* Дело о распределении преподавания лекций юридических наук в лицее кн. Безбородко. 1841 г., 17 арк.

оп.8

1.177. *Спр. 4.* Дело о награждении чиновников орденами, подарками и другими наградами. 1842-1843 гг., 246 арк.

оп.11

1.178. *Спр.* 82. Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа по отношению канцелярии Киевского Гражданского Губернатора о доставлении сведений о числе учебных заведений и чиновников Киевской губернии. 1845 г., 8 арк.

1.179. *Спр.* 156. Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа по отношению Киевского Гражданского Губернатора о доставлении ему ведомости о потомственных и личных дворянах, находящихся на службе Киевского Учебного Округа в Киевской Губернии. 1845 г., 19 арк.

оп.12

1.180. *Спр.* 35. Дело Канцелярии Г. Попечителя Киевского Учебного Округа с ведомостями о чиновниках коих приобрели потомственное дворянство по чину коллежского ассесора или по ордену. 1846 г., 24 арк.

оп.14

1.181. *Спр.* 53. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа с донесениями о лицах, подвергшимся испытаниям на основании Дополнительных правил о службе гражданской. 1848-1849 гг., 31 арк.

оп.15

1.182. *Спр.* 232. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа. Ведомости об испытывавшихся в 1-й или во 2-й разряд государственной службы. 1849-1850 гг., 11 арк.

оп.16

1.183. *Спр.* 66. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа с донесениями о состоянии учебных заведений Полтавской Дирекции за 1850 г., 88 арк.

1.184. *Спр.* 219. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа. О возврате в Герольдию присланных в оную требований о высылке патентов на чины и об истребовании оных из Герольдии чрез Попечителя округа. 1850 г., 20 арк.

1.185. *Спр.* 320. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа. Ведомость о молодых дворянах. 1850-1851 гг., 46 арк.

1.186. *Спр.* 396. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа с общими формулярными списками чиновников Киевского учебного округа. 1850 г., 197 арк.

1.187. *Спр.* 682. Формулярные списки о службе и достоинстве учителей и служащих Полтавской губернской гимназии, 942 арк.

оп.17

1.188. *Спр.* 220. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа с ведомостями о молодых дворянах, поступивших на службу по Киевскому учебному округу. 1851-1852 гг., 45 арк.

оп.18

1.189. *Спр.* 520. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа с ведомостями о молодых дворянах, поступивших на службу в Киевский Учебный Округ. 1852-1853 гг., 26 арк.

оп.19

1.190. *Спр.* 45. Дело канцелярии Г. попечителя Киевского Учебного Округа о поручении чиновнику Голубцову собрать все частные постановления по Министерству Народного Просвещения и привести их в систематический порядок. 1853-1854 гг., 98 арк.

оп.26

1.191. *Спр.* 73. Переписка с Киевским губернатором, ректором Киевского университета, директорами гимназий о производстве служащих в высшие чины. 1857-1858 гг., 419 арк.

оп.260

1.192. *Спр.* 54. Сведения о чиновниках Полтавской дирекции. 1839 г., 20 арк.

оп.314

1.193. *Спр.* 1. Рапорты директора Киевского главного народного училища о постановке учебной работы; переписка с Киевской казенной палатой о зарплате учителей. 1804 г., 36 арк.

1.194. *Спр.* 2 (1803). О временном увольнении учителя Берлинского, о учителе Кожевникове и Орловском, о предписании губернскому правлению на счет неутруждения учителей переводом судебных дел. 1803 г., 20 арк.

1.195. *Спр.* 2 (1807). Формулярные списки чиновников училищ Киевской, Подольской и Волынской губерний. 1807 г., 160 арк.

1.196. *Спр.* 4 (1803). Ведомости об учителях Киевской губернии. 1803 г., 57 арк.

1.197. *Спр.* 4 (1812). Рапорты Управления Виленского университета министру просвещения об отставке учителей Волынской губернии, о помощи и награждении, а также о постановке учебной работы и тарификации преподавателей Киевской гимназии. 1812 г., 36 арк.

1.198. *Спр.* 17. Формулярные списки учителей учебных заведений Киевской губернии. 1829 г., 103 арк.

1.199. *Спр.* 26. Формулярные списки учителей учебных заведений Подольской губернии. 1830 г., 24 арк.

1.200. *Спр.* 30. Формулярные списки учителей учебных заведений Волынской губернии. 1831 г., 191 арк.

ф.736 – Канцелярія Київського, Чернігівського, Новгород-Сіверського генерал-губернатора

оп.1

1.201. *Спр.* 34. Именные списки аттестованной и назначенной в отставку от военной службы старшины украинских полков. 1782-1784 г., 45 арк.

1.202. *Спр.* 363. Послужной список старшины Черниговского полка, изъявившей желание поступить на гражданскую службу. 1784 г., 8 арк.

1.203. *Спр.* 364. Формулярные списки чиновников Миргородского нижнего земского суда за июль-декабрь 1784 г., 20 арк.

1.204. *Спр.* 671. Дело о ревизии учреждений Киевского, Черниговского и Новгород-Северского наместничеств гр. Воронцовым и Нарышкиным. 1785 г., 32 арк.

1.205. *Спр.* 689. Представления, предложения и ордера гр. Румянцева-Задунайского Сенату и наместническим правлениям о повышении в чинах чиновников судебных и других учреждений наместничеств и др. 1785 г., 225 арк.

1.206. *Спр.* 693. Послужные списки чиновников Черниговского наместничества за 1785 г., 363 арк.

1.207. *Спр.* 1080. Переписка с наместническими правлениями о переписи заштатного духовенства. 1790 г., 10 арк.

1.208. *Спр.* 1081. Дело о присылке Черниговским наместническим правлением законодательного акта о назначении новых чиновников взамен преданных суду за нарушение служебных обязанностей. 1790 г., 7 арк.

ф.763 – Канцелярія малоросійського генерал-губернатора Румянцева-Задунайського

оп.1

1.209. *Спр.* 76. Дело о присвоении звания значковому товарищу Черниговского полка сыну священника Богдановского Максиму. 1766 г., 12 арк.

1.210. *Спр.* 322. Дело о присвоении звания войскового товарища Прилуцкой сотни Петруше. 1768-1769 г., 14 арк.

1.211. *Спр.* 324. Дело о присвоении чина коллежского асессора бунчуковому товарищу Миклашевскому и титулярного советника глуховскому сотнику Уманцу. 1768 г., 8 арк.

1.212. *Спр.* 375. Дело о назначении полкового сотника Сердюкова и войскового канцеляриста Паскевича бурмистрами Нежинского магистрата. 1768 г., 11 арк.

1.213. *Спр.* 482. Доношение гр. П.А.Румянцева Сенату о присвоении руських чинов старшине и об от даче им во владение ранговых земель. 1775 г., 30 арк.

ф.1336 – Малоросійське губернське правління

оп.4

1.214. *Спр.* 1390. Список о всех находящихся в Новгород-Северской казенной палате секретарях и канцелярских служителях с показанием времени вступления их в службу. 1797 г., 47 арк.

1.215. *Спр.* 1405. Списки чиновников нижних земских и поветовых подкоморских судов. 1797 г., 263 арк.

1.216. *Спр.* 1413. Списки канцелярских служащих уездных казначейств, поветовых судов и других уездных учреждений. 1797 г., 83 арк.

1.217. *Спр.* 3258. Дело по определении в нижние присутственные места канцелярских служителей. 1799 г., 158 арк.

ф.1475 – Фамільний фонд Галагани

оп.1

1.218. *Спр.* 1525. Именной список чиновников и учителей Черниговской губернской гимназии за 1853 г., 58 арк.

ф.1709 – Харківське намісницьке правління

оп.2

1.219. *Спр.* 48. Список о находящихся Харьковского наместничества в 15-ти уездных судах присутствующих стряпчих, секретарях, их канцелярских служителях. 1780-1781 гг., 165 арк.

ф.1710 – Слобідсько-Українська губерньська канцелярія

оп.1

1.220. *Спр.* 839. Формулярные списки чиновников губернской и провинциальных канцелярий и комиссарств. 1771 г., 212 арк.

оп.2

1.221. *Спр.* 839. Т. 1. Формулярные списки чиновников губернской и провинциальных канцелярий и комиссарств. 1771 г., 215 арк.

ф.1833 – Калитвянський і Біловодський повітові суди

оп.1

1.222. *Спр.* 306. О взяточничестве и сборе незаконных сборов с обывателей регистратором Миргородом. 1794 г., 33 арк.

ф.1949 – Харківська палата кримінального суду

оп.1

1.223. *Спр.* 86. О взяточничестве изюмских чиновников. Доношения, сообщения, указы, выписи, рапорты. 1783 г., 95 арк.

ф.1958 – Слобідсько-Український губернатор**оп.1**

1.224. *Спр.* 984. Ведомости, рапорты и списки служащих в Слободско-Украинской губернии уездных судах и городских полициях; о захвате помещиками крестьянских земель; о выдаче фальшивых паспортов, об убийствах людей дворянами и др. 1800 г., 78 арк.

ф.2162 – Попечитель Харківського учбового округу**оп.1**

1.225. *Спр.* 41. Дело о применении указа 1722 г. смотрителям училищ за несвоевременную подачу ведомостей. 1806 г., 5 арк.

1.226. *Спр.* 101. Дело по ходатайству директора Новгород-Северской гимназии об утверждении в государственной службе отпущенного на волю Емельяна Блинникова, обучающегося в Новгород-Северской гимназии. 1816 г., 5 арк.

1.227. *Спр.* 395. Представления почетного попечителя Нежинской гимназии о награждении орденами св.Владимира 4-й степени профессоров Шаполинского и Моисеева. 1824 г., 6 арк.

1.228. *Спр.* 564. Послужные списки преподавателей гимназии высших наук кн. Безбородко. 1829 г., 49 арк.

1.229. *Спр.* 614. Дело о награждении преподавателей Нежинской гимназии (Урсо, Болевича, Соловьева, Моисеева и др.). 1831 г., 90 арк.

1.230. *Спр.* 615. Послужные списки преподавателей Нежинской гимназии. 1830-1832 гг., 159 арк.

1.231. *Спр.* 836. Формулярные списки чиновников Киевского учебного округа, представленных к знаку отличия безпорочной службы в 1835 году. 1835 г., 109 арк.

оп.2

1.232. *Спр.* 93. Формулярные списки преподавателей Харьковской губернской гимназии, Харьковского ветеринарного института, института благородных девиц и уездных училищ. 1832-1854 гг., 149 арк.

Державний архів Вінницької області

ф.177 – Могилів-Подільське повітове казначейство

оп.1

1.233. *Спр.* 455. Приходно-расходная книга отпускаемых в жалование канцелярских служащих и на канцелярские расходы за 1812 г. 1812 г., 3 арк.

1.234. *Спр.* 1262. Список о канцелярских чинах и присяжных за 1816 г. 1816 г., 9 арк.

1.235. *Спр.* 1263. Формулярный список о службе канцелярских служащих за 1816 г. 1816 г., 142 арк.

1.236. *Спр.* 1267. Именной список канцелярских служащих за 1827 г. 1827 г., 30 арк.

1.237. *Спр.* 1271. Формулярный список чиновников, заявления лиц о представлении работы в казначействе за 1836 г. 1836 г., 39 арк.

1.238. *Спр.* 1276. О причислении и исключении канцелярских чиновников и служащих в казначействе и отсылке о них формулярных списков за 1848 г. 1848 г., 76 арк.

ф.391 – Вінницький магістрат

оп.1

1.239. *Спр.* 91. Протоколы заседаний магистрата и именные списки членов магистрата. 1846 г., 112 арк.

1.240. *Спр.* 106. Указ Подольского губернского правления о результатах ревизии Подольских уездных судебных мест. 1848-1850 гг., 72 арк.

1.241. *Спр.* 642. Дело по обвинению станового пристава Сергеева в незаконной описи имущества купца Шлиомензона. 1844-1853 гг., 103 арк.

1.242. *Спр. 646.* Дело по обвинению бывшего частного пристава Худзинского и других во взяточничестве, в незаконной отдаче в рекруты, в нарушении очередности при рекрутском наборе 1840 г. 1846 г., 244 арк.

1.243. *Спр. 661.* Дело по обвинению гласных членов Винницкой городской думы Митковецкого и Хизинса в присвоении казенных денег, в незаконном составлении ревизских сказок. 1849-1855 гг., 888 арк.

ф.473 – Брацлавський повітовий суд

оп.1

1.244. *Спр. 1.* Формулярные списки служащих Брацлавского уездного суда. 1812-1842 гг., 108 арк.

1.245. *Спр. 8.* Формулярный список о службе заседателя уездного суда Чайковского. 1834 г., 8 арк.

1.246. *Спр. 11.* Формулярный список о службе членов уездного суда. 1835 г., 13 арк.

1.247. *Спр. 17.* Формулярные списки о службе канцелярских чиновников уездного суда. 1837 г., 8 арк.

1.248. *Спр. 81.* Формулярный список о службе чинов и канцелярских служителей Брацлавского уездного суда. 1846 г., 41 арк.

оп.3

1.249. *Спр. 58.* Дело о похищении секретарем суда Краснопольским судебного дела на прапорщика Константинова. 1797 г., 25 арк.

ф.474 – Ямпільський повітовий суд

оп.1

1.250. *Спр. 44.* Формулярный список о службе заседателя, коллежского assessора Мицкевича Василия Григорьевича. 1822-1845 гг., 6 арк.

1.251. *Спр. 63.* Личное дело чиновника Якубовского Станислава. 1829 г., 11 арк.

1.252. *Спр. 177.* Дело о членах Ямпольского уездного суда. 1841 г., 166 арк.

1.253. *Спр.* 183. Сведения о личном составе Ямпольского уездного суда, указы Подольского губернского правления, формулярные списки, рапорта. 1842-1843 гг., 111 арк.

оп.3

1.254. *Спр.* 28. Послужные (формулярные) списки членов Ямпольского уездного суда. 1796-1797 гг., 7 арк.

ф.844 – Директор училищ Подільської губернії

оп.1

1.255. *Спр.* 61. Акты жалоб на учеников и учителей гимназии. 1820 г., 41 арк.

1.256. *Спр.* 145. Журнал отправляемой службы чиновниками университета и полиции. 1831 г., 92 арк.

ф.859 – Махнівське повітове дворянське училище

оп.1

1.257. *Спр.* 5. Циркуляры Киевской дирекции училищ, копии циркуляров Министерства просвещения, сведения о состоянии училищ в Махновском уезде, ведомость успеваемости учащихся. Формулярные списки преподавателей и др. 1834 г., 437 арк.

1.258. *Спр.* 11. Ведомости о служащих училища со сведениями об их награждении за 1839-1840 гг. 1839 г., 4 арк.

1.259. *Спр.* 12. Списки учителей и других служащих училища для внесения в адрес-календарь. 1839-1840 гг., 5 арк.

1.260. *Спр.* 25. Дело об отказе учителю Метковскому Сенатом в утверждении его в чине 14 класса. 1840-1842 гг., 20 арк.

1.261. *Спр.* 33. Дело о награждении учителя латинского языка Пиерожинского знаком отличия беспорочной службы за 15 лет. 1841 г., 18 арк.

1.262. *Спр.* 34. Формулярные списки чиновников и учителей училища. 1841 г., 15 арк.

1.263. *Спр.* 45. Формулярные списки чиновников и учителей училища. 1842 г., 16 арк.

ф.906 – Брацлавська цивільна палата**оп.1**

1.264. *Спр. 19.* Материалы о личном составе палаты (аттестаты, формулярные списки и др.). 1796 г., 191 арк.

Державний архів Миколаївської області**ф.230 – Канцелярія Миколаївського військового губернатора****оп.1. Т.1**

1.265. *Спр. 338.* Дело о перемене знаков отличия за беспорочную 20-летнюю службу чиновникам Николаевской городской полиции частному приставу Мельникову Сидору и квартальному надзирателю Тодориеву Гавриле, формулярные списки о службе Мельникова и Тодориева. 1849-1851 гг., 18 арк.

1.266. *Спр. 368.* Дело об определении канцелярским служителем Николаевской городской полиции Коноваленко и производстве его в коллежские регистраторы, формулярный список о службе Коноваленко. 1849 г., 15 арк.

1.267. *Спр. 429.* Дело о представлении к награждению ратмана Николаевского городского магистрата купца Монте И. за ревностную службу. 1850-1852 гг., 39 арк.

1.268. *Спр. 439.* Переписка с министром внутренних дел и Николаевской городской полицией, отношение исполнительного департамента полиции о назначении пенсии вдове поручика Ревуцкого, формулярный список о прохождении службы Ревуцким. 1850-1853 гг., 24 арк.

1.269. *Спр. 541.* Отношение инспекторского департамента МВД и список чиновников Севастопольской городской полиции, награжденных знаками отличия. 1850 г., 7 арк.

1.270. *Спр. 627.* Рапорт Николаевского городского магистрата с представлением ведомости о чиновниках магистрата, имеющих знаки отличия. 1850 г., 4 арк.

1.271. *Спр. 683.* Формулярные списки о службе чиновников учреждений городов Николаева и Севастополя. 1850-1851 гг., 259 арк.

1.272. *Спр. 1001.* Рапорт Николаевской городской полиции о переводе на службу в полицию канцеляриста Даниленко Г., формулярный список о прохождении службы Даниленко. 1852 г., 5 арк.

Державний архів Сумської області

ф.558 – Глинська дворянська опіка

оп.1

1.273. *Спр. 6.* Дело о разрешении подписывать свидетельства о дворянстве только лицам, чье дворянское происхождение несомненно. 1785 г., 14 арк.

ф.582 – Конотопський повітовий суд

оп.1

1.274. *Спр. 150.* О дворянине Козмековском Степане, занимавшемся преподавательской работой, не имея на то прав. 1848-1850 гг., 47 арк.

1.275. *Спр. 556.* Указ Черниговского губернского правления о перемещении и повышении в чинах канцелярских служащих; прошения дворян о принятии на службу в Конотопский уездный суд. 1835 г., 277 арк.

1.276. *Спр. 562.* Формулярные списки служащих Конотопского уездного суда. 1835-1836 гг., 47 арк.

1.277. *Спр. 573.* Формулярные списки служащих Конотопского уездного суда. 1836 г., 16 арк.

1.278. *Спр. 582.* Указы Черниговского губернского правления, выписки из журнала Конотопского уездного суда, прошения, рапорты служащих суда о предоставлении отпусков, выдаче свидетельств о происхождении, о получении аттестатов при увольнении. 1843 г., 46 арк.

1.279. *Спр. 672.* Указ Черниговского губернского правления об отказе чиновникам суда и канцелярским служащим в просьбе повысить в чине. Пропшения, рапорты служащих о предоставлении отпусков, о выдаче аттестатов при увольнении со службы. 1836 г., 107 арк.

1.280. *Спр. 686.* Циркуляры начальника Черниговской губернии о порядке награждения чиновников медалью в память о Крымской войне. Формулярные

списки чиновников и канцелярских служащих Конотопского уездного суда. 1857 г., 65 арк.

оп.2

1.281. *Спр. 30.* Переписка с Черниговским губернским правлением о переводе 3-го разряда канцеляриста суда Пучковского во 2-й разряд. 1856 г., 8 арк.

1.282. *Спр. 45.* Постановление суда о самовольной отлучке 2 разряда канцеляриста суда Тимошевского. 1859 г., 6 арк.

ф.584 – Конотопський міський магістрат і ратуша

оп.1

1.283. *Спр. 146.* Указы правительства и губернского правления о пересылке колодников в Сибирь, о присвоении званий чиновникам, о принятии подданства, о зачислении рекрутов на службу. 1807 г., 255 арк.

1.284. *Спр. 178.* Формулярные списки служащих ратуши с приложением документов о прохождении службы. 1810-1853 гг., 310 арк.

1.285. *Спр. 376.* Правительственные указы о награждении чиновников, курсе серебрянного рубля, запрещении порубки казенных лесов. 1829 г., 73 арк.

ф.596 – Кролевецький повітовий суд

оп.3

1.286. *Спр. 1.* Дело об избииении заседателем Кролевецкого нижнего земского суда Телесницким соцкого Якименко. 1784 г., 6 арк.

ф.598 – Кролевецький повітовий земський суд

оп.1

1.287. *Спр. 5.* По обвинению отставного капитана Ланицкого Ивана, губернского секретаря Михедова, крестьянина Марченка Семена, писаря Арефовича за составление ложной доверенности. 1822 г., 46 арк.

1.288. *Спр. 36.* Журнал заседаний Кролевецкого поветового земского суда по поступающим указам и прошениям граждан о разрешении и запрещении сделок на имения, о разделе имений, о поступлении на службу в суд. 1824 г., 876 арк.

1.289. *Спр.* 37. Журнал заседаний Кролевецкого поветового земского суда по поступающим указам Черниговского губернского правления и прошения граждан о разрешении и запрещении сделок на имения, о поступлении на службу в суд. 1825 г., 868 арк.

ф.629 – Глухівський міський магістрат

оп.1

1.290. *Спр.* 30. Судебное дело об оскорблении губернского секретаря Новицкого городским головою Маратовым. 1817-181 гт., 36 арк.

ф.630 – Глухівський повітовий суд

оп.1

1.291. *Спр.* 6а. Указы Сената, Черниговского губернского правления о правилах назначения пенсий чиновникам, подрядах и откупах, чинопроизводстве, учреждении фельдшерских школ. 1834-1835 гт., 31 арк.

1.292. *Спр.* 11. Указы Черниговского губернского правления о правах римско-католических церквей, об отыскании бежавших чиновников, об изменении правил продажи ядовитых веществ, о принятии в училище детей канцелярских чиновников. Том. 1. 1835 г., 86 арк.

1.293. *Спр.* 55. Формулярные списки о службе чиновников и канцелярских служащих Глуховского уездного суда. 1855 г., 39 арк.

оп.3

1.294. *Спр.* 10. Дело по жалобе казачки села Литвинович Кошеляевой Лукеры на бывших сотских с.Литвинович Фидюра, села Ворглы Медведева за избиение ее розгами. 1850-1852 гт., 24 арк.

ф.631 – Глухівський повітовий земський суд

оп.1

1.295. *Спр.* 6. Прошения жителей о награждении за продолжительную службу. 1801 г., 10 арк.

оп.3

1.296. *Спр.* 7. Дело (часть) по жалобе помещика Янова на губернского регистратора Марцева за оскорбление. 1804-1805 гт., 12 арк.

1.297. *Спр.* 8. Дело по обвинению губернского регистратора Карповича в том, что он вынес из учреждения документы. 1806-1807 гг., 26 арк.

ф.633 – Глухівський межовий суд

оп.1

1.298. *Спр.* 4. Прошения, рапорты служащих суда о перемещении по службе, увольнении со службы. Формулярные списки чиновников суда. 1838 г., 23 арк.

ф.636 – Воронізька міська ратуша

оп.1

1.299. *Спр.* 6. По обвинению секретаря ратуши Шафронова и канцеляристов Бардакова, Николаенка и Шкамарды в халатном отношении к служебным обязанностям. 1840 г., 16 арк.

1.300. *Спр.* 11. По сообщению секретаря ратуши Яценко в недобросовестном отношении к службе канцеляристов Шкура Андрея, Дорошенко Алексея. 1847 г., 8 арк.

ф.708 – Недригайлівський повітовий суд

оп.1

1.301. *Спр.* 26. Дело об отобрании у секретаря Горбачевского ответа о наказании канцеляриста Филимонова. 1788-1789 гг., 7 арк.

ф.748 – Сумський земський суд

оп.1

1.302. *Спр.* 165. Об истребовании объяснений от бывших членов сего суда о беспорядках, допущенных ими по суду, открытых советников Харьковского губернского правления Славинским. 1853-1857 гг., 121 арк.

1.303. *Спр.* 176. Переписка о беспорядках, открытых ревизиею начальника губернии в Сумском земском суде. 1854 г., 14 арк.

ф.807 – Лебединська міська ратуша

оп.1

1.304. *Спр.* 6. О найденных книгах у бывшего учителя Петровского, принадлежащих Лебединскому уездному училищу. 1855-1856 гг., 12 арк.

ф.1033 – Роменський міський магістрат**оп.1**

1.305. *Спр. 1.* Формулярные списки Роменского городского магистрата. 1782 г., 10 арк.

Державний архів Харківської області**ф.3 – Канцелярія харківського губернатора****оп.1**

1.306. *Спр. 38.* Дело о выборе ста десятских для городской полиции Харьковской городской думой. 1800 г., 28 арк.

оп.2

1.307. *Спр. 4.* Дело о направлении в суд уголовного дела на архивариуса Петра Бирайлова за недобросовестное отношение к ведению архивных документов. 1799 г., 13 арк.

1.308. *Спр. 24.* Журнал регистрации жалоб мещан на решения земских и уездных судов. 1800 г., 134 арк.

1.309. *Спр. 71.* Дело о взыскании с коллежского архивариуса Алексея Лядвицкого 100 рублей в пользу Богодуховской городской ратуши. 1800 г., 3 арк.

1.310. *Спр. 117.* Ведомости учета количества школ и гимназий в губернии. 1800 г., 5 арк.

1.311. *Спр. 123.* Рапорт Богучарского исправника о самовольной отлучке из города судьи Лофицкого и солдата штатной команды Михайлова. 1800 г., 16 арк.

1.312. *Спр. 127.* Дело о посещении губернатором городов Сумы, Ахтырки и Богодухова. 1800 г., 5 арк.

1.313. *Спр. 253.* Дело о предоставлении сведений Сенату о причине отказа вступления в должность дворянского предводителя майора Абаза. 1800 г., 3 арк.

1.314. *Спр. 318.* Дело о выплате пенсионного жалования майору Клыкову, уволенному со службы. 1800 г., 2 арк.

1.315. *Спр. 333.* Дело о награждении чинами и наградами чиновников Харьковской губернии. Том 1. 1800 г., 72 арк.

1.316. *Спр.* 334. Дело о награждении чинами и наградами чиновников Харьковской губернии. Том 2. 1800 г., 92 арк.

1.317. *Спр.* 335. Дело о награждении чинами и наградами чиновников Харьковской губернии. Том 3. 1800 г., 92 арк.

оп.3

1.318. *Спр.* 43. Списки чиновников Харьковской губернии, получивших деньги под залог недвижимости. 1800-1801 гг., 41 арк.

1.319. *Спр.* 49. Рапорт секретаря Богучарского уездного суда Радочинского о вынесении неправильного решения судом по делу обывателя С.Прихоженкова. 1801 г., 1 арк.

1.320. *Спр.* 78. Дело о передаче в канцелярию губернатора списка осужденных дворян и чиновников. 1801 г., 2 арк.

1.321. *Спр.* 122. Дело о снятии с должности харьковского городничего Кутайсова за должностные преступления. 1801 г., 24 арк.

1.322. *Спр.* 124. Предписания министерства внутренних дел харьковскому губернатору о назначении на службу и увольнении чиновников, поимке дезетиров, беглых крестьян и др. 1800-1801 гг., 86 арк.

1.323. *Спр.* 129. Статистические сведения о наличии населения по сословиям в Богодуховском уезде, количестве казенных зданий в г.Богодухове. Списки чиновников учреждений Богодуховского уезда. 1801 г., 14 арк.

оп.4

1.324. *Спр.* 3. Документы (прошения, рапорты, ордера) о предоставлении отпусков чиновникам уездных судов и дворянских опека. 1800-1801 гг., 133 арк.

1.325. *Спр.* 30. Документы (представления, прошения, формулярные списки) о назначении и увольнении чиновников губернии. 1795-1801 гг., 59 арк.

1.326. *Спр.* 39. Документы (прошения, переписка) об определении на службу детей дворян. 1801 г., 12 арк.

1.327. *Спр.* 42. Документы (предложение, рапорт, прошение) о представлении губернского регистратора Богодуховского нижнего земского суда Гавриила Ждановича к очередному чину. 1801 г., 4 арк.

1.328. *Спр.* 98. Документы (рапорт, выписка, предписание) о порядке назначения и представления чиновников к наградам. 1801 г., 5 арк.

1.329. *Спр.* 137. Документы (представление, постановление, рапорт) о назначении чиновников в Старобельский уездный суд. 1801 г., 5 арк.

1.330. *Спр.* 160. Документы (предложение, переписка) о подготовке мероприятий по организации торжественной присяги на верность императору Александру I чиновниками гражданского ведомства. 1801 г., 5 арк.

оп.5

1.331. *Спр.* 14. Дело по указу Правительствующего Сената о всемилостивейше прощенных разных чиновниках и другого звания людях, значащихся в приложенных 4-х списках. 1801 г., 14 арк.

1.332. *Спр.* 16. О увольнении здешней губернии чинов от должностей на сроки. 1801 г., 110 арк.

1.333. *Спр.* 28. По предписанию генерал-прокурора об определении в статскую службу дворянина Прокофия Рабоконова. 1801 г., 4 арк.

1.334. *Спр.* 41. Об объезде господином губернатором Зильбергарнишем некоторых уездов. 1801 г., 6 арк.

1.335. *Спр.* 55. По указу Правительствующего Сената 1-го Департамента и по отношению Козодавлева о доставлении в герольдию списков о всех гражданских чиновниках. 1801 г., 7 арк.

ф.9 – Харківська палата кримінального суду

оп.1

1.336. *Спр.* 61. О Д. Щербине, обвиняемом в незаписке в приход разного сбора денежной суммы. 1792 г., 16 арк.

1.337. *Спр.* 134. О бывшем заседателе Сумского земского суда А.Величкове, преданном суждению за наказывание корчемников розгами и содержание некоторых под караулом, сверх того за медленность в окончании корчемных дел. 1834 г., 269 арк.

1.338. *Спр. 136.* О служивших в Сумском земском суде Н.Светильникове и Д.Коротенке, обвиняемых в причинении Зинченку побоев, от чего он умер и др. 1834 г., 355 арк.

1.339. *Спр. 151.* О выводимых К.Хрущевым на земского исправника Якубинского и стряпчего Дзюбина и др. законопреступных поступках учиненных якобы ими. 1835 г., 47 арк.

1.340. *Спр. 181.* О Соколовском, преданном суждению за утрату полученных им из Купянского уездного суда денег. 1838 г., 29 арк.

1.341. *Спр. 225а.* Дело о приставе уголовных дел Харьковской городской полиции Соколовском, скрывшем судимость. 1847 г., 41 арк.

ф.194 – Зміївський повітовий суд

оп.1

1.342. *Спр. 78.* О разночинцах, не имеющих прав, прикосновенных к дворянскому сословию. 1844 г., 15 арк.

1.343. *Спр. 94.* О доставлении сведений о числе потомственных и личных дворян. 1847 г., 159 арк.

ф.266 – Канцелярія директора народных училищ Харківської губернії

оп.1

1.344. *Спр. 5.* Свидетельства и аттестаты разных уездных училищ. 1820 г., 13 арк.

1.345. *Спр. 9.* Донесение со списками о пансионах. 1828 г., 82 арк.

1.346. *Спр. 35.* Ведомость о имеющих знаки отличия за безпорочную службу. 1836 г., 48 арк.

1.347. *Спр. 85.* Об учреждении дополнительных курсов. 1838 г., 24 арк.

1.348. *Спр. 131.* О награждении чиновников за выслугу лет чинами. 1839 г., 77 арк.

ф.267 – Харківське головне народне училище

оп.1

1.349. *Спр. 11.* Список о службе учителей. 1797 г., 20 арк.

1.350. *Спр.* 43. О награждении чиновников училищ чинами и орденами. 1803 г., 5 арк.

1.351. *Спр.* 62. О производстве учителя А.Снисаревского в губернские секретари. 1807 г., 3 арк.

ф.282 – Богодухівський повітовий суд

оп1

1.352. *Спр.* 343. Наряд о выбранном в Богодуховском уезде в предводители надворном советнике Перекрестове, 5 арк.

оп.2

1.353. *Спр.* 58. Дело о проезде кадетом Петром Перекрестовым-Осиповым по Богодухову не по его чину в экипаже коляске в четыре лошади с двумя передовыми верхами и о прочем. 1782-1783 гг., 47 арк.

ф.284 – Валківський повітовий суд

оп.2

1.354. *Спр.* 16. Дело по указу Харьковского наместнического правления о Краснокутском стряпчем капитане Соколове за нанесение побоев канцелярским служителям Коломейцу и Закутину. 1781-1782 гг., 88 арк.

1.355. *Спр.* 50. О злоупотреблениях по должности атамана Ив.Пустовойтова и писаря Г.Бличенко. 1817 г., 28 арк.

1.356. *Спр.* 117. Наряд об определении и увольнении чиновников. 1838 г., 456 арк.

1.357. *Спр.* 142. По жалобе М.Опашинского на временное отделение Валковского суда на неправильные его действия. 1845 г., 50 арк.

ф.667 – Харківський університет.

оп.283

1.358. *Спр.* 33. Об учреждении в городе Конотопе поветового училища. 1808 г., 4 арк.

1.359. *Спр.* 45. О преобразовании уездного Нежинского училища и о назначении смотрителем учителя Плиского. 1809 г., 52 арк.

1.360. *Спр.* 47. По прошению учителя Черниговской гимназии немецкого языка ф. Кнейпера о увольнении его по болезни и определении в 14 класс. 1809 г., 41 арк.

1.361. *Спр.* 54. О смерти смотрителя Черниговского училища Липлянского, и об определении на его место титулярного советника Ярославского. 1810-1811 гг., 22 арк.

1.362. *Спр.* 55. Об определении в Новгородское училище смотрителем корнета Соболевского по желанию общества. 1810 г., 14 арк.

1.363. *Спр.* 68. Об увольнении, определении и перемещении учительских чиновников. 1811 г., 144 арк.

1.364. *Спр.* 83. О невыдаче ученикам, не предъявившим о состоянии своем свидетельство, при выходе из гимназии аттестата. 1811 г., 5 арк.

1.365. *Спр.* 98. По предложению министра народного просвещения графа Разумовского об утверждении почетным смотрителем в г.Нежине помещика Г.Тамару. 1811 г., 25 арк.

1.366. *Спр.* 104. По отношению Черниговской гимназии к ректору университета о избрании им почетных смотрителей в поветовых училищах. 1812 г., 8 арк.

1.367. *Спр.* 116. О избрании чиновников в почетные смотрители училищ. 1812 г., 25 арк.

1.368. *Спр.* 117. Об оставлении учениками гимназии, так и уездных училищ ученья, и поступления в статскую службу без аттестатов. 1812 г., 10 арк.

1.369. *Спр.* 136. Об определении на службу в гимназию Филоновича письмоводителем и о награждении его чином губернского секретаря. 1813 г., 12 арк.

1.370. *Спр.* 137. Об открытии в городе Кролевце поветового училища и об определении в него учителей. 1813 г., 60 арк.

1.371. *Спр.* 153. Об определении, увольнении и перемещении училищных чиновников. 1813 г., 61 арк.

1.372. *Спр.* 315. О доставлении формулярных списков о службе почетных смотрителей по Подольской и Волынской губернии. 1831 г., 103 арк.

1.373. *Спр.* 343. Об учреждении в городе Родомысле уездного училища. 1831 г., 5 арк.

1.374. *Спр.* 361. Об удостоении окончившего курс учения в Клеванской гимназии Августиновича правом, достойным 14 класса. 1835 г., 8 арк.

оп.285

1.375. *Спр.* 11. О службе училищных чиновников дирекции училищ отошедших от Харьковского к Одесскому учебному округу, 73 арк.

1.376. *Спр.* 12. О нерадении учителя Елисаветградского училища Базилевича к должности и об увольнении его, 7 арк.

1.377. *Спр.* 17. По прошению штатного смотрителя Алешковского уездного училища Наумова о награждении его за усердную службу, 6 арк.

1.378. *Спр.* 20. О службе училищных чиновников Таврической губернии. 1831 г., 46 арк.

оп.286

1.379. *Спр.* 5. Об открытии Слободско-Украинской гимназии и Харьковского уездного училища. 1805 г., 2 арк.

оп.287

1.380. *Спр.* 9. О преобразовании Стародубского малого народного училища Черниговской губернии в поветовое. 1818 г., 4 арк.

1.381. *Спр.* 36. О представлении к награждению орденом св. Владимира 4-й степени директора училищ Черниговской губернии. 1818 г., 3 арк.

1.382. *Спр.* 52. О принятии на службу бывшего смотрителя Конотопского поветового училища Понаревского. 1822 г., 25 арк.

1.383. *Спр.* 98. Переписка с дирекцией училищ Киевской губернии об исправлении формулярных списков учителей, о производстве испытаний священникам, назначаемым преподавателями в гимназии, училища и не имеющих аттестатов. 1830 г., 13 арк.

1.384. *Спр.* 122. Об исходатайствовании наград и присвоении чинов учителям учебных заведений Волынской губернии. Формулярные списки. 1832-1833 г., 184 арк.

1.385. *Спр.* 149. О награждении директора училищ Черниговской губернии Левицкого знаком отличия беспорочной службы. 1832 г., 14 арк.

1.386. *Спр.* 173. Об увольнении и награждении за 35-летнюю службу почетного смотрителя Кролевецкого уездного училища коллежского советника Бардакова Ивана. 1828 г., 10 арк.

1.387. *Спр.* 191. О награждении директора Новгородсеверской гимназии статского советника Тимковского Ильи. 1832 г., 28 арк.

1.388. *Спр.* 192. О присвоении чинов учителям, вышедшим в отставку. 1832 г., 37 арк.

1.389. *Спр.* 194. О выдаче свидетельств Паршейму М., Навроцкой А. и др. лицам на право преподавания в частных домах. 1832 г., 59 арк.

оп.288

1.390. *Спр.* 26. По отношению Воронежского Дворянского Собрания, которым уведомляет о внесении учителя Таврической гимназии Струкова в дворянскую родословную книгу. 1830 г., 3 арк.

ф.1016 – Золочівський повітовий суд

оп.1

1.391. *Спр.* 78. Дело о насильном вымогательстве денег с однодворца Фатеева заседателем Ковалевским. 1793 г., 34 арк.

1.392. *Спр.* 88. Дело по исковой жалобе Марии Ивановой дочери здешнего уездного казначейства на губернского регистратора Терентия Емельянова в брани им Емельяновым, в рвани за волосы и в бое ее Лашиным по щекам немилосердно и в причинении ей тем тяжелой обиды и увечья, 15 арк.

Державний архів Чернігівської області**ф.245 – Чернігівський повітовий суд****оп.1**

1.393. *Спр.* 3. Подложные списки чиновников уездных судов. 1785 г., 34 арк.

1.394. *Спр.* 57. О приеме и перемещении чиновников суда (фрагменты). 1836-1838 гг., 28 арк.

1.395. *Спр.* 58. О назначении сына коллежского регистратора Соколовского на службу в суд. 1836 г., 4 арк.

1.396. *Спр.* 109. Формулярные списки чиновников суда. 1847 г., 12 арк.

1.397. *Спр.* 172. Формулярный список о службе уездного судьи подполковника Мокриевича. 1853 г., 3 арк.

1.398. *Спр.* 186. Дело о коллежском регистраторе Шихутском, обвиняемом в пьянстве. 1854-1855 гг., 15 арк.

1.399. *Спр.* 210. По жалобе глуховского купца 3 гильдии Литвинова на заседателя Черниговского земского суда Котовича и пристава I стана Недзвецкина о том, что у него уворовали деньги во время ареста. 1857-1860 гг., 37 арк.

ф.380 – Козелецкий повітовий суд**оп.2**

1.400. *Спр.* 2. Список о службе должностных лиц суда. 1797 г., 6 арк.

ф.433 – Городнянський повітовий суд**оп.1**

1.401. *Спр.* 2. Формулярные списки о службе членов и канцеляристов суда. 1831 г., 7 арк.

1.402. *Спр.* 3. Формулярные списки о службе канцелярских служителей суда. 1831 г., 9 арк.

1.403. *Спр.* 4. Формулярный список подсудка суда коллежского секретаря Ждановича. 1831 г., 2 арк.

1.404. *Спр.* 5. Формулярный список канцеляриста Рябуса. 1831 г., 2 арк.

1.405. *Спр.* 6. Формулярный список о службе канцеляриста Дрозда. 1831 г., 2 арк.

1.406. *Спр.* 7. Формулярный список о службе канцеляриста Макриевича. 1831 г., 2 арк.

1.407. *Спр.* 18. Формулярный список судьи Пащенко, заседателей Ходановича, Ждановича. 1832 г., 5 арк.

1.408. *Спр.* 28. Об увольнении и назначении на службу членов и канцеляристов суда. 1834-1842 гг., 17 арк.

1.409. *Спр.* 57. Формулярный список о службе заседателя суда Стаховича. 1850 г., 3 арк.

1.410. *Спр.* 58. Формулярный список о службе Каменецкого. 1850 г., 2 арк.

1.411. *Спр.* 59. Формулярный список столоначальника суда Шумейко. 1850 г., 3 арк.

1.412. *Спр.* 60. Формулярный список о службе заседателя суда Мотониса. 1850 г., 3 арк.

1.413. *Спр.* 61. Формулярный список о службе судьи Симоновского. 1850 г., 4 арк.

1.414. *Спр.* 62. Формулярный список о службе секретаря суда Красковского. 1850 г., 4 арк.

1.415. *Спр.* 63. Формулярный список о службе архивариуса суда Силиверстова. 1850 г., 2 арк.

1.416. *Спр.* 64. Формулярный список о службе заседателя суда Енько. 1850 г., 3 арк.

оп.2

1.417. *Спр.* 3. Формулярный список о службе губернского секретаря Депеневича. 1832 г., 3 арк.

ф.456 – Сосницький повітовий суд

оп.1

1.418. *Спр.* 12. Формулярный список о службе письмоводителя Ярмуша Зиновия, маршалков Ярмуша Максима и Забилы Сосницкого повета. 1808 г., 3 арк.

ф.555 – Новгород-Сіверський повітовий земський суд**оп.1**

1.419. *Спр. 9.* По иску коллежского протоколиста Дембовского к коллежскому ассесору Куницкому о причинении обид и нанесении побоев. 1806 г., 16 арк.

ф.557 – Новгород-Сіверський повітовий суд**оп.1**

1.420. *Спр. 15.* Дело о привлечении к судебной ответственности квартального надзирателя Новгород-Северской городской полиции Налеенку за преступления по должности. 1847 г., 27 арк.

**Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.
В.І.Вернадського**

Ф.ІІ.

1.421. *№ 19828-19832.* Справа за відношенням генерал-прокурора про підполковника Івана Борковського, що просить перейменуватися у російський чин. 1802 р., 24 арк.

1.422. *№ 20421-20444.* Справа про нагороди в Київській губернії службових чинів слідуючими чинами. 1802 р., 176 арк.

1.423. *№ 19600-19601.* Справа про помічені фіскалом Пестовим непорядки в «присутственных местах» Київської губернії. 1802 р., 12 арк.

ф.VIII.

1.424. *№ 232/99/.* О звании казаков и об управлении Малой Россией с древнейших времен; о судеустройстве; доказательство белого духовенства на дворянское достоинство и другие документы. 1796 г., 355 арк.

1.425. *№ 595/120/.* Доношение Румянцева-Задунайского о награждении судьи Иваницкого земского поветового суда Федора Сверского за долголетнюю службу, 1 арк.

1.426. № 1358-1359/124/. Указ Сената о наказании за преступления капитана Пармоцкого и о повышении в званиях и назначениях на новые должности. Конец XVIII в., 4 арк.

1.427. № 1602. Представление Черниговского маршала Стороженко Малороссийскому генерал-губернатору с изъяснением точного значения малороссийских чинов и с прошением исходатайствования перемен заключения об оных герольдии. 28 февраля 1806 г., 4 арк.

ф.Х

1.428. № 7167-7195. Ведомости о выборах в Киевской губернии чиновников в разные должности; представления Киевского губернского маршала Козловского военному губернатору Феньшу о нуждах и просьбах дворян; списки дворян поветов Киевской губернии, принимавших участие в выборах. 1802 г., 83 арк.

ф.61.

1.429. № 1084. Прошение Разумовского Кирилла Григорьевича в Правительствующий Сенат об уравнивании украинских чиновников в ранге с русскими чинами. 1756 г., 17 арк.

ф.130

1.430. № 8. Формулярный список служителей Кременчугского уездного казначейства. Сопроводительный рапорт в Екатеринославское наместническое правление казначея капитана Лазарева. 1785 г., 6 арк.

Ф.135.

1.431. № 110. Формулярный список о службе попечителя Глуховских богоугодных заведений Николая Павловича Коропчевского. 1846 г., 4 арк.

ф.137

1.432. № 16. Формулярный список Алексея Семеновича Савицкого, предводителя дворянства Лохвицкого уезда. 1832 г., 3 арк.

ф.160

1.433. № 1271. Формулярные ведомости преподавателей Киевской академии. 1825 г., 21 арк.

Російський державний історичний архів (м.Санкт-Петербург, Російська Федерация)

ф.496 – Капитул російських орденів

оп.2

1.434. *Спр.* 334. Об ограничении по службе уроженцев западных губерний (после Польского восстания). 1833 г., 20 арк.

1.435. *Спр.* 429. О порядке производства в чины уроженцев западных губерний. 1839 г., 5 арк.

1.436. *Спр.* 491. О представлении свидетельств и удостоверений о неприкосновенности к Польскому восстанию уроженцев западных губерний при определении на службу только тех, которые родились до 1 января 1815 года. 1843 г., 6 арк.

1.437. *Спр.* 521. О повышении пенсионов, присвоенных кавалерам российских орденов. 1843 г., 322 арк.

ф.733 – Департамент народного просвещения

оп.49

1.438. *Спр.* 2. Дело по ходатайству Новгород-Северского главного народного училища о преобразовании училища и об открытии в Новгород-Северске университета. 1802-1803 гг., 8 арк.

1.439. *Спр.* 52. Дело по ходатайству малороссийского генерал-губернатора об открытии приходских училищ в Полтавской и Черниговской губерниях и о разрешении семинаристам поступать в Черниговскую гимназию для ускоренной подготовки из них учителей. 1805-1806 гг., 18 арк.

1.440. *Спр.* 56. Дело об исключении из подушного оклада учителя Погарского училища Черниговской губернии Т.Р. Божко-Романовского. 1805 г., 8 арк.

1.441. *Спр.* 104. Дело о награждении директора училищ Екатеринославской губернии М.Т. Мизко чином за содействие открытию училищ. 1809-1810 гг., 16 арк.

1.442. *Спр.* 196. Отчет проф. А.А. Дюгурова об осмотре им учебных заведений Екатеринославской, Херсонской и Таврической губерний. 1813 г., 52 арк.

1.443. *Спр.* 325. Дело о запрещении приема в гимназии детей крепостных крестьян. 1818 г., 4 арк.

1.444. *Спр.* 340. Дело о растрате казенных денег бывшим директором Херсонской гимназии Якубовским и об освобождении учителей гимназии от взыскания растроченных Якубовским денег. 1818-1826 гг., 47 арк.

1.445. *Спр.* 552. Дела о награждении чинами за выслугу лет директоров училищ, учителей и служащих Харьковского учебного округа. 1824-1839 гг., 92 арк.

1.446. *Спр.* 691. Дело об увольнении директора училищ Херсонской губернии И.П. Одинцова-Заставского за упущения по должности и отсутствие авторитета у учителей. 1828-1832 гг., 50 арк.

1.447. *Спр.* 720. Дело о награждении чинами за выслугу лет преподавателей Нежинской гимназии высших наук со сведениями о прохождении службы. 1829-1830 гг., 73 арк.

1.448. *Спр.* 788. Дело о раскрытии тайного общества в Винницкой гимназии, о правительственных репрессиях в отношении участников, о закрытии Волынского лицея и училищ при католических монастырях Волынской, Киевской и Подольской губерний. Часть I. 1831-1834 гг., 248 арк.

оп.69

1.449. *Спр.* 85. Дело о переводе Волынского лицея в Киев, о рассмотрении проекта устава и штата Киевского лицея, о присоединении к лицейскому институту правоведения. 1832-1833 гг., 213 арк.

1.450. *Спр.* 104. Дело о награждении чинами учителей и служащих Киевского учебного округа (со сведениями о прохождении службы). 1833-1839 гг., 94 арк.

ф.735 – Канцелярия министра народного просвещения**оп.1**

1.451. *Спр. 41.* По прошению иностранца Лаланса о выдаче ему свидетельства в том, что он действительно имел атестат на право преподавания наук. 1825 г., 8 арк.

1.452. *Спр. 169.* Рассуждение директора гимназии высших наук кн. Безбородко действительного статского советника Орлая о преобразовании училищ в России по австрийской системе. 1826 г., 30 арк.

1.453. *Спр. 191.* О пожаловании действительному статскому советнику Орлаю участка земли до 3-х десятин в Бессарабии. 1826-1827 гг., 34 арк.

1.454. *Спр. 355.* По отношению генерал-адъютанта Бенкендорфа об истребовании объяснения от цензора и от издателя журнала «Славянин» относительно помещенной в нем басни «Цензор». 1830 г., 6 арк.

ф.1282 – Канцелярия министра внутренних дел**оп.3**

1.455. *Спр. 731.* Дело по доносу ксендза Мильковского на хищения и произвол должностных лиц Балтского уезда Подольской губернии. 1853 г., 35 арк.

ф.1341 – Первый департамент Сената**оп.11**

1.456. *Спр. 803.* О предписании Херсонскому губернскому правлению, что канцелярские служители в магистраты, ратуши и думы, должны принимаемы бать самими сими местами по одним договорам. 1810 г., 3 арк.

оп.13

1.457. *Спр. 641.* О прибавке в Киевский Главный суд 3-го Департамента и о беспорядках при дворянских выборах по некоторым уездам происшедших. 1812 г., 77 арк.

1.458. *Спр. 642.* По рапорту министра внутренних дел, могут ли екатеринославские мещане участвовать в выборах наравне с купечеством. 1812 г., 31 арк.

ф.1345 – Пятый (уголовный) департамент Сената**оп.235**

1.459. *Спр.* 10. О беспорядках при дворянских выборах по Подольской губернии. 1811 г., 12 арк.

1.460. *Спр.* 26. О предании суду Подольского губернатора Литвинова за покупку 35 т. четвертей овса. 1818 г., 25 арк.

ф.1385 – Ревизия сенатора Е.Ф. фон Брадке Херсонской губернии**оп.1**

1.461. *Спр.* 1. О назначении сенатора тайного советника Е.Ф. фон Брадке на ревизию Херсонской губернии и обо всех распоряжениях по ревизии. 1851-1852 гг., 397 арк.

1.462. *Спр.* 7. По делу о пропаже из дела Херсонского уездного суда свидетельства на получение из крымских озер соли, выданного титулярному советнику А. Сиренко. 1851 г., 30 арк.

1.463. *Спр.* 14. По отношению М-ва юстиции о несвоевременном представлении судебными учреждениями Херсонской губернии денежных отчетов в Департамент министерства. 1851-1852 гг., 64 арк.

1.464. *Спр.* 323. По жалобе бобринецкого дворянина И.Непокойчицкого на медленное рассмотрение в Херсонском губернском правлении дела о присвоении его имущества секретарем Бобринецкого уездного суда Гавриленко. 1851 г., 5 арк.

1.465. *Спр.* 426. По жалобе очаковского полицмейстера ротмистра К.Сорочана на медленное рассмотрение в Херсонском уголовном суде дела по ложному обвинению его в лихоимстве и отказе на этом основании в назначенной пенсии. 1851 г., 7 арк.

Державний архів Брянської області (м.Брянськ, Російська Федерація)**ф.94 – Мглинский уездный суд****оп.1**

1.466. *Спр.* 17. Дело о наложении взыскания на чиновника 14 класса Андрея Тоболина за неявку в Дворянское собрание. 1854 г., 11 арк.

ф.98 – Мглинский поветовый земский суд**оп.1**

1.467. *Спр.* 8. Дело о канцеляристе слугителе суда Старосельском. 1807-1808 гг., 6 арк.

1.468. *Спр.* 20. Указы Черниговского губернского правления, ведомости и доклады суда о чиновниках и служащих. 1811-1813 гг., 26 арк.

1.469. *Спр.* 27. Рапорты и прошения слугителю суда об отлучке по болезни и др. причинам и определения по ним. Формулярный список слугителю. 1811 г., 14 арк.

ф.110 – Суражский уездный суд**оп.1**

1.470. *Спр.* 9. Дело по обвинению заседателя Суражского нижнего земского суда Антона Отвиновского во взяточничестве. 1830-1832 гг., 9 арк.

1.471. *Спр.* 56. Дело по обвинению головы Лопатинского волостного правления казака д.Лопатней Дмитрия Алексеевича Приговорского в злоупотреблении служебным положением. 1835-1843 гг., 76 арк.

1.472. *Спр.* 65. Именной список служащих Суражского уездного суда. 1838 г., 2 арк.

1.473. *Спр.* 79. Дело по обвинению чиновников Суражской городской ратуши Терентия Бохона, Якова Мехедова, Никифора Цельмана и др. в ненадлежащем исполнении ими своих должностных обязанностей. 1848-1857 гг., 184 арк.

ф.135 – Стародубский уездный суд**оп.1**

1.474. *Спр.* 10. Мнение Государственного Совета, указы Правительствующего Сената, Черниговского губернского правления о сокращении делопроизводства и переписки по гражданскому управлению; Проект изменений в существующих узаконениях и правилах относительно порядка делопроизводства по гражданскому управлению и круга действий разных ведомств. Настольный реестр документов, апелляционных и следственных дел,

частных дел, шнуровая книга записи прохождения личной службы чиновников (формы, образцы). 1852 г., 28 арк.

1.475. *Спр.* 19. Книга записи увольнений и назначений на должности чиновников и служащих суда и предоставленных им отпусков. 1861 г. 10 арк.

ф.160 – Новозыбковский уездный суд

оп.1

1.476. *Спр.* 113. Дело по жалобе коллежского советника Калининского на чиновника 9 класса Грыба за избиеение крестьянина и присвоение его лошади. 1841 г., 32 арк.

ф.254 – Стародубский поветовый земский суд

оп.1

1.477. *Спр.* 29. Указ Малороссийского Черниговского губернского правления о наложении ареста на имущества членов нижних земских судов поветов, за которыми числятся большие суммы невзысканной недоимки казенных податей; выписки их журнала заседаний Стародубского поветового земского суда и переписка со Стародубским нижним земским судом о ходе выполнения Указа о наложении ареста на имущества членов суда. 1803-1806 гг., 30 арк.

1.478. *Спр.* 98. Дело по обвинению Коллежского регистратора Якова Карасева в составлении и направлении фальшивого приказа от Стародубского нижнего земского суда сельскому начальнику в селе Запольские Халеевичи и подделке подписи заседателя суда Ивана Гамалея. 1804 г., 59 арк.

1.479. *Спр.* 99. Дело об увольнении судьи Стародубского поветового земского суда майора Николая Миклашевского, подсудка (члена суда) секунд-майора Семена Лашкевича, писаря суда Степана Хоминского по состоянию здоровья; о награждении чиновников суда. 1804 г., 59 арк.

1.480. *Спр.* 136. Дело о рассмотрении жалобы губернского секретаря, учителя Погарского народного училища Степана Пешковского о причинении ему тяжкой обиды во время исполнения должностных обязанностей смотрителем того же училища Денисом Гижицким. 1805-1810 гг., 219 арк.

1.481. *Спр.* 137. Дело по обвинению почтальонов почтовой станции села Гринева казаков Корнея и Ивана Шкапиных в неисполнении своих служебных обязанностей по перевозке почты в город Погар и обратно. 1805-1806 гг., 26 арк.

1.482. *Спр.* 253. Списки избранных в члены Стародубского поветового земского суда, писарей и кандидатов в них; земских комиссаров и заседателей Стародубского нижнего земского суда, коморников и возных Стародубского подкоморского суда. 1818 г., 6 арк.

1.483. *Спр.* 254. Настольный реестр (ведомость) введущихся следственных дел, ведомость арестантов, содержащихся в тюрьме. 1818 г., 16 арк.

1.484. *Спр.* 258. Дело о рассмотрении искового прошения коллежского регистратора Гавриила Коцкевича о возвращении части его двора, сада и огорода, присвоенного коллежским регистратором Дмитрием Страшненко. 1825 г., 11 арк.

2. Опубліковані документи і матеріали

2.485. Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1847 год. – Часть первая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, 1847. – XXXII + 323 + 18 с.

2.486. Адрес-календарь или общий штат Российской империи на 1847 год. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, 1847. – VIII + 224 + 8 + 206 с.

2.487. Ведомость об образовательном цензе лиц судебного ведомства. – СПб., 1889.

2.488. Выборы 1785 г. должностных лиц согласно «учрежд. о губерниях», в Киевском наместничестве // Исторические материалы из архива Киевского губернского правления / Изд. редактор неофициц. части «Киевских губернских ведомостей» А.А. – Вып. 2. – К.: В типографии губернского правления, 1882. – С. 1-30.

2.489. Высочайше утвержденное 27 Ноября 1830 г. мнение Государственного Совета, о пенсии и единовременном пособии Чиновникам,

служащим по дворянским выборам // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1831. – Кн. 3. Распоряжения. – С. 3-4.

2.490. Высочайше утвержденное 3 Декабря 1830 г. мнение Государственного Совета, относительно пенсий Чиновникам, служащим в городских присутственных местах // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1831. – Кн. 3. Распоряжения. – С. 5-6.

2.491. Высочайше утвержденное в 29 день Марта 1831 г. мнение Государственного Совета, об освобождении от рекрутства поселян, служащих по выборам своих сообществ, заседателями в Земских и прочих судах // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1831. – Кн. 4. Распоряжения. – С. 27-28.

2.492. Высочайше утвержденное Положение о порядке производства в чины по Гражданской службе // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 7224.

2.493. Высочайше утвержденное положение о юридических курсах для юношества Царства Польского // ПСЗ-2. – Т. XV. – № 13373.

2.494. Высочайше утвержденные правила, о производстве нижних чинов унтер-офицерских званий в первый гражданский чин Коллежского Регистратора // ПСЗ-2. – Т. XXI. – № 19733.

2.495. Высочайше утвержденный Устав Лицея Князя Безбородко // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5659.

2.496. Высочайше утвержденный Устав училищ для детей канцелярских служителей // ПСЗ-2. – Т. III. – № 1814.

2.497. Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 рік / Упорядник Панкєєв О.С. – Запоріжжя, 2011. – 125 с.

2.498. Доклады государыне императрице Комиссии о учреждении народных училищ 1782, 83 и 84 годов // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1867. – Генварь-март. Книга первая. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1867. – С. 54-59.

2.499. Записка из дела, произведенного в Комитете высочайше утвержденном при Правительствующем Сенате, касательно прав на дворянство бывших малороссийских чинов // Чтения в Императорском обществе истории и

древностей российских при Московском университете. – 1861. – Апрель-июнь. Книга вторая. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1861. – С. 80-139.

2.500. Записка о малороссийском дворянстве маршала Роменского повета Василия Полетики. 1809 г. – Б.м., б.г. – 14 с.

2.501. Знак отличия безпорочной службы и некоторые профессора Московского университета // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1869. – Июль-сентябрь. – Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1869. – С. 6-12.

2.502. Значение лихоимства // Архив графов Мордвиновых / Предисл. и прим. В.А. Бильбасова. – Том восьмой. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1903. – С. 114-118.

2.503. Личный состав М.В.Д. (по сентябрь 1854) // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1854. – Сентябрь. – С. 104-112.

2.504. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1791. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XX + 380 + VIII с.

2.505. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1794. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XX + 400 с.

2.506. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1795. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XX + 423 + IX с.

2.507. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1796. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XIV + 464 с.

2.508. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1803. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XXIV + 569 + IX с.

2.509. Месяцеслов с росписью чиновных особ в государстве, на лето от Рождества Христова 1804. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XXIV + 335 + XI с.

2.510. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1805. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 332 + VIII с.

2.511. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1806. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 492 + VIII с.

2.512. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1807. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 511 + VIII с.

2.513. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1829. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – XIII + 548 с.

2.514. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1830. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 4 + 411 с.

2.515. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи, на лето от Рождества Христова 1831. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 416 + 4 + VII с.

2.516. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи на 1832. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 422 + IV + VII с.

2.517. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи на 1833. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 423 + X + VII с.

2.518. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи на 1834. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 439 + XII + VIII с.

2.519. Месяцеслов с росписью чиновных особ или Общий штат Российской империи на 1835. – Часть вторая. – СПб.: При Императорской Академии Наук, б/г. – 428 + XII + VIII с.

2.520. Милорадович Г.А., граф. Родословна книга черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – Том II. Части 3, 4, 5, 6 и Приложения. – 406 + 9 + 33 с.

2.521. Мнение, на каком бы основании завести порядок в даче чинов армейских малороссийским старшинам // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1861. – Апрель-июнь. Книга вторая. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1861. – С. 76-79.

2.522. Мнение о статских чинах // Архив графов Мордвиновых / Предисл. и прим. В.А. Бильбасова. – Том шестой. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – С. 280-285.

2.523. Мысли о успехе и точности в судопроизводстве и о умерении наказаний за вины и преступления // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1859. – Апрель-июнь. Книга вторая. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1859. – С. 134-152.

2.524. Награждения, определения, назначения и увольнения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXI. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1849. – Отд. I. – С. 101-105.

2.525. О безпристрастном и прилежном разсматривании дел, и о сохранении канцелярского порядка // ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17166.

2.526. О бытии Одесскому Магистрату на правах, присвоенным городам Риге и Ревелю // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18974.

2.527. О введении в оклад лиц бывшей шляхты // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 7404.

2.528. О взимании штрафов с Судей тяжущихся, согласно прежним предписаниям Сената // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 3101.

2.529. О взятках судей // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1858. – Апрель-июнь. Книга вторая. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1858. – С. 172-174.

2.530. О включении должностей Столоначальников или Повытчиков и Регистраторов Уездных Судов в XIV класс по расписанию должностей // ПСЗ-2. – Т. XVI. – № 14365.

2.531. О власти Губернских Межевых Судов налагать штрафы на поветовые Межевые Суды за неисполнение указов и отсылать Судей и других Чиновников, за важные преступления к суду // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 28918.

2.532. О внесении в журнал Земского Суда, кто из присутствующих в оном по каким делам в уезд отлучается // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19465.

2.533. О возложении на Севастопольского Полицмейстера обязанности присутствовать при испытаниях в тамошнем Уездном Училище лиц, удостоиваемых к производству в первый классный чин или Почетное Гражданство // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LIX. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1848. – Повеления. – С. 55.

2.534. О вознаграждении чиновников и служителей казенных питейных сборов половинным числом штрафа, взыскиваемого с корчемников // ПСЗ-2. – Т. I. – № 194.

2.535. О возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тамошним правам и прежним обрядам // ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17594.

2.536. О воспрещении вступать в государственную службу диаконам и священникам слагающим по желанию с себя сей сан, первым ранее шести лет, а последним ранее десяти лет // ПСЗ-2. – Т. XIV. – № 12148.

2.537. О воспрещении гражданским чиновникам носить усы и бороду // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10092.

2.538. О воспрещении Начальствующим лицам принимать приношения от обществ // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5223.

2.539. О воспрещении обращать в гражданскую службу воспитанников, из незаконнорожденных, или неизвестного происхождения детей, находящихся в ведении Приказов Общественного Призрения // Журнал Министерства Внутренних Дел. – № 1. – 1838. – Распоряжения. – С. XXXVI-XLII.

2.540. О временном увеличении штата Херсонской полиции // ПСЗ-2. – Т. XXX. – № 29785.

2.541. О вспомоществованиях дворянства чиновникам, служащим по выборам одного и о усилении содержания Канцелярий Дворянских Опек // ПСЗ-2. – Т. X. – № 7767.

2.542. О выборах в мещанские Заседатели Совестного Суда и Губернского Магистрата // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16124.

2.543. О выборе в уездные Землемеры способных и достойных людей // ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14557.

2.544. О выборе Маршалов и Поветовых Хорунжих в Губерниях Малороссийских и от Польши присоединенных // ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17790.

2.545. О выборе чиновников и урядников в Губерниях: Малороссийской, Литовской, Минской, Волынской, Подольской, Киевской и Белорусской по тамошним правам // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19839.

2.546. О выдаче гражданским чиновникам, находящимся под судом, половинного жалованья по чинам их, в сравнении с военными // ПСЗ-2. – Т. I. – № 214.

2.547. О выдаче класным чиновникам жалованья ежемесячно // ПСЗ-2. – Т. XX. – № 18904.

2.548. О выдаче Полицейским служителям пособия при постройке домов // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4328.

2.549. О высылке городским и сельским Полициям просрочивающих в отпуску Магистратских Членов, и о предании их суду за просрочку // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18629.

2.550. О вычете десяти процентов с наград, выдаваемых из городских доходов чиновникам Коммерческих Судов // ПСЗ-2. – Т. XXVIII. – № 27621.

2.551. О вычете единовременно денег из жалованья чиновников за пожалованные им ордена // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19474.

2.552. О дворянских и купеческих выборах по Полтавской и Черниговской Губерниям // ПСЗ-1. – Т. XXXVII. – № 28273.

2.553. О дворянских и купеческих выборах по Таврической Губернии // ПСЗ-1. – Т. XXXVII. – № 28363.

2.554. О дозволении в Городские Магистраты Киевского, Черниговского и Новгород-Северского Наместничеств определять Секретарей и потребное число канцелярских служителей с жалованьем на счет Магистратских доходов // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15595.

2.555. О дозволении гражданам и поселянам избирать в градские и сельские должности чиновников и дворян // ПСЗ-2. – Т. III. – № 2409.

2.556. О дозволении детям Преподавателей и Чиновников Ришельевского Лицея и состоящей при Лицее Гимназии обучаться в сей Гимназии бесплатно приходящими учениками // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXXI. – 1854. – Отд. I. – С. 30.

2.557. О дозволении избирать в Возные Дворян, чинов и поместий неимеющих // ПСЗ-2. – Т. I. – № 628.

2.558. О дозволении Малороссийским казакам переходить наравне с государственными крестьянами в неподатное состояние // ПСЗ-2. – Т. XIV. – № 13025.

2.559. О дозволении Межевой Канцелярии определять в уездные Землемеры из состоящих в должности Землемеров помощников, неимеющих Обер-Офицерских чинов // ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14592.

2.560. О дозволении Одесскому Коммерческому Суду иметь четырех Членов от купечества, с выбором оных на один год // ПСЗ-2. – Т. II. – № 1459.

2.561. О дозволении определять в Присутственные Херсонской Губернии места, в канцелярское звание, людей податного состояния // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 29106.

2.562. О дозволении определять казенных Студентов Юридического Института Университета Св. Владимира Учителями Законоведения в Гимназии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXVI. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1850. – Отд. I. – С. 5.

2.563. О дозволении Поветовым Малороссийских Губерний Маршалам по делам их употреблять, сверх положенного Письмоводителя, по два человека из дворян, которых и считать в действительной службе // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 1075.

2.564. О дозволении принимать в училища детей канцелярских служителей воспитанников от девяти до десяти и от двенадцати до четырнадцати лет // ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9522.

2.565. О дозволении принимать детей бедных чиновников, занимающих классные должности в Присутственных местах, в Училища, учрежденные для детей Канцелярских служителей // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 7521.

2.566. О дозволении Таврическому дворянству избирать из среды себя Уездных Судей // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 11353.

2.567. О дозволении Таврическому Татарскому Дворянству избирать из среды своей Татарских или Русских Дворян в члены Уездных Нижних Земских Судов Таврической Губернии // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 2808.

2.568. О должностях Подкомориев и Коморников в возвращенных от Польши губерниях // ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9727.

2.569. О дополнении и пояснении разных статей положения 6 Декабря 1831 года, о порядке дворянских собраний, выборов и службы по оным // ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9322.

2.570. О допущении в Университетах и других высших учебных Заведениях к слушанию лекций одних людей свободных состояний, а помещичьих людей к обучению только в приходских и уездных Училищах и в заведениях особенного рода, для усовершенствования промышленности учрежденных; и о распространении надзора Министерства Народного Просвещения на все без изъятия Училища, кроме Военных и Духовных // ПСЗ-2. – Т. II. – № 1308.

2.571. О допущении Дворянских Заседателей Уездных Судов участвовать в суждении дел казенных поселян // ПСЗ-2. – Т. II. – № 862.

2.572. О допущении чиновников к слушанию Университетских лекций // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 6735.

2.573. О доставлении списков о чиновниках для помещения в адрес-календарь // ПСЗ-1. – Т. XXXIII. – № 26007.

2.574. О доставлении списков чинам, ко внесению в Адрес-Календарь следующим, в назначенные сроки // ПСЗ-2. – Т. I. – № 9.

2.575. О заведении в Нежине Гимназии высших Наук Князя Безбородко // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21852.

2.576. О изменении Магдебургского Права в Малороссии Литовским Статутом и общими Российскими узаконениями // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4319.

2.577. О замещении в Киевской, Подольской и Волынской губерниях должностей Членов Уездных Судов, избираемых от дворянства, чиновниками от правительства, еще в продолжение 6 лет // ПСЗ-2. – Т. XXV. – № 24607.

2.578. О замещении должностей Членов Уездных Судов, избираемых от дворянства, чиновниками от короны // ПСЗ-2. – Т. XV. – № 13386.

2.579. О запрещении Городничим и определенным по уездам чинам употреблять в свою услугу сотских и десятских, требовать безденежно сена и прочего, и вмешиваться в распоряжения мещанские, касательно найма лошадей на почтовые станы... // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18630.

2.580. О запрещении чиновникам вступать в откупы по тем выборам, где они служат // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21380.

2.581. О зачете чиновникам за действительную службу того времени, которое находились вне службы, быв удалены от должностей и потом признаны судом или следствием невинными // ПСЗ-2. – Т. III. – № 2574.

2.582. О зачитании в действительную службу чиновникам, оправданным по суду и которые удовлетворяются жалованьем, времени нахождения их под судом и следствием // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 2592.

2.583. О избирании чиновников в Губерниях, от Польши присоединенных, так же в Малороссийских и Белорусских на места, от избрания дворянства зависящие, по порядку в Учреждении о Губерниях изображенному // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20273.

- 2.584. О канцелярских служителях гражданского ведомства // ПСЗ-2. – Т. II. – № 1469.
- 2.585. О квартирах для Полицейских Чиновников // ПСЗ-1. – Т. XXX. – № 22885.
- 2.586. О классах, присвоенных Градскому Голове и Заседателям в Палатах от купечества // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20729.
- 2.587. О лихоимстве // Архив графов Мордвиновых / Предисл. и прим. В.А. Бильбасова. – Том пятый. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – С. 651-652.
- 2.588. О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство // ПСЗ-2. – Т. X. – № 7976.
- 2.589. О мерах к искоренению злоупотреблений при Дворянских выборах в присоединенных от Польши Губерниях // ПСЗ-2. – Т. II. – № 1174.
- 2.590. О мерах к обеспечению казны в случае растраты сумм Уездными Казначейми // ПСЗ-2. – Т. XXVIII. – № 27766.
- 2.591. О мерах к побуждению воспитанников училищ Детей Канцелярских служителей к занятию науками по вступлении в службу, и о доставлении им для того учебных пособий // Журнал Министерства Внутренних Дел. – № 2. – 1838. – Распоряжения. – С. LXXXIV-LXXXVII.
- 2.592. О мерах к прекращению подлогов при доказательстве дворянства // ПСЗ-2. – Т. XXI. – № 19579.
- 2.593. О мерах к пресечению уклонения граждан от общественных выборов // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 3003.
- 2.594. О мере взыскания за неотрешение от должности неблагонадежных чиновников // ПСЗ-2. – Т. I. – № 70.
- 2.595. О мере, в какой следует производить взыскание с городских и земских полиций, за упущение по зачислению солдатских детей в кантонисты // ПСЗ-2. – Т. XVIII. – № 17006.
- 2.596. О месте подсудности Губернских Предводителей и Губернских Маршалов // ПСЗ-2. – Т. II. – № 892.

2.597. О награждении Городских Голов и Гласных Городских Дум, за прохождение службы, похвальными листами и именовани^{ем} степенных // ПСЗ-2. – Т. XXVI. – № 25290.

2.598. О награждении чиновников не из дворян при увольнении следующими чинами до Статского Советника включительно // ПСЗ-2. – Т. XXII. – № 21080.

2.599. О назначении в награду Чиновникам, вместо подарков, третного, полугодового или годового жалованья // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6482.

2.600. О назначении квартир гражданским чиновникам // ПСЗ-2. – Т. X. – № 8630.

2.601. О назначении мундиров сельским Заседателям Сове^{стных} Судов, из податного состояния избираемым // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10690.

2.602. О назначении Присутственными местами, для успешнейшего течения дел, в помощь Секретарям Протоколиста или кого либо из Повытчиков и ответственности штатных Секретарей // ПСЗ-1. – Т. XXXIII. – № 26055.

2.603. О назначении Чиновникам, на службе остающимся, прибавочного жалованья в награду, а не пенсион^а // ПСЗ-1. – Т. XXXIX. – № 29884.

2.604. О наказании Городничего Пирха за развратные поступки и пренебрежение своей должности // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18606.

2.605. О наказании Судей за неправо^е обвинение подсудимых // ПСЗ-1. – Т. XXXIII. – № 26452.

2.606. О наполнении Канцелярий в Наместничествах приказными служащими // ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14831.

2.607. О наполнении Присутственных мест Канцелярскими служителями из людей свободного состояния, а не из положенных в подушный оклад // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15401.

2.608. О наполнении Секретарских и других мест чиновниками, хотя бы они не состояли в классах, местам им присвоенных // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21355.

2.609. О небытии в Малороссии положенным по тамошним правам чиновникам, именуемым возными и подвойскими, поелику должность их по

Учреждению о Губерниях возложена на Земские Суды, Земских Исправников и Городничих // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15478.

2.610. О невзыскивании в пользу Судей пересудных денег с таких дел, кои разрешаются не по Литовскому Статуту, но по особенным законам // ПСЗ-2. – Т. III. – № 2015.

2.611. О невзыскивании пеней с уездных Дворянских предводителей в случае нерадения и медленности их или упущений по должности без разрешения Сената // ПСЗ-1. – Т. LX. – № 30502.

2.612. О невозлагании Казенными Палатами на Уездных Казначеев никаких других должностей // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18947.

2.613. О невозлагании на Уездных Казначеев никаких других должностей и поручений // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 29551.

2.614. О невыборе в Предводители Чиновников, имеющих штатные должности и места // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 15913.

2.615. О недаче чинов канцелярским служителям при замещении их на Регистраторские и Архивариуские вакансии, и о представлении в Сенат к награждению их чинами по заслуге лет // ПСЗ-1. – Т. XXXIV. – № 26706.

2.616. О недозволении помещать детей классных чиновников в Училища, учрежденные для таковых же канцелярских служителей // ПСЗ-2. – Т. III. – № 2416.

2.617. О недозволении почетным гражданам из бывшей Польской шляхты вступать в гражданскую службу // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 11876.

2.618. О недопущении в Сенат по Малороссийским делам поверенными, не имеющих шляхетской собственности // ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14363.

2.619. О недопущении к Дворянским выборам тех из Дворян, кои были под судом и оным не оправданы, а только прощены по милостивым Манифестам // ПСЗ-1. – Т. XXXI. – № 24095.

2.620. О незаконной Недригайловским Уездным Судом продаже имения Майора Неплюева, и о порядке публичной продажи имений // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20697.

2.621. О незаписывании никого из неслужащих Дворянских детей в Статскую службу, без Высочайшего утверждения // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 19136.

2.622. О неизбирании крестьян удельных в сельские Заседатели в Уездные и Земские Суды // ПСЗ-1. – Т. XXX. – № 23686.

2.623. О некомандировании канцелярских служителей для произведения следствия // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6389.

2.624. О немедленном окончании разбора Чиншевой шляхты // ПСЗ-1. – Т. XXXIV. – № 27014.

2.625. О немедленном рассмотрении и решении дел по жалобам, вступающим на Землемеров в непорядочных их поступках // ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14250.

2.626. О ненаграждении впредь служивых Малороссийских людей прежними Войсковыми чинами // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16117.

2.627. О неназначении пенсий и единовременных пособий из казны чиновникам, служащим в городских Присутственных местах // ПСЗ-2. – Т. V. – № 4161.

2.628. О необременении Градских и Земских Полиций следствия по делам, формальному Суду подлежащим // ПСЗ-2. – Т. II. – № 1483.

2.629. О неопределении в гражданскую службу детей классных чиновников, родившихся во время бытности их в нижних воинских званиях // ПСЗ-2. – Т. XVIII. – № 16598.

2.630. О неопределении в Землемеры лекарей и чиновников других званий // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15366.

2.631. О неопределении детей личных Дворян в статскую службу без Высочайшего соизволения // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19672.

2.632. О неопределении лиц, неимеющих чинов, в должность выше 12 класса // ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9467.

2.633. О неопределении на службу дворян сверх штата // ПСЗ-2. – Т. XVII. – № 16035.

2.634. О неопределении отпущенных на волю дворовых людей в число канцелярских служителей, без представления Сенату // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19678.

2.635. О неопределении солдатских детей в Канцелярское звание // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16083.

2.636. О неопределении в Землемеры лиц не имеющих классных чинов // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 6942.

2.637. О неподверганию испытанию определяемых в Полицмейстеры и Городничие Чиновников, состоявших уже в сих должностях // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4619.

2.638. О неподнесении к Высочайшей конфирмации указов о производстве в чин Коллежского Ассесора за отличие // ПСЗ-2. – Т. XI. – № 8770.

2.639. О неподчинении Прокурорскому надзору Севастопольской полиции // ПСЗ-2. – Т. XXI. – № 20596.

2.640. О непредставлении к награждению состоящих под судом чиновников и о представлении в Сенат о производстве в чины выслуживших узаконенные лета // ПСЗ-1. – Т. XXXIV. – № 26866.

2.641. О непредставлении к награждению чрез чин или минуя чины низшие прямо в высшие // ПСЗ-2. – Т. X. – № 7813.

2.642. О непредставлении к награждению орденами чиновников, не имеющих 9-го класса или Титулярных Советников // ПСЗ-1. – Т. XXXVII. – № 28517.

2.643. О непредставлении к орденам Чиновников, не имеющих еще знака безпорочной службы // ПСЗ-2. – Т. III. – № 1908.

2.644. О непризнании в потомственном дворянстве Чиновников, получивших чины Коллежского Ассесора или 8-го класса при отставке // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5529.

2.645. О непринимании в гражданскую службу духовного звания людей, без увольнения от их начальства // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21278.

2.646. О непринимании прошений о награде за усердную службу // ПСЗ-2. – Т. I. – № 127.

2.647. О непринимании, без сношения с Духовным Начальством, в службу детей Священно и церковно-служителей из Дворян // ПСЗ-1. – Т. XXXV. – № 27520.

2.648. О непричислении Дворян к Присутственным местам без действительной службы // ПСЗ-1. – Т. XXIX. – № 22562.

2.649. О непроизводнении жалованья Бургомистрам и Ратманам, во время их отпуска в дома // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15202.

2.650. О непроизводнении жалованья избираемым в Ратуши Бургомистрам и Ратманам // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15727.

2.651. О непроизводнении жалованья Чиновникам, преданным суду за проступки, до службы неотносящиеся // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5082.

2.652. О нераспространении на Полицмейстеров и Городничих действия указа 21 Марта 1810 года, о переименовании в статские чины воинских Чиновников, поступающих в статскую службу // ПСЗ-1. – Т. XXXI. – № 24436.

2.653. О неснятии Присутственными местами с чиновников, впадших в преступления, чинов, без Высочайшего повеления // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18894.

2.654. О неувольнении Землемеров и прочих подведомственных чинов, на коих поступили жалобы в противозаконных поступках, от службы, впредь до надлежащего изследования // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19458.

2.655. О неувольнении Наместническим Правлением выбираемых Дворянством чиновников от должностей их, до истечения трех-летнего срока // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15477.

2.656. О неувольнении чиновников, состоящих под следствием и под казенным взысканием // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15600.

2.657. О неустранении Помощников Землемеровых, не имеющих Обер-Офицерских чинов и кантонистов, от получения штатом положенного оклада по тем должностям, которые они будут исправлять за убылых Чиновников // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6336.

2.658. О неустранении Уездного Предводителя Дворянства от присутствования в Дворянской Опеке по изъявленному подозрению // ПСЗ-2. – Т. X. – № 8307.

2.659. О образе определения по Польским Губерниям Исправников и Заседателей в Земские Суды, и о Дворянских выборах // ПСЗ-2. – Т. I. – № 188.

2.660. О обращении Новгород-Северского Народного Училища в Гимназию // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21963.

2.661. О обращении однодворцев, поселенных по бывшей Украинской линии в Екатеринославской Губернии, в казачью службу // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16552.

2.662. О объявлении чинов неслужащим Чиновникам не прежде, как по взносе ими следующих за оные денег // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4439.

2.663. О обязанности присутственных мест, предающих чиновников суду или следствию, требовать о производстве им половинного жалованья // ПСЗ-2. – Т. XVII. – № 15692.

2.664. О окладах чиновникам Уездных Казначейств // ПСЗ-2. – Т. XXII. – № 21281.

2.665. О определении в Уездные Стряпчие чиновников 14, 10 и 9 классов // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20178.

2.666. О определении действительных студентов Университетов в Гражданские и Уголовные Палаты на вакансии Столоначальников // ПСЗ-2. – Т. XXII. – № 21538.

2.667. О определении молодых дворян на службу сверх штата // ПСЗ-2. – Т. XIX. – № 17910.

2.668. О опубликовании беспорядка Слободско-Украинской Казенной Палаты, допустившей Уездного Казначая Демидова накапливать у себя в большом количестве денежной суммы и неповерявшей своевременно Казначейских счетов // ПСЗ-1. – Т. XXXIX. – № 30125.

2.669. О оставлении в гражданской службе лиц из церковнослужительских детей и из податного состояния, кои пролужили в оной не менее десяти лет // ПСЗ-2. – Т. XXIII. – № 22757.

2.670. О оставлении пенсионов, пожалованных уволенным от военной службы Чиновникам, при определении их к должностям по части Полицейской // ПСЗ-1. – Т. XXXII. – № 25361.

2.671. О отнесении должности Помощника Присяжного Пристава Коммерческого Суда по пенсии к IX разряду // ПСЗ-2. – Т. XXIII. – № 22871.

2.672. О переводе Воронежского училища детей канцелярских служителей в Тамбов, и покупке в оном дома для сего заведения // Журнал Министерства Внутренних Дел. – № 2. – 1838. – Распоряжения. – С. XLVI-XLVIII.

2.673. О переименовании в классные чины Империи отставных бывших Польских войск офицеров, занимающих классные гражданские должности по Царству Польскому // ПСЗ-2. – Т. XXIV. – № 23547.

2.674. О переименовании Губернских и уездных Землемеров, состоящих в рангах службы воинской, статскими чинами // ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17876.

2.675. О переименовании состоящих в статской службе и впредь в оную определяемых военных чинов, в классы службы статской // ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17723.

2.676. О подведомстве Полиции местному Гражданскому Начальству и военным лицам, коим вверено управление гражданской части в Губернии // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19866.

2.677. О подтверждении всем Присутственным местам, дабы Статские чины не именовали себя воинскими // ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17159.

2.678. О подтверждении всем Присутственным местам, дабы указ 15 Декабря 1763 года об определении в Канцелярское звание людей, дворянские права не имеющих, копиистами, был в точности исполняем // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 28930.

2.679. О подтверждении всем Присутственным местам, чтобы чиновники занимались отправлением своих должностей со всею благопристойностью и рачением // ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17964.

2.680. О подтверждении Полицейским чиновникам, чтобы они из границ должности своей не выходили // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19799.

2.681. О подтверждении Секретарям Судебных мест, дабы они принадлежащие Прокурорам ведомости доставляли, под опасением за медленность отрешения от должностей их, и о посылке на счет Секретарей для изребования тех ведомостей нарочных // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18776.

2.682. О позволении в Училищах для детей канцелярских служителей, содержать пансионеров // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 3131.

2.683. О помещении по Губернским и Уездным Казначействам присяжных из отставных Гвардии унтер-офицеров // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20981.

2.684. О порядке взыскания казенных сумм, в случае растраты оных Уездными Казначаями // ПСЗ-2. – Т. X. – № 8508.

2.685. О порядке выбора в Киевской, Черниговской, Новгород-Северской Губерниях, в Дворянские Заседатели, Предводители и Уездные Судьи; о наблюдении Расправам для казаков учрежденных, их прежних прав; о правах Малороссийских Магистратов; о дозволении казакам и всем казенного ведомства людям записываться в мещанство и купечество; об учреждении Ратуш в местечках казачьего ведомства... // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15265.

2.686. О порядке выборов в Губерниях должностных лиц из Дворян и купечества // ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14816.

2.687. О порядке Дворянских Собраний, выборов и службы по оным // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4989.

2.688. О порядке назначения депутатов при производстве следствий о преступлениях по должности лиц, служащих по выборам // ПСЗ-2. – Т. XXXV. – № 36340.

2.689. О порядке назначения пенсий чиновникам Дворянских Опек // ПСЗ-2. – Т. XVII. – № 16220.

2.690. О порядке назначения чиновников на должности в Новороссийском крае и Бессарабской области // ПСЗ-2. – Т. XXXIV. – № 34916.

2.691. О порядке определения Чиновников в Уездные Стряпчие // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6322.

2.692. О порядке отрешения Уездных Стряпчих от должностей и отдачи их под суд // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21520.

2.693. О порядке поступления лиц податных сословий в нижние служительские должности // ПСЗ-2. – Т. XXVIII. – № 27626.

2.694. О порядке предания суду полицейских сотских и десятских, за преступления по должности // ПСЗ-2. – Т. XXXIII. – № 33864.

2.695. О порядке предания суду Уездных Предводителей Дворянства за незаконные их действия по Дворянской Опеке // ПСЗ-2. – Т. XXXVII. – № 38911.

2.696. О порядке предания суду чиновников градоначальств // ПСЗ-2. – Т. XXX. – № 29970.

2.697. О порядке предания суду, временного удаления и отрешения от должности служащих по городским выборам // ПСЗ-2. – Т. XXXIII. – № 33714.

2.698. О порядке представления в чины за выслугу лет и за отличие // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 19159.

2.699. О порядке представления к чинам за отличие молодых людей из Дворян, обязанных выслугою узаконенного срока в губернских и равных им присутственных местах // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXXI. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1854. – Отд. I. – С. 4-6.

2.700. О порядке приема в службу шляхтских детей и увольнение от оной // ПСЗ-1. – Т. IX. – № 7142.

2.701. О порядке приобретения дворянства службою // ПСЗ-2. – Т. XX. – № 19086.

2.702. О порядке производства в неклассные чины лиц, поступающих в гражданскую службу из дворян и других состояний // ПСЗ-2. – Т. XIV. – № 12798.

2.703. О порядке производства в чин Титулярного Советника молодых людей, занимающих штатные должности и носящих звание канцелярских чиновников // ПСЗ-2. – Т. XXVIII. – № 27825.

2.704. О порядке производства в чины молодых людей, первоначально поступивших в губернские и уездные места или управления // ПСЗ-2. – Т. XXXIV. – № 34477.

2.705. О порядке производства в чины Русских чиновников, продолжающих службу в Царстве Польском // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 11110.

2.706. О порядке производства в чины служащих по дворянским выборам // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 11042.

2.707. О порядке производства дел, в случае несогласия Гражданских Губернаторов с решением Уездных Судов // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 2856.

2.708. О порядке произвождения Губернских и Уездных Землемеров в статские чины // ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 17338.

2.709. О порядке раздела между Членами и Секретарями судебных мест штрафов, взыскиваемых с неправых апелляторов // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10662.

2.710. О порядке увольнения гражданских чиновников за неспособностью // ПСЗ-2. – Т. XXIV. – № 22982.

2.711. О порядке увольнения гражданских чиновников от службы за неспособностью // ПСЗ-2. – Т. XXIV. – № 23073.

2.712. О порядке увольнения от службы и определении вновь в оную неблагонадежных чиновников // ПСЗ-2. – Т. XXV. – № 24606.

2.713. О поступании Новороссийской Губернской Канцелярии в решении спорных дел по Малороссийским правам // ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14609.

2.714. О пояснении и дополнении правил касательно определения на службу в губерниях молодых дворян и имеющих по учебным аттестатам право на классные чины // ПСЗ-2. – Т. XXVI. – № 25346.

2.715. О правах на дворянство лиц казачьих иррегулярных войск // ПСЗ-2. – Т. XXIII. – № 22016.

2.716. О правах Почетных Граждан из бывшей шляхты Западных Губерний // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 6789.

2.717. О правах солдатских сыновей, зачисленных в личное почетное гражданство // ПСЗ-2. – Т. XXXI. – № 30942.

2.718. О праве высших мест налагать пени на подчиненные им места независимо от Губернского Правления // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15439.

2.719. О праве детей лекарских учеников вступать в гражданскую службу // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 11385.

2.720. О праве Писарей Поветовых Судов на получение Ордена Св. Владимира 4 степени, за выслугу по выборам Дворянства трех трехлетий // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4552.

2.721. О правилах возстановления однодворцев в Дворянском достоинстве // ПСЗ-1. – Т. XXXIII. – № 26579.

2.722. О правилах призрения заслуженных Гражданских чиновников // ПСЗ-2. – Т. II. – № 969.

2.723. О правилах производства в статские чины // ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 16930.

2.724. О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках, для производства в Коллежские Ассесоры и Статские Советники // ПСЗ-1. – Т. XXX. – № 23771.

2.725. О правилах удаления Уездных Стряпчих от должностей и перевода их из одного уезда в другой // ПСЗ-1. – Т. XXXIII. – № 26151.

2.726. О правилах, по коим должны быть выдаваемы свидетельства от Магистратов и Ратуш людям податного состояния на вступление в службу // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 29024.

2.727. О правилах, по коим следует поступать с Судьями, кои окажутся несостоятельными к уплате положенных на них штрафов за упущения по должности // ПСЗ-1. – Т. XXXIX. – № 29895.

2.728. О предоставлении воспитанникам Лицея Князя Безбородко, окончившим курс учения, преимуществ, дарованных Уставом 1825 года // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 6697.

2.729. О предоставлении дворянству Волынской губернии тех же прав по выборам, коими пользуется дворянство Киевской и Подольской губерний // ПСЗ-2. – Т. XXII. – № 21663.

2.730. О предоставлении Заседателям от поселян в Уездных Судах права носить такие же точно мундиры, какие предоставлены таковым же Заседателям в Земских и Состных Судах // ПСЗ-2. – Т. XVII. – № 15328.

2.731. О предоставлении права поступать в гражданскую службу детям отцов, получивших обер-офицерские чины после их рождения // ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9292.

2.732. О предоставлении Таврическому Дворянству права избирать из среды своей Ассесоров Палат и Заседателей Уездных и Земских Судов // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6217.

2.733. О предоставлении чина 14 класса, при поступлении в гражданскую службу, тем из воспитанников Гимназии Дерптского Учебного Округа, кои по окончании курса окажут совершенное знание Русского языка // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 6827.

2.734. О предписании всем, состоящим в классах Статской службы, чтоб они именовались теми классами, в коих они состоят, а не чинами // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19503.

2.735. О предписании Гражданским Губернаторам, дабы они сами собою отнюдь не определяли чиновников на места, кои в штатах неположены // ПСЗ-2. – Т. III. – № 2126.

2.736. О предписании повсеместно, дабы при представлениях к награждению первыми Обер-Офицерскими чинами Канцелярских служителей, происходящих из Обер-Офицерских, Священнических и Диаконских детей, прилагаемы были подлежащие доказательства, кто в каком звании отца рожден // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5190.

2.737. О представлении к наградам орденами за отличие. (Отношение Управляющего делами Комитета гг. Министров, 23-го Апреля, к Управляющему Министерством Внутренних Дел) // Журнал Министерства Внутренних Дел. – № 5. – 1840. – Распоряжения. – С. LXIII-LXV.

2.738. О представлении Палатам Уголовного Суда права удалять Уездных Стряпчих от должности, ежели оные по суду окажутся виновными // ПСЗ-1. – Т. XXX. – № 23401.

2.739. О прекращении беспорядков при межевании земель и о производстве следствий по лихоимству // ПСЗ-1. – Т. XX. – № 14952.

2.740. О прекращении злоупотреблений Казначеев, выдающих жалованье чиновникам с расчетом курса в свою пользу // ПСЗ-2. – Т. I. – № 795.

2.741. О прибавке в Земские Суды Херсонской Губернии по одному Дворянскому Заседателю // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 28882.

2.742. О прибавке в каждом Екатеринославского Наместничества Нижнем Земском Суде по одному Заседателю // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16422.

2.743. О прибавке в Поветовые Суды обеих Малороссийских Губерний по одному Подсудку // ПСЗ-1. – Т. XXIX. – № 29759.

2.744. О прибавке во все Земские Суды Волынской Губернии по два Заседателя // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 29333.

2.745. О прибавке трех Уездных Землемеров в Таврической Губернии // ПСЗ-1. – Т. XXXIX. – № 29958.

2.746. О прибавочном жалованье, определяемом чиновникам в награду службы // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10799.

2.747. О привилегиях Киевского Магистрата, и о подтверждении тамошнему Губернскому Правлению, не налагать на оный штрафов и пеней в случае упущения по делам, а представлять о том Сенату // ПСЗ-2. – Т. II. – № 1144.

2.748. О приводе в Малороссии к присяге, по Российским обрядам // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21725.

2.749. О приглашении Уездных Стряпчих к производству следствий о преступлении должностей лицами ведомства государственных имуществ // ПСЗ-2. – Т. XIX. – № 18057.

2.750. О приеме в статскую службу и производстве купцов, получивших 8-ми-классные чины // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4881.

2.751. О прикладывании именных печатей к актам неграмотными Членами Магистратов и Ратуш // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 29092.

2.752. О приложении надлежащих доказательств при представлениях к производству первыми Обер-Офицерскими чинами Канцелярских служителей, происходящих из званий, поименованных в третьем разряде Положения о Канцелярских служителях // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5627.

2.753. О приложении при представлениях о награждении чинами 8 класса свидетельств о Дворянстве // ПСЗ-1. – Т. XXIII. – № 16960.

2.754. О принятии отставленных по суду Гражданских чиновников не иначе, как рядовыми в военную службу // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 7494.

2.755. О присвоении воспитанникам и ученикам Гимназий в Таврической губернии и Бессарабской области права на получение чина 14 класса при вступлении в гражданскую службу // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 11871.

2.756. О присвоении всем Присутственным местам и должностным лицам в Западных Губерниях тех наименований, какие существуют в Великороссийских Губерниях // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4894.

2.757. О присвоении Присутственным местам Полтавской и Черниговской Губерний, и лицам, в оных служащим, наименований, Учреждением о Губерниях для мест равных определенных // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4992.

2.758. О присвоении X класса по должности всем Бухгалтерам Уездных Казначейств // ПСЗ-2. – Т. XXVII. – № 26551.

2.759. О присутствовании в Севастопольском уездном училище при испытании лиц, удостоиваемых к производству в первый классный чин или почетное гражданство, тамошнему Полицмейстеру // ПСЗ-2. – Т. XXIII. – № 22279.

2.760. О присутствовании Николаевскому Полицейстеру в тамошнем уездном училище при испытании лиц, удостоиваемых к производству в первый классный чин или почетное гражданство // ПСЗ-2. – Т. XXIII. – № 22076.

2.761. О присутствовании Прокурору Измаильского градоначальства при испытании в тамошнем уездном училище лиц, удостоиваемых производства в первый классный чин // ПСЗ-2. – Т. XXI. – № 20165.

2.762. О присутствовании Сельским Заседателям в Уездных Судах при рассмотрении таких дел, кои касаются до дворян и казенных крестьян // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20284.

2.763. О присутствовании Членам тех Губернских Судебных мест, в которых накопилось несоразмерное число дел для скорейшего окончания оных, в присутственные дни после обеда и по субботам // ПСЗ-1. – Т. XXIX. – № 22309.

2.764. О присылке дел о Губернских и уездных Землемерах, оказавшихся в преступлении должностей, на ревизию в Межевой Сената Департамент // ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18077.

2.765. О причислении к дворянству купцов и мещан, бывших Членами Магистратов в возвращенных от Польши Губерниях, до Манифеста 27 Марта 1793 года // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 5887.

2.766. О причислении к классам должностей Бургомистров Городовых Магистратов и Ратуш // ПСЗ-2. – Т. XXIV. – № 23586.

2.767. О причислении ко 2 разряду гражданских чиновников воспитанников высших учебных заведений, неокончивших полного курса // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10105.

2.768. О причислении лиц бывшей Польской шляхты, недоказавших дворянства, в купцы и мещане // ПСЗ-2. – Т. XXV. – № 24315.

2.769. О причислении поступивших на службу детей Нежинских Греков к 4 разряду канцелярских служителей // ПСЗ-2. – Т. V. – № 3681.

2.770. О производстве в Губернские Секретари переходящих в гражданское ведомство подпоручиков // ПСЗ-2. – Т. XXI. – № 20641.

2.771. О производстве в некоторых поветах Киевской Губернии всех вообще дел и совершаемых актов на Российском языке // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 2951.

2.772. О производстве в унтер-офицеры и лишении сего звания рядовых, служащих при Полиции в городах // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 3326.

2.773. О производстве в чины бывших под судом чиновников, но по оному оправданных // ПСЗ-1. – Т. XXXIV. – № 26961.

2.774. О производстве в чины воспитанников Духовных семинарий // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 10902.

2.775. О производстве в чины дворян, окончательно в сем достоинстве Герольдиею неутвержденных // ПСЗ-2. – Т. XVII. – № 15367.

2.776. О производстве в чины и об удостоивании к награждению орденом Св. Владимира всех призванных на службу по избранию Дворянства и служащих в звании Депутатов // ПСЗ-1. – Т. XXXIII. – № 25846.

2.777. О производстве в чины Канцелярских служителей, состоящих при Полиции, по аттестатам от их начальства // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16006.

2.778. О производстве дел, относящихся до преступления должностей, в Палатах Уголовного Суда, а не в Нижних Судах // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15565.

2.779. О производстве жалованья Гражданским чиновникам, преданным суду с удалением от должностей // ПСЗ-2. – Т. I. – № 569.

2.780. О производстве жалованья канцелярским чинам и служителям помесячно // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21654.

2.781. О производстве жалованья Присутствующим Уездных и Земских Судов не по день смены их, а по день замещения их мест другими // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19777.

2.782. О производстве из жалованья чиновников пенсионных вычетов // ПСЗ-2. – Т. XXII. – № 21411.

2.783. О производстве пенсий чиновникам земской полиции // ПСЗ-2. – Т. XXX. – № 28951.

2.784. О производстве половинного жалованья Чиновникам, находящимся под судом, с арестованием их в собственных их квартирах // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5580.

2.785. О производстве чиновников, кончивших полный курс учения в бывших главных народных училищах, в чины порядком для 2 разряда установленным // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10229.

2.786. О произвождении жалованья Секретарям и канцелярским служителям в Магистратах Таврической Области по окладам Уездных Судов // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16557.

2.787. О произвождении находящимся в Магистратах Ратманам, Бургомистрам и прочим людям жалованья не из штатских, но из городских доходов // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16595.

2.788. О публикации о всякой награде и взыскании по гражданскому ведомству // ПСЗ-2. – Т. I. – № 445.

2.789. О разборе доказательств на дворянство, представляемых от жительствующей в присоединенных от Польши Губерниях Чиншевой шляхты // ПСЗ-1. – Т. XXX. – № 22873.

2.790. О разборе Шляхты в Западных Губерниях, и об устройстве сего рода людей // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4869.

2.791. О разделении на три разряда людей, принадлежащих к сословию бывшей Шляхты // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5746.

2.792. О разделении Новороссийской Губернии на три Губернии: на Николаевскую, Екатеринославскую и Таврическую, и об устройстве там Судебных мест // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20449.

2.793. О разрешении Генерал-Губернаторов, Военных и Гражданских Губернаторов налагать временные аресты на нижних полицейских служителей по степени вины их // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 3015.

2.794. О разрешении Главноуправляющих в Губерниях, от Польши присоединенных, на открывшиеся вакансии Полицмейстеров и Городничих определить чиновников по их усмотрению // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4497.

2.795. О разрешении избирать и личных дворян в Члены Межевых Судов // ПСЗ-2. – Т. XXXI. – № 31137.

2.796. О разрешении принимать в Гражданскую службу жителей Западных Губерний, недоказавших еще окончательно прав своих на дворянство // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4982.

2.797. О разрешении, что дети Священников и Дияконов, которые рождены в церковнослужительском звании и до получения отцами их Дияконского или Священнического сана, не могут быть определяемы в Гражданскую службу // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 3331.

2.798. О распространении на гражданских чиновников 2-й статьи Манифеста 22 Августа 1826 года, о виновных в ослушании и дерзости против Начальства // ПСЗ-2. – Т. I. – № 763.

2.799. О распространении прав дворянства на детей, рожденных до получения Российских орденов их отцами // ПСЗ-2. – Т. V. – № 3507.

2.800. О сборе на содержание Присутственных мест и чинов по всем Губерниям, как с помещичьих, так и со всех казенных поселян по 18 копеек с души // ПСЗ-1. – Т. XXIX. – № 22392.

2.801. О свидетельствовании Землемеров, просящих увольнения от должностей за болезнями; об отрешении от должностей за нерачение по службе и об увольнении от оной просящих о том, по силе указа о вольности Дворянства, не прежде, как по миновании летнего времени // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15817.

2.802. О служебных занятиях молодых дворян, поступающих на службу в губернские места // ПСЗ-2. – Т. XVIII. – № 16768.

2.803. О служебных правах Бухгалтеров Городских Дум и Ратуш // ПСЗ-2. – Т. XXXI. – № 30549.

2.804. О служебных правах чинов Канцелярии Уездных Судов Подольской и Волынской губерний // ПСЗ-2. – Т. XXXVII. – № 37951.

2.805. О сокращении делопроизводства и переписки по гражданскому управлению // ПСЗ-2. – Т. XXVII. – № 25944.

2.806. О солдатских детях, оставляемых в гражданском ведомстве // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10727.

2.807. О сочинении и представлении в Сенат штатов и плана для учреждения Гимназий и школ в губерниях // ПСЗ-1. – Т. XV. – № 11144.

2.808. О сравнении детей лекарских учеников в правах на вступление в службу с детьми канцелярских служителей не из дворян // ПСЗ-2. – Т. XXVII. – № 26661.

2.809. О сроках представления ведомостей о лицах, состоящих под надзором полиции // ПСЗ-2. – Т. XIV. – № 12370.

2.810. О сроках производства в чины по службе гражданской // ПСЗ-2. – Т. XXXI. – № 31237.

2.811. О сроке для производства в первый классный чин священнослужительских детей, не получивших на оный права при выпуске из Семинарий // ПСЗ-2. – Т. XVII. – № 15204.

2.812. О сроке для производства Канцелярских служителей в первое классное звание // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6233.

2.813. О судопроизводстве по уголовным делам в Малороссии, на основании Учреждения для управления Губерниями // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15643.

2.814. О суждении нижних Полицейских чинов в Гражданском ведомстве // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 29445.

2.815. О суждении полицейских чиновников, в случае преступлений, Гражданскому Правительству // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19502.

2.816. О суждении сотских и других деревенских старшин, за их преступления, в Уездных Судах // ПСЗ-2. – Т. III. – № 2488.

2.817. О считании в действительной гражданской службе определяемых к Маршалам для производства дел Секретарей или Письмоводителей // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20732.

2.818. О считании волостных писарей из отставных чиновников и канцелярских служителей, в действительной службе // ПСЗ-2. – Т. XIV. – № 12572.

2.819. О считании кандидатами во все должности, по выборам замещаемые, только тех, кои получили более избирательных, нежели неизбирательных шаров // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 7602.

2.820. О считании наградою производство в чины на вакансии // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 11835.

2.821. О том, когда оставление служащих чиновников в подозрении лишает их права на пенсию // ПСЗ-2. – Т. XXIX. – № 28031.

2.822. О увеличении способов полиции в некоторых уездах и городах Киевской, Подольской и Волынской губерний // ПСЗ-2. – Т. XVIII. – № 16825.

2.823. О увольнении Чиновников от службы с награждением чинами или пенсиями // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6386.

2.824. О удержании половины жалованья у чиновников за непредставление в срок отчетов по оконченным поручениям // ПСЗ-1. – Т. XXXVII. – № 28117.

2.825. О учинении с выбранных от общества членов за самовольную отлучку в 1-й и 2-й раз вычета из жалованья, и о предании таковых суду в 3-й раз и за отлучку более, нежели на 7 дней // ПСЗ-1. – Т. XXII. – № 16025.

2.826. О учреждении при некоторых Гимназиях Западных и Великокороссийских губерний классов Российского Законоведения // ПСЗ-2. – Т. XXII. – № 21516.

2.827. О учреждении школы для обучения подьячих арифметике и письмоводству // ПСЗ-1. – Т. VI. – № 3845.

2.828. О Штаб и Обер-Офицерах, просящих увольнения от воинской службы к статским делам, с повышением чина // ПСЗ-2. – Т. I. – № 122.

2.829. О штрафах с просителей за несправедливые жалобы, и с Судей за незаконные решения по межевым делам // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18426.

2.830. О штрафах с Судей и Секретарей за неправое решение дел, а с истцов и ответчиков за неправоые жалобы в Присутственные места // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20127.

2.831. О штрафах с Членов и Секретарей Губернских Присутственных мест // ПСЗ-2. – Т. II. – № 861.

2.832. О явке недорослям в Санктпетербурге к Герольдместеру, а в Губерниях к Губернаторам для освидетельствования их в науках; о назначении им сроков к обучению и об определении их на места, по достижении 20-летнего возраста // ПСЗ-1. – Т. X. – № 7171.

2.833. Об избирании для помещения в число воспитанниц в Полтавский Институт детей старожилых именитых граждан города Киева, выслуживших уряд Бургомистров тамошнего Магистрата // ПСЗ-2. – Т. III. – № 1822.

2.834. Об изъятии всех Гражданской службы Чиновников от платежа единовременных денег за Орден св. Анны по трем последним степеням, пожалованный за военные подвиги // ПСЗ-2. – Т. VI. – № 4467.

2.835. Об исключении из податного звания поступающих на службу по учебной части или в Университеты Малороссийских казаков // ПСЗ-2. – Т. XIV. – № 12769.

2.836. Об исключении однодворцев, дослужившихся до Обер-Офицерских чинов, из однодворческого оклада // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19413.

2.837. Об искоренении лихоимства // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20516.

2.838. Об испытании в науках воспитанников канцелярских училищ // ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9529.

2.839. Об истреблении стульев с цепями в Полицейских местах, и о воспрещении изобретать впредь что либо подобное // ПСЗ-2. – Т. I. – № 198.

2.840. Об истребовании от чиновников обязательств о несостоянии в тайных обществах // ПСЗ-2. – Т. I. – № 277.

2.841. Об исчислении выговоров за упущение должностей, для предания Чиновников суду // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5670.

2.842. Об обращении Губернским Правлением внимания на успешное решение дел в нижних Присутственных местах // ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 18294.

2.843. Об означении в представлениях Его Величеству о Дворянах, желающих вступить в службу, умеют ли грамоте и каким наукам обучены // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19825.

2.844. Об означении в формулярных списках о поступивших в службу не из дворян того звания, из коего каждый имеет свое происхождение // ПСЗ-2. – Т. III. – № 1904.

2.845. Об окончательном воспрещении принимать в службу людей податного состояния // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 3191.

2.846. Об определении в гражданскую службу детей бывших шляхтичей // ПСЗ-2. – Т. XIV. – № 12737.

2.847. Об определении в гражданскую службу детей канцелярских служителей // ПСЗ-2. – Т. XIV. – № 12170.

2.848. Об определении в гражданскую службу уволенных из духовного звания Священнических и Диаконских детей, без испрошения на то у Сената разрешения // ПСЗ-2. – Т. III. – № 1853.

2.849. Об определении в Поветовые Суды и Магистраты присоединенных от Польши Губерний, Секретарей и канцелярских служителей от Короны // ПСЗ-2. – Т. II. – № 1633.

2.850. Об определении в статскую службу священнослужительских детей, не занимавших причетнических должностей // ПСЗ-2. – Т. XI. – № 9615.

2.851. Об определении в Таврической Губернии Исправников и Заседателей в Нижние Земские Суды от Короны // ПСЗ-1. – Т. XXXVII. – № 28684.

2.852. Об определении детей приказнослужительских, за негодностию к статской службе, в военную // ПСЗ-1. – Т. XII. – № 8975.

2.853. Об определении к исправлению должностей Уездных Землемеров лиц, неимеющих классов чин // ПСЗ-2. – Т. XIII. – № 11251.

2.854. Об определении Письмоводителя при Директоре Новгородсеверской Гимназии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LIX. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1848. - Повеления. – С. 64-65.

2.855. Об определении степени родства, в коей граждане не могут быть выбираемы в должности одного места, для служения в одно и то же время // ПСЗ-2. – Т. V. – № 3958.

2.856. Об опубликовании Присутственных мест за медленность по делам, и о оштрафовании оных // ПСЗ-1. – Т. XXV. – № 18845.

2.857. Об опубликовании Присутственных мест за неправильные решения // ПСЗ-1. – Т. XXIV. – № 17741.

2.858. Об освобождении Русских чиновников, служащих в Царстве Польском, от вычета из жалованья при производстве их в чины // ПСЗ-2. – Т. XVI. – № 14889.

2.859. Об оставлении панцырных Бояр, написанных по ревизии, в сем звании, и о сравнении их с Малороссийскими казаками // ПСЗ-1. – Т. XXVIII. – № 21698.

2.860. Об ответственности судей. Мнение т.с. графа Потоцкого // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1858. – Июль-сентябрь. Книга третья. Смесь. – М.: В Университетской Типографии, 1858. – С. 133-136.

2.861. Об открытии в городах Ярославле и Полтаве Отделений для воспитанников Приказов Общественного Призрения, для приуготовления в писцы // ПСЗ-2. – Т. I. – № 346.

2.862. Об отмене постановленного указом 14 Генваря 1802 года штрафа с Судей и Секретарей за неправые решения по делам вотчинным, вексельным или долговым и судным, с оставлением в своей силе положения о штрафах по делам межевым и о пенях, за упущения налагаемых // ПСЗ-2. – Т. III. – № 2148.

2.863. Об отнесении звания Сельских Заседателей Уездных Судов из дворян и чиновников к 9 разряду пенсионных окладов // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10549.

2.864. Об отнесении упраздненной должности Подсудков Поветовых Судов к VII разряду пенсионных окладов // ПСЗ-2. – Т. XV. – № 13774.

2.865. Об отпуске недорослей явившихся на смотре от шестнадцати летнего возраста до урочных лет в дома для обучения, об имени Губернаторам и Воеводам в обучении оных недорослей прилежного смотрения и о писании тех, которые наукам не обучились вечно в матросы // ПСЗ-1. – Т. X. – № 7182.

2.866. Об отрешении Судей за явное послабление в приговоре к наказанию преступников, учинивших разбой и убийство // ПСЗ-1. – Т. XXVI. – № 19998.

2.867. Об отсылке Канцелярских служителей, оказывающихся в пьянстве или нерадении к должности, к суду, для поступления с виновными по силе указа 14 Октября 798 года // ПСЗ-1. – Т. XXXVIII. – № 29137.

2.868. Об увеличении числа чиновников в Канцеляриях: Виленского, Гродненского, Минского, Волынского и Подольского Гражданских Губернаторов и Правителя Белостокской Области // ПСЗ-2. – Т. IV. – № 3009.

2.869. Об уничтожении в возвращенных от Польши Губерниях должностей: Подкомориев, Коморников, Возных и Хорунжих // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5068.

2.870. Об уничтожении в Малороссийских Губерниях должностей Подкомориев, Коморников, Возных и Хорунжих // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 6718.

2.871. Об усилении способов полиций в некоторых городах и уездах Волынской и Подольской губерний // ПСЗ-2. – Т. XV. – № 13465.

2.872. Об установлении нового сословия под названием Почетных Граждан // ПСЗ-2. – Т. VII. – № 5284.

2.873. Об устройстве училищ // ПСЗ-1. – Т. XXVII. – № 20597.

2.874. Об учреждении в Западных губерниях заведений для образования бедных детей благородного звания // ПСЗ-2. – Т. XII. – № 10452.

2.875. Об учреждении в Западных Губерниях Совестных Судов // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6599.

2.876. Об учреждении в Киеве Университета с наименованием Императорским Университетом Святого Владимира // ПСЗ-2. – Т. VIII. – № 6558.

2.877. Об учреждении в Ришельевском Лицее кафедры Педагогики // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXII. – 1851. – Отд. I. – С. 14-15.

2.878. Об учреждении Кадетского Корпуса // ПСЗ-1. – Т. VIII. – № 5811.

2.879. Об учреждении особого Полицейского управления в заштатных городах Слободско-Украинской Губернии // ПСЗ-2. – Т. IX. – № 6903.

2.880. Об учреждении училищных заведений для детей канцелярских служителей // ПСЗ-2. – Т. III. – № 1817.

2.881. Обзорения исторических сведений о Своде законов / Составлено из актов, хранящихся во II Отделении Собственной Его Императорского Величества Канцелярии. – СПб.: В Типографии II Отделении Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1837. – 197 + VII с.

2.882. Общий циркуляр по Министерству Внутренних Дел о награждении, определении и увольнении должностных лиц, в Октябре и Ноябре 1839 г. // Журнал Министерства Внутренних Дел. – Ч. XXXIV. – 1839. – Распоряжения. – С. CXX-CXXX.

2.883. Общий циркуляр по Министерству Внутренних Дел о награждении, определении и увольнении от должностей, с 21-го Декабря 1839 по 9-е Февраля 1840 года // Журнал Министерства Внутренних Дел. – № 2. – 1840. – Распоряжения. – С. XCV-CVII.

2.884. Общий циркуляр по Министерству Внутренних Дел: о награждении, определении и увольнении должностных лиц, в Августе, Сентябре и Октябре, 1839 года // Журнал Министерства Внутренних Дел. – № X. – 1839. – Распоряжения. – С. XXVI-XXXVIII.

2.885. Определения, перемещения и увольнения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXIX. – 1853. – Отд. I. – С. 27-29.

2.886. Определения, перемещения, увольнения и награждения // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXXVIII. – 1854. – Отд. I. – С. 6-7.

2.887. Относительно учреждения при Уездных Училищах дополнительных курсов для преподавания форм делопроизводства и судебного порядка, а также

Бухгалтерии // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXXII. – 1854. – Отд. I. – С. 6-7.

2.888. Пояснение, что ограничение по приговорам суда прав службы, лишает чиновников права на пенсию за время до подобного приговора // ПСЗ-2. – Т. XV. – № 14061.

2.889. Правила для назначения пенсий увольняемым от службы Чиновникам и семействам их // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXVII. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1853. – Отд. I. – С. 21-24.

2.890. Присвоение чинам должностей // Архив графов Мордвиновых / Предисл. и прим. В.А. Бильбасова. – Том пятый. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1902. – С. 731-732.

2.891. Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 74. Журналы Комитета учрежденного высочайшим рескриптом 6 Декабря 1826 года. – СПб.: В Государственной Типографии, 1891. – 502 с.

2.892. Сборник Императорского русского исторического общества. – Т. 90. Бумаги Комитета учрежденного высочайшим рескриптом 6 Декабря 1826 года. – СПб.: В Государственной Типографии, 1894. – 621 + 6 с.

2.893. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Законы о состояниях. – Свод законов о состояниях людей в государстве. – СПб.: Печатано в Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1832. – 447 с.

2.894. Свод законов Российской империи, повелением государя императора Николая Павловича составленный. – Учреждения. – Свод учреждений государственных и губернских. Часть вторая. Учреждения губернские. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1833. – 908 с.

2.895. Словарь Академии российской, по азбучному порядку расположенный. – Ч. VI. – СПб., 1822. – С. 1295.

2.896. Сперанский М.М. Записка М.М. Сперанского об устройстве судебных и правительственных учреждений в России 1803. – Б.м., б.г.

2.897. Списки Черниговских дворян 1783 года. Материалы для истории местного дворянства / А.М. Лазаревский. – Чернигов: Типография Губернского Правления, 1890. – 186 с.

2.898. Список гражданским чинам пятого и шестого классов по старшинству. – СПб.: В Типографии Правительствующего Сената, 1841. – 318 + LVI с.

2.899. Список гражданским чинам первых четырех классов по старшинству. – СПб.: В Типографии Правительствующего Сената, 1844. – 171 + XX с.

2.900. Список гражданским чинам пятого и шестого классов по старшинству. – СПб.: В Типографии Правительствующего Сената, 1845. – 235 + LIII с.

2.901. Список гражданским чинам седьмого класса. – СПб.: В Типографии II Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1847. – 946 + 96 с.

2.902. Список кавалерам императорских российских орденов всех наименований на лето от Рождества Христова 1827. – Часть 1. – СПб.: При Императорской Академии Наук, 1828. – 363 с.

2.903. Список кавалерам российских императорских и царских орденов всех наименований за 1838. – Часть 1. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1839. – 202 с.

2.904. Список кавалерам российских императорских и царских орденов и имеющих знаки отличия безпорочной службы. – СПб.: При Императорской Академии Наук, 1841. – 329 с.

2.905. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1848 и 1849 годы // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXVI. – 1850. – Отд. III. – С. 32-62.

2.906. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1849 и 1850 годы // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXX. – 1851. – Отд. III. – С. 52-82.

2.907. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1851 и 1852 годы // Журнал

Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXVIII. – 1853. – Отд. III. – С. 46-74.

2.908. Сравнительные ведомости о состоянии учебных заведений Министерства народного просвещения за 1853 и 1854 годы // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXXVI. – 1854. – Отд. III. – С. 2-30.

2.909. Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей XVII-XVIII в. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1884. – 316 с.

2.910. Указ Правительствующего Сената от 18 Июля 1831 г. о распространении Высочайше утвержденного 27 Февраля 1829 года мнения Государственного Совета как на Чиновников, состоящих под надзором Полиции, так и на отставленных от службы за дурное поведение // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1831. – Кн. 6. Распоряжения. – С. 22-25.

2.911. Устав Благочиния или Полицейских // ПСЗ-1. – Т. XXI. – № 15379.

2.912. Устав Гимназий и Училищ Уездных и приходских, состоящих в ведомстве Университетов Санкт-Петербургского, Московского, Казанского и Харьковского // ПСЗ-2. – Т. III. – № 2502.

2.913. Циркулярное предложение о порядке приобретения воспитанниками гимназий звания личного Почетного Гражданства // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXVI. – 1852. – Отд. I. – С. 38-40.

2.914. Циркулярное предложение о том, за какие успехи в Науках вообще и Русском Законоведении в особенности награждаются воспитанники Гимназий, по окончании курса, чином XIV класса или званием личного Почетного Гражданина // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXVI. – 1852. – Отд. I. – С. 37-38.

2.915. Циркулярное предложение Окружным Начальникам по поводу вопроса о порядке назначения подарков Училищным Чиновникам на счет экономических сумм Пансионов // Журнал Министерства Народного Просвещения. – Ч. LXXVIII. – СПб.: В Типографии Императорской Академии Наук, 1853. – Отд. I. – С. 183-184.

2.916. Циркулярное предписание Управляющего Министерством Внутренних Дел, Гг. Гражданским Губернаторам, от 31 Декабря 1830 г. о своевременном доставлении списков и сведений о служащих по выборам Дворянства и градских обществ // Журнал Министерства Внутренних Дел. – 1831. – Кн. 3. Распоряжения. – С. 7-8.

3. Мемуари

3.917. Веселовский К.С. Воспоминания / К.С. Веселовский // Русская старина. – 1901. – № 12. – С. 495-528.

3.918. Вигель Ф.Ф. Воспоминания. В 7 т. / Ф.Ф. Вигель. – М., 1864.

3.919. Колмаков Н.М. Очерки и воспоминания / Н.М. Колмаков // Русская старина. – 1891. – № 4. – С. 23-43; № 5. – С. 449-469; № 6. – С. 657-679; № 7. – С. 119-148.

3.920. Колюпанов Н.Н. Из прошлого / Н.Н. Колюпанов // Русское обозрение. – 1895. – № 1. – С. 247-255; № 2. – С. 480-494; № 3. – С. 5-24; № 4. – С. 527-547; № 5. – С. 5-28; № 6. – С. 596-615.

3.921. Лазаревский М.И. Памяти мои / М.И. Лазаревский // М.И. Лазаревський, О.М. Лазаревський. Пам'яті мої. Pro domo sua. Мемуарна хроніка (XVIII-XIX ст.). – Київ-Самара, 2004. – 198 с.

3.922. Муханов В.А. Из дневных записок // Русский архив. – 1897. – Кн. 1. – С. 45-109; Кн. 2. – С. 75-94.

3.923. Оже И. Из записок // Русский архив. – 1877. – Кн. 1. – С. 51-75, 240-261, 519-541.

3.924. Пржецлавский О.А. Воспоминания. 1818-1831 // Русская старина. – 1874. – № 11. – С. 451-477.

3.925. Русское общество 40-50-х годов XIX в. Часть I. Записки А.И. Кошелева. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 237 с.

3.926. Сороковые годы XIX века. В мемуарах современников, документах эпохи и художественных произведениях. – М.: Детгиз, 1959. – 430 с.

3.927. Фадеев А.М. Воспоминания // Русский архив. – 1891. – № 2. – С. 14-60.

Література

4. Монографії, брошури, статті

4.928. А.А. Контроль губернской канцелярии над расходами киевского магистрата по исправлению некоторых «городских надобностей» // Киевская старина. – 1892. – Т. 38. – № 9. – С. 420-422.

4.929. А.А. Пререкание киевского магистрата с губернской канцелярией по поводу квартирной повинности в 1759 г. // Киевская старина. – 1894. – Т. 46. – № 9. – С. 444-446.

4.930. А.А. К истории статутных судов в Левобережной Малороссии // Киевская старина. – 1901. – Т. 72. – № 1. – Отд. 2. – С. 3-4.

4.931. Акульшин П.В. Просвещенная бюрократия Российской империи в дореформенную эпоху / П.В. Акульшин // Дискуссионные вопросы российской истории. – Арзамас, 2000. – С. 74-82.

4.932. Александров В.А. С.М.Троицкий. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии. М. Изд-во «Наука». 1974. 395 стр. Тираж 3400. Цена 2 руб. 02 коп. / В.А. Александров // Вопросы истории. – 1976. – № 1. – С. 154-157.

4.933. Александров М.С. (Ольминский М.). Государство, бюрократия и абсолютизм в истории России / М. Ольминский. – М.: Книгоиздательство «Коммунист», 1919. – 248 с.

4.934. Андреев Д.А. Размышления американского историка о «Сценариях власти» в царской России / Д.А. Андреев // Вопросы истории. – № 10. – 2003. – С. 96-116.

4.935. Андриевский А. Деятельность киевского совестного суда в первый год его существования (1782 г.) / А. Андриевский // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – № 7. – С. 119-129.

4.936. Андриевский А. Архивная справка о составе Киевского «общества» в 1782-1798 годах / А. Андриевский // Киевская старина. – № 2. – 1894. – С. 192-203.

4.937. Андриевский А.А. Последние киевские сотники / А.А. Андриевский // Чтения в историческом обществе Нестора Летописца / Под ред. В.З. Завитневича. – Кн. 10. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1896. – Отдел II. Сообщения и исследования. – С. 34-51.

4.938. Андриевский И. О наместниках, воеводах и губернаторах / И.Е. Андриевский. – СПб., 1864. – 156 с.

4.939. Анучин Е. Исторический обзор развития административно-полицейских учреждений в России с Учреждения о губерниях 1775 г. до последнего времени / Е. Анучин. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1872. – 238 с.

4.940. Ардабацкий Е.Н. Городовая реформа Екатерины II / Е.Н. Ардабацкий // Мир русской провинции: вчера, сегодня, завтра. – Балашов, 2006. – С. 37-49.

4.941. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Александра I / Н.Я. Аристов // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. III. – II. Неофициальный отдел. – К.: Типография М.П. Фрица, 1879. – С. 57-101.

4.942. Арсеньев К.К. Воспоминания об Училище правоведения / К.К. Арсеньев // Русская старина. – 1886. – № 4. – С. 199-220.

4.943. Арсеньев К.К. Главные деятели и предшественники судебной реформы / К.К. Арсеньев. – СПб., 1904. – 144 с.

4.944. Архипов И.В. Становление системы коммерческих судов в России / И.В. Архипов // Вестник Саратовской государственной академии права. – Саратов, 1997. – № 4. – С. 30-38.

4.945. Архипов И.В. Коммерческое судоустройство и судопроизводство России в XIX веке: (Проблемы модернизации) / И.В. Архипов. – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1999. – 126 с.

4.946. Архипова Т.Г. История государственной службы в России XVIII-XX века: Учебное пособие / Т.Г. Архипова, М.Ф. Румянцева, А.С. Сенин. – М., 1999. – 231 с.

4.947. Ахмедов Ч.Н. Правоохранительная система Российской империи: Исторический опыт формирования и структурирования / Ч.Н. Ахмедов. – СПб., 2008. – 384 с.

4.948. Бабич М.В. Вопрос о взаимоотношениях самодержавия и дворянства России во второй половине XVIII в. в современной англо-американской историографии / М.В. Бабич // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 6. – 1989. – С. 59-70.

4.949. Байкеева С.Е. Правовые основы формирования и эволюция системы кадрового обеспечения государственной службы в Российской империи / С.Е. Байкеева // Вестник Санкт-Петербургского университета МВД России. – СПб., 2008. – № 1. – С. 16-23.

4.950. Балакирева Л.М. Проекты создания новой судебной системы России (1781 г.) / Л.М. Балакирева // Россия и проблемы европейской истории: средневековье, новое и новейшее время. – Ростов, 2003. – С. 105-118.

4.951. Бармак М.В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тернопіль: АСТОН, 2006. – 288 с.

4.952. Бармак М.В. Формування владних інституцій Російської імперії на Правобережній Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / М.В. Бармак. – Тернопіль: АСТОН, 2007. – 512 с.

4.953. Баршев Я. Историческая записка о содействии Второго отделения собственной Его Императорского Величества канцелярии развитию юридических наук в России / Я. Баршев. – СПб., 1876. – 32 + 7 с.

4.954. Бахтин Н.В. Некоторые аспекты историографии судебной системы Российской империи последней четверти XVIII – первой половины XIX в. / Н.В. Бахтин // Актуальные проблемы истории в отечественной и зарубежной историографии. – Йошкар-Ола, 2006. – С. 44-47.

4.955. Безродный А.В. О подготовке опытных и образованных деятелей для государственной службы / А.В. Безродный // Журнал Министерства юстиции. – 1903. – № 9. – С. 249-285.

4.956. Беккер С. Миф о русском дворянстве: Дворянство и привилегии последнего периода императорской России / С. Беккер / Перевод с английского Бориса Пинскера. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 344 с.

4.957. Белявский М.Т. Классы и сословия феодального общества в России в свете ленинского наследия / М.Т. Белявский // Вестник Московского университета. – Серия IX. История. – № 2. – Март-апрель. – 1970. – С. 65-79.

4.958. Бербенк Д. Местные суды, имперское право и гражданство в России / Д. Бербанк // Российская империя в сравнительной перспективе. – М., 2004. – С. 320-358.

4.959. Бердышев С.Н. Екатерина Великая / С.Н. Бердышев. – М.: ООО ТД «Издательство Мир книги», 2007. – 240 с.

4.960. Берлин П. Русское взяточничество, как социально-историческое явление / П. Берлин // Современный мир. – Август. – 1910. – С. 45-56.

4.961. Бикташева А.Н. Надзор за губернаторами в России в первой половине XIX в. / А.Н. Бикташева // Вопросы истории. – № 9. – 2007. – С. 97-105.

4.962. Блинов И. Губернаторы / И.А. Блинов. – СПб.: Типо-Литография К.Л. Пентковского, 1905. – 365 с.

4.963. Блинов И. Отношения Сената к местным учреждениям в XIX веке / И.А. Блинов. – СПб., 1911. – 288 с.

4.964. Бобков В. Феодосийский градоначальник Александр Иванович Казначеев: основные вехи административной деятельности / В. Бобков // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. –

Серия «Исторические науки». – Т. 23 (62), № 1: спецвыпуск «История Украины». – 2010. – С. 32-41.

4.965. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863 рр.): Пер. з франц. / Д. Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 415 с.

4.966. Бовуа Даниель. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793-1830 рр. / Д. Бовуа / Переклад з французької Зої Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.

4.967. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793-1914) / Даниель Бовуа / Авторизированный перевод с французского Марии Крисань. – М.: Новое литературное обозрение, 2011. – 1008 с.

4.968. Бойко В.Н. Российская государственная служба. Национальные и исторические особенности ее возникновения и развития / В.Н. Бойко. – Хабаровск, 2006. – 143 с.

4.969. Борисенко В.Й. Культурно-освітня діяльність громадськості Лівобережної України в 1825-1860 рр. / В.Й. Борисенко, І.М. Левченко; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. – К., 2002. – 107 с.

4.970. Бочкарев В. Дореформенный суд / В. Бочкарев // Судебная реформа / Под ред. Н.В. Давыдова и Н.Н. Полянского. – М.: Книгоиздательство «Объединение», 1915. – 381 с.

4.971. Бочкова Т.А. Система судебных органов до 1864 года: (По отечественным правовым документам) / Т.А. Бочкова // Право: вопросы истории и теории. – Владимир, 1997. – С. 19-22.

4.972. Бразоленко Б. Очерк развития бюрократии в России / Б. Бразоленко // Вестник знания. – 1903. – № 8. – С. 12-24.

4.973. Брикнер А.Г. Иллюстрированная история Екатерины Второй // Екатерина II Великая. 1762-1796: [сборник]; Иллюстрированная история Екатерины Второй / А.Г. Брикнер. Вокруг трона. Екатерина Великая,

императрица Всероссийская / К. Валишевский. – М.: Престиж Бук: Фирма Арбалет, 2010. – 1136 с.

4.974. Брянцев М.В. «Третье сословие» в российском законодательстве конца XVIII – первой половине XIX века / М.В. Брянцев // Право: история, теория, практика. – Брянск, 1997. – С. 91-110.

4.975. Брянцев М.В. Дворянство и купечество: (Правовые аспекты отношений) / М.В. Брянцев // Право: история, теория, практика. – Брянск, 1998. – Вып. 2. – С. 108-122.

4.976. Булич Н.Н. Очерки по истории русской литературы и просвещения с начала XIX в. / Н.Н. Булич // Историческое обозрение. Сборник Исторического Общества при Императорском С.-Петербургском Университете / Под ред. Н.И. Кареева. – Т. 12. – СПб.: Типография М. Стасюлевича, 1901. – С. 161-381.

4.977. Бурлачук В.Ф. Бюрократия как феномен власти и управления (Научно-аналитический обзор советской литературы, изданной в 1980-1988 гг.) / В.Ф. Бурлачук / Академия наук УССР, Институт философии, Отдел научной информации по общественным наукам. – К., 1989. – 48 с.

4.978. Валишевский К. Роман императрицы / К. Валишевский / Пер. с польск. А. Михайлова. – М.: Мир книги, Литература, 2007. – 464 с.

4.979. Ванюков Д.А. Век трех императоров / Д.А. Ванюков. – М.: ООО ТД «Издательство Мир книги», 2008. – 240 с.

4.980. Варадинов Н. История Министерства Внутренних Дел. В 8-ми тт. / Н.В. Варадинов. – СПб., 1858-1863.

4.981. Василевский В. Полтавская 1 Мужская Гимназия / В. Василевский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии / Под ред. И.Фр. Павловского, А.Ф. Мальцева, Л.В. Падалки и В.А. Пархоменка. – Вып. 5. – Полтава: Электрическая тип. Г.И. Маркевича, 1908. – С. 135-199.

4.982. Василенко Н. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (Заметки по поводу статей В.А. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII ст.» в «Русском богатстве» 1894

г., № 2, 3 и 4) / Н. Василенко // Киевская старина. – 1894. – № 11 (Ноябрь). – С. 242-270.

4.983. Васильчиков А.А. Семейство Разумовских. В 4 т. / А.А. Васильчиков. – Т. 1. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1880. – 486 + СIII + XX с.

4.984. Величенко С. Царський уряд в українських губерніях 1800-1914 років – всемогутність чи слабкість?: деякі зауваження до методології й інтерпретації / Степан Величенко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Velychenko_Stepan/Tsarskyi_uriad_v_ukrainskykh_huber_niiakh_1800-1914_rokiv/.

4.985. Виртшафтер Элис К. Социальные структуры: различия в Российской империи / Элис К. Виртшафтер / Пер. с англ. Т.П. Вечериной; Под ред. А.Б. Каменского. – М.: Логос, 2002. – 272 с.

4.986. Вишневецкий Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. (Новые данные, относящиеся к истории этой Академии за указанное время). – К.: Типография И.И. Горбунова, 1903. – 371 с.

4.987. Владимирский-Буданов М. Государство и народное образование в России XVIII века. – Часть I. Системы профессионального образования (от Петра I до Екатерины II) / М. Владимирский-Буданов. – Ярославль: Типография Г.В. Фальк, 1874. – 330 с.

4.988. Володько В.В. Канцелярські службовці Київського намісництва середини 80-х рр. XVIII ст.: правове становище, чисельність, соціальний склад / В.В. Володько // Наукові записки: Збірник наукових статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова / Укл. П.В. Дмитренко, Л.Л. Макаренко. – Вип. LIX (39). – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2005. – С. 172-181.

4.989. Володько В.В. Роль дворянського самоуправління в поповненні чиновницького апарату Київського намісництва в 80-х – першій половині 90-х рр. XVIII ст. / В.В. Володько // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – К., 2006. – Вип. 4. – С. 7-12.

4.990. Володько В.В. Відкриття Київського намісництва та формування його чиновницького апарату на початку 80-х рр. XVIII ст. / В.В. Володько // Шевченківська весна: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та молодих вчених, присвяченої 15-й річниці незалежності України. – Вип. IV.: У 3-х част. – Ч.3. Історія / За заг.ред. проф. В.Ф. Колесника. – К.: Логос, 2006. – С. 67-68.

4.991. Воробейкова Т.У., Дубровина А.Б. Преобразование административно-полицейского аппарата, суда и тюремной системы России во второй половине XIX века / Т.У. Воробейкова, А.Б. Дубровина. – К., 1973. – 68 с.

4.992. Воронов А. Историко-статистическое обозрение учебных заведений С.Петербургского учебного округа с 1715 по 1828 год включительно / А. Воронов. – СПб.: В Типографии Якова Трея, 1849. – 293 с.

4.993. Воропанов В.А. Судебные «места» в системе провинциальных государственных учреждений в 1775-1864 гг. (На примере Оренбургского края) / В.А. Воропанов // Вестник Челябинского института экономики и права. – Челябинск, 2002. – № 2. – С. 224-250.

4.994. Воропанов В.А. О статусном положении гражданских судей в Российской империи первой половины XIX в. / В.А. Воропанов // Уральский исторический вестник. – Екатеринбург, 2005. – № 10/11. – С. 70-81.

4.995. Гаман О.В. Бюрократия Российской империи: вехи эволюции: Учебно-методическое пособие / О.В. Гаман / Рос. акад. гос. службы при Президенте Рос. Федерации. – М.: Изд-во РАГС, 1997. – 69 с.

4.996. Гессен В.М. Губернатор как орган надзора / В.М. Гессен. – СПб., 1905. – 120 с.

4.997. Гессен И.В. Судебная реформа / И.В. Гессен. – СПб., 1905. – 267 с.

4.998. Глебов С.С. Организация взаимодействия полиции и судебных учреждений Российской империи в XIX – начале XX вв. / С.С. Глебов // Право: теория и практика. – М., 2006. – № 1. – С. 59-64.

4.999. Глушаченко С.Б. Недостатки в судоустройстве и судопроизводстве России накануне Судебной реформы 1864 года / С.Б. Глушаченко,

А.Ю. Пиджаков, Н.А. Виноградов // История государства и права: Федеральный журнал: научно-правовое издание / Издательская группа «Юрист». – М., 2004. – № 4. – С. 17-20.

4.1000. Голосенко И.А. Начальство. Очерки по истории российской социологии чиновничества конца XIX – начала XX вв. / И.А. Голосенко // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2005. – Т. VIII. – № 1. – С. 54-85.

4.1001. Гольцев В.А. Законодательство и нравы в России XVIII века / В.А. Гольцев. – Изд.2-е. – СПб.: Типография А. Якобсона Насл., 1896. – 164 + XXXII с.

4.1002. Горобець В. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 464 с.

4.1003. Горожанин А.В. Российская полиция на страже имперской государственности / А.В. Горожанин. – Самара: Изд-во Самарского юридического института, 2004. – (Сер.: Актуальные проблемы юридических, гуманитарных и социально-экономических наук). Т.1: Полиция как столп российской имперской государственности (XVIII – первая половина XIX в.). – 259 с.

4.1004. Готье Ю.В. История областного управления в России от Петра I до Екатерины II / Ю.В. Готье. – М.-Л., 1941. – Т. 2. – 303 с.

4.1005. Градовский А.Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / А.Д. Градовский // Собрание сочинений. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1899. – Т. 1. – С. 299-338.

4.1006. Градовский А.Д. История местного управления в России / А.Д. Градовский // Собрание сочинений. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1899. – Т. 2. – 492 с.

4.1007. Градовский А.Д. Начала русского государственного права / А.Д. Градовский // Собрание сочинений. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1901. – Т. 7. – 433 с.

4.1008. Градовский А.Д. Начала русского государственного права / А.Д. Градовский // Собрание сочинений. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1903. – Т. 8. – 580 с.

4.1009. Градовский А.Д. Существо государственных должностей и учение о службе гражданской / А.Д. Градовский // Собрание сочинений. – Т. 8. Начала русского государственного права. – Часть II. Органы управления. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1903. – С. 1-185.

4.1010. Градовский А.Д. Начала русского государственного права / А.Д. Градовский // Собрание сочинений. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1904. – Т. 9. – 559 + CLXXX с.

4.1011. Грибовский В.М. Высший суд и надзор в России в первую половину царствования императрицы Екатерины II / В.М. Грибовский. – СПб., 1901. – 112 с.

4.1012. Григорьев В.В. Императорский С.-Петербургский университет в течение первых пятидесяти лет его существования. Историческая записка / В.В. Григорьев. – СПб.: В Типографии В. Безобразова и комп., 1870. – 432 + 96 + СХХII.

4.1013. Гуржий А.И. Штрихи к портрету «настоящего историка» / А.И. Гуржий // Бантыш-Каменский Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 5-16.

4.1014. Дегтярев Г.П., Афанасьев С.А. Пенсионное обеспечение государственных служащих в Российской Империи в XVIII-XIX веках: исторические вехи / Г.П. Дегтярев, С.А. Афанасьев // Пенсия. – М., 1997. – № 10. – С. 58-64.

4.1015. Дегтярев С.И. Образовательный уровень гражданских служащих в первой половине XVIII в. / С.И. Дегтярев // Былые годы. – 2012. – № 1. – С. 11-18.

4.1016. Дегтярев С.И. Инкорпорация украинского чиновничества в бюрократическую систему Российской империи в период правления Екатерины II / С.И. Дегтярев // Былые годы. – 2013. – № 1. – С. 16-25.

4.1017. Дегтярев С.И. Унификация бюрократических систем Бессарабии и Малороссии в период их интеграции в состав Российской империи в конце XVIII – первой трети XIX вв. / С.И. Дегтярев // Русин. – № 1 (34). – 2014. – С. 91-104.

4.1018. Дегтярьов С.І. Губернаторська перевірка державних установ Чернігівської губернії 1859 р. та її результати / С.І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2010. – № XXX. – С. 152-164.

4.1019. Дегтярьов С.І. Повноваження та проблеми функціонування поліцейських чиновників у повітах Російської імперії (на прикладі станових приставів) / С.І. Дегтярьов // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. 19. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2011. – С. 241-244.

4.1020. Дегтярьов С.І. Місце духовних навчальних закладів у підготовці кадрів для цивільних державних установ Російської імперії у XVIII ст. / С.І. Дегтярьов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.31: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2011. – С. 55-63.

4.1021. Дегтярьов С.І. Історія місцевої бюрократії Російської імперії кінця XVIII – XIX ст. (на матеріалах російських дисертацій 1990-х – 2000-х років) / С.І. Дегтярьов // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Частина I. – № 6 (241). – 2012. – С. 147-162.

4.1022. Дегтярьов С.І. Документи про спроби домогтися визнання українських чинів владою Російської імперії (друга половина XVIII – початок XIX ст.) / С.І. Дегтярьов // Сумська старовина. – 2012. – № XXXVIII-XXXIX. – С. 100-126.

4.1023. Дегтярьов С.І. Використання давніх форм чиновиробництва у державних цивільних установах на українських землях в останній чверті XVIII ст. / С.І. Дегтярьов // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.33: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2012. – С. 74-82.

4.1024. Дегтярьов С.І. Інкорпорація українського чиновництва до бюрократичної системи Російської імперії в другій половині XVIII ст. /

С.І. Дегтярьов // Волинські історичні записки: Збірник наукових праць. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – Т. 9. – С. 36-43.

4.1025. Дегтярьов С.І. Зв'язок освіти та цивільної державної служби у Російській імперії першої половини XVIII ст. / С.І. Дегтярьов // Сумський історико-архівний журнал. – 2013. – № XX. – С. 41-46.

4.1026. Демаков И.С. К чему сводятся желания чиновничества: К вопросу об исследовании, проведенном журналом «Спутник чиновника» в 1912 году / И.С. Демаков // Историография и источниковедение отечественной истории. Вып. 4. – СПб., 2005. – С. 414-422.

4.1027. Демидова Н.Ф. Бюрократизация государственного аппарата абсолютизма в XVII-XVIII вв. / Н.Ф. Демидова // Абсолютизм в России (XVII-XVIII вв.). Сборник статей к семидесятилетию со дня рождения и сорокапятилетию научной и педагогической деятельности Б.Б. Кафенгауза. – М.: Издательство «Наука», 1964. – С. 206-242

4.1028. Деревнина Т.Г. Записка о внутреннем положении дореформенной России / Т.Г. Деревнина // Вопросы истории. – № 3. – 1973. – С. 108-116.

4.1029. Дитятин И.И. Из истории местного управления / И.И. Дитятин // Дитятин И.И. Статьи по истории русского права. – СПб.: Паровая скоропечатня А. Пороховщикова, 1895. – 636 с.

4.1030. Доманицкий В. К истории частных пансионов в Киевской губернии в начале XIX ст. / В. Доманицкий // Киевская старина. – 1901. – Т. 73. – № 6. – Отд.1. – С. 450-459.

4.1031. Дорошенко Д.І. Нарис історії України в 2-х томах. Том II (від половини XVII століття) / Д.І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – 349 с.

4.1032. Дробот І.І. Європейська модель української державності в ідеологемі історико-філософського спадку В.К. Липинського / І. Дробот // Україна дипломатична: науковий щорічник / упоряд.: Л. Губерський, П. Кривонос, М. Кулінич, А. Денисенко. – К., 2006. – Вип. VII. – С. 490–501.

4.1033. Дубенцов Б.Б. Политика царского правительства в области государственной службы / Б.Б. Дубенцов // Самодержавие и чиновничество в 1881-1905 гг. – М., 1977. – С. 56-85.

4.1034. Дубрович Н. Русская жизнь в начале XIX в. / Н. Дубрович // Русская старина. – 1899. – Кн. 4. – С. 71-72.

4.1035. Дубровіна А.Б. Суспільний лад, механізм управління та право України в період розкладу соціально-кріпосницької системи і зростання капіталістичних відносин (перша половина XIX ст.) / А.Б. Дубровіна. – К., 1966. – 112 с.

4.1036. Дудырев Ф. Подготовка судей в российских университетах XIX века / Ф. Дудырев // Российская юстиция. – М., 2003. – № 9. – С. 77-78.

4.1037. Е.К. Харьковский университет в первые годы его существования (Проф. Д.И. Багaley. Опыт истории Харьковского университета. По неизданным материалам. Т. 1. 1802-1815. Харьков. 1893-1898) / Е. Кивлицкий // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 5. – Отд. 1. – С. 155-180.

4.1038. Евреинов В.И. Гражданское чиновничество в России: Исторический очерк / В.И. Евреинов. – СПб., 1887. – 146 с.

4.1039. Евреинов Г.А. Прошлое и настоящее значение русского дворянства / Г.А. Евреинов. – СПб.: Типография А. Бенке, 1898. – 103 с.

4.1040. Егоров Б.М. Очерки по истории русской культуры / Б.М. Егоров. – М., 2003. – 324 с.

4.1041. Егоров Ю.Н. Студенчество Санкт-Петербургского университета в 30-50-х годах XIX в., его социальный состав и распределение по факультетам / Ю.Н. Егоров // Вестник Ленинградского университета. – 1957. – № 14. – С. 5-19

4.1042. Емельянова И.А. Высшие органы государственной власти и управления России в дореформенный период / И.А. Емельянова. – Казань, 1962. – 128 с.

4.1043. Еремян В.В., Федоров М.В. Реформы Екатерины II в области местного сословного и городского самоуправления / В.В. Еремян, М.Ф. Федоров

// Вестник Российского университета дружбы народов. – Сер.: юридические науки. – М., 1998. – № 3/4. – С. 22-28.

4.1044. Ерошкин Н.П. Государственные учреждения России в дореформенный период (1801-1861 гг.) / Н.П. Ерошкин // История государственных учреждений России до Великой Октябрьской революции (Краткий конспект лекционного курса и методические указания для студентов заочного факультета). – Вып. 3. – М., 1957. – 78 с.

4.1045. Ерошкин Н.П. Очерки истории государственных учреждений дореволюционной России. Пособие для учителя / Н.П. Ерошкин. – М.: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства просвещения РСФСР, 1960. – 395 с.

4.1046. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин. – М.: Высшая школа, 1968. – 368 с.

4.1047. Ерошкин Н.П. Чиновничество / Н.П. Ерошкин // Советская историческая энциклопедия. – Т. 26. – М., 1976. – С. 44-52.

4.1048. Ерошкин Н.П. Крепостническое самодержавие и его политические институты: (Первая половина XIX века) / Н.П. Ерошкин. – М.: «Мысль», 1981. – 252 с.

4.1049. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России / Н.П. Ерошкин / Рос. гос. гуманит. ун-т. – 5-е изд., доп. – М., 2008. – 710 с.

4.1050. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской Социалистической революции (Учебное пособие) / Н.П. Ерошкин, Ю.В. Куликов, А.В. Чернов. – М., 1965. – 418 с.

4.1051. Ефименко А.Я. История украинского народа / А.Я. Ефименко / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В.А. Смолий; Примеч. Н.Н. Яковенко. – К.: Лыбидь, 1990. – 512 с.

4.1052. Ефремова Н.Н. Министерство юстиции Российской империи 1802-1917 гг. Историко-правовое исследование / Н.Н. Ефремова. – М.: Издательство «Наука», 1983. – 149 с.

4.1053. Ефремова Н.Н. Судостроительство России в XVIII – первой половине XIX в.: (историко-правовое исследование) / Н.Н. Ефремова. – М.: Наука, 1993. – 192 с.

4.1054. Ефремова Н.Н. Судостроительство Российской империи XVIII - начала XX века: Учебное пособие для студентов специальности «Государственное и муниципальное управление» - 061000 специализации «Государственное управление» - 061001 / Н.Н. Ефремова / Гос. акад. упр. им. С. Орджоникидзе, Ин-т гос. и муниципал. упр. – М., 1996. – 99 с.

4.1055. Ефремова Н.Н. Судебно-следственные дела как источник изучения купечества / Н.Н. Ефремова // Исследования по источниковедению истории России (1917 г.). – М., 2003. – С. 178-192.

4.1056. Ефремова Н.Н. Развитие органов юстиции в период административных реформ первой четверти XIX в. / Н.Н. Ефремова // Журнал российского права. – М., 2008. – № 8. – С. 128-138.

4.1057. Ефремова Н.Н. Развитие и систематизация источников судебного права Российской империи (XVIII – первая половина XIX в.) / Н.Н. Ефремова // Российский юридический журнал. – Екатеринбург, 2008. – № 3. – С. 120-125.

4.1058. Зайончковский П.А. Высшая бюрократия накануне Крымской войны / П.А. Зайончковский // История СССР. – № 4. – 1974. – С. 154-164.

4.1059. Зайончковский П.А. Губернская администрация накануне Крымской войны / П.А. Зайончковский // Вопросы истории. – 1975. – № 9. – С. 33-51.

4.1060. Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. / П.А. Зайончковский. – М.: «Мысль», 1978. – 288 с.

4.1061. Закалужна Н. Професіоналізація юстиції в Російській імперії як чинник судової реформи 1864 року / Н. Закалужна // Міжкультурний діалог. Том 1: Ідентичність. – К.: Дух і Літера, 2009. – С. 151-165.

4.1062. Зарудный А.С. Письмо опытного чиновника сороковых годов младшему собрату, поступающему на службу / А.С. Зарудный // Русская старина. – 1899. – Декабрь. – С. 543-546.

4.1063. Захаров В.В. Правовое регулирование формирования отечественного судейского корпуса в первой половине XIX столетия (на примере органов гражданской юрисдикции) / В.В. Захаров // Право и политика. – М., 2008. – № 9. – С. 2248-2257.

4.1064. Захарова Л.Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х годов XIX в. в России / Л.Г. Захарова // Вопросы истории. – № 10. – 1989. – С. 3-24.

4.1065. Зверев А.Ф. Анализ социальной природы буржуазной бюрократии в работах К. Маркса / А.Ф. Зверев // Социологические исследования. – М., 1986. – № 1. – С. 46-54.

4.1066. Знаменский П. Духовные школы в России до реформы 1808 года / П. Знаменский. – Казань: Типография Императорского Университета, 1881. – 807 с.

4.1067. Зырянов П.Н. Социальная структура местного управления капиталистической России (1861-1914 гг.) / П.Н. Зырянов // Исторические записки. – Т. 107. – М.: Издательство «Наука», 1982. – С. 226-302.

4.1068. Иванов В.А. Источники для выяснения численности и состава служащих местных правительственных учреждений России в предреформенное время (1850-е годы) / В.А. Иванов // Исследования по источниковедению истории России (до 1917 г.). – М., 1998. – С. 239-260.

4.1069. Иванов В.А. Источники о численном составе чиновников местных московских учреждений середины XIX века / В.А. Иванов // Отечественная история. – М., 2007. – № 5. – С. 175-187.

4.1070. Ивановский В.В. Бюрократия как самостоятельный общественный класс / В.В. Ивановский // Русская мысль. – 1903. – № 8. – С. 7-15.

4.1071. Ильяшевич Л.В. Краткий очерк истории Харьковского дворянства / Л.В. Ильяшевич. – Харьков: Типография М. Зильберберга, 1885. – 168 + 36 с.

4.1072. Исабель де Мадариага. Россия в эпоху Екатерины Великой / Исабель де Мадариага / Пер. с английского Н.Л. Лужецкой. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 976 с.

4.1073. Исторический обзор деятельности Комитета министров: в 5-ти тт. / сост. Середонин С.М. – СПб.: Канцелярия Комитета Министров, 1902. – Т. 1. – С. 277-278.

4.1074. История Малой России, со времен присоединения оной к Российскому государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Часть четвертая / Д.Н. Бантыш-Каменский. – М.: В Типографии Семена Селиванского, 1822. – 303 с.

4.1075. История полиции России: Исторический очерк и основные документы: Учебное пособие / Курицын В.М., Альхименко В.В., Коряков В.П. и др.; Под ред. Курицына В.М.; Моск. акад. МВД России. – М.: Щит, 2001. – 202 с.

4.1076. Кабузан В.М., Троицкий С.М. Изменения в численности, удельном весе и размещении дворянства в России в 1782-1858 гг. / В.М. Кабузан, С.М. Троицкий // История СССР. – № 4. – 1971. – С. 153-169.

4.1077. Кавелин К.Д. Бюрократия и общество / К.Д. Кавелин // Собрание сочинений К.Д. Кавелина. – Том второй. Публицистика. – СПб.: Типография М.М. Стасюлевича, 1898. – Ст. 1067-1078.

4.1078. Калакура Я.С. Українознавче дослідження: теорія та методологія / Я.С. Калакура. – Тернопіль: Джура, 2012. – 292 с.

4.1079. Каменский А.Б. Российское дворянство в 1767 году (К проблеме консолидации) / А.Б. Каменский // История СССР. – № 1. – 1990. – С. 58-77.

4.1080. Камоско Л.В. Изменение сословного состава учащихся средней и высшей школы России (30-80-е годы XIX в.) / Л.В. Камоско // Вопросы истории. – № 10. – 1970. – С. 203-207.

4.1081. Каптерев П.Ф. История русской педагогики / П.Ф. Каптерев. – СПб.: Издание О. Богдановой, б/г. – 540 с.

4.1082. Карнович Е.П. Русские чиновники в былое и настоящее время / Е.П. Карнович. – СПб.: Тип. П.П. Сойкина, 1897. – 164 с.

4.1083. Катаев И.М. Дореформенная бюрократия по запискам, мемуарам и литературе / И.М. Катаев. – СПб.: Книгоиздательство типо-литографии «Энергия», б/г. – 180 с.

4.1084. Квасов Д.А. Государственные гражданские служащие Российской империи. Понятие и классификация / Д.А. Квасов // Сборник статей аспирантов и стажеров Института государства и права Российской академии наук. – М., 2005. – С. 18-29.

4.1085. Килунов А.Ф. Применение конкретно-социологических исследований в исторической науке / А.Ф. Килунов // Вопросы истории. – № 1. – 1972. – С. 34-48.

4.1086. Ключевский В.О. Русская история. Полный курс лекций в 3 кн. / В.О. Ключевский. – Кн. 3. – М.: Мысль, 1993. – 558 с.

4.1087. Ключевский В. Александр I / В.О. Ключевский // Александр I. Вел. кн. Николай Михайлович. Император Александр I; Ключевский В. Александр I. – М.: Мир книги, Литература, 2007. – 320 с.

4.1088. Князев Д.В. Из истории административной юстиции в России: краткий историографический обзор / Д.В. Князев // Сборник статей аспирантов и стажеров Института государства и права РАН. – М., 2005. – С. 29-39.

4.1089. Князьков С. Очерки истории Петра Великого и его времени / С. Князьков. – СПб.: Издание книжного магазина П.В. Луковникова, 1914. – 648 с.

4.1090. Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини, 1760-1830 / Зенон Когут. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

4.1091. Когут З. Українська еліта у XVIII столітті та її інтеграція в російське дворянство / З. Когут // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 46-79.

4.1092. Когут З. Проблема автономії Української Православної Церкви в Гетьманщині (1654-1780-ті роки) / З. Когут // Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України. – К.: Критика, 2004. – С. 117-132.

4.1093. Козлова Н.В. Купцы в структуре государственного управления России XVIII в. / Н.В. Козлова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 6. – 1994. – С. 3-14.

4.1094. Комолов Н.А. Органы следствия, суда и надзора в российской провинции XVIII века: На материалах Белгородской и Воронежской губерний / Н.А. Комолов. – Воронеж, 2007. – 185 с.

4.1095. Кононенко В. Світська інтелектуальна еліта Гетьманщини у десятиліття модернізаційних проєктів / В. Кононенко // Український історичний збірник. – 2010. – Вип. 13. – С. 83-97.

4.1096. Корелин А.П. Институт предводителей дворянства. О социальном и политическом положении дворян / А.П. Корелин // История СССР. – № 3. – 1978. – С. 31-48.

4.1097. Корелин А.П. Дворянство в пореформенной России 1861-1914 гг. Состав, численность, корпоративная организация / А.П. Корелин. – М.: Издательство «Наука», 1979. – 303 с.

4.1098. Коркунов Н.М. Русское государственное право / Н.М. Коркунов. – Т. 1-2. – СПб., 1901-1903.

4.1099. Корнева Н.М. Ответственность за взяточничество по уголовно-материальному праву России XIX – начала XX в. / Н.М. Корнева // История России: экономика, политика, человек: К 80-летию доктора исторических наук, профессора, академика РАН Бориса Васильевича Ананьича. – СПб., 2011. – С. 108-120.

4.1100. Корнилов А.А. Курс истории России XIX века / А.А. Корнилов. – М.: ООО «Издательство Астрель»; ООО «Издательство АСТ», 2004. – 862 с.

4.1101. Корольов Г.О. Козацький автономізм XVIII ст.: характер і тенденції / Г.О. Корольов // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К.: Інститут історії України, 2010 р. – Випуск XVII. – С. 110-117.

4.1102. Короткова Ю.В. Судебная система России в период правления Екатерины II / Ю.В. Коротков // «Черные дыры» в российском законодательстве. – М., 2008. – № 1. – С. 445-446.

4.1103. Корф С.А., барон. Дворянство и его сословное управление за столетие 1762-1855 годов / С.А. Корф. – СПб.: Типография Тренке и Фюсно, 1906. – 720 с.

4.1104. Корякина Е.П. Идеология абсолютизма и политические взгляды П.И. Шувалова / Е.П. Корякина // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 5. – 1991. – С. 17-26.

4.1105. Кравченко В. Украина, империя, Россия... (обзор современной украинской историографии) / В. Кравченко // Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 465-502.

4.1106. Кривошея В.В. Козацька еліта Гетьманщини / В.В. Кривошея. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф. Кураса НАН України, 2008. – 452 с.

4.1107. Крыжановский Ю. Учебные заведения в русских областях Польши в период ее разделов / Ю. Крыжановский // Киевская старина. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 441-478.

4.1108. Куракин А.В. История предупреждения и пресечения коррупции в системе государственной службы Российской империи / А.В. Куракин // История государства и права: Федеральный журнал: научно-правовое издание / Издательская группа «Юрист». – М., 2003. – № 3. – С. 9-15.

4.1109. Кустова Е.В. Роль купечества в работе дореформенного городского самоуправления: (На примере деятельности Вятской городской думы в конце XVIII – середине XIX вв.) / Е.В. Кустова // Вторые Сахеевские чтения. – Елабуга, 2003. – С. 126-131.

4.1110. Кюстин маркиз де. Николаевская Россия / Вступительная статья, редакция и примечания Сергея Гессена и Ан. Предтеченского, перевод с французского Я. Гессена и Л. Домгера. – М.: Издательство Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1930. – 130 с.

4.1111. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине (1820-1832 г.) / Н.А. Лавровский // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. III. – II. Неофициальный отдел. – К.: Типография М.П. Фрица, 1879. – С. 102-258.

4.1112. Лазаревский А. По поводу ста лет от дня смерти графа П.А. Румянцева / А.М. Лазаревский // Лазаревский Ал. Очерки, заметки и

документы. – Т. IV. – К.: Типография Императорского Университета Св.Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. – С. 1-25.

4.1113. Лазаревский Ал. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А.М. Лазаревский. – Т. 1-3. – К.: Типография К.Н. Милевского, 1888-1902.

4.1114. Лазаревский Н. Бюрократия и общество / Н. Лазаревский // Право. – 1905. – № 4. – 30 января. – С. 205-214.

4.1115. Лазаревский Н.И. Лекции по русскому государственному праву / Н.И. Лазаревский. – СПб., 1910. – Т. 1-2.

4.1116. Лалаев М.С. Император Николай I / М.С. Лалаев. – СПб.: Типография Стасюлевича, 1896. – 274 с.

4.1117. Лаппо-Данилевский А. Собрание и Свод законов Российской империи, составленные в царствование императрицы Екатерины II / А. Лаппо-Данилевский. – СПб.: Типография В.С. Балашева и Ко, 1897. – 144 с.

4.1118. Латкин В.Н. Учебник истории русского права периода империи (XVIII-XIX ст.) / В.Н. Латкин. – СПб.: Типография С.-Петербургской тюрьмы, 1899. – 532 с.

4.1119. Лебедев А.С. Харьковский коллегиум как просветительный центр Слободской Украины до учреждения в Харькове университета / А.С. Лебедев // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – 1885. – Октябрь-декабрь. Книга четвертая. – Материалы исторические. – М.: В Университетской Типографии, 1885. – С. 1-103.

4.1120. Лебедев В.Б. Учреждения уголовно-исполнительной системы России в XVIII-XIX веках / В.Б. Лебедев // История отечественной уголовно-исполнительной системы: Сб. ст. – Псков, 2006. – С. 60-72.

4.1121. Левенштейн О.Г. Г.Р. Державин на государственной службе (к 250-летию со дня рождения) / О.Г. Левенштейн // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 6. – 1993. – С. 3-10

4.1122. Литвак Б.Г. Очерки источниковедения массовой документации XIX – начала XX вв. / Б.Г. Литвак. – М.: Наука, 1979. – 294 с.

4.1123. Лотман Ю.М. Очерки по истории русской культуры XVIII – начала XX века / Ю.М. Лотман. – М., 1996. – 384 с.

4.1124. Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю.М. Лотман. – СПб.: Искусство-СПб, 1996. – 399 с.

4.1125. Лугвин С.Б., Кочетов Б.Я. Формирование национальной российской бюрократии во второй половине XVIII – начале XX вв. / С.Б. Лугвин, Б.Я. Кочетов // Научные труды аспирантов и докторантов. – М., 2005. – Вып. 1 (48). – С. 132-142.

4.1126. Любавский М.К. История царствования Екатерины II. Курс, читанный в Императорском Московском университете весной 1911 года / М.К. Любавский. – СПб., 2001. – 256 с.

4.1127. Магеровский Д.А. Государственная власть и государственный аппарат / Д.А. Магеровский. - М., 1924. – 124 с.

4.1128. Майков П.М. Сперанский и студенты законовещения / П.М. Майков // Русский вестник. – 1899. – № 8. – С. 609-626; № 9. – С. 236-256; № 10. – С. 673-682.

4.1129. Макогоненко Г. «Друг свободы...» / Г.П. Макогоненко // Фонвизин Д. Сочинения. – М.: Правда, 1981. – С. 3-28.

4.1130. Максимова Н.А. Систематизация законодательства о государственной службе в Российской империи в первой половине XIX века / Н.А. Максимова // Правовая политика и правовая жизнь. – Саратов; М., 2008. – № 1. – С. 167-173.

4.1131. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией / Г.А. Максимович. – Т. 1. – Нежин: Типо-Литография насл. В.К. Мильчевского, 1913. – 344 с.

4.1132. Марасинова Е.Н. Русский дворянин второй половины XVIII в. (социо-психология личности) / Е.Н. Марасинова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 1. – 1991. – С. 17-28.

4.1133. Марасинова Е.Н. Психология элиты российского дворянства последней трети XVIII века / Е.Н. Марасинова. – М.: РОСПЭН, 1999. – 300 с.

4.1134. Марков П.Н. Вопросы местного самоуправления в России в работах отечественных ученых XIX-XX вв. / П.Н. Марков // Вопросы теории и методологии истории. – Майкоп, 2003. – Вып. 4. – С. 116-121.

4.1135. Маслійчук В. Грамотність та рівень освіти на Лівобережній Україні XVII-XVIII ст.: творення історіографічного стереотипу / В. Маслійчук // Київська академія. – Вип. 7. – К., 2009. – С. 73-86.

4.1136. Матханова Н.П. Положение русского провинциального чиновничества в середине XIX века: закон и жизнь / Н.П. Матханова // Гуманитарные науки в Сибири: Серия «Отечественная история». – 1999. – № 2. – С. 13-17.

4.1137. Мигунова Т.Л. Российский суд во второй половине XVIII века / Т.Л. Мигунова / Науч. ред. Романовская В.Б.; М-во внутренних дел Рос. Федерации. Нижегородская акад. – Нижний Новгород, 2001. – 271 с.

4.1138. Мигунова Т.Л. Система судебных учреждений по «Учреждению о губерниях...» 1775 г.: Спецкурс / Т.Л. Мигунова / Моск. ин-т бизнеса и политики, Нижегород. ин-т развития образования. – Нижний Новгород: Нижегородский гуманитарный центр, 2001. – 88 с.

4.1139. Мигунова Т.Л. Административные реформы Екатерины Великой: (Исторические предпосылки и результаты) / Т.Л. Мигунова / Науч. ред. Романовская В.Б.; М-во внутр. дел Рос. Федерации. Нижегородская академия. – Н.Новгород, 2001. – 148 с.

4.1140. Мигунова Т.Л. Право, администрация и суд в реформах Екатерины Великой / Т.Л. Мигунова. – СПб., 2002. – 412 с.

4.1141. Мигунова Т.Л. Реализация губернской реформы Екатерины Великой: финансы и штаты / Т.Л. Мигунова // Вопросы истории и права. – Арзамас, 2002. – С. 87-88.

4.1142. Мигунова Т.Л. «Для умножения порядка и беспрепятственного течения правосудия...»: Административно-судебная реформа Екатерины II / Т.Л. Мигунова. – М.: Nota Bene, 2008. – 560 с.

4.1143. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность / Л. Мизес. – М.: Дело, Catallaxu, 1993. – 240 с.

4.1144. Миллер А.И. Гетманщина в XVIII в. – потеря автономии / А.И. Миллер // Западные окраины Российской империи. – М.: Новое литературное обозрение, 2007. – С. 54-58.

4.1145. Милюков П. Очерки по истории русской культуры. – Часть вторая. Церковь и школа (вера, творчество, образование) / П. Милюков. – 4-е изд. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1905. – 402 + VIII с.

4.1146. Минаков А.С. Всеподданнейшие отчеты губернаторов как источник по изучению взаимоотношений центральной и местной власти в России второй половины XIX – начала XX веков / А.С. Минаков // Отечественная история. – М., 2005. – № 3. – С. 170-175.

4.1147. Минин А.С. Жалование и дополнительные денежные выплаты министрам царствования Николая I / А.С. Минин // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 2. История, языкознание, литературоведение. – СПб., 2003. – Вып. 2. – С. 19-28.

4.1148. Мироненко С.В. Самодержавие и реформы. Политическая борьба в России в начале XIX в. / С.В. Мироненко. – М., 1989. – 248 с.

4.1149. Миронов Б.Н. Русский город в 1740-1860-е годы: демографическое, социальное и экономическое развитие / Б.Н. Миронов. – Л.: «Наука», Ленинградское отделение, 1990. – 272 с.

4.1150. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.). Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства / Б.Н. Миронов. – В 2 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – 464 с.

4.1151. Модзалевский В. Что стоил Андрею Полетике процесс за с. Аксютинцы (Роменского уезда) / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1905. – Т. 90. – № 7-8. – Отд. 2. – С. 33-38.

4.1152. Молчанов В.Б. Життєвий рівень чиновників правоохоронних установ в Україні у ХІХ – на початку ХХ ст. / В.Б. Молчанов / Інститут історії України НАН України. – К., 2007. – 113 с.

4.1153. Моряков В.И. В.Н. Татищев о воспитании и о образовании молодых дворян / В.И. Моряков // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 4. – 2004. – С. 58-67.

4.1154. Морякова О.В. Провинциальное чиновничество в России второй четверти ХІХ века: социальный портрет, быт и нравы / О.В. Морякова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – 1993. – № 6. – С. 14-29.

4.1155. Морякова О.В. Местное управление в России во второй четверти ХІХ в. (по материалам сенаторских ревизий) / О.В. Морякова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 6. – 1994. – С. 28-38.

4.1156. Морякова О.В. Система местного управления России при Николае I / О.В. Морякова. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1998. – 271 с.

4.1157. Моця О.П. Етнічні процеси в автохтонному середовищі на етапі ранньомодерної та модерної історії України / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 2010. – № 1. – С. 41-52.

4.1158. Н.М. Правные книги и руководства киевского магистрата и борьба за должность писаря в 1763-1773 гг. // Киевская старина. – 1897. – Т. 56. – № 3. – Отд. 2. – С. 64-74.

4.1159. Неволин К.А. О соединении теории с практикою в изучении законов и в делопроизводстве / К.А. Неволин // Полное собрание сочинений. – Том шестой. Исследования о различных предметах законовещения. – СПб.: В Типографии Эдуарда Праца, 1859. – С. 1-27.

4.1160. Нікітін В. Архівні матеріали казенних палат за роки 1781-1837, як історичне джерело / В. Нікітін // Радянський архів. – Кн.1 (16). – Харків, 1931. – С. 24-33.

4.1161. Нижник Н.С., Ахмедов Ч.Н. Правоохранительная система Российской империи: Структурно-функциональный анализ / Н.С. Нижник, Ч.Н. Ахмедов. – СПб.: Астерион, 2008. – 514 с.

4.1162. О-в В. Образование лиц судебного ведомства // Юридический вестник. – № 5. – 1880. – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1880. – С. 142-152.

4.1163. Оболонский А.В. Бюрократия и государство. Очерки / А.В. Оболонский. – М., 1996. – 66 с.

4.1164. Окиншевич Л. Генеральна старшина на Лівобережній Україні XVII-XVIII вв. / Л. Окиншевич // Праці комісії для виучування історії західно-руського та українського права. – Вип. 2. – К., 1926. – С. 84-175.

4.1165. Ольминский М.С. Управление Россией в минувшем столетии / М.С. Ольминский. – СПб., 1904. – 124 с.

4.1166. Ольшевский И. Бюрократия / И. Ольшевский. – М., 1906. – 80 с.

4.1167. Орлик В.М. Податкова політика Російської імперії в Україні в дореформений період / В.М. Орлик / Відпов. ред. член-кореспондент НАН України О.П. Реснт. – Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2007. – 631 с.

4.1168. Орлик В.М. Митна політика Російської імперії та організація митного контролю в українських губерніях у дореформений період (1795-1861 рр.) / В.М. Орлик // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. VI. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – С. 70-76.

4.1169. П-ко Вл. Из истории образования на Украине // Киевская старина. – 1905. – Т. 90. – № 9. – Отд. 1. – С. 235-247.

4.1170. П.Т. Пятидесятилетие Немировской гимназии / П. Тимошок // Киевская старина. – 1888. – Т. 23. – № 12. – Отд. 3. – С. 101-115.

4.1171. Павленко Н.И. Одворянивание русской буржуазии в XVIII в. / Н.И. Павленко // История СССР. – № 2. – 1961. – С. 71-87.

4.1172. Павленко Н.И. У истоков русской бюрократии / Н.И. Павленко // Вопросы истории. – № 12. – 1989. – С. 3-17.

4.1173. Павлова Г.Е. Организация науки в России в первой половине XIX в. / Г.Е. Павлова. – М.: Наука, 1990. – 239 с.

4.1174. Павлова-Сильванская М.П. Создание в 1775 году сословных судов для крестьян / М.П. Павлова-Сильванская // Вестник Московского университета. – Серия IX. История. – № 3. – Май-июнь. – 1963. – С. 69-73.

4.1175. Павлова-Сильванская М.П. Социальная сущность областной реформы Екатерины II / М.П. Павлова-Сильванская // Абсолютизм в России (XVII-XVIII вв.). Сборник статей к семидесятилетию со дня рождения и сорокапятилетию научной и педагогической деятельности Б.Б. Кафенгауза. – М.: Издательство «Наука», 1964. – С. 460-491.

4.1176. Павлович В. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. – Екатеринославская губерния / В. Павлович. – СПб.: Типография департамента Генерального штаба, 1862. – 351 с.

4.1177. Павловский И.Ф. О приглашении на службу в Грузию чиновников из Малороссии / И.Ф. Павловский // Киевская старина. – 1904. – № 5. – С. 58-60.

4.1178. Павловский И.Фр. К истории полтавского дворянства 1802-1902 г. Очерки по архивным данным / И.Фр. Павловский. – Выпуск первый. – Полтава: Электрич. типо-литогр. Торгового Дома И. Фришберг и С. Зорохович, 1906. – 277 + XLI с.

4.1179. Павлюк Ю.Б. Уровень образования чиновничества и политика правительства в области подготовки кадров госслужбы в первой половине XIX в. / Ю.Б. Павлюк // Реформы в России и проблемы управления-99. – М., 1999. – Вып. 3. – С. 349-351.

4.1180. Падох Я. Грунтове судочинство на Лівобережній Україні у другій половині XVII – XVIII столітті / Я. Падох. – Львів, 1994. – 199 с.

4.1181. Пайпс Р. Россия при старом режиме / Ричард Пайпс. – М.: Независимая газета, 1993. – 422 с.

4.1182. Папакін Георгій. Історія державних установ України: Урядні інституції та державні установи ІХ – початку ХХ ст. Лекції / Георгій Папакін. – К., 2010. – 243 с.

4.1183. Парусов А.И. Из истории аппарата управления России второй половины девяностых годов XVIII в. / А.И. Парусов // Ученые записки Горьковского государственного университета. – Серия историко-филологическая. К истории экономики, класовой борьбы, культуры и общественной мысли в России конца XVIII – XIX столетий. – Вып. 58. – 1963. – С. 113-174.

4.1184. Парусов А.И. К истории местного управления в России первой четверти XIX столетия / А.И. Парусов // Ученые записки Горьковского государственного университета. – Серия историко-филологическая. – Вып. 72. – 1964. – С. 155-226.

4.1185. Парусов А.И. Указы 3 апреля и 6 августа 1809 года, их классовый смысл и значение / А.И. Парусов // Ученые записки Горьковского государственного университета. – Серия историческая. – Вып. 85. – 1967. – С. 50-58.

4.1186. Пащук А.Й. Суд і судочинство на Лівобережній Україні в XVII-XVIII ст. / А.Й. Пащук. – Львів, 1967. – 224 с.

4.1187. Петров Н.И. Киевская академия в царствование императрицы Екатерины II (1762-1796 гг.) / Н.И. Петров. – К.: Типография И.И. Горбунова, 1908. – 121 с.

4.1188. Петухов Е.В. Гимназия высших наук Кн. Безбородко. 1820-1832. (к 75-летию со дня основания). Исторический очерк / Е.В. Петухов // Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине. – Т. XV. – Нежин: Типо-литография Венгера, 1895. – С. 1-62.

4.1189. Писарькова Л.Ф. От Петра I до Николая I: Политика правительства в области формирования бюрократии / Л.Ф. Писарькова // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 29-43.

4.1190. Писарькова Л.Ф. Развитие местного самоуправления в России до великих реформ: обычай, повинность, право / Л.Ф. Писарькова // Отечественная история. – М., 2001. – № 2. – С. 3-27; № 3. – С. 25-39.

4.1191. Писарькова Л.Ф. Российская бюрократия XVIII в.: состав и численность / Л.Ф. Писарькова // Петр Андреевич Зайончковский: Сб. ст. и воспоминаний к столетию историка. – М., 2008. – С. 217-230.

4.1192. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века / Л.Ф. Писарькова // Человек. – 1995. – № 3. – С. 23-36.

4.1193. Писарькова Л.Ф. Российский чиновник на службе в конце XVIII – первой половине XIX века / Л.Ф. Писарькова // Человек. – 1995. – № 4. – С. 147-158.

4.1194. Писарькова Л.Ф. К истории взяток в России / Л.Ф. Писарькова // Отечественная история. – 2002. – № 5. – С. 33-49.

4.1195. Писарькова Л.Ф. Государственное управление России с конца XVII – до конца XVIII века: Эволюция бюрократической системы / Л.Ф. Писарькова. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2007. – 743 с.

4.1196. Покровский М.Н. Русская история в самом сжатом очерке / М.Н. Покровский // Избранные произведения. – Книга 3. – М.: Издательство «Мысль», 1967. – 671 с.

4.1197. Покровский С.П. Министерская власть в России / С.П. Покровский. – Ярославль: Типография Губернского Правления, 1906. – 536 + XVII с.

4.1198. Полиевктов М.А. Николай I: Биография и обзор царствования / М.А. Полиевктов. – М.: Мир книги. Литература, 2008. – 336 с.

4.1199. Попова А.Д. Служители Фемиды (значение кадрового вопроса при реализации Судебной реформы 1864 г.) / А.Д. Попова // Мнемозина. – Исторический альманах. – М., 1999. – Вып. 1. – С. 77-99.

4.1200. Постовский К. Об уголовном преследовании должностных лиц за преступления по службе / К. Постовский // Юридический вестник. – Т. III. – 1880. – М.: Типография А.И. Мамонтова и Ко, 1880. – С. 530-551, 760-801.

4.1201. Пресняков А.Е. Апогей самодержавия. Николай I / А.Е. Пресняков. – Л.: Издательство Брокгауз-Ефрон, 1925. – 99 с.

4.1202. Приходько М.А. Становление министерской системы управления в России / М.А. Приходько // Вопросы истории. – № 12. – 2004. – С. 96-104.

4.1203. Проневич Т.М. Еволюція слобідської козацької старшини в умовах станової консолідації дворянства Російської імперії (сер. XVII – к. XVIII ст.) / Т.М. Проневич // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – № 641. – Вип. 7. – Харків, 2004. – С. 17-24.

4.1204. Проневич Т.М. Органи дворянського самоврядування як чинник суспільно-політичного життя Слобожанщини (кінець XVIII – середина XIX ст.) / Т.М. Проневич // Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. – Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – № 715. – Вип. 8. – Харків, 2006. – С. 3-10.

4.1205. Пушкин А.С. Повести покойного Ивана Петровича Белкина / А.С. Пушкин // Романы и повести. – Волгоград: Ниж.-Вол. кн. изд-во, 1980. – С. 35-94.

4.1206. Пушкин А.С. Гости съезжались на дачу / А.С. Пушкин // Романы и повести. – Волгоград: Ниж.-Вол. кн. изд-во, 1980. – С. 374-380.

4.1207. Пушкин А.С. Русский пелам / А.С. Пушкин // Романы и повести. – Волгоград: Ниж.-Вол. кн. изд-во, 1980. – С. 381-383.

4.1208. Раскин Д.И. Специализация высшей российской бюрократии XIX – начала XX в.: образование, профессиональный опыт, продвижение по службе / Д.И. Раскин // Их глубины времен. – СПб., 1994. – Вып. 3. – С. 22-37.

4.1209. Раскин Д.И. Источники по истории губернских учреждений в фондах высших и центральных учреждений Российской империи / Д.И. Раскин // Отечественный архив. – М., 2005. – № 6. – С. 69-77.

4.1210. Ребрикова М.И. Основные особенности и принципы реформ местного управления 1775-1822 гг. / М.И. Ребрикова // Россия и Сибирь:

Проблемы взаимодействия в региональной политике в исторической ретроспективе. – Иркутск, 2004. – Ч. 1. – С. 150-154.

4.1211. Редкин П. Какое общее образование требуется современности от русского правоведа / П. Редкин. – М., 1846. – 68 с.

4.1212. Реент Ю.А. Полиция Украины в составе полицейской системы Российской империи начала XX в. / Ю.А. Реент // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. XIII. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2007. – С. 137-148.

4.1213. Реент О.П. Історія України XIX – початку XX ст.: методологічний зріз і тематичні напрями наукового пошуку. – [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://histans.com/JournALL/journal/2007/6/12.pdf>.

4.1214. Рождественский С.В. Очерки по истории системы народного просвещения в России в XVIII-XIX веках / С.В. Рождественский. – СПб., 1912. – 168 с.

4.1215. Романович-Славатинский А. Дворянство в России от начала XVIII века до отмены крепостного права. Свод материала и приуготовительные этюды для исторического исследования / А. Романович-Славатинский. – СПб.: Типография Министерства Внутренних Дел, 1870. – 564 с.

4.1216. Рубцов С.Н. История российской юстиции: Учебное пособие / С.Н. Рубцов. – Иркутск, 1998. – 207 с.

4.1217. Рудакова Ю.К. Формування територіально-адміністративного устрою на землях Правобережної України і 1793-1801 рр. / Ю.К. Рудакова // Наукові записки. – Т. 41, Історичні науки / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – 2005. – С. 4-12.

4.1218. Румянцева М.Ф. Источники о социальном составе служащих местных государственных учреждений последней четверти XVIII в. / М.Ф. Румянцева // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. – М., 1985. – С. 194-217.

4.1219. Румянцева М.Ф. Источники по истории российского чиновничества второй половины XVIII в. / М.Ф. Румянцева // Археографический ежегодник за 1991 год. – М.: «Наука», 1994. – С. 64-74.

4.1220. Рябикова Т.Б. Численный и сословный состав студентов Московского университета / Т.Б. Рябикова // Вестник Московского университета. – Серия IX. История. – № 5. – Сентябрь-октябрь. – 1974. – С. 57-67.

4.1221. С-ко. Из истории развития канцелярской переписки в Малороссии // Киевская старина. – 1885. – Т. 12. – № 5. – С. 173-175.

4.1222. Севастьянов А.Н. Сословное разделение русского общества XVIII в. и литературно-общественный процесс (1762-1800) / А.Н. Севастьянов // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 2. – 1984. – С. 66-80.

4.1223. Семенов А.К., Медведева Г.А. Городское самоуправление в дореволюционной России: Учебное пособие / А.К. Семенов, Г.А. Медведева. – Липецк, 2004. – 67 с.

4.1224. Семенов А.К. Городское самоуправление провинциальных городов России и задачи имперской модернизации в конце XVIII – начале XX вв. / А.К. Семенов. – Липецк, 2005. – 201 с.

4.1225. Семенов А.К. Городская гражданская реформа Екатерины II и выборы в городах Центрального Черноземья / А.К. Семенов // Вопросы истории. – № 5. – 2006. – С. 97-103.

4.1226. Сергеева Т.В. Становление и развитие органов местного самоуправления в России (до реформ 60-70-х гг. XIX в.) как фактор укрепления державности / Т.В. Сергеева // Правовая культура как фактор возрождения державности России. – СПб., 1997. – С. 91-93.

4.1227. Сердюцкая О.В. Преподавательская служба в Российской империи второй половины XVIII / О.В. Сердюцкая // Вопросы истории. – № 10. – 2008. – С. 99-113.

4.1228. Серебренников В. Киевская академия с половины XVIII века до преобразования ее в 1819 году / В. Серебренников. – К.: Типография Императорского Университета св.Владимира, 1897. – 223 с.

- 4.1229. Серeda Н.В. Реформа управления Екатерины Второй: Источниковедческое исследование / Н.В. Серeda. – М.: Памятники исторической мысли, 2004. – 445 с.
- 4.1230. Сиза Н. Суди і кримінальне судочинство України в добу Гетьманщини / Н. Сиза. – К., 2000. – 119 с.
- 4.1231. Сизиков М.И. Полицейская реформа Екатерины II: Лекция / М.И. Сизиков. – Тюмень, 1997. – 27 с.
- 4.1232. Скрипилев Е.А. О юридическом образовании в дореволюционной России (XVIII – начало XX вв.) / Е.А. Скрипилев // Государство и право. – М., 2000. – № 9. – С. 81-89.
- 4.1233. Славнитский Н.Р. Учреждение градоначальства и упразднение Управы Благочиния / Н.Р. Славнитский // Политическая Россия: прошлое и современность: Исторические чтения. – СПб., 2005. – Вып. 1. – С. 18-28.
- 4.1234. Слободянюк И.П. История суда России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. / И.П. Слободянюк // Вестник Московского университета МВД России. – М., 2004. – № 4. – С. 150-156.
- 4.1235. Слободянюк И.П. Судебная политика и судоустройство России в первой четверти XIX в. / И.П. Слободянюк // Российская юстиция. – М., 2005. – № 4. – С. 75-77.
- 4.1236. Слободянюк И.П. Суд и закон в Российской империи (Вторая половина XVIII – первая половина XIX вв.) / И.П. Слободянюк. – М., 2005. – 289 с.
- 4.1237. Смоленський І. Бюрократична верхівка на Україні наприкінці XVIII і на початку XIX ст. / І. Смоленський // Україна. – 1930. – № 7-8. – С. 70-80.
- 4.1238. Соколов К.Б. Русская интеллигенция XVIII – начала XX вв.: картина мира и повседневность / К.Б. Соколов. – СПб.: «Нестор-История», 2007. – 510 с.
- 4.1239. Соколов К.Н. Очерки истории и современного значения генерал-губернатора / К.Н. Соколов // Вестник права. – 1903. – Кн. 7, 8.
- 4.1240. Соколов Н.П. Линкольн В.Б. В авангарде реформ: русские просвещенные бюрократы 1825-1861. Lincoln W.B. In the wangard of reform:

Russia's enlightened bureaucrats 1825-1861. – Dekalb: Northern Illinois univ. press, 1982. – 297 p. / Н.П. Соколов // *Общественные науки за рубежом*. РЖ. Реферативный журнал. – Серия 5. История. – № 2. – М., 1984. – С. 38-40.

4.1241. Соловьев К.А. Административные реформы в России: история и современность. М. РОССПЭН. 2006. 648 с. / К.А. Соловьев // *Вопросы истории*. – № 5. – 2007. – С. 166-168.

4.1242. Соловьев Ю.Б. Самодержавие и вопрос о служебных преимуществах дворянства в конце XIX в. / Ю.Б. Соловьев // *Исследования по социально-политической истории России. Сборник статей памяти Бориса Александровича Романова*. – Л.: Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1971. – С. 287-298.

4.1243. Соловьев Я.В. Бюрократический аппарат Министерства финансов в пореформенную эпоху / Я.В. Соловьев // *Вопросы истории*. – № 7. – 2006. – С. 9-25.

4.1244. Сребницкий И.А. Очерки из истории Лицея Князя Безбородко (1832-1875) / И.А. Сребницкий // *Известия историко-филологического института князя Безбородко в Нежине*. – Т. III. – II. Неофициальный отдел. – К.: Типография М.П. Фрица, 1879. – С. 1-29.

4.1245. Степанский А.Д. Петр Андреевич Зайончковский. Сборник статей и воспоминаний к столетию историка. М. РОССПЭН. 2008. 879 с. Илл. / А.Д. Степанский // *Вопросы истории*. – № 8. – 2008. – С. 164-167.

4.1246. Сысоева Е.К. К истории начального образования в России в первой четверти XIX в. (Училищный устав 1804 г.: идеи и их реализация) / Е.К. Сысоева // *Вестник Московского университета*. – Серия 8. История. – № 5. – 1998. – С. 14-29.

4.1247. Сысоева Е.К. Московский университет и общеобразовательная школа в XVIII – начале XX в. / Е.К. Сысоева // *Вопросы истории*. – № 6. – 2008. – С. 118-127.

4.1248. Татищев В.Н. Разговор о пользе наук и училищ / В.Н. Татищев / Предисл. и указ. Нила Попова // *Чтения в Императорском обществе истории и*

древностей российских при Московском университете. – 1887. – Книга первая. – Материалы исторические. – М.: В Университетской Типографии, 1887. – С. 1-171.

4.1249. Тимошевская А.Д. Особенности организации полиции в национальных регионах Российского государства (XIX в. – начало XX в.) / А.Д. Тимошевская // Отечественные органы внутренних дел: история и современность. – М., 2000. – С. 31-39.

4.1250. Токвиль А. О демократии в Америке / А. Токвиль. – М., 1897. – 397 с.

4.1251. Толстой Д.А. Взгляд на учебную часть в России в XVIII столетии до 1782 года / Д.А. Толстой. – СПб.: Типография Императорской Академии Наук, 1883. – 100 с.

4.1252. Толстой Д.А. Городские училища в царствование императрицы Екатерины II / Д.А. Толстой. – СПб., 1886. – 86 с.

4.1253. Томсинов В.А. Государственная власть и юриспруденция в России: уроки истории / В.А. Томсинов // Законодательство. – М., 1998. – № 2. – С. 79-82.

4.1254. Тот Ю.В. Уездная полиция и развитие законодательства об административной высылке и полицейском надзоре в XIX веке / Ю.В. Тот // Государственная власть и общественность в истории центрального и местного управления России. – СПб., 2004. – С. 21-35.

4.1255. Тот Ю.В. Реорганизация местного управления в конце XVIII – начале XIX вв.: сравнительный анализ политики Павла I и Александра I / Ю.В. Тот // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2013. – № 30 (4). – С. 36-44.

4.1256. Троицкий С.М. Материалы переписи чиновников в 1754-1756 гг. Как источник по социально-политической и культурной истории России XVIII в. / С.М. Троицкий // Археографический ежегодник. – М., 1969. – С. 132-148.

4.1257. Троицкий С.М. Социальный состав и численность бюрократии России в середине XVIII в. / С.М. Троицкий // Исторические записки. – Т. 89. – М.: Издательство «Наука», 1972. – С. 295-352.

4.1258. Троицкий С.М. Русский абсолютизм и дворянство в XVIII в. Формирование бюрократии / С.М. Троицкий. – М.: Издательство «Наука», 1974. – 396 с.

4.1259. Троицкий С.М. Р. Джонс. Освобождение русского дворянства. 1762-1785 гг. Принстон, Нью Джерси 1973, 326 стр. / С.М. Троицкий // История СССР. – № 1. – 1976. – С. 214-217.

4.1260. Троицкий С.М. Об использовании опыта Швеции при проведении административных реформ в России в первой четверти XVIII века / С.М. Троицкий // Вопросы истории. – № 2. – 1977. – С. 67-75.

4.1261. Троицкий С.М. Комиссия о вольности дворянства 1763 г. (К вопросу о борьбе дворянства с абсолютизмом за свои сословные права) / С.М. Троицкий // Троицкий С.М. Россия в XVIII веке. Сборник статей и публикаций. – М.: Издательство «Наука», 1982. – С. 140-192.

4.1262. Троицкий С.М. Русское дворянство XVIII века в изображении американского историка / С.М. Троицкий // Троицкий С.М. Россия в XVIII веке. Сборник статей и публикаций. – М.: Издательство «Наука», 1982. – С. 102-114.

4.1263. Троицкий И.М. III отделение при Николае I / И.М. Троицкий. – Л., 1927. – 246 с.

4.1264. Унковский А.М. Новые основания судопроизводства / А.М. Унковский // Современник. – 1863. – Т. I. – С. 403-404.

4.1265. Уортман Р.С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России / Ричард С. Уортман. – М.: Новое литературное обозрение, 2004. – 520 с.

4.1266. Федосов И.А. Из истории общественного движения в России в конце 30-х годов XIX столетия / И.А. Федосов // Вопросы истории. – № 12. – 1956. – С. 80-91.

4.1267. Федосов И.А. Просвещенный абсолютизм в России / И.А. Федосов // Вопросы истории. – № 9. – 1970. – С. 34-55.

4.1268. Ферлюдин П. Исторический обзор мер по высшему образованию в России / П. Ферлюдин. – Вып. I. Академия наук и университеты. – Саратов: Типо-Литография П.С. Феокритова, 1894. – 190 с.

4.1269. Филипов Д.Ю. Институт городских голов и предпринимательская элита уездного города / Д.Ю. Филипов // Рязанская область и Центральный регион в контексте российской истории. – Рязань, 2003. – С. 202-212.

4.1270. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія / А.Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – 728 с.

4.1271. Фомичев А.В., Фомичева Л.С. Самодержавие и государственный аппарат Российской империи в конце XVIII – первой четверти XIX в. / А.В. Фомичев, Л.С. Фомичева // Из истории России. Сб. ст. – СПб., 2003. – (Сер.: Исторические исследования; Вып.1). – С. 191-201.

4.1272. Фонвизин Д. Опыт Российского сословника / Д.И. Фонвизин // Сочинения / Сост. Н.Н. Аكوпова; Предисл. Г.П. Макогоненко; Примеч М.В. Иванова. – М.: Правда, 1981. – 320 с.

4.1273. Фонвизин Д. Рассуждение о непременных государственных законах / Д.И. Фонвизин // Сочинения / Сост. Н.Н. Аكوпова; Предисл. Г.П. Макогоненко; Примеч М.В. Иванова. – М.: Правда, 1981. – С. 208.

4.1274. Фонвизин Д. К г. Сочинителю «Былей и небылиц» от Сочинителя вопросов / Д.И. Фонвизин // Сочинения / Сост. Н.Н. Аكوпова; Предисл. Г.П. Макогоненко; Примеч М.В. Иванова. – М.: Правда, 1981. – С. 223.

4.1275. Фонвизин Д. Друг честных людей, или Стародум / Д.И. Фонвизин // Сочинения / Сост. Н.Н. Аكوпова; Предисл. Г.П. Макогоненко; Примеч М.В. Иванова. – М.: Правда, 1981. – С. 237-273.

4.1276. Фруменкова Т.Г. Цифирные и архиерейские школы первой трети XVIII века / Т.Г. Фруменкова // Вопросы истории. – № 7. – 2003. – С. 136-143.

4.1277. Ханенко А. Исторический очерк межевых учреждений в Малороссии / А. Ханенко. – Чернигов: в губернской типографии, 1864. – 108 с.

4.1278. Хохолев Д.Е. Местные государственные учреждения России в последней четверти XVIII в.: историографический обзор / Д.Е. Хохолев // Уральский исторический вестник. – Екатеринбург, 2001. – № 7. – С. 171-186.

4.1279. Чайковський А.С., Щербак М.Г. За законом і над законом: З історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (IX – поч. XX ст.) / А.С. Чайковський, М.Г. Щербак. – К.: Україна, 1996. – 286 с.

4.1280. Чевтаева Н.Г. Чиновничество как особая социально-профессиональная группа: по материалам российской дореволюционной социологии / Н.Г. Чевтаева // ЧиновникЪ. – № 4 (05). – 2005. – [Електронна версія]. – Режим доступу: <http://chinovnik.uara.ru/article/602/>.

4.1281. Черепанова И.В. Государственная служба Российской империи XIX века / И.В. Черепанова / Науч. ред. Казанник А.Н.; Ом. ин-т (фил.) Рос. гос. торг-экон. ун-та. – Омск, 2006. – 300 с.

4.1282. Чечулин Н.Д. Русское провинциальное общество во второй половине XVIII в. Исторический очерк / Н.Д. Чечулин. – СПб.: В.С. Балашев, 1889. – 189 с.

4.1283. Шандра В.С. Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд / В.С. Шандра. – К., 1998. – 75 с.

4.1284. Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832-1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В.С. Шандра. – К., 1999. – 141 с.

4.1285. Шандра В.С. Малоросійське генерал-губернаторство, 1802-1856: функції, структура, архів / В.С. Шандра. – К.: [Держ. ком. архівів України], 2001. – 356 с.

4.1286. Шандра В. Формування бюрократії в Правобережній Україні (XIX – початок XX ст.) / В. Шандра // Український історичний журнал. – 2007. – № 2. – С. 143-157.

4.1287. Шандра В.С. Вимоги верховної влади до виборної «бюрократії» в українських губерніях Російської імперії першої половини XIX ст. / В.С. Шандра

// Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вип. XV / Голова редкол. О.П. Реєнт. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – С. 175-188.

4.1288. Шандра В. «Губернии на особых правах и привилегиях состоящие...» як політичний проект / В.С. Шандра // Регіональна історія України. Збірник наукових статей / Гол. ред. В. Смолій. – Вип. 3. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – С. 191-204.

4.1289. Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії / В.С. Шандра // Нариси історії державної служби в Україні / [О.Г. Аркуша, Є.І. Бородін, С.В. Віднянський та ін.; редкол.: С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – С. 113-130.

4.1290. Шандра В.С. Державна служба в українських губерніях Російської імперії / В.С. Шандра // Історія державної служби в Україні. У 5 т. / [О.Г. Аркуша, О.В. Бойко, Є.І. Бородін та ін.; відп. ред. Т.В. Мотренко, В.А. Смолій; редкол. С.В. Кульчицький (кер. авт. кол.) та ін.]; Голов. упр. держ. служби України, Ін-т історії НАН України. – К.: Ніка-Центр, 2009. – Т. 1. – С. 279-318.

4.1291. Шандра В. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. Шандра. – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 266 с.

4.1292. Шаскольская Е.А. Из истории подготовки государственных служащих в учебных заведениях дореволюционной России / Е.А. Шаскольская // Государственная власть и местное самоуправление в России: история и современность: III Международный научный форум. – СПб., 2005. – С. 257-260.

4.1293. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей которой оное наместничество составлено / Афанасий Шафонский. – К.: В Университетской Типографии, 1851. – 697 с.

4.1294. Шевырев С. История императорского Московского университета / С. Шевырев. – М.: В Университетской Типографии, 1855. – XII + 584 с.

- 4.1295. Шепелев Л.Е. Отмененные историей. Чины, звания и титулы в Российской империи / Л.Е. Шепелев. – Л.: Издательство «Наука», Ленинградское отделение, 1977. – 153 с.
- 4.1296. Шепелев Л.Е. Чиновный мир России: XVIII – начало XX в. / Л.Е. Шепелев. – СПб.: «Искусство-СПБ», 1999. – 479 с.
- 4.1297. Шильдер Н.К. Александр I / Н.К. Шильдер // Русский биографический словарь. – Т. 1. – СПб.: Типография И.Н. Скороходова, 1896. – 892 с.
- 4.1298. Шиман проф. Александр Первый / Шиман / Пер. с немецкого. – Издание Московского К-ского Т-ва «Образование», 1911. – 160 с.
- 4.1299. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): историко-социологический очерк / Н.А. Шип. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.
- 4.1300. Шип Н.А. Российско-украинская бюрократия в историческом измерении / Н.А. Шип // Украина: Поиски оптимальной модели бюрократии. Материалы заседания Дискуссионного клуба. – Киев, 2005.
- 4.1301. Шишкова Э.Е. Московский университетский благородный пансион (1776-1831) / Э.Е. Шишкова // Вестник Московского университета. – Серия 8. История. – № 6. – 1979. – С. 70-83.
- 4.1302. Шумигорский Е. Начало бюрократии в России / Е. Шумигорский // Русская старина. – 1908. – Т. 133. – Январь. – С. 71-76.
- 4.1303. Шумилов М.М. Местное управление и центральная власть в России в 50-х – начале 80-х гг. XIX в. / М.М. Шумилов – М.: Прометей, 1991. – 218 с.
- 4.1304. Щербак М.Г., Щербак Н.О. Звіти губернаторів як джерело вивчення історії України / М.Г. Щербак, Н.О. Щербак // Вісник Київського університету. – 1991. – № 3. – С. 36-40.
- 4.1305. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX століття): Монографія / Н.О. Щербак. – К.: ПЦ «Ризографіка», 2005. – 616 с.
- 4.1306. Щербина П.Ф. Судебная реформа 1864 года на Правобережной Украине / П.Ф. Щербина. – Львов, 1974. – 191 с.

4.1307. Эдельман О. Следствие и суд в дореформенной России / О. Эдельман // Отечественные записки. – М., 2003. – № 2. – С. 188-195.

4.1308. Эйхельман О.О. Обзор центральных и местных учреждений управления в России и Устава о службе по определению от правительства / О.О. Эйхельман. – К., 1890. – 246 с.

4.1309. Экштут С.А. На службе российскому Левиафану. Историчесофские опыты / С.А. Экштут. – М.: «Прогресс-Традиция», 1998. – 328 с.

4.1310. Юртаева Е.А. Организация профессиональной подготовки юристов в дореволюционной России / Е.А. Юртаева // Журнал российского права. – М., 2008. – № 7. – С. 123-135.

4.1311. Яблочков М. История дворянского сословия в России / М. Яблочков. – СПб.: Типография А.М. Котомина, 1876. – 680 с.

4.1312. Яковкина Н.И. Русское дворянство первой половины XIX века. Быт и традиции / Н.И. Яковкина. – СПб.: Издательство «Лань», 2002. – 160 с.

4.1313. Ярмыш О.Н. Судебные органы царской России в период империализма. Учебное пособие / О.Н. Ярмыш. – К., 1990. – 92 с.

4.1314. Ярмыш О.Н. Наблюдать неотступно... Административно-полицейский аппарат царизма и органы политического сыска в Украине в конце XIX – начале XX веков / О.Н. Ярмыш. – К., 1992. – 188 с.

4.1315. Alexander J.T. Autocratic polities in national crisis: The imperial Russian government and Pugachev's revolt (1773-1775) / J.T. Alexander. – Bloomington-London: Indiana University Press, 1969. – XII, 346 p.

4.1316. Bennett H.A. Chiny, ordena, and officialdom / H.A. Bennett // Russian officialdom: the bureaucratization of the Russian society from the seventeenth to the twentieth century / Ed. by Walter McKenzie and Don Karl Rowney. – London, 1993. – P. 162-189.

4.1317. Degtyarev S.I. The Problem of the Social Background of Government Officials within the Policies of the Romanovs (18th Century – First Half of the 19th Century) / S.I. Degtyarev // Былые годы. Российский исторический журнал. – 2013. – № 30 (4). – С. 28-35.

4.1318. Degtyarev S.I. Violations of Law in the Bureaucrats Community and Their Perception by the Ukrainian and Russian People in the Late XVIII – First Half of XIX Centuries / S.I. Degtyarev // БЫЛЫЕ ГОДЫ. РОССИЙСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ. – 2014. – № 32 (2). – С. 155-161.

4.1319. Dukes P. Catherine the Great and the Russian nobility: A study based on the materials of the Legislative Commission of 1767 / P. Dukes. – Cambridge, 1967. – 269 p.

4.1320. Flynn J.T. The Universities, the Gentry, and the Russian Imperial Service, 1815-1825 / J.T. Flynn // Canadian Slavic Studies. – Winter 1968. – P. 486-503.

4.1321. Givens R.D. Eighteenth-century nobiliary career patterns and provincial government / R.D. Givens // Russian officialdom: the bureaucratization of the Russian society from the seventeenth to the twentieth century / Ed. by Walter McKenzie and Don Karl Rowney. – London, 1993. – P. 106-129.

4.1322. Hassell J. The Implementation of the Russian Table of Ranks during the Eighteenth Century / J. Hassell // Slavic Review. – 1970. – Vol. XXIX. – № 2. – P. 283-299.

4.1323. Jones R. The Emancipation of the Russian Nobility 1762-1785 / R. Jones. – Princeton, New Jersey, 1973. – 326 p.

4.1324. Jones R.E. Provincial Development in Russia: Catherine II and Jacob Sievers / R. Jones. – New Brunswick, 1984. – 256 p.

4.1325. Le Donne. The Provincial and Local Police Under Catherine the Great, 1775-1796 / J.P. LeDonne // Canadian Slavic Studies. – 1970. – Vol. 4. - № 3. – P. 513-518.

4.1326. LeDonne J.P. Appointments to the Russian Senate 1762-1796 / J.P. LeDonne // Cahiers du monde russe et soviétique. – 1975. – № 1. – P. 27-56.

4.1327. LeDonne J.P. Absolutism and Ruling Class: The Formation of the Russian Political Order, 1700-1825 / J.P. LeDonne. – New York: Oxford University Press, 1991. – 376 p.

4.1328. LeDonne J.P. Russian governors general, 1775-1825. Territorial or functional administration? / J.P. LeDonne // *Cahiers du Monde russe*. – № 42/1. – 2001. – P. 5-30.

4.1329. LeDonne J.P. Administrative regionalization in the Russian empire, 1802-1826 / J.P. LeDonne // *Cahiers du Monde russe*. – № 43/1. – 2002. – P. 5-34.

4.1330. Lincoln W.B. In the vanguard of reform: Russia's enlightened bureaucrats 1825-1861 / W.B. Lincoln. – Dekalb: Northern Illinois univ. press, 1982. – 297 p.

4.1331. Orlovsky D.T. Recent Studies on the Russian Bureaucracy / D.T. Orlovsky // *The Russian Review*. – 1976. – Vol. 35. – № 4. – P. 448-467

4.1332. Pintner W.M. The Social Characteristics of the Early 19th Century Russian Bureaucracy / W.M. Pintner // *Slavic Review*. – 1970. – Vol. XXX. – № 3. – P. 429-443.

4.1333. Pintner W. The Russian higher civil service on the eve of the «Great Reforms» / W. Pintner // *J. of social history*. – 1975. – P. 55-68.

4.1334. Pintner W. The evolution of civil officialdom, 1755-1855 / W. Pintner // *Russian officialdom from the 17th through the 20th centuries: The bureaucratization of Russian society* / Ed. by Pintner W., Rowney D.K. – Chapel Hill, 1980. – P. 190-226.

4.1335. Pintner W. Civil officialdom and the nobility in the 1850' / W. Pintner // *Russian officialdom from the 17th through the 20th centuries: The bureaucratization of Russian society* / Ed. by Pintner W., Rowney D.K. – Chapel Hill, 1980. – P. 227-249.

4.1336. Raeff M. Origins of the Russian intelligensia: The Eighteenth century nobility / M. Raeff. – New York, NY: Harcourt Brace Jovanovich, 1966. – 248 p.

4.1337. Raeff M. The Russian autocracy and its officials / M. Raeff // *Raeff M. Political ideas and institutions in imperial Russia*. – Westview press, 1994. – P. 77-91.

4.1338. Rowney D.K., Pintner W.M. Officialdom and bureaucratization: an introduction / D.K. Rowney, W.M. Pintner // *Russian officialdom: the bureaucratization of the Russian society from the seventeenth to the twentieth century* / Ed. by Walter McKenzie and Don Karl Rowney. – London, 1993. – P. 3-18.

4.1339. Russian officialdom from the 17th through the 20th centuries: The bureaucratization of Russian society / Ed. by Pintner W., Rowney D.K. – Chapel Hill, 1980. – XVIII, 390 p.

4.1340. Sinel A. The Socialization of the Russian Bureaucratic Elite, 1811-1917: Life at the Tsarskoe Selo, Lyceum and the School of Jurisprudence / A. Sinel // Russian History. – 1975. – № 3 (1). – P. 1-31.

4.1341. Torke H.-J. Das russische Beamtentum in der ersten Halfte des 19 Jahrhunderts / H.-J. Torke // FOG. – 1967. – Bd. 13. – P. 7-345.

4.1342. Wortman R. The development of a Russian legal consciousness / R. Wortman. – Chicago: University of Chicago Press, 1976. – XI, 345 p.

4.1343. Yaney G.L. Law, Society and the Domestic Regime in Russia in Historical Perspective / G.L. Yaney // The American Political Science Review. – 1965. – Vol. 59. – № 2. – P. 379-390.

4.1344. Yaney G.L. The Systematization of Russian Government: Social Evolution in the Domestic Administration of Imperial Russia, 1711-1905 / G.L. Yaney. – Urbana; Chicago: University of Illinois Press, 1973. – 430 p.

5. Дисертації та автореферати

5.1345. Акульшин П.В. Просвещенная бюрократия и русская провинция в первой половине XIX: По материалам Пензенской, Рязанской, Тамбовской и Тульской губерний: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Петр Владимирович Акульшин. – М., 2004. – 695 с.

5.1346. Алексушин Г.В. Развитие губернаторской власти в России (1708-1917 гг.): исторический опыт и уроки: дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Глеб Владимирович Алексушин. – М., 2008. – 457 с.

5.1347. Артамонова Л.М. Просвещение, власть и общество в русской провинции XVIII – начала XIX вв.: Юго-восточные губернии Европейской России: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Людмила Михайловна Артамонова. – Самара, 2002. – 484 с.

5.1348. Баленков О.В. Развитие института государственной службы России во второй половине 1850-х годов: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Олег Баленков. – СПб., 1998. – 33 с.

5.1349. Балух В.С. Організація і діяльність комерційних судів Російської імперії: історико-правове дослідження на прикладі Одеського комерційного суду (1808-1917): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Валерій Сергійович Балух. – Одеса, 2002. – 179 с.

5.1350. Бартків В.П. Місцевий державний апарат Російської імперії і селянська реформа 1861 р. в Україні (історико-правове дослідження): автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Василь Павлович Бартків. – Харків, 2002. – 19 с.

5.1351. Большакова О.В. Бюрократия, реформы и контрреформы в России (1855-1894 гг.) в освещении англоязычной историографии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Ольга Владимировна Большакова. – М., 2001. – 218 с.

5.1352. Бутусова А.А. Провинциальное чиновничество России в 1861-1917 гг.: на примере Курской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Анна Александровна Бутусова. – Курск, 2006. – 183 с.

5.1353. Войно-Данчишина О.Л. Правове регулювання вищої юридичної освіти і науки в Росії в ХІХ ст. (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Ольга Леонідівна Войно-Данчишина. – Харків, 2006. – 231 с.

5.1354. Войтенко Ю.М. Еліта Правобережної України в російському імперському суспільстві: політико-соціальні виміри (1793-1832 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Юрій Войтенко. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 227 с.

5.1355. Володько В.В. Чиновники системи управління та судочинства Київського намісництва (80-ті – перша половина 90-х рр. ХVІІІ ст.): соціо-професійний портрет: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Володимир Васильович Володько. – К., 2007. – 258 с.

5.1356. Волочкова М.Е. Институт государственной гражданской службы Российской империи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Марина Евгеньевна Волочкова. – М., 2010. – 199 с.

5.1357. Воротников А.А. Бюрократия в Российском государстве: историко-теоретический аспект: дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Андрей Алексеевич Воротников. – Саратов, 2005. – 488 с.

5.1358. Галь Б.О. Інтеграція української еліти до політико-адміністративних структур Російської імперії у XVIII – першій третині XIX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Борис Галь. – Дніпропетровськ, 2000. – 198 с.

5.1359. Гамбург Л.С. Судові реформи в Лівобережній Україні (Гетьманщині) XVIII ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Леонід Самойлович Гамбург. – Х., 2000. – 19 с.

5.1360. Гареева Ф.Г. Государственный аппарат российского государства: возникновение, становление, перспективы развития (историко-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Фания Гаяновна Гареева. – Уфа, 2003. – 188 с.

5.1361. Головка О.М. Апарат управління державними фінансами Російської імперії в Україні у кінці XVIII – на початку XX ст.: організаційно-правові засади діяльності: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Олександр Миколайович Головка. – Харків, 2006. – 454 с.

5.1362. Горлова Н.И. Полиция российской провинции в XIX веке (На примере Курской губернии): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Наталья Ивановна Горлова. – Курск, 2005. – 240 с.

5.1363. Горяга О.В. Соціально-правовий статус козацької старшини Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: дис. ... канд. юрид. наук:

12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Оксана Вікторівна Горяга. – Одеса, 2009. – 241 с.

5.1364. Двуреченська О.С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олександра Сергіївна Двуреченська. – Дніпропетровськ, 2007. – 244 с.

5.1365. Диссон Ю.А. Лицеи и благородные пансионы в системе народного просвещения России в первой трети XIX века: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Юлия Андреевна Диссон. – М., 2008. – 307 с.

5.1366. Дмитрієв В.В. Градоначальства півдня України в XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Владислав Володимирович Дмитрієв. – Сімферополь, 2002. – 219 с.

5.1367. Доброхотова Е.Н. Практическое обучение юристов в России: история становления и перспективы развития (на примере юридической клиники СПбГУ): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Елена Николаевна Доброхотова. – СПб., 2007. – 196 с.

5.1368. Дремков Н.В. Полицейские структуры и органы жандармерии Ярославской губернии в XIX – начале XX в.: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Николай Владимирович Дремков. – Ярославль, 2010. – 23 с.

5.1369. Єгорова О.В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олена Віталіївна Єгорова. – Дніпропетровськ, 2004. – 199 с.

5.1370. Закиматова А.Ю. Правовое регулирование службы в органах полиции Российской империи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Анна Юрьевна Закиматова. – СПб., 2006. – 222 с.

5.1371. Зипунникова Н.Н. Правовое регулирование университетского образования в России в XVIII – первой половине XIX века: дисс. ... канд. юрид.

наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Наталья Николаевна Зипунникова. – Екатеринбург, 1998. – 212 с.

5.1372. Иванютина Е.В. Эволюция органов местного самоуправления в дореволюционной России (историко-правовое исследование): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Евгения Валентиновна Иванютина. – Нижний Новгород, 2006. – 197 с.

5.1373. Игошин Н.А. Особенности комплектования и профессиональной подготовки органов полиции в России XIX – начала XX века (Историко-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Николай Алексеевич Игошин. – СПб., 2004. – 165 с.

5.1374. Исеев Б.Д. Деятельность полиции России в XVIII-XIX веках по профилактике преступлений: (Историко-правовой анализ): автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Булат Джарылгасович Исеев. – СПб., 2004. – 18 с.

5.1375. Искандаров У.С. Избирательный процесс в Российской империи (вторая половина XVIII – начало XX вв.): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Урал Салаватович Искандаров. – Краснодар, 2007. – 181 с.

5.1376. Казначеева Л.М. Волинське дворянське зібрання (1796-1917): функції, структура, участь у системі органів влади: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Людмила Миколаївна Казначеева. – К., 2008. – 197 с.

5.1377. Каюк Д.Г. Формування катеринославського та херсонського дворянства в 60-ті рр. XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Дмитро Каюк. – Дніпропетровськ, 2002. – 222 с.

5.1378. Квасов Д.А. Становление и развитие пенсионного законодательства о государственных служащих Российской империи XIX – начала XX вв.: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Дмитрий Александрович Квасов. – М., 2005. – 191 с.

5.1379. Клименко О.В. Систематизація права Лівобережної України у другій чверті XIX сторіччя: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Олена Вікторівна Клименко. – К., 2004. – 206 с.

5.1380. Клоков С.Н. Генезис и эволюция российской гражданской служилой бюрократии в XVIII столетии (Историко-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Сергей Николаевич Клоков. – Нижний Новгород, 2006. – 228 с.

5.1381. Козельчук Т.В. Чиновничество Тобольской губернии во второй половине XIX – начале XX вв. как социальный слой: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Татьяна Валентиновна Козельчук. – Курган, 2002. – 276 с.

5.1382. Козлова А.А. Отношение элиты российского дворянства к государственной службе в период правления Екатерины II: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Анна Александровна Козлова. – М., 2007. – 201 с.

5.1383. Кораблина Л.Н. Народное образование провинциального города второй половины XVIII – первой половины XIX вв.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Людмила Николаевна Кораблина. – Воронеж, 2002. – 277 с.

5.1384. Коросташов О.М. Особливості правового регулювання цивільних відносин у Полтавській і Чернігівській губерніях (перша половина XIX століття): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Олександр Коросташов. – К., 2001. – 201 с.

5.1385. Корчмина Е.С. Дворянское сословное самоуправление в первой половине XIX в.: на материалах Рязанской губернии: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Елена Сергеевна Корчмина. – Рязань, 2010. – 275 с.

5.1386. Лаврик Т.М. Губернские жандармские управления Российской империи: организационно-правовой и региональный аспекты деятельности: дисс.

... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Татьяна Михайловна Лаврик. – Тамбов, 2008. – 234 с.

5.1387. Левин Л.З. Чинопроизводство в России XV – начала XX вв. (Историко-правовой аспект): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Лев Залманович Левин. – СПб., 2004. – 161 с.

5.1388. Левченко І.М. Роль народної ініціативи в розвитку початкової та середньої освіти на Лівобережній Україні в 1825-1860 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Інна Миколаївна Левченко. – Запоріжжя, 2002. – 203 с.

5.1389. Любар М.Г. Кадрове забезпечення органів загальної та політичної поліції Російської імперії у кінці XVIII – на початку XX ст.: (на матеріалах українських губерній): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Микола Григорович Любар. – Харків, 2004. – 214 с.

5.1390. Любченко Д.І. Розвиток кримінального права Гетьманщини у другій половині XVII – XVIII ст.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Дмитро Іванович Любченко. – К., 2005. – 204 с.

5.1391. Макажанова З.Ш. Проблема формирования и своеобразие деятельности казахского чиновничества в системе органов колониального управления царизма (вторая половина XIX в.): автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Зульфия Макажанова. – Республика Казахстан, Алматы, 2010. – 28 с.

5.1392. Мантров Ю.Н. Государственная политика России по управлению и развитию университетов в первой трети XIX века: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Юрий Николаевич Мантров. – М., 2007. – 160 с.

5.1393. Метушевская Т.И. Правовой статус государственного служащего в России XVIII – первой половине XIX вв.: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Татьяна Иосифовна Метушевская. – М., 2007. – 198 с.

5.1394. Мигунова Т.Л. Административно-судебная и правовая реформы Екатерины Великой (историко-правовой аспект): дисс. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Татьяна Леонидовна Мигунова. – Владимир, 2008. – 630 с.

5.1395. Михин А.В. Возникновение и развитие коммерческих судов в Российской империи: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Александр Викторович Михин. – Нижний Новгород, 2005. – 191 с.

5.1396. Морозова В.В. Правовой и социальный статус учителей дореволюционной России: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Виктория Вячеславовна Морозова. – Нижний Новгород, 2007. – 227 с.

5.1397. Опанасенко В.В. Роль чернігівського дворянства в суспільно-політичному та культурно-освітньому житті України 1785-1860 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Віталій Володимирович Опанасенко. – К., 2003. – 209 с.

5.1398. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці XVIII – середині XIX ст.: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Василь Михайлович Орлик. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 547 с.

5.1399. Петровський В.М. Становлення та розвиток міської поліції у Російській імперії у другій половині XVIII – на початку XX ст. (на матеріалах Одеси): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Володимир Миронович Петровський. – Одеса, 2007. – 189 с.

5.1400. Півоваров О.В. Становлення і розвиток світської середньої освіти на Лівобережжі та Слобожанщині (друга половина XVIII – перша третина XIX ст.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олександр Валентинович Півоваров. – Харків, 2001. – 244 с.

5.1401. Поскачей Т.А. Провинциальное чиновничество России в последней четверти XVIII – первой половине XIX вв.: (На материалах Рязанской губернии):

автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Татьяна Александровна Поскачей. - Тула, 2006. - 21 с.

5.1402. Романцов О.В. Інститут військових губернаторів у системі російського територіального управління Правобережною Україною (кінець XVIII – перша третина XIX ст.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олександр Володимирович Романцов. – К., 2009. – 225 с.

5.1403. Румянцева М.Ф. Массовые источники по истории чиновничества местных государственных учреждений России: 1762-1802 гг.: автореф. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / М.Ф. Румянцева. – М., 1985. – 19 с.

5.1404. Савченко І.В. Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775-1822 рр.): дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ірина Володимирівна Савченко. – Запоріжжя, 2004. – 203 с.

5.1405. Самойленко Е.А. Киевская городская полиция в середине XIX – начале XX вв.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Елена Александровна Самойленко. – Харьков, 2000. – 192 с.

5.1406. Севастьянов Ф.Л. «Высшая полиция» в России в первой четверти XIX в.: Структура, кадры, основные направления деятельности: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Федор Леонидович Севастьянов. – СПб., 1999. – 19 с.

5.1407. Семенов А.К. Эволюция городского самоуправления в российской провинции в последней трети XIX в. (на материалах Тамбовской губернии): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Анатолий Константинович Семенов. – Тамбов, 2001. – 186 с.

5.1408. Семенов А.К. Самоуправление русских провинциальных городов в конце XVIII – начале XX вв.: автореф. дисс. на соиск. науч. степ. докт. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Анатолий Константинович Семенов. – Саратов, 2006. – 42 с.

5.1409. Сидорова И.Б. Положение разночинцев в русском обществе (XVIII – первая половина XIX в.): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Ирина Борисовна Сидорова. – Казань, 1982. – 209 с.

5.1410. Склокін В.В. Військові обивателі Слобідської України: інтеграція до імперського суспільства (1765-1798 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Володимир В'ячеславович Склокін. – Харків, 2009. – 192 с.

5.1411. Скрипник А.Ю. Діяльність адміністративних установ Подільської губернії (1793-1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Анатолій Юрійович Скрипник. – К., 2007. – 245 с.

5.1412. Слотин В.Е. Провинциальное училищное чиновничество России в XIX в.: на материалах Казанского учебного округа: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Владимир Евгеньевич Слотин. – Киров, 2010. – 243 с.

5.1413. Талдыкин А.В. Административно-полицейский аппарат царизма в Украине в XVIII – первой половине XIX: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Александр Васильевич Талдыкин. – Харьков, 2000. – 182 с.

5.1414. Токць С.М. Дзяржауны апарат царызму у Беларусі у 30-60-х гг. XIX ст. (структура, функцыі, чыноуніцкі корпус): аутарэф. дыс. ... канд. гістар. навук: 07.00.02 / Сяргей Міхайлавіч. Токць. – Мінск, 1997. – 23 с.

5.1415. Тот Ю.В. Реформа уездной полиции в правительственной политике России в XIX веке: дисс. ... докт. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Юрий Викторович Тот. – СПб., 2003. – 490 с.

5.1416. Феофанов А.М. Студенчество Московского университета второй половины XVIII – первой четверти XIX в.: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Александр Михайлович Феофанов. – М., 2006. – 232 с.

5.1417. Фирсова Н.В. Подготовка учителей для народных училищ в последней трети XVIII – I половине XIX века (на материалах Северо-Запада России): дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Наталья Владиславовна Фирсова. – СПб., 2007. – 182 с.

5.1418. Холод Ю.А. Загальна поліція Російської імперії в Україні в 1862-1905 рр.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права» / Юрій Холод. – Харків, 2002. – 209 с.

5.1419. Чеканова Э.В. Дворянское общество и государственная власть николаевской России: проблемы воспитания и образования: дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история» / Элина Владимировна Чеканова. – Самара, 2005. – 227 с.

5.1420. Черемісін О.В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785-1870 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Олександр Вікторович Черемісін. – Херсон, 2006. – 215 с.

5.1421. Черепанова И.В. Государственная служба Российской империи XIX века: (Теоретическое исследование): автореф. дисс. на соиск. науч. степ. канд. юрид. наук: 12.00.14 «Административное право, финансовое право, информационное право» / Ирина Владимировна Черепанова. – Омск, 2001. – 27 с.

5.1422. Чуб Н.В. Организационно-правовые основы прохождения государственной службы в губернских органах России в XIX веке: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений» / Надежда Вячеславовна Чуб. - Курск, 2010. – 215 с.

5.1423. Шандра В.С. Институт генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій: дис. ... докт. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Валентина Степанівна Шандра. – К., 2002. – 455 с.

5.1424. Якимчук О.О. Шляхта Рівненського повіту в соціально-економічному та культурному житті краю кінця XVIII – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Оксана Олександрівна Якимчук. – Острог, 2006. – 317 с.

5.1425. Яценко В.Б. Інтеграція українського козацтва до соціальної структури Російської імперії у XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / Владислав Борисович Яценко. – Харків, 2007. – 231 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Прошение Разумовского Кирилла Григорьевича в Правительствующий Сенат об уравнении украинских чиновников в ранге с русскими чинами.

1756 г. [429]

В Правительствующий Сенат

выписано

Гдн малороссийский гетман и кавалер граф Кирилл Григорьевич Разумовский листом своим от 28 марта сего 1756 году в правительствующий сенат представил довольноде известно коим образом при державе блаженные и вечно достойные памяти гдря царя Алексея Михайловича всея России народ Малороссии по много трудной и долговременной войне с поляками добровольно пришел в подданство вечное державе всероссийской. Оное народа малороссийского приступление столь чистосердечно и искренное что его царское величество на все народные прошения милостиво призреть соизволил, где по данным тогдашнему гетману Богдану Хмельницкому статьям не токмо дозволил пользоваться своими издавна приобретенными от королей польских правами и привилегиями но и бывшими в правлении народа и владений их имений обыкновенными, таковую высочайшую свто усопшего предка Ея императорского величества милость народ малороссийской толь наипаче досто должно почитает что и его императорское величество блаженные и вечной славы достойный памяти гдрь Петр Великий многократными высочайшими грамотами и публикациями в народ печатными манифестами всемилостивейшими подтвердить все оное соизволили а напоследок и ея императорское величество последуя стопам родителя своего соблаговолили тоже самое не единою грамотою малороссийскому народу обещать сохранить и утвердить от времени самого подданства народ малороссийский пребывая во всегдашнем единстве с

великороссийскими как в домашних обращениях так и в военных походах пользуется единою гдря милостию и единому служить раболепно, а чиновники малороссийские обращаясь с чиновниками великороссийскими как в штатских случившихся заседаниях так и в военных походах награждения и почести имели уравниения чиновникам великороссийским и никогда обидимы не были ни в каких председательствах ни же в награждениях пред великороссийскими уравненными чинами, но когда мудрый и прозорливый монарх гдрь родитель ея императорского величества учреждал разные порядки в своем государстве между протчим в 1722 году постановил табель всем военным придворным и штатским чинам, по которым разделил всех служащих для уравниения одних с другими в классы и тем всякому определил место в председательстве а о малороссийских чинах ничего точного не постановил время однако ж показало что малороссийские чины пребывая в подданстве в единого гдря и находясь часто совокупно в военных походах разных раскомендированиях и при делах им вверенных особливими указами с великороссийскими а иногда в публичных трактаментах и почестях претерпевают как в председаниях так часто в неприличных местах а иногда и обидных писменных предикатах чувствительную обиду толь наипаче что малороссийские чиновники продолжая ея императорскому величеству службу с малых лет даже до глубокой старости будучих в неразрывном единстве с великороссийскими в воинской службе и у дел не имеют себе для уравниения против великороссийских никаких классов а затем и приличного по их характерах почитания, от чего непосредственно между ими следует несогласие и споры о чем перед ним гетманом яко поставленным над ними по власти и воле ея императорского величества шефом и писменно и словесно все малороссийские чины не единожды открывалась и прося к ея императорскому величеству его гетманского всеподданнейшего предстательства и когда нне наипаче предписывается что либо указами во всем российском государстве опубликованными с правительствующего сената исполнить по классам и достоинствам даже до первого офицерского чина и шляхетства, то малороссийским чинам токмо шляхетству и младшим чинам но и самим

старшинам генеральным немалое оскорбление и с того следует что они не имея никакого уравнения с великороссийских чинов классами принуждены себя видеть в числе последних людей которые никакими уже дворянскими авантажами не пользуются от чего происходит им крайняя обида. А тем до кого принадлежит наблюдать все ли исполняется по указам тем но та и затруднение таковы обстоятельства малороссийских чинов побудили утруждать еще в прошлом 1743 году целым обществом освещенную Ея императорского величества особу. А в 1745 году чрез депутатов а вторично в правительствующем сенате они просили всеподданнейше у Ея императорского величества себе классов против великороссийских чинов на которое их прошение по докладу правительствующего сената на всеподданнейшее его гетмана представление высочайшее Ея императорского величества соизволение о пожаловании им малороссийским чином рангом 1751 году генваря 18 запискою от коллегии иностранных дел ему гетману и объявлено токмо по сие время оных еще не получили, но понеже сей благоприсоединенный империи ея императорского величества народ вверен ему гетману дабы он гетман о них управляет лучшим порядком и совершенным радением и при его издревле приобретенных вольностях и правах охранял по воле ея императорского величества содержал то за необходимую должность и верноподданническую ревность то себе почитает дабы при сем представить ея императорскому величеству обязанным всеподданнейшее их прошение которое они изобразили в своем к нему гетману присланном прошении требуя его гетманское к ея величеству прилежного ходатайства; что самое по чистосердечной его гетмана мысли и усердию и привращению пользы и славы государства и государствения ея императорского величества яко верный раб за необходимое надобное почитая приемлет он гетман дерзновение представить ея императорскому величеству дабы всемилостивейше призреть соизволили на верные предками их малороссийских чиновников с самого того времени как Малая Россия в подданство всероссийское вступила и самими ими ныне продолжаемые всероссийскому ея императорского величества престолу службы и с того долговременное их всеподданнейшее прошение и

всемиловейше пожаловать уравнить их чины достойными классами против великороссийских чинов сия высочайшая милость не токмо будет поощрением к ревнейшей службе всего малороссийского народа но и побуждение к воспитанию детям их да и согласие народное по неуправлению нынешнему воспримет лучшее единство а при том благодарность малороссийских всех чиновников к ея императорскому величеству за неизреченную сию милость даст им вящее ободрение к усердным и раболепным услугам ея императорскому величеству напоследок ея императорское величество содержа его гетмана яко шефа в своей особой щедроте и высочайшей милости да соблагоизволит не лишить его гетмана точного наставления и постановить прежде до которого угодно производить ему в те их чины должно будет, и каким порядком выбором ли по прежнему по старшинству или по усмотрению его гетмана на сие ожидает он гетман всемиловейшего именного ея императорского величества указу :/

по справки

в 7172 [так в оригиналі, але скоріше за все це описка - слід 7162 рік - С.Д.] году в приступлении в подданство Малороссии под Российскую державу малороссийский гетман Богдан Хмельницкий с войском запорожским просил чрез посланников своих Самойла Богданова и Павла Тетерю листом, чтоб великой гдрь царь и великий князь Алексей Михайлович пожаловать повелел права их уставы, привилегии и всякие свободы и державы добр утвердить и укрепить своими гдрскими грамоты навеки, в грамоте его великого гдря данной ему гетману Богдану Хмельницкому и всему войску запорожскому в том же 7162 году марта 27 дня написано :/

великий гдрь его царское величество пожаловал оногo гетмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское велел им быть под царскою его величества высокою рукою по прежних их правам и привилегиям каковы им даны от королей польских и великих князей литовских и тех их прав и вольностей ни в чем не нарушивать в грамоте ж того 162 года марта 27 по данной Малой России жителям людям и стану шляхетского между протчих написано :/

Великий гдрь его царское величество пожаловал шляхти которые пребывают в Малой России быть по прежним их правам и привилегиям данным от королей польских а вольностей их шляхетских ни в чем не нарушивать не велел и старших им себе на уряд судовые земские и гродские выбирать меж себя самим

в разговорных пунктах оных посланников

в 1-м

о вольностях как прежде сего бывало что им вольно было гетмана и полковников и сотников и иных старшин выбирать меж себя самим. А кого они выберут о том пришлет бить челом гдрю и судится б им меж себя своим правом

в пунктах Богдана Хмельницкого поданных оными посланниками его на листе

в 2-м

в начале чтоб изволил царское величество подтвердить права и вольности их войсковые как из веков бывало в войске запорожском что своими правами суживалися и вольности свои имели

Резолюция

сей статьи указал гдрь и бояря приговорили быть так по их челобитью

в 3-м

Шляхта которые в России обретаются и веру по непорочной заповеди Христовой великому гдрю учинили чтоб при своих шляхетских вольностях пребывали и меж себя старших на уряди судовые обирали как при королях польских бывало

Резолюция

сей статье указал гдрь и бояре приговорили быть по их челобитью

в пунктах Юрия Хмельницкого

7167 года

в 7-м

Гетману без рады и без совету в сей чем в полковники и в иные начальные люди никого не выбирать. А чтобы выбирать в войску полковников на раде ково меж себя излюбят из своих полков а из иных полков в полковники не выбирать так же тех полковников гетман без рады не повинен оставливать

в 8-м

Кого новых полковников оберет и тех нововыбиранных полковников на верные его царскому величеству верную службу привести к вере в пунктах же данных изменнику Мазепе

в 1795 году

в 11-м

буде гетман какую проступку учинит оприч измены и ево без указа великих гдрей непереманять також и гетману старшины генеральной без воли и указу их величества неописався о том с уряду никого неперенять же. А если которая сторона пред его величеством объявится в какой винности так же и к нему гетману в каком непослушании и о том ему гетману писать а их великих гдрей указ о том прислан к нему будет.

В тех же пунктах Мазепиных в 19-м пункте между прочим написано гетману и старшине служа великим гдрям их царскому пресветлому величеству народ малороссийский соединясь и в неразорванное и крепкое согласие приводить супружеством и иным поведением чтоб были под одной их царского пресветлого величества державою обще яко едино христианской веры и никто б голосов таких неиспускал что малороссийский край гетманского регименту а отзывались бы везде единогласно их царского пресветлого величества самодержавной державы гетман и старшина и народ малороссийский обще с великороссийским и полно переходить жителям из малороссийских городов в великороссийские города имети :

в 1708 году по измене Мазепиной опубликованной указ блаженные и вечнодостоинные памяти его императорского величества гдря императора Петра Великого во всей Малороссии написано дабы съезжались на избрание нового гетмана вольными голосами по правам и вольностям и единого из верных знатных /.../усных особ вольные голоса новообранному гетману також и генеральной старшине, полковникам и асаулам сотникам и всей полковой старшине и всему войску запорожскому его величества словом все вольности права и привилегии которые они подданные от времени принятия уложения и

достохвальные памяти отца его великого гдря царя и великого князя Алексея Михайловича всея великия и малыя и белыя россии самодержца под свою высокодержавную руку гетмана Богдана Хмельницкого з войском запорожским и со всем малороссийским народом и потом при его царского величества гдрствовании гетманы и все войско имели святоненарушимо и цело содержать и верных подданных от нападения всех неприятелей оборонять и весь малороссийский народ в непременной своей милости содержать :/

по тому указу избран в гетманы стародубовский полковник Иван Скоропадский а пункты ему как и прежним гетманам даны были також и других касающиеся до избрания его известий нет, затем что оное избрание его было в 1708 году в самое воинское в Малой России время и как чаятельно что оные с протчими бывшими в походной блаженные и вечнодостояные памяти при его императорском величестве гдре императоре Петре Великом посольской канцелярии делами под Прутом /.../ :/

в решительном указе блаженные и высокославные памяти его императорского величества гдря императора Петра Великого на податое от его гетмана Скоропадского прошение со всем запорожским войском в обозе под Решетиловкою, июля 17 1709 между другим написано ;

на 1-е

Права и вольности, и порядки, войсковые от прежде бывших великих гдрей царей всероссийских и от его царского величества прежним гетманам в статьях изображения а особливо на которых приступил гетман Богдан Хмельницкий с малороссийским народом под высокодержавною блаженные памяти великого гдря царя Алексея Михайловича всероссийского самодержца великий гдрь его царское величество в грамоте своей за подписанием своая монаршеские высокие руки при наставлении его гдгна гетмана в Глухове на гетманском уряде генерально уже подтвердить изволил и оные и ныне ненарушимо содерживать по милости своей монаршей обещал по указу блаженные и вечнодостояные памяти гдря царя императора Петра Великого определен был при нем гетмане Скоропадском для тогдашних случаев быть близ ней стольник Андрей Змайлов. А

в данном ему указе 1709 года июля 18 дня за подписанием покойного канцлера графа Гаврила Ивановича Головкина между прочим написано :/ смотреть и перестерегать чтоб гетман никого из старшины и ис полковников без указу великого гдря и неописался не отставливал и вновь выбирал в генеральную старшину и в полковники с общего со всеми совету по 7 статье Юрия Хмельницкого и по 11-й изменника Мазепы и когда куда общим советом в генеральную старшину и в полковники оберет отписать ему Измайлову к великому гдрю и на то присланы будут его царского величества указы, / после того Измайлова определены и были при нем же гетмане Скоропадском для дел и советов думный дяк Андрей Виниус да стольник Федор Протасиев которым вышеобъявленный 4 пункт в наказах писан точно и он Скоропадский сам собою того не чинил, в грамоте данной ему гетману Скоропадскому на уряд за подписанием его императорского величества собственные руки в 1711 году генваря 5 между прочим написано :/ всякие воинские и гражданские в Малой России дела управлять по войсковым правам и по прежним обыкновениям и по поставленным пунктам на которых приступил под высокодержавную руку великого гдря царя и великого князя Алексея Михайловича гетман Богдан Хмельницкий со всем войском запорожским и народом малороссийским по его императорского величества указам определенным посылаемым без нарушения, прав и вольностей стародавних народа малороссийского :

В посланной гетману Скоропадскому грамоте писано :/

В 1715 году генваря 9 великий гдрь царь и великий князь Петр Алексеевич всея великие и малые и белые России самодержец указал по именному своему великого гдря указу послать свою великого гдря грамоту войска запорожского с обеих сторон Днепра к гетману Ивану Ильичу Скоропадскому о следующем :/ понеже донесено его царскому величеству что в Малороссии полковники регименту его гетманского во всякие полковые уряды а в сотники выбирают и учреждают по своей воле не объявляя ему гетману по своим страстям из взятков и его царское величество повелел впредь полковникам регименту его гетманского в полковую старшину и в сотники собою не выбирать и не учреждать, а когда в

котором полку будет порожнее место полковой старшины или сотника тогда полковнику учинить раду и совет с полковою старшиною и с сотниками и на том совете по приговору общему назначить к тому уряду из людей заслуженных и не подозрительных в верности члк двух или трех назнача писать к нему гетману и их самих прислать а ему из тех назначенных людей усматривая кто их них к тому уряду годнее быть может, и которые всегда были его царскому величеству во всякой верности безпорочно и из тех позволять единому быть определить о том от себя на тот уряд универсалом и в верности к его царскому величеству тех новоопределенных в полковую старшину и в сотники приводить к вере по обычаю при стольнике Федоре Протасеве который живет при нем гетмане :/

в 1718 году его царскому величеству гетман Скоропадский в бытность его в Москве подал пункты в которых между прочим представленно :/

в 5-м

Его царского величества он гетман просит чтоб чужеземцов и посторонних людей в Малороссии несслужившим на власть и начальство туда не присылать ибо сие делаться имеет сверх всемогущей его величества жалованной грамоты которою данные права и порядки их при покойном Богдане Хмельницком учиненные утверждаются да и малороссийскому войску не безжалобно будет ежели вольными голосами на уряды кто им покажется неизбирать дабы по прежним статьям Богдана Хмельницкого и прочии предков его сложенных на всякие уряды и порожние полковничества как ныне есть и Переяславское заслуженных в отчизне малороссийских родимцах годных и удобных по докладу его величеству наставляти и обирати вольными голосами было невозбранно :/

в меморияле его ж гетмана Скоропадского подданной его величеству в 1718 году

в 2 пункте

о вакансиях двух полковничеств умерших полковников Переяславского доносит он его царскому величеству и всемирно просит да повелеть ему монаршим своим указом из малороссийских его царского величества верных подданных угодных и до войсковой службы угодных людей на те уряды

вольными помянутых полков старшины и черни голосами по прежнему обыкновению избрать и утвердить а и впредь если бы какие случились либо из генеральной или ис полковой старшины вакансии то подобным образом из малороссийских же годных и заслуженных людей милостиво повелеть ему гетману в те уряды становить понеже и предь сего помянутые чины за докладом его царскому величеству о таковых ваканциях рассмотрением антецесоров ево вольною общенародною элекциею были избраны и постановлено, а кто в те чины происходить имеет о том и он по его рабской должности его величеству доносит /.../ :/

во мнении подканцлера написано на пункты :/

против 5 что сие было изстари как и миргородский полковник от иноземца родился имирия из волохов и с поляков заслужения царскому величеству был,

на мемориял

против 2 пункта о сем будет указ впредь а кандидатов выбирать безпорочных и заслуженных :/

в 1719 году в листе к его царскому величеству гетман Скоропадский писал что доносил он его царскому величеству в бытность свою в Москве о вакансовом уряде пол. переяславского на котором уряд все полчане переяславские согласно у себя иметь желают Ивана Сулиму хоружого войскового но что де его царское величество по его гетманскому изустному доношению благосклонным изволили ему приказать словом о постановлении помянутого Сулиму полковником однако ж де он гетман оного Сулиму наказным полковником определил совершенства же еще ему не вручил без премощной его царского величества повелительной обикновенной на тот уряд грамоты, того ради всемирно просил милостиво повелеть монаршую помянутому Сулиме на полковничий уряд прислать грамоту по которой бы он принявши от него гетмана свойственное того чина совершенство надежнее могло всякие звания своего в том полку управлять дела.

в 1721 году в грамоте ж посланной из коллегии иностранных дел к гетману Скоропадскому писано небезизве что войска малороссийского в чинах генеральных есть вакансии судейские и асаульские и чтоб он гетман на те

вакансии по усмотрению своему в те чины из малороссийских заслуженных достойных и верных людей выбирал обще с советом генеральной старшины полковников на каждое порожжее место по два члвка и прислал для конфирмации в коллегию иностранных дел на что его императорского величества указ к нему гетману пришлет,

в решении учиненном в бывшем верховном тайном совете на прошение гетмана Апостола 1728 году августа 22 написано

в 3-м пункте

как прежде в Малороссии бывало так и ныне его императорское величество по милости своей к народу малороссийскому быть соизволяет что гетману одному без совету старшины и поспольства в генеральную старшину, в полковники и в полковую старшину и в сотники не выбирать и не ставить, а выбирать генеральную старшину полковников полковую старшину и сотников вольными голосы по прежнему их обыкновению из заслуженных знатных и верных к его императорскому величеству и неподозрительных людей и от него тех полков казакам и народу обид и разорения не было, и в генеральную старшину и в полковники выбирая прежде кандидатов человека по два или по три писать к его императорскому величеству и требовать указу, и которые в те генеральные старшины и в полковники по представлению гетманскому народному указом его императорского величества определены будут /по пунктам Юрия Хмельницкого/ без рады и не донесши его императорскому величеству и не получа указу неоставливать дабы никому из малороссийского народа напрасно никакая обида не была учинена наипаче же тою генеральную старшину ни полковников и никаких полковых урядников ни за какие вины неотписався к его императорскому величеству смертию казнить не велеть по пункту 12 Юрия Хмельницкого а в полках на порожжие места в полковую старшину выбирать з каждой сотни всем козакам общим советом и на том совете по приговору общему назначить к тому уряду из людей заслуженных годных и добрых и неподозрительных в верности члвк двух или трех и назнача писать к гетману а ему гетману из тех назначенных людей усматривать кто из них к тому уряду годнее быть может и которые всегда

были во всякой верности безпорочно и из тех позволить единому быть и определить его на тот уряд гетманским универсалом и по учинении того писать ему гетману к его императорскому величеству отписав службы и годность их по которым они в те чины достойны, а в таких универсалах в начале писать титул его императорского величества и в верности к его императорскому величеству тех новоопределенных в полковую старшину и в сотники приводить к вере по обычаю и кроме православных христиан /в войску малороссийском/ начальным людям иных некоторых вер впред не быть, да и новокрещенным иноземцам в начальных людях не быть же, а буди на полковую старшину и на сотников будет от кого челобитье в обидах и в прочем или иные станут делать какую неправду и сыщутся от них какие народу обиды и разорения, и за такие тяжкие их вины наказывать, а иных по важности дела и от чинов отрешать и доносить же к его императорскому величеству и ожидать о том указу :/

в 1733 году в бывший тогда кабинет требовано из коллегии иностранных дел ведомости о гетмане в каком он ранге, також и о обозном генеральном и прочей генеральной старшине и о полковниках о бунчуковых товарищах и о всех чиновниках и рядовых козаках по сему дается им жалованье и в оной коллегии решено такую ведомость в кабинет подать в которой объявить

в Малой России

Гетман	Генерал полный, токмо он приниман и почтен был блаженные памяти при государе императоре Петре Первом и потом в публичных церемониях при коронации и при погребении императора Петра Второго; також при коронации его императорского величества блаженные памяти гдрне Анны Иоанновны
--------	--

<p>Обозный генеральный по гетмане первый и он же ведаёт генеральною войсковою артиллериею</p>	<p>надлежит ему ранг иметь генерала майора или брегандира</p>
<p>Генеральная старшина которая всегда при гетмане быть имеет двое судей, подскарбий, писарь, двое асаулов, хоружий, бунчужный</p>	<p>имеют быть в рангах полковничьих</p>
<p>Десять полковников городовых Киевский Черниговский Нежинский Стародубовский Прилуцкий Полтавский Миргородский Лубенский Гадяцкий Переяславский</p>	<p>Понеже блаженные памяти гдрь император Петр Первый изволил определить в те полки из российских офицеров подполковников из которых и ныне один в Черниговском полку Михайло Богданов, и в Полце при команде, того ради мнится меньше того подполковничего ранга полковникам малороссийским быть не можно, понеже у них в полках городов по 10, ти и болше</p>
<p>Бунчуковые товарищи которых всех в Малой России немного болше ста человек превосходит они ис перво статейных малороссийских брате дети и внучата гетманские, обозных, генеральной старшины, полковников, а иные отставшие от польско владения и российские шляхтичи на пред сего толко на службу ходили они при гетманах и завсегда в одной гетманской деспозиции и под судом</p>	<p>дать им ранг майорский или капитанский</p>

ево ж бывали и служат без жалованья	
полковники компанейских охотничьих полков, артиллерии генеральной асаул да хоружий при полковниках /каждому/ городских, старшины полковой /: обозный судья и писарь два асаулов два хоружих	мнится дать им ранг капитана порутчика
сотники полковые и городовые	против подпорутчика или прапорщика
сотенная и городовая старшина тож асаул хоружий писарь атаман	против вахмистра

в именном указе за подписанием блаженные памяти гдрни императорицы Анны Иоанновны данном правительствующему сенату 1734 году февраля 1 дня написано :/ Ея императорского величество указали по смерти гетмана Апостола допредь будущего избрания гетмана и ея императорского величества о том всемилостивейшего соизволения быть правлению в Малой России в шести персонах состоящему между которых в первых генералу лейтенанту князю Алексею Шаховскому и еще двум великороссийским да из малороссийской генеральной старшины обозному генеральному Якову Лизогубу и еще двум, а тому правлению быть под видением Сената,

в инструкции данной тому правлению за подписанием блаженные памяти гдрыни императрицы Анны Иоанновны собственные руки 1734 года генваря 31 между протчим написано

в 1 пункте

Допредь будущего избрания гетмана и всемилостивейшего ея императорского величества соизволения повелено быть правлению в Малой России в шести персонах состоящему, между которыми во первых генералу лейтенанту и полковнику конной гвардии и генералу адъютанту князю Алексею Шаховскому и еще двум великороссийским да из малороссийской генеральной

старшины обозному генеральному Якову Лизогубу и еще двум, которые по благоизобретению назначены будут, и им быть в заседании в равенстве а сидеть на правой стороне великороссийским а на левой малороссийским, и править им все малороссийские дела по указам и по малороссийским их правам по прежним их инструкциям и по решительным их пунктам данным умершему гетману Апостолу в 1728 году и делать им с общего согласия и совету и подписывать дела и указы всем великороссийским и малороссийским персонам в то правление употребленным обще :/

в 1742 году мая 30 поданным в правительствующий сенат челобитьям генеральная малороссийская старшина и протчие малороссийские чины предоставили что по всемилостивейшим от предков ея императорского величества данным Малороссии привилегиям бывшие изначала по гетмане чины генеральные, полковничьи бунчуковых товарищей и протчие даже до сотников и по ним сотенной и городской старшины имели свое предпочтении всяк против своего ранга и респектованы всегда надлежащим образом от великороссийских и иностранных высоких и нижних чинов, в службу и у дел обритающихся, а как де между всеми российскими чинами состоялся распорядок классов с того времени малороссийские чиновники от высших до низших в разных случаях и службах и у дел ея императорского величества состоящие неимея классов определенных своим рангам против коих бы им щитается остается временем не без обиды : когда ж де по смерти гетмана Апостола по имянному блаженные памяти гдрни императорицы Анны Иоанновны указу правление гетманского уряду учреждено в шести персонах между коими показано, в первых быть умершему генералу князю Шаховскому и еще двум великороссийским да из них обозному генеральному Лизогубу и еще двум же и у заседаний быть в равенстве и сидеть на правой стороне великороссийским а на левой из них определенным и управлять все тамошние дела с общаго согласия и совету по тому и до сего на таком же основании оно гетманское правление состоит точию как в том так и кроме того заседания в каком классе их генеральную старшину також полковников бунчуковых товарищей и протчих ранги состоят но то ея императорского

величества определения точного не имеется и просили упомянутым челобитьем дабы повелено было их генеральную старшину, полковников бунчуковых товарищей и протчие малороссийские воинские и статские чины достойными классы пожаловать и на то всякого по его достоинству надлежащими патентами снабдить от чего бы вечно таковую Ея императорского величества высочайшою милостию те малороссийские чины пользоваться могли,

в 1746 году апреля 28 в поднесенном ея императорскому величеству от правительствующего сената докладу написано,

что по справке в сенате кроме оной поданной от коллегии иностранных дел в бывший кабинет в 1733 году ведомости в малороссийских делах о даче вышеписанной малороссийской старшине и протчим чинам рангов никаких указов и положения не имеется и для того Сенату по оному их малороссийской старшины прошению решения учинить не можна а состоит оное во всевысочайшем ея императорского величества соизволении :/

в 1750 году оной доклад возвращен с протчими по малороссийским делам докладами из кабинета ея императорского величества в правительствующий сенат, а при том возвращении в письме к гдну генералу прокурору и кавалеру от действительного статского советника Демидова от 14 декабря писано в прошлых де годах поданы Ея императорскому величеству от правительствующего сената доклады по прошениям разного звания малороссиян о награждении их маетностями и грунтами о даче тамошним чинам рангов, и о позволении малороссийскому духовенству в покупке грунтов, по которым решения еще не воспоследовало. А понеже высочайшим ея императорского величества указом в Малороссии определен по прежним учреждениям гетман, дела же малороссийские в ведомство коллегии иностранных дел подчинены куда и реченные челобиться и дела бывшие в кабинете Ея императорского величества отосланы, а доклады правительствующего сената с реестром при том возвращены,

и по определению правительствующего сената 1750 году декабря 17 дня велено те возвращенные из кабинета Ея императорского величества сенатские доклады приняв отдать в сенатский архив которые и отданы,

в сообщенной коллегии иностранных дел из секретной экспедиции той коллегии в малороссийскую экспедицию записки из протокола в докладах ея императорскому величеству написано тако ./

в 27 октября 1750 года его императорское величество по требованию гдна гетмана на поданный от сената ея императорскому величеству доклад о рангах малороссийским чинам соизволила повелеть гетману объявить что оные ранги малороссийским чинам пожаловать соизволить токмо в оные чины никто прежде пожалован быть не имеет без представления оных персонах и достоинствах ея императорскому величеству а инако на волю предается на старом основании быти ./

под тою запискою подписано тако

Его императорское величество читав сию записку в 18 генваря 1751 года и объявлено врученною ему запискою выше писаного содержания,

поправки ж о учреждении нынешнего гетмана

именным указом за подписанием ея императорского величества собственныя руки данный правительствующему сенату 1747 году мая 5 всемилостивейше повелено о Малой России гетману по прежним тамошним правам и обыкновениям быть, и онаго во всем на таком основании учредить как бывший тамо напред сего гетман Скоропадский учрежден был, в 1749 декабря 15 дня в грамоте за подписанием ея императорского величества собственныя руки отправленной в Малую Россию з генералом майором графом Гендриковым для выбору гетмана написано, что по учиненному всеподданнейшему от малороссийской старшины именем в сего малороссийского прошения высочайше и всемилостивейше соизволили повелеть отныне быть во сем малороссийскому гетману по прежнему и на таком основании как от нашего любезнейшего родителя блаженные и высоко славные памяти гдря императора Петра Великого бывший гетман Иван Скоропадский учрежден был, а в протчем мы великая гдрня наше императорское величество обещаем нашим императорским словом тому новоизбранному гетману и всем нашим верным подданным малороссийскому народу все вольности права и привилегии которые вы от времени принятия под

державу всероссийскую гетмана Богдана Хмельницкого з войском запорожским и со всем малороссийским народом и потому при государствовании нашего родителя блаженные и высоко славные памяти гдря императора Петра Великого имели святоненарушимо и цело содержать :/ по той грамоте в Малой России вольными голоса выбран гетман действительный камергер академии наук президент лейб гвардии Измайловского полку подполковник и кавалер граф Кирилл Григорьевич Разумовский :/

в имянном ея императорского величества указе за подписанием ея императорского величества собственными руками данном коллегии иностранных дел в 5 июня 1750 году написано :/

по всемилостивейше данному от нас указу учиненное в Малой России вольными голоса избрание в гетманы нашего действительного камергера академии наук президента нашей гвардии Измайловского полку подполковника и кавалера графа Разумовского которому от нас 24 апреля и объявлено то конфирмом :

в имянном же ея императорского величества указе за подписанием ея императорского величества собственными руками данном коллегии иностранных дел в 24 июля 1750 году написано :/

всемилоостивейше соизволяем малороссийскому гетману при всех торжествах и публичных церемониях место иметь с нашими генералами фельдмаршалами считаясь между оными по старшинству с пожалования в чин :

в жалованной грамоте данной ему гдню гетману за подписанием ея императорского величества собственными руками в 1754 году марта 1 /: на графское достоинство :/ между прочим написано :/ Российской империи граф Кирилл Григорьевич Разумовский от нас императорского величества нашим малороссийским войска запорожского обоих сторон Днепра гетман 1750 году апреля 24 всемилостивейше конфирмован и пожалован о чем ему от нас императорского величества вышеписанного объявлено а в правительствующий наш сенат и во все прочие места с империи нашей куда надлежало о том его пожаловании дано знать нашими указами которому яко гетману при всех

торжествах и публичных церемониях место иметь с нашими генералами фельдмаршалами счисляясь между оными по старшинству с пожалования в чин всемилостивейше повелели и имея к его персоне особливую всевысочайшую доверенность и благословение, и другими знатными привилегиями и преимуществами пожаловать и наградить его соизволили :/

в грамоте же данной ему гетману и кавалеру графу Разумовскому на уряд гетманский за подписанием ея императорского величества собственные руки в 1751 году мая 22 между прочим написано тако :/

воинские и гражданские всякие в Малой России дела управлять по войсковым правам по прежним обычаям и по постановленным пунктам на которых приступил под державу деда нашего блаженные памяти великого гдря царя и великого князя Алексея Михайловича всея великия и малыя и белые России самодержца его царского величества гетман Богдан Хмельницкий представлено что малороссийских полков полковники обще с генеральною старшиною, будучи в собрании в Глухове по малороссийским национальным делам имели общее разсуждение и разсмотрению же его гетмана положили мнение и подписали а полковник де нежинский Разумовский хотя тому мнению согласен но на оном де ниже других малороссийских полковников по старшинству их с пожалованья состоящих не подписался признавая из того себе обиду, яко де по генеральной канцелярии примеры ссыскиваны что прежде бывшие в малороссийских полках из великороссийских чинов полковники ниже малороссийских полковников некоторых с пожалованья в тот чин старейших подпись имели и ему полковнику нежинскому объявляли, однако де он особливое от себя о том к нему гетману, написанное подал доношение в котором показано, что в 1751 году в апреле мце высочайшим именным ея императорского величества указом жалован он в армейские полковники и в том де чину по именному ж ея императорского величества соизволению указано быть ему в малороссийском Нежинском полку полковником и для того де надлежит ли малороссийским полковникам держать вышшую линию и выше подписываться просил у него у гетмана резолюции, а понеже де ему гетману на сию резолюции

собою учинить не можно потому что оные полковники малороссийские /: кои в те в полковничьи чины и в полки к отправлению равномерному воинских и гражданских дел и судов и содержания воинской команды пожалованы :/ гораздо прежде до пожалования его полковника нежинского в полковники и подпись на делах малороссийских обще подписыванных имели из российскими полковниками к малороссийским полкам определенными по старшинству того ради об оном под благоразсмотрение и резолюцию он гетман представил; по определению коллегии иностранных дел того ж 1755 года июля 24 дня посланною к гдну гетману и кавалеру от того ж числа грамотою велено как тому нежинскому, так и другому гадяцкому полковникам малороссийским Петру и Василю Разумовским перед всеми протчими полковниками малороссийскими ж, иметь старшинство и на делах подписываться выше тех протчих полковников малороссийских, для того что оные Разумовские оба по все милостивейшему жалованию от ея императорского величества армейские полковники а протчие полковники никаких армейских рангов не имеют, и потому им Разумовским всегда первенство давать должно :

вновь сочиненном уложении во 2 части в главе 41 в 24 пункте написано, состоящим в Малой России кои противу находящихся в нашей регулярной придворной и статской службах рангов не имеют нижеписанного звания по ниже писанному расположению,

1. Генеральному обозному шесть сот рублей
2. Генеральному судье, генеральному подскарбию по пяти сот рублей;
3. Генеральному писарю, генеральному асаулу, генеральным хоружим, генеральным бунчужным по чети ста рублей
4. Полковникам городовым по двесте по пяти десяти рублей
5. Бунчуковым товарищам асаулу артиллерии генеральной, писарю суда генерального; полковникам трех полков охочекомонных обозным полковым генеральной канцелярии старшему канцеляристе по сту по пяти десяти рублей.
6. Хоружим артиллерии генеральной судьям полковым обозным полков охочекомонных по сту рублей

7. Полковым писарям полковым асаулам полковым хоружим, переводчику генеральной канцелярии по пяти десяти рублей;

8. сотникам, канцеляристам войсковым писарям полковым, охочекомонных полков писарю артиллерии генеральной асаулам полковым охочекомонных полков, атаману артиллерии генеральной, хоружим полковым охочекомонных полков по сороку рублей;

9. Значковым товарищам асаулам артиллерий полковых атаманам городовым сотникам и ротмистрам охочекомонных полков писарям судов полковых капитану жолдацкому охочекомонных полков по двадцати рублей :/

10. Писарям сотенным писарям артиллерий полковых, канцеляристам полковым асаулам сотенным, хоружим артиллерий полковых, хоружим сотенным атаманам артиллерий полковых сотенной старшине компанейской охочекомонных полков, атаману жолдацкому тех же охочекомонных полков по пятнадцати рублей ;/

11. Атаману куренному городничему атаману сельскому по десяти рублей
козакам по четыре рубля, посполитым мужикам по рублю

Находящимся в нашем нерегулярном войске всякого звания которые чины имеют за безчестие править по штатам сколько кому по тем штатам положено нашего денежного жалованья а простым козакам калмыкам кои никаких чинов не имеют по четыре рубля :/

в ведомости присланной в правительствующий сенат из походной гдна малороссийского гетмана и кавалера Графа Кирила Григорьевича Разумовского канцелярии от 15 октября 1756 году о малороссийской генеральной старшине полковниках, бунчуковых товарищах полковой и сотенной старшине и других чинах и рядовых с показанием который чин за каким следует по малороссийскому обыкновению показано :/

1 класса

Генеральный обозный

Генеральные судии два

Генеральный подскарбий

Генеральный писарь	
Генеральные асаулы два	
Генеральный хоружий	
Генеральный бунчужный	
	2 класса
Полковники	
	3 класса
Бунчуковые товарищи	
Полковники полков охочекомонных	
Асаулы артиллерии генеральной	
Обозные полковые	
	4 класса
Писарь суда генерального	
Старший войсковый канцелярист	
Судии полковые	
Хоружий артиллерии генеральной	
Обозные полковые полков охочекомонных	
Писари полковые	
	5 класса
Асаулы полковые	
Хоружие полковые	
	6 класса
Сотники	
Войсковые товарищи	
Писарь артиллерии генеральной	
Писарь суда полкового	
Писари полковые полков охочекомонных	
Асаулы полковые полков охочекомонных	
Хоружие полковые полков охочекомонных	
Капитаны жолдацких команд	

Переводчик

Протоколист

Атаман артиллерии генеральной

Атаманы городов полковых

7 класса

Архивариуш

Канцеляристы войсковые

Сотники и ротмистры охочекомонных

полков

Асаулы артиллерий полковых

Атаманы сотенных городов

8 класса

Городничие полковых городов

Атаманы ротные жолдацкие

Писари сотенных городов

Писари артиллерий полковых

Канцеляристы полковые и судовые

Асаулы сотенные

Хоружие артиллерий полковых

Хоружие сотенные

Атаманы артиллерий полковых

Асаулы компанейские сотенные

Хоружие компанейские сотенные

Писари компанейские сотенные

Атаманы компанейские сотенные

9 класса

Атаманы куренные

Городничие сотенных городов

Атаманы сельские

10 класса

Козак

Жолдак

Пушкарь

Компанеец

Такова выписка за закрепою секретаря Алексея Пуговичникова
за справкою регистратора Дениса Латинина

1756 году июля 9 в журнале правительствующего сената записано,

По выписке учиненной по листу гпдна малороссийского гетмана и кавалера графа Кирилла Григорьевича Разумовского от 28 марта сего года коим представляет о уравнении малороссийских чиновников достойными классами против великороссийских чинов и о постановлении предела до которого ему гетману производить в те их чины должно будет и каким порядком, выбором ли по прежнему по старшинству или по усмотрению его гетмана приказали по оной выписке доложить в полное собрание :/

подлинной за подписанием правительствующего сената
в должности протоколиста секретарь Иван Меркурев
с подлинным читал канцелярист Сергей Зиков.

Додаток Б

Табель про ранги [1295, с. 53]

Клас	Чин
I	Канцлер, дійсний таємний радник 1-го класу
II	Дійсний таємний радник
III	Таємний радник
IV	Дійсний статський радник
V	Статський радник
VI	Колезький радник
VII	Надвірний радник
VIII	Колезький асесор
IX	Титулярний радник
X	Колезький секретар
XI	Корабельний секретар
XII	Губернський секретар
XIII	Провінційний секретар
XIV	Колезький реєстратор

Додаток В

Представление Черниговского губернского маршала Стороженко Малороссийскому генерал-губернатору с изъяснением точного значения малороссийских чинов и с прошением исходатайствования перемен заключения об оных герольдии. 28 февраля 1806 г. [427]

Дворянство Черниговской губернии при съезде в прошедшем генваре месяце для выборов, известясь о последовавших из Герольдии в Черниговское дворянское депутатское собрание указах, как то: 1803-го генваря 12 за №90, ноября 5 за №3983, декабря 10 за №4390, 804-го мая 5 за №1235, июля 11 за №2227 и 805-го годов июля 3 числ за №2688, что герольдия не считает полковых асаулов, войсковых товарищей и других малороссийских чинов наравне с чинами действительной военной службы, с каковыми, по силе выочайше пожалованной 1785 года апреля 21 дворянству грамоты, соединено дворянское достоинство, называя при том некоторых из тех чинов одними козацкими званиями, предоставило мне просить ваше сиятельство о исходатайствовании, дабы таковы чины не были унижены пред прочими военной государственной службы чинами. - При исполнении такового препоручения за нужное нахожу изъяснить пред вашим сиятельством некоторые обстоятельства к делу сему относящиеся: 1-е в 1728 году по всеподданнейшему гетмана Апостола прошению, решением верховного тайного совета, По высочайшему повелению состоявшимся и конфирмованным, узаконено с статьи 3 в Генеральную старшину и в полковники выбирать людей знатных; а утверждать в сих чинах представил Государь высочайшей своей особе. Самое слово “знатных” и образ утверждения их довольно изъясляют немаловажное оных чинов значение. Великая Екатерина ознаменовать тоже соизволила высочайшим своим 1764 году ноября 10 дня указом; ибо по увольнении гетмана Разумовского от Гетманского чина, когда определены в Малороссийскую коллегию членами обозный Генеральный Туманский, Асаул Генеральный Жоравка и Хоружий Генеральный Апостол: то всемилостивейше

уравнены сии малороссийские чиновники в классах с великороссийскими, именно: обозный генеральный Кочубей генерал майором; писар генеральный статским советником, асаул и хоружий генеральные полковниками; к тому же при отставке малороссийских полковников Забелы, Заньковского и прочих, ея императорское величество повышая чинами соизволила пожаловать их в бригадиры. 2-е что принадлежит до полковых старшин: обозного, судьи, писаря, асаула и хоружого, которые в мирное время вместе с полковниками присутствуя, составляли полковую канцелярию, управлявшую всеми до полиции относящимися делами, и притом полковой апелляционной на сотенные канцелярии; а за открытием в 1763 году поветовых судов, гродский уголовный суд, те старшины действительно были малороссийские штаб-офицеры; ибо имели команду не в сотне но в целом полку. - Сих старшин, равно как и сотников, в сотенных городах председательствовавших, Государь в вышеприведенном 1728 года решении в 3 статьи указать соизволил, за выбором утверждать гетману универсалами под высочайшим титулом, не на время, а навсегда, и писать о их достоинстве к Государю. Следовательно чины, по таковому всевысочайшему положению производимы и к которым Государь столько обращает внимания, что даже без именного указа и отрешать за преступления, в той же статье не позволяет имеют уже по сему самому свою важность, и не могут менее почитаемы быть офицеров в классах состоящих; тем более, что они были вместе воинские начальники и гражданские судьи. - 3-е Равным образом и войсковые товарищи суть действительные обер офицеры, поелику они были выше сотников и только под видением Гетманским и Генеральной канцелярии состояли; а полковникам, до управления Малороссиею его сиятельства господина генерал фельдмаршала графа Петра Александровича Румянцева Задунайского, подчинены не были. - Такова зависимость их единственно от гетьмана и Генеральной канцелярии именно изъясняема была в даваемых на сии чины и на чины бунчуковых товарищей от гетьмана универсалах, которые на основании вышеозначенного 1728 года решения, яко самим государем узаконены, должны быть почитаемы так точно, как патенты на чины регулярных офицеров. Гетьманы таковы же

универсалы давали и на деревни, и сии имеют всю свою силу, составляя во владении право полное и крепость непоколебимую; сверх того весьма многим войсковым и бунчуковым товарищам наданы от гетьманов и жалованы грамотами от государей всероссийских за службы и деревни; чего, естли б они не были таковыми почотными чинами, с коими сопряжено дворянство, быть не могло б. - Что касатся до подкоморных, судей, подсудков и писарей земских, коморников и возных, то сии чины имеют свое существование из самого коренного права Статута роздела 4-го артикулов 1, 9 и 104 до роздела 9-го артикулов 1 и 10; которые непременно по тем артикулам должны быть из шляхты, а без того по артикулу 18 роздела 3-го отнюдь не могут быть на таковых урядах; и с них подкомории, судьи, подсудки и писари земские, поставлены в таковом достоинстве, что на чины их узаконенно давать патенты самому Государю да и при возстановлении в Малороссии правления и судопроизводства сообразно тому, как оные в сем крае сходственно правам и прежним обрядам существовали именным высочайшим указом 796 года ноября 30 судьи генеральные поставлены в 4-м, судьи земские в 7-м, подсудки в 8-м, подкомории в 6-м; прочие ж чиновники по штату высочайше конфирмованному положены как то: земские писари в 10-м, коморники в 12-м и возные в 14-м классах; при всем том, хотя они по виду кажутся и статскими, но в Малой России не было разделения между военными и статскими чинами; а все они были военными и во время войны по артикулу 7 роздела 2-го все без всякого изъятия обязаны становиться лично под знамена, под потеряннем имения; для такова бытия в войске судей и писарей, действие судом по артикулу 46 пункту 3 роздела 4-го остановлялось до окончания войны. 4-е По мнению иностранной коллегии 1733 года суждено чинам малороссийским быть в классах именно 1-е Гетьману, противу генерала полного; 2-е Генеральному обозному, противу генерала майора; 3-е Судьям генеральным, подскарбию, писарю асаулам, хоружому и бунчучному, противу полковников; 4-е Полковникам противу подполковников; 5-е Бунчуковым товарищам противу майоров; 6-е Полковникам компанейским и охотных полков, генеральной артиллерии асаулу да хоружому в полках малороссийских, обозному, судье,

писарю, двум асаулам и двум хоружим противу капитана порутчика; 7-е сотникам полковым и городовым старшинам, то есть атаманам, хоружим, асаулам и писарям, противу вахмистра. В сем мнении не все чины малороссийские вычислены; но полное вычисление оных значится в таблице представленной 1756 года октября 15 в правительствующий сенат от Гетьмана графа Разумовского и степенный порядок чинам сим поставлен там следующий: 1-е Генеральный обозный по Гетьману первый, 2-е Генеральные судьи, генеральный подскарбий и генеральный писарь, 3-е Генеральный асаул, генеральный хоружий, генеральный бунчучный, 4-е Полковники, 5-е бунчуковые товарищи, асаулы генеральной артиллерии, обозные полковые той же артиллерии и полковники компанейские, 6-е хоружие артиллерии генеральной, писарь суда генерального, судьи полковые, старшие войсковые канцеляристы, писари полковые и охочекомонных полков обозные полковые, 7-е асаулы полковые, хоружие полковые и войсковые товарищи, 8-е сотники капитаны жолдацких рот, писарь артиллерии генеральной, атаман артиллерии генеральной и писарь суда полкового, переводчик генеральной канцелярии, протоколист генеральной канцелярии, атаманы городов полковых и охочекомонных полков писари, асаулы и хоружие полковые, 9-е значковые товарищи, асаулы артиллерий полковых, архивариус генеральной канцелярии, войсковые канцеляристы, атаманы сотенных городов и охочекомонных полков сотники или ротмистры, 10-е атаманы ротные жолдацкие, асаулы сотенные, хоружие сотенные, писари артиллерий полковых, хоружие артиллерий, атаманы артиллерий полковых, городничие полковых городов, писари сотенных городов, канцеляристы полковые и судовые, асаулы сотенные компанейские и атаманы сотенные компанейские, 11-е атаманы куренные, городничие сотенных городов и атаманы сельские и 12-е козаки или жолдаки, пушкари или армаши и компанейцы. 5-е в высочайшем же 1783 году июня 28 дня указе военной коллегии при реформе малороссийских полков данном сказано: “Находящихся в малороссийских войсках чиновников, кои похотят остаться в военной службе и коной от главного начальства способными найдены будут, определить смотря по степеням и заслугам штаб и обер офицерскими чинами в сих полках; а прочих от

службы уволить переименовав для определения к делам”. Почему многие и переименованы из бунчуковых и войсковых товарищей, из полковых старшин, из сотников и других малороссийских чинов, в майоры, в капитаны, в ротмистры, в порутчики и в корнеты. О чем в военной коллегии конечно виды имеются. - Из сего высочайшего указа ясно видеть можно, что чины малороссийские почитаемы быть должны как действительно офицерские, ибо когда повелевается их определять и переименовывать, а не производить в штаб и обер офицеры смотря по степеням, то явственно утверждаются им ранги, поелику известно, что по порядку службы никто без степени из ничего, а особливо еще в штаб офицеры не переименовывается. 6-е при открытии в Малой России 1782 года наместничеств выбраны под личным надзором господина генерал-губернатора Петра Александровича Румянцева Задунайского и после выбираемы были всегда малороссийские чиновники в должность в Учреждении о губерниях означенные и императрица соизволила принять то за благо; да и поныне правило сие ненарушимо существует. 7-е Гетьман Хмельницкий при подаче Малой России, а по нем и все другие гетьманы всегда просили государей утверждения своему краю права Литовского Статута, которой всеми государями и утвержден в сем самом Статуте в разделе 3-м в артикуле 26 строго запрещено простолюдинам владеть деревнями; а гетьманы всегда чиновникам малороссийским оные давали, из коих весьма многим таковы гетьманские надачи и государственными грамотами подтверждены: почему и доказательно, что чиновники малороссийские действительно признаваемы были по силе вышеприведенного 18 артикула того же раздела 3-го за шляхту, иначе ж бы гетьманы, вопреки испрошенному самими ими праву и раздавать деревень, неимеющим права оными владеть, не могли. - В сенатском архиве все акты находятся о раздаче деревень сим самим чинам, которых ныне Герольдия не признает дворянства, и которых однакож многих потомки и теперь владеют оными; сверх того и по государственному положению гетьманы, генеральные старшины, полковники, полковые старшины и сотники вместо жалованья имели всегда на ранги свои деревни с крестьянами; владение же деревнями по высочайшей о дворянстве грамоте есть полное доказательство

дворянства. - Представляя все сие на благоразсмотрение вашему сиятельству всепокорнейше прошу уважив таковые обстоятельства, не оставить и в сем случае оказать благодеяние ваше дворянству вверенных вам губерний исходатайствованием перемены такова герольдии о малороссийских чинах заключения в пользу сих чинов; ибо многие фамилии за истреблением древних документов пожарами и другими случаями основывают дворянское свое достоинство единственно на чинах предков своих.

на подлинной тако
Губернский маршал Стороженко

Додаток Д

О небытии в Малороссии положенным по тамошним правам чиновникам, именуемым возными и подвойскими, поелику должность их по Учреждению о Губерниях возложена на Земские Суды, Земских Исправников и Городничих (27 июля 1782 г.) [609]

Правительствующий Сенат, слушав записку, препровожденную в 3 Сената Департамент от Г. Действительного Тайного Советника, Генерал-Прокурора и Кавалера Князя Александра Алексеевича Вяземского, относительно Малороссийских чиновников возных и подвойских, положенных по Малороссийским Статутовым и Магдебургским правам, также и выписку из законов к разрешению Сената: нужны ли ныне оные чиновники; Приказали: хотя по старинному обряду Саксонских и Магдебургских прав и Польского статута, по коим Малороссийские обыватели судятся, и положены разные чиновники, как то: по Статуту возные для Земских и Подкоморных и Градских Судов, а по Магдебургскому и Саксонскому праву для Магистратов подвойские. Но как по открытии в Малой России Наместничеств, на основании Высочайшего Ея Императорского Величества о управлении Губерний Учреждения, по которому и в Малой России установлены Губернии, а потому и оный прежний обряд в разсуждении старинных чиновников отменяется, и для производства судных и земских дел, так и для приведения оных в действие, по силе того же Высочайшего Учреждения, установлены новые Судебные места и чиновники, из коих каждому особая и точная должность предписана, к тому же прежние чиновники не положены по штату, и самая ж та должность, какую возные и подвойские без всякого предписания, а по одному только заведенному обычаю исправляли, ныне возложена с ясною и точною известностью, по силе того Высочайшего Учреждения статьи 224, 243 и 254, на Нижние Земские Суды и на Земских Исправников, а по городам на Городничих: то за тем уже упомянутые чиновники вовсе не нужны, а потому оным и не быть.

Додаток Е

О ненаграждении впредь служивых Малороссийских людей прежними Войсковыми чинами (22 декабря 1784 г.) [626]

Доклад. При Именном Вашего Императорского Величества Высочайшем указе возвращены подносимые от Сената доклады о награждении чинами Малороссийских чиновников с тем, что Ваше Императорское Величество рассматривая оные, нашед, что одни из них при генеральном в 1779 году произвождении, другие же особо повышением воспользовались; Бунчуковый же товарищ Томара и другие удостоены в Малороссийские Полковники, каковых чинов ныне, за устроением в Малороссии Военной и Гражданской частей, в образе, равном с прочими местами Всероссийской Империи, вновь давать Ваше Величество почитаете не нужным; и в награждении удостоенных по тем докладам чинами вообще по Государству принятыми, предоставили учинить рассмотрение и определение Сенату, сообразно с прежним примером и по уважению на службу и степень каждого.

Во исполнение того Высочайшего Вашего Императорского Величества указа Сената, тем Малороссийским чиновникам, которые еще чинами не награждены, как то: Компанейского полка Полковнику Андрею Шауму, Бунчуковым товарищам Прокофию Мажоку, Ивану Стаховичу и Степану Кулябке, за долговременную их службу, в уравнение с сверстниками, рассудил дать чины Надворного Советника.

Но как из них Бунчуковый товарищ Степан Томара, в службе с 1737 Бунчуковым товарищем, служил сперва во внутренних делах по тогдашнему воинскому времени, а 1739 в Хотинском походе, потом в заседаниях в пограничных с поселянами и Малороссийской Генеральной Счетной Коммиссиях, и чрез долгое время в Генеральном Суде и во многих других делах, кои от Главного тамошнего Правительства по лучшей к нему доверенности на него возлагаемы были; в разсуждении той его службы, и что он в 1758 году при выборе

Генеральных Старшин от общества тамошних Чинов выбран был первым Кандидатом в Генеральные Есаулы; но за пожалованием в оные Бунчуковых товарищей Журавку и Скоропадского, гораздо пред ним младших, из коих первый в ранге армии Полковника состоит, остался в прежнем чине; а многие другие младшие его удостоились Всемилостивейшего пожалования, как Российских, так и Малороссийских Генеральных Старшин и Полковников чинами, и от Генерала-Фельдмаршала и Кавалера Графа Румянцева-Задунайского один он Томара удостоивался к награждению чином Коллежского Советника.

Сенат, рассматривая толь долговременную безпорочную Степана Томары службу в чине Бунчукового Товарища, похвальное и радетьельное исправление разных немаловажных комиссий, по доверенности на него возлагаемых, и уважив отменное о его достоинстве от команды засвидетельствование, осмеливается о награждении его чином Коллежского Советника Вашему Императорскому Величеству всеподданнейше представить и просить Всемилостивейшего указа.

Резолюция. Бунчукового Товарища Томару, в разсуждении долговременной его службы, жалуем в Коллежские Советники; а потом за потребное находим, чтоб Сенат предписал Нашему Малороссийскому Генералу-Губернатору о равном и с его стороны наблюдении и исполнении сказанного в указе Нашем, Октября в 15 день сего года Сенату объявленном, что чинов прежних Малороссийских ныне, за устройением в Малороссии военной и гражданской частей в образе, равном с прочими местами Всероссийской Империи, вновь давать ненужно.

Додаток Ж

О выборе Маршалов и Поветовых Хорунжих в Губерниях Малороссийских и от Польши присоединенных (6 февраля 1797 г.) [544]

Сходственно тому, как данным от нас сего числа о Литовской губернии указом предписано, Всемилостивейше позволяем в Губерниях: Малороссийской, Киевской, Подольской, Волынской, Минской и Белорусской Дворянству вместо бывших там Предводителей Дворянства, иметь в каждом уезде или повете по одному Маршалу 5-го класса и по одному Хорунжему Поветовому 7-го класса, избирая оных из людей достойных и заслуженных на основании прав и установлений тамошних, и представляя надлежащим порядком на утверждение наше. Во время же общих узаконенных собраний по дозволению главного Начальства производимых, место Губернского Маршала, или Предводителя, занимать по выбору Дворянства одним из Поветовых Маршалов.

Додаток 3

О дозволении Поветовым Малороссийских Губерний Маршалам по делам их употреблять, сверх положенного Письмоводителя, по два человека из дворян, которых и считать в действительной службе (10 декабря 1803 г.) [563]

Его Императорское Величество, по представлению Малороссийского Генерал-Губернатора Князя Куракина о невозможности Поветовым Маршалам исправлять с помощью одного положенного при каждом из них письмоводителя все входящие к ним дела, коих число противу прежнего ныне гораздо увеличилось, Высочайше повелеть соизволил: Поветовым Малороссийских Губерний Маршалам дозволить по делам их употреблять, сверх положенного письмоводителя, по два человека из Дворян, которых и считать в действительной службе.

Додаток И

О дозволении Таврическому Татарскому Дворянству избирать из среды своей Татарских или Русских Дворян в члены Уездных Нижних Земских Судов Таврической Губернии (6 апреля 1829 г.) (Уривок) [567]

... Русских Дворян в Таврической Губернии, имеющих право на выборы, совершенно недостаточно для наполнения всех Гражданских должностей. Балотировка на последних выборах состояла из 69 Дворян, в числе которых находились и состоящие в коронной службе.

Управляющий Министерством Внутренних дел предавал все сие на рассмотрение Совета Министерства, который приняв в основание вышепомянутый указ 22 Февраля 1784 и рассуждая, что весьма полезно бы было не только Дворян из Россиян, но и из Татар допускать мало по малу к участию в выборах и служению по оным; ибо сие ознакомило бы их с делами, - полагал, что в Таврической Губернии могло бы быть разрешено определение по выборам в Нижние Земские Суды по одному Члену из Татар, и сверх того, как на Христиан, так и на Татар Таврических распространить правила Санктпетербургского уезда, где дозволено участвовать в производстве выборов и служить по оным, не токмо Дворянам, имеющим деревни, но и Дворянам имеющим другие недвижимые собственности, как-то: дома и дачи.

Я относился к Управляющему Министерством Юстиции и Новороссийскому Генерал-Губернатору о доставлении мне по сему предмету их заключений. Они сообщили:

Первый. Поелику 62-ю статьею Дворянской Грамоты запрещается избирать Дворянина, которого доход с деревень ниже ста рублей, то и Таврическим Татарским Дворянам, как неимеющим деревень, нельзя дозволить балотироваться ни в какие должности, особенно же в Уездные Суды, когда местное Начальство удостоверяет, что многие из них не знают даже Татарской грамоты, и

следовательно не могут с пользою и надлежащим успехом исправлять должностей своих.

Второй. Сколь ни желательно бы было допустить постановление, сообразное просьбе Таврического Татарского Дворянства, но сие Дворянство находится и ныне в таком же положении, как изъяснял он Генерал-Губернатор в отзыве к Г. Начальнику Главного Штаба Его Императорского Величества; почему видя те же препятствия в наполнении мест в Уездных и Земских Судах тамошними Дворянами, он должен остаться при прежних мыслях, что определение чиновников в означенные места нужно оставить в нынешнем порядке еще до некоторого времени, пока Дворяне Татарские приобретут более знания в Русском языке и будут иметь необходимейшие, по крайней мере для Гражданской службы сведения.

Додаток К

О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство (20 марта 1835 г.) [588]

Разсмотрев доклад Правительствующего Сената о праве состояния прежде бывших чинов Малороссийской службы и находя справедливым, в разрешение возникших о сем сомнений, тем из них, кои в прежнем порядке службы пользовались особенными преимуществами, присвоить права, потомственному дворянству принадлежащие, и открыть чрез то потомству их пути и новое поощрение ко вступлению в военную и гражданскую службу, Мы признали за благо утвердить составленные на сей конец Правительствующим Сенатом и одобренные Государственным Советом правила, и в следствие того Повелеваем:

1) Из прежних Малороссийских чинов, считать дающими право на действительное или потомственное дворянство следующие: Генерального Обозного, Генерального Судьи, Генерального Подскарбия, Генерального Писаря, Генерального Есаула, Генерального Хорунжого, Генерального Бнчужного, Полковников Войскового Правления, Бунчуковых Товарищей, Обозных Полковых Артиллерийского Правления, Есаулов Артиллерийского Правления, Хорунжих Артиллерии Генеральной Артиллерийского Правления, Полковых Есаулов, Хорунжих и Сотников Войскового Правления, Атаманов Артиллерии Генеральной, Войсковых Товарищей и Писарей Полковых Статского Правления, равно те только чины Подкомория, Земского Судьи и Подсудка, кои жалованы были во время существовавшего в Малороссии Гетманского Правления. 2) В доказательство дворянства Малороссиян принимать: Грамоты, жалованные от Российских Царей и Великих Князей, и данные Гетманами за службу универсалы на недвижимые имения, равно универсалы и патенты бывшей Малороссийской Коллегии, на вышеупомянутые в 1 статье чины, приносящие действительное дворянство, и прочие документы, в 40 и последующих статьях Свода Зак. и Сост. (Т. 9) означенные. 3) В случае утраты подлинных документов, принимать в число

доказательств на потомственное дворянство Малороссиян, выписки из книг присутственных мест с грамот, жалованных от Российских Царей и Великих Князей, с универсалов Малороссийских Гетманов и бывшей Малороссийской Коллегии, данных на пожалованные чины и недвижимые имущества, но с тем: а) чтобы книги или акты, из которых делается выпись, были древние и существовавшие до упразднения Малороссийской Коллегии; б) чтобы в выписях сих содержались ясные, сомнению неподверженные доказательства, что предок имел чин, в первой статье настоящего положения поименованный, или что ему были пожалованы поместья или вотчины, и в) чтобы верность выписи, равно подлинность и древность книги или акта, из которого она взята, были засвидетельствованы полным присутствием. 4) Сверх документов, означенных во 2 и 3 статьях настоящего постановления, доказывающий дворянство обязан представить: а) родословную, удостоверяющую, что он происходит по прямой нисходящей линии в законных браках от предков, имеющих, на основании настоящего положения, право на потомственное дворянство. Сия родословная должна быть засвидетельствована Уездным Судом и Предводителем дворянства и утверждена Духовною Консисториею, на основании метрических книг. б) Свидетельство Казенной Палаты, что ни он, ни предки его не состояли в подушном окладе. Впрочем сим не отъемлется право и от тех, кои положены в оный, доказывать дворянское их происхождение, на основании 171 статьи упомянутого свода Законов о Состояниях. И в) свидетельство Предводителя дворянства, удостоверяющее, что проситель поведения хорошего и ведет жизнь, приличную благородному званию. И 5) тех, кои по 1 Января 1839 года не представят доказательств на потомственное дворянство и не будут иметь по статским Обер-Офицерским чинам дворянства личного, с минованием сего срока, обратить немедленно в казачье сословие и ко всем повинностям оногo, запретив им именоваться впредь дворянами, но не лишая их права доказывать свое дворянство впоследствии установленным порядком. Правительствующий Сенат не оставит учинить к исполнению сего надлежащее распоряжение.

Додаток Л

Об исключении из податного звания поступающих на службу по учебной части или в Университеты Малороссийских казаков (16 октября 1839 г.) [835]

Правительствующий Сенат, в Общем Собрании первых трех Департаментов, слушали: во-первых, предложенное Министром Юстиции, к надлежащему исполнению, Высочайше утвержденное мнение Государственного Совета, в Департаменте Законов и в Общем Собрании, рассмотрев доклад Общего Собрания первых трех Департаментов Правительствующего Сената по вопросу: следует ли исключать из податного звания поступающих на службу по учебной части, или в Университеты Малороссийских казаков? и находя заключение Правительствующего Сената, в сем докладе изложенное, правильным, положил: оное утвердить и в дополнение ст. 2571 и Прилож. Свода Учр. Губерн. Т. 2 постановить: Малороссийским казакам дозволяется поступать в службу по учебной части, или для окончания курса в Университеты на общем праве людей податного состояния, по увольнительным от общества свидетельствам, с исключением из казачьего сословия: первых, по определении в учительские должности, а последних, по окончании курса наук и по получении ученой степени. На оном мнении написано: Его Императорское Величество, воспоследовавшее мнение в Общем Собрании Государственного Совета, об исключении из податного звания поступающих на службу по учебной части или в Университеты Малороссийских казаков, Высочайше утвердить соизволил и повеле исполнить. И во-вторых, справку, что по преданному из 1 Департамента Правительствующего Сената, на основании 1 Т. 471 ст. Свода Учреждений Государственных, вышеозначенному вопросу, всеподданнейший Его Императорскому Величеству доклад от Общего Собрания Сената поднесен был с следующим заключением: Общее Собрание Правительствующего Сената, рассмотрев вопрос: могут ли поступать на службу по учебной части и в

Университеты для продолжения курса наук дети Малороссийских казаков, принадлежащих к податному состоянию, находят заключение по оному Министра Народного Просвещения, принятое и первым Департаментом Правительствующего Сената, уважительным; а потому, согласно с оным, полагает: Малороссийским казакам дозволить по увольнительным от общества свидетельствам поступать в службу по учебной части в учителя, или для окончания курса в Университеты, на том же основании, на каком в оные поступают вообще люди податного состояния, с исключением из казачьего звания, первых, по принятии их в учительское звание, а последних, по окончании курса наук и по получении ученой степени, и сообразно сему утвердить в службе по учебной части с исключением из казачьего звания определенных учителями в Пузиковское приходское училище Федора Зайченка и в Змиевское уездное училище Акима Литовченка, а казачьим детям Демьяну и Якову Бубликам, по выданным им от казаков местечка Смелого увольнительным свидетельствам, дозволить для продолжения наук поступить в Университет.

Додаток М

О переименовании в классные чины Империи отставных бывших Польских войск офицеров, занимающих классные гражданские должности по Царству Польскому (4 октября 1849 г.) [673]

Государь Император Высочайше повелеть соизволил:

1. Отставных бывших Польских войск офицеров, не исключая и тех, кои состояли в военной службе во время существования Герцогства Варшавского и вошли за тем с 1815 года в состав бывших войск Царства Польского, занимающих ныне классные гражданские должности по Царству, - переименовывать в классные чины Империи, соответственные военным их чинам, какими они служили до отставки.

2. Как в бывшей Польской армии не было Прапорщиков и Корнетов, а первый офицерский чин был Подпоручика, то получивших сии чины не на службе, а при отставке, - переименовывать в первый офицерский гражданский чин Коллежского Регистратора.

3. В отношении предоставления сим лицам сташинства по гражданской службе и представлении их к повышению следующими классными чинами, наблюдать, впредь до издания Устава о Службе Гражданской по Царству Польскому, общие правила, постановленные по сему предмету в Своде Законов Империи.

4. Правила сии не распространять на офицеров бывших Польских войск, невошедших с 1815 года в состав бывшей Польской армии.

Додаток Н

О дозволении детям Преподавателей и Чиновников Ришельевского Лицея и состоящей при Лицее Гимназии обучаться в сей Гимназии бесплатно приходящими учениками (18 декабря 1853 г.) [556]

По представлению Г. Попечителя Одесского Учебного Округа, Г. Управляющий Министерством Народного Просвещения, Товарищ Министра, разрешил, в виде временной меры, впредь до усмотрения, чтобы дети Преподавателей и Чиновников Ришельевского Лицея, а также состоящей при Лицее Гимназии обучались в сей Гимназии бесплатно, приходящими учениками.